ד"ר חיים שאַשקעס

פון מאָסקווע
ביז עבר הירדן

פארלאג י. ל. פרץ, תל־אביב

ד״ר חיים שאָשקעס

•

פון מאָסקווע ביז עבר הירדן

ד״ר חיים שאַשקעס

פון מאָסקווע

ביז ערד הורדן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

יל. פרץ
ישראל
1961

ד״ר חיים שאַשקעס / פון מאַסקוע ביז עבר־הירדן
פאַרלאַג י. ל. פרץ, תל־אביב, רח׳ אלנבי 31.

Published by I. L. Peretz Library
31 Allenby Str., Tel-Aviv, Israel

Dr. HAIM SHOSKES

FUN MOSKWE BIZ EWER HAIARDEN

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©

נדפס בישראל
Printed in Israel, 1961

דפוס „אורלי״, ת״א, יסוד המעלה 27

מיין טרייען ידיד — דער פרייַנד פון יידישן שרייבער

יוסף בערמאַן

און זיין ליבער פרוי (מאַנטרעאַל, קאַנאַדע)

דער מחבר

אינהאַלט

זייט

מיין רייזע אין רַאַטן־פּאַרבאַנד און אין פּוילן . . . 11

אין ווילנע צוזישן די חורבות פון אַלטן שול־הויף . . . 24

בייַ יידן אין ווילנע 31

ווי זעט איצט אויס דאָס יידישע לעבן אין מינסק ? . . . 40

מיט מתפללים אין דער אייניקער שול אין מינסק . . . 47

אַ רייזע מיט אַן אויטאָמאָביל פון מינסק ביז סמאָלענסק . . 51

באַגעגענישן מיט יידן אין סמאָלענסק 59

די רדיפות אין רַאַטן־פּאַרבאַנד קעגן דער יידישער רעליגיע 65

בייַ דער אלמנה פון דוד בערגעלסאָן 71

בייַם עלטסטן יידישן שריפטשטעלער אין רַאַטן־פּאַרבאַנד . . 77

געשפּרעכן מיט יידישע שרייבער אין רַאַטן־פּאַרבאַנד . . 84

מיט ישראל־דיפּלאָמאַטן אין מאָסקווער שול 91

מיינע באַגעגענישן אין כאַרקאָווער שרייבער־פּאַראיין . . 113

ווי אַזוי איך האָב געזען אין יידישע היימען אין קיעוו . . 117

באַגעגענישן מיט יידישע יוגנטלעכע אין קיעוו 122

באַזוך בייַם יידיש־סאָוויעטישן שרייבער איציק קיפּניס אין קיעוו 129

ווי עס זעט איצט אויס דאָס יידישע לעבן אין קיעוו . . . 135

די יידן לעבן איצט אין לעמבערג 145

מיט יידן בייַם דאָווענען אין לעמבערג 150

געשפּרעך מיט אַן יידישן פּראָפעסאָר אין לעמבערג . . . 155

מיט אַן אויטאָמאָביל איבער שטעט אין סאָוויעטישער גאַליציע 161

ש. האַלקינס קאַמף פאַר רעכט פון יידיש אין רַאַטן־פּאַרבאַנד 167

בייַ יידן אין פּושעמישל 173

אין אַן אויטאָמאָביל איבער שטעט פון גאַליציע . . . 180

וואָס איך האָב איצט געזען אין ריישע 186

באַזוך אין אָסטראָוצע און אַפּט, אַמאָליקע חסידים־שטיבלעך 198

איבער אַמאָליקע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן . . . 204

אין די שטעטלעך אַרום ביאַליסטאָק 215
ביי יידן אין איצטיקן ביאַליסטאָק 218
אויף חורבות פון יידישע שטעטלעך 232
פאַרשוועכטע יידישע הייליקטימער אין די קליינע שטעטלעך . 239
באַזוך אין הייגטיקן קאַצק 246
באַזוך אין חסידישן ראַדזין 255
ביי די פאַרבליבענע יידן אין לובלין 267
באַזוך אין טזיטן־לאַגער מיידאַנעק 273
זשעלעכאָוו — דער אַמאָליקער יידישער קוואַל 280
אויף די גאַסן פון אַמאָליקן ווארשע 287
יידיש לעבן אינעם איצטיקן פוילן 294
אין די אַראַבישע לענדער 301
מיט יידן אין דער רעפובליק פון לבנון 305
אַ באַזוך אין יידישן געטאָ אין דמשק 310
מיין באַזוך אין קעניגרייך פון ירדן 316
די לאַגע פון יידן אין מצרים צום סוף 1960 324

פון מאָסקווע ביז עבר הירדן

מיין רייזע אין ראטן־פאַרבאַנד און אין פוילן

ערשט מיט קנאַפּע פיר יאָר צוריק בין איך געווען אין ראַטן־פאַרבאַנד, פיל געריזט איבער גרויסע און קלענערע שטעט און שטעטלעך, אָנגעשריבן וועגן דעם אַ סעריע אַרטיקלען, וועלכע זענען אויך דערשינען אין בוך־פאָרם (יידיש, העברעיש, שפּאַניש, פּאָרטוגעזיש); האָב אויך דערציילט מיינע אייַנדרוקן אין לעקציעס, בוכשטעבלעך איבער דער גאַנצער וועלט.

איז וואָס האָט מיך וויידער געיאָגט איך זאָל באַזוכן יענץ לאַנד נאָך אַן איבערריס פון אַ פאַרהעלטנישמעסיק קורצן פּעריאָד?

ווייל די סיבות האָבן אויך אַ געזעלשאַפטלעכן אינטערעס, וועל איך זיי דאָ אָנגעבן:

ווען איר גיט אַן די ביטע אויף אַ וויזע קיין רוסלאַנד, שטייט דאָרט אַ פראַגע, צי האָט איר נישט קיין קרובים אין יענעם לאַנד.

איך, למשל, האָב נישט, ליידער, קיין שום קרובים מער הינטערן אייזער־נעם פאָרהאַנג. היטלער האָט זיי ליקווידירט.

אָבער קרוב דריי מיליאָן יידן וווינען דאָרטן, און איך פיל, אַז זיי אַלע זענען מיינע קרובים, סיי פון טאַטנס, סיי פון דער מאַמעס צד... איך בענק נאָך זיי מיט אַ מאָדנער בענקשאַפט. עפּעס שטויסט מיך, אַז איך זאָל זיי אָפּטער זען, אָט אַזוי ווי איך בענק אויך נאָך די יידן אין אַרגענטינע, אָדער אין אויסטראַליע, אָדער אין דרום־אַפריקע, ווען עס גייט אַריבער אַ שטיקל צייט און איך געפּין זיך נישט צווישן זיי. זינט מיר האָבן פאַרלוירן די מיליאָנען ברידער אונדזערע, מיט וועלכע איך בין געווען — אויך רייזנדיק — אין אַזאַ נאָענטן קאָנטאַקט, ווילט זיך מיר זען וואָס מער יידישע ישובים, יידישע קהילות, ספּעציעל די נייע און אויפגעקומענע נאָכן הורבן, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען עפּעס אַ קאָמפּענסאַציע פאַרן שרעקלעכן אומקום, פאַר אַלע די שהלכו לעולמם, וואָס זענען אַוועק פון אונדז... איך קאָן זיך פּשוט נישט באַפרייען פון דער דאָזיקער ליידנשאַפט: עפּעס אַ געהיימער כוח טרייבט מיך צו באַזוכן בכל אתר ואתר (אין יעדן אָרט אין דער וועלט).

און נאָך אַ סיבה פון מיין איצטיקער רייזע קיין רוסלאַנד איז, וואָס קייגער פון מיין משפּחה און פון מיינע נאָענטע פריינד, וואָס האָבן געהערט פון מיינע פּלענער, האָט מיר דאָס געראָטן צו טאָן. זיי האָבן געהאַלטן, אַז

די אַרטיקלען מיינע (און ביכער) פון דער פריערדיקער ריזיע איבערן ראַטן־פאַרבאַנד, אין וועלכע איך האָב אַזוי שארף קריטיקירט די באַציונג דאָרטן צום יידישן קיבוץ, צום יידישן וואָרט, צו דער יידישער רעליגיע, זענען נישט קיין רעקאָמענדאַציע נאָך אַמאָל צו באַזוכן אַ מלוכה, וואָס דער־לאָזט נישט קיין קריטיק ביי זיך אין לאַנד און האַלט אַלס שונאים די, וואָס באַציען זיך נעגאַטיוו צו אַ ריי דערשיינונגען אין יענעם לאַנד.

האָב איך דאָך געלייענט דעם אַרטיקל פון מיין פריינד יואל צאַנג פון לאָנדאָן, אין „דזשוּאיש קראָניקל״ און אין „טאָג־מאָרגן־זשורנאַל, אין וועלכן ער באַשרייבט, ווי אַזוי דער יידישער פּאָעט און קאָמיסאַר איבער יידיש אין רוסלאַנד, ווערגעליס, האָט געזעצט אין טיש מיטן פויסט, וועו ער האָט דערמאָנט מיין נאָמען, וואָרנענדיק אים, צאַנגן, אַז אַזאַ שרייבן ווי מיינס וועט מען אין מאָסקווע נישט טאָלערירן.

דאָס אַליין וואָלט שוין געווען גענוג, אַז עס זאָל אַוועקגענומען ווערן ביי מיר דער חשק פון באַזוכן נאָך אַ מאָל דאָס לאַנד פון די סאָוויעטן.

דערצו איז צוגעקומען אַן אַרטיקעלע אין אַן ענגליש־קאָמוניסטיש בלעטל, וואָס דערשיינט אין ניו־יאָרק, אין וועלכן איך ווער אַטאַקירט פאַרן אופן פון באַשרייבן מיינע רוסישע איינדרוקן, און צוזאַמען מיט מיר — אין איין אָטעם — ווערט אויך אַטאַקירט דער פאַריזער לינקער דראַמאַטורג און פּובליציסט סלאָווּעס, פאַר דעם וואָס איך, ווי ער, זענען שארף אַרויס־געטראָטן קעגן פאַרניכטן די יידישע קולטור אין ראַטן־פאַרבאַנד.

דאָס קאָמוניסטיש־ענגלישע בלעטל גיט דערביי אָן, אַז דער אַרטיקל קעגן סלאָווּעסן און מיר איז אָנגעקומען פון איינעם אַ יידן אין ראַטן־פאַר־באַנד און איז צוגעשטעלט געוואָרן דורך נישט קיין אַנדערן, ווי דורך דער סאָוויעטישער אַמבאַסאַדע אין וואַשינגטאָן.

דאָס בלעטל דריקט אויס זיין פאַרוווּנדערונג, וואָס מען האָט אין מאָסקווע צונויפגעמישט סלאָווּעסן, אַ לאַנגיאָריקן מיטאַרבעטער פון קאָמו־ניסטישע צייטונגען מיט אָט דעם „שאָווּיניסט״ שאַשקעס — פשוטער שעטנ״ז. אמת, אויך סלאָווּעס אין פאַריז, ווי געווּיסע לינקע פּובליציסטן און שרייבער אין ניו־יאָרק, האָט נישט געקאָנט אויסהאַלטן דעם פאַגראָם אויף אונדזער מאַמע־לשון, וואָס גייט אָן אומברחמנותדיק אין רוסלאַנד — און ער האָט פראָטעסטירט.

דאָס זענען געווען די סיבות, אַז מיינע נאָענטע זאָלן נישט וועלן איך זאָל פאָרן קיין רוסלאַנד און זיך ווידער אַ שפּיל טאָן מיטן טייוול.

אבער דער רייזנדער אין מיר, וואס האט מיך געשטופט צום אראבישן טייל פון ירדן, צום כותל מערבי, צו דמשק און צום פאלאץ פון נאצערן אין קאיר — האט מיר אויך דיקטירט, איך זאל אנגעבן די ביטע וועגן א נייער וויזע קיין רוסלאנד.

און איך מוז דא אפגעבן די פארדינטע אנערקענונג דער סאוויעטישער אמבאסאדע אין וואשינגטאן, וואס האט מיר אין משך פון דריי טעג ארויס־געגעבן די פארלאנגטע וויזע (דורך דער פארמיטלונג פון דער רייזע־ביורא „קאסמאס" אין ניו־יארק).

*

צי האט מען מיך בעת מיין רייזע איבערן ראטן־פארבאנד געהאלטן אויפן אויג? יא, און נאך ווי! אין מאסקווע ווערט דאס געמאכט דיסקרעט און פאכמעניש. א טעלעפאן שפעט ביינאכט אין צימער פון האטעל, כדי צו וויסן צי איך בין שוין דא צוריק פון מיינע באזוכן; א צופעליקער „שאטן", וואס גייט אייך נאך, און וועלכן — אויב איר האט א גענים אויג — איר דערקענט וען איר טרעפט זיך וויידער מיט אים אויף אן אינזאמער גאס. נו, און די געווייגלעכע פאר אלע דיפלאמאטן און אויסלענדער מורא — א פראסט פאנישע מורא — אז מען הערט זיי אונטער, דירעקט אין די געהיימע „זיכערהייטס־אינסטאנצן".

א דיפלאמאט פון אן אזיאטישער מלוכה — א גוטער באקאנטער מיינער נאך פון זיין וויטן היימלאנד — פירט מיך איבער מאסקווע, טרייבט אליין זיין אויטאמאביל, און וען איך מאך עפעס א פרייע באמערקונג, לייגט ער צו דעם פינגער צו זיין מויל — אט מיט יענעם זשעסט, וואס קאן אייך אין שגעון ארייגטרייבן אין משך פון א פאר יאר — אין שטוב, אין גאס און אפילו אין שלאף־צימער, וווּ א פארפאלק האט אויך מורא אפן צו רעדן צווישן זיך (איך ציטיר דא די ווערטער פון א פרוי אין א דיפלאמאטישער מיסיע: „נאר אין גאס רעד איך זיך איבער נישט געשטערטערהייט מיט מיין מאן. אין משך פון די צוויי יאר וואס מיר זענען דא סטאציאנירט בין איך עלטער געווארן מיט צען יאר צוליב דער שטענדיקער אנגעצויגנקייט און אנגסט. אז איך וויל אפאטעמען א ביסל פרייער, פאר איך אויף א וואך קיין וואר־שע"...). וען איך פרעג שפעטער דעם דיפלאמאט, וועלכער פירט אליין זיין אויטאמאביל, פארוואס האט ער מיר נישט געלאזט רעדן צו זיך פריי

בעת אונדזער רייזע, קיינער איז דאך אויסער אונדז נישט געווען אין אויטאמאביל — ענטפערט ער מיט אַ שמייכל: „די פראַקטיק האָט אונדז געלערנט, אַז וועג איך לאָז איבער מיין אויטאָ אין גאַס, קאָן מען דאָרט אַריינ־שטעלן אַ דרעטעלע אַזאַ, נישט מער ווי אַ דרעטעלע מיט קליינטשיקע עלעקטראַנען, וואָס וועלן אונדזער פריוואַטן געשפרעך טראַנסמיטירן עטוואָס־וויייט... עס האָט שוין געטראָפן, אַז אַ רעדע פון אונדזער געזאַנדטן, וועלכע ער האָט געדארפט אויף מאָרגן האַלטן אויף עפעס אַן אויפנאַמע, און ער האָט וועגן איר דעבאַטירט אין אויטאָ מיט אַ קאָלעגע, איז באַקאַנט געווארן וווּ מען דאַרף נישט, נאָך אידער די רעדע איז געהאַלטן געווארן“...

אַבער מאָסקווע איז נאָך גאָלד מיט איר גוט־געשולטן אויסשפּיר־אַפּאַראַט, ביי וועלכן אונדזערע אַמעריקאַנער אַגענטן — די געכאַפּטע און נישט געכאַפּטע — קאָנען (זאָלן זיי מיר מוחל זיין) די שטיוול פוצן. אין לעמבערג, למשל, אַדער אין אַדעס, אַדער אין אַן אַנדערער פראָווינץ־שטאָט, קאָנט איר, אויב איר זענט אַ וואַכזאַמער און געניטער רייזנדער, ערשט זען ווי מען לאָזט אייך נישט אַראָפּ פון אויג.

אין יענער רייזע — מיט פיר יאָר צוריק — האָב איך פאַרשפּאָרט דעם ראָטן־פאַרבאַנד די טירחה מיר נאָכפאָרן, ווייל איך בין לכתחילה געפאָרן נאָר אין אויטאָמאָבילן פון מלוכהשן „אינטוריסט“, און דער שאָפער, נישט קיין בטלן געווינלעך, ווייסט וועמען און ווי אַזוי צו ראַפּאַרטירן די באַוועגונגען און באַגעגענישן וואָס איך האָב געמאַכט דורכן טאָג.

אַבער אין דער איצטיקער רייזע האָב איך זיך באַנוצט מיט פריוואַטע טאַקסיס, וועלכע איך פלעג אַ כאַפּ טאָן אינמיטן גאַס. קאָן איך נישט באַשטימט זאָגן, צי מען האָט מיך נאָכגעשפּירט אין מאָסקווע אָדער קיעוו. אַבער אין לעמבערג האָב איך נישט נאָר געזען ביידע אויטאָמאָבילן, וואָס האָבן במשך פון טאָג זיך געביטן און מיינע באַוועגונגען גוט קאָנטראָלירט, נאָר איך האָב איינעם פון די אויטאָמאָבילן, אַזוי צו זאָגן, געכאַפּט ביי דער האַנט. איך האָב באַזוכט די ווינונג פון אַ פּראָפעסאָר, אַ לאַנגיאָריקן קאָמו־ניסט, וועלכער איז אַזוי לאָיאַל דעם רעזשים, אַז ער האָט פאַר קיינעם קיין מורא נישט. פאַרן אַריינגאַנג אין זיין הויז האָב איך געלאָזט וואַרטן די טאַקסי, מיט וועלכער איך בין צו אים געקומען. די גאַס איז אַן אָפּגעלייגטע הינטערן שטאָט.

דער פּראָפעסאָר איז מיט מיר אַרויס דורך אַן אַנדערן אַרויסגאַנג, באַגלייט מיך אַ ביסל און איך האָב דערווייל געזוכט מיין טאַקסי, וואָס

איז געשטאַנען פון יענער זייט הויף. וועז איך האָב זי געפונען, גיט צו מיר אַ זאָג דער טאַקסי־שאָפער: „אַ קאָלעגע מיינער זוכט אייך. ער ווארט דאָרט פון הינטן. ער האָט מיך געפרעגט צי האָב איך נישט באַמערקט, ווי אַ הער, אויסלענדיש געקליידט, אין אַ גרויען הוט און דיקע בריל־ראַמען, איז אַרויס פון הויז. ער זאָגט, איר זענט זיינס אַ פרייַנד"... איך האָב גלייך פאַרשטאַנען, ווער איז זיין קאָלעגע און זיך אַ לאָז געטאָן צו דעם גרויען אויטאָמאָביל, וואָס איז געשטאַנען אַ צענדליק מעטער הינטער מיין טאַקסי. די גאַס איז געווען פוסט און מער קיין אויטאָמאָבילן זענען נישט געווען.

דער פּראָפעסאָר — מיין גאַסטגעבער — לויפט מיר פאַרווונדערט נאָך. אין יענעם אויטאָמאָביל איז ביים רודער געזעסן אַ יונגער אוקראַינער מיטן אינטערנאַציאָנאַלן אויסזען פון אַ פּאָליציי־אָגענט. איר דערקענט דאָס זעלבע געזיכט, מיט די לויפּנדיקע אייגלעך, וואָס קוקן אייך נישט גלייך אין פּנים, אין אַלע לענדער פון דער וועלט — צי אין פּאַריז, צי אין ניו־יאָרק, צי אפילו אין באָמביי. איר לערנט זיך אויס מיט דער צייט צו אַנטדעקן די געהיימעניש פון די פאַרשוינען, וואָס ווילן אַזוי שטאַרק בלייבן געהיים.

בקיצור, איך פרעג דעם אורח — קוקנדיק אים אומדערשראָקן אין די אויגן, אין וועלכע איך דערזע זיין נישט־באַהאַלטענע איבערראַשונג, וואָס איך בין צוגעגאַנגען אַזוי דירעקט:

„מיין טאַקסי־שאָפער זאָגט מיר, אַז איר זענט מיינער אַ באַקאַנטער און איר זוכט מיך. אָט בין איך. וואָס וועט איר זאָגן גוטס?".

דער יונגער אוקראַינער ווערט רויט, זעט אויס אַ ביסל צעטומלט, אָבער דערנאָך צינדט זיך אין אים אָן אַ רציחה און ער שרייט כמעט אויס: „זאָגט אייער טאַקסי־שאָפער, אַז ער איז אָן אידיאָט!".

„אַ דאַנק! איך וועל אים דאָס זאָגן".

און איך גיי צוריק מיט מיין דערשטוינטן פראָפעסאָר און איך שעם זיך נישט איבערגעבן מיין שאָפער דעם פיינעם קאָמפּלימענט, וואָס זיין קאָלעגע פון הינטן שיקט אים.

שוין זיצנדיק צוזאַמען מיטן פּראָפעסאָר אין טאַקסי, דערקלער איך אים וואָס דאָ איז פאָרגעקומען. מיין גאַסטגעבער איז אויסער זיך. ער איז באַלייידיקט, ער נעמט דעם ענין פערזענלעך: „ס'טייטש! אים, דעם אַלטן באָלשעוויק, דעם באַזיצער פון לענין־אַרדן, זאָל מען שפּיאָנירן. ער וועט זיך באַקלאָגן א. אַ. וו.".

באַרויִק איך אים ענדלעך און איבערצייג אים, אַז נישט אים האָט מען געמיינט.

און נאָך אַ גרויסע אומאַנגענעמלעכקייט האָב איך געהאַט ווען מיין צוג איז אָנגעקומען אויף דער סטאַציע מאַסטיסטאַ, אויף דער סאָוויעטיש־פוילישער גרענעץ, דאָ פֿאָרן זעלטן דורך טוריסטן. אין וואַגאָן מיט מיר זענען געווען נאָר אייניקע פּויערטעס, וואָס האָבן געפּירט קוישן מיט אייער.

ווי גרויס איז געווען מיין פֿאַרווונדערונג ווען אין אונדזער וואַגאָן איז אַריין אַ מאַיאָר מיט צוויי קאַפּיטאַנען, מיט נאָך צוויי אונטערמירטע צאָל־באַאַמטע. איך האָב שנעל פֿאַרשטאַנען, אַז אָט די חשובע דעלעגאַציע איז נישט געקומען צוליב די גויעס מיט די אייער — אַז דאָס מיינט מען מיך.

און אַזוי איז דאָס געווען: דער זייער העפלעכער מאַיאָר האָט געהייסן עפענען און צעלייגן אויף די בענק מיינע וואַליזעס, מיין האַנט־באַגאַזש, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ רעוויזיע, וואָס האָט געדויערט גענוי צוויי שעה מיט 15 מינוט. צוליב דער דאָזיקער רעוויזיע ביי מיר האָט מען דעם צוג פֿאַרהאַלטן מיט אַ שעה לענגער ווי ער האָט דאָ געדאַרפט שטיין לויטן רייזע־פּלאַן.

מען האָט באַזוכט יעדן בריוו, יעדעס פּאַפּירל, יעדע קעשענע אין מיינע אָנצוגן (אגב איז דאָס געווען אויפן דריטן טאָג זינט דער אַמעריקאַנער עראָפּלאַן איז אַראָפּגעשאָסן געוואָרן הינטער סווערדלאָווסק).

איך האָב געדאַרפט איבערזעצן אויף רוסיש מיינע פּריוואַטע בריוו אין יידיש, העברעיש, ענגליש און פויליש. דערקלערן ווער זענען דאָס די מענטשן הינטערן צעטעלע מיט די פיל ישראל־אַדרעסן, און וואָס פֿאַר אַ שייכות האָב איך — אַן אַמעריקאַנער בירגער — מיט זיי. מען האָט מיר געהייסן עפענען מיין פּאַטאָגראַפישן אַפּאַראַט און אויסשטעלן אויפן זון די פילמען. מען האָט פון יעדן בוך, וואָס איך האָב געפּירט, אַראָפּגענומען די פּאַפּירענע הילע און געזוכט דעם איינבונד. אַלץ העפלעך און מיט אַ שמייכל.

צו די אַלע, וואָס זענען מיר מקנא מיין איצטיקע רייזע איבער רוסלאַנד, זאָג איך אָט וואָס: אין די פֿאָר שעה, וואָס עס האָט געדויערט די דאָזיקע סקרופּולעזע רעוויזיע מיט די אַלע קיצלדיקע פּראַגן, מיט וועלכע זי איז געווען באַגלייט, בין איך דורכגעגאַנגען אַ „חיבוט הקבר", וועלכער וועט מיר שוין אויף יענער וועלט אַראָפּגעשריבן ווערן פון מיין חשבון פון זינד. איך בין געווען זיכער, אַז צוריק אַהיים וועל איך שוין נישט קומען, אַז אין דער באַגלייטונג פון עלעגאַנטן מאַיאָר און זיינע געהילפן וועל איך פֿאָרן

צוריק קיין לעמבערג אין זעלבן אויטאָמאָביל מיט וועלכן זיי זענען ספּע־ציעל צוליב מיר געקומען (וועגן דעם האָט מען מיר דערציילט שוין אויף דער פּוילישער זייט...).

איך האָב די גאַנצע צייט מיין מוט און שטימונג נישט פאַרלוירן. געענטפערט אויף אַלע פראַגן מיט דער רויקייט און זיכערקייט פון אַ מענטש, וואָס האָט קיין פאַרברעכנס נישט געטאָן און האָט נישט וואָס מורא צו האָבן. דער מאַיאָר האָט געשמייכלט, און איך האָב אויך די גאַנצע צייט געשמייכלט.

דערנאָך האָט מען באַזוכט די פּלעצער, אונטער די בענק, אויף וועלכע איך בין געזעסן. און ענדלעך האָב איך דערהערט די וועריטער: „אַנטשול־דיקט, ביטע, עס איז געווען אַ טעות. איר זענט נישט די פּערזאָן וועלכע מיר זוכן... עס טוט אונדז שטאַרק לייד, וואָס מיר האָבן אייך אַזוי באַאום־רויקט".

איך בלייב זיצן אַזוי ווי אין אַ „טומאָן" די האַלבע שעה, וואָס דער צוג פאָרט אַריבער די גרענעץ ביז פּושעמישל. איך גלייב נישט, אַז איך בין שוין פריי, אַז איך בין שוין אין פּוילן, וואָס פאָר אַ איראָניע! גאָמולקאָס פּוילן דוכט זיך איצט אויס צו זיין פאָר מיר אַ פריי לאַנד אין פאַרגלייך מיטן גיהנום דורך וועלכן איך בין נאָר וואָס דורכגעגאַנגען.

*

אין פּוילן האָט מען מיינע וואַליזעס אַפילו נישט געעפנט...

אין פּושעמישל זעץ איך זיך אַריין אין אַ געדונגענעם פריוואָטן אויטאָמאָביל און פאָר, און פאָר איבער די איצטיקע חרובע קהילות פון אַמאָליקן רומפולן עבר, איבער די פאַרברענטע זייטן אין דער טראַגישער „מגילת פּוילן".

אַ טאָג מיט אַ נאַכט פאָר איך. און געהאַט די גאַנצע צייט פאָר מיר די קאַלט־שמייכלענדיקע אויגן פון דעם רוסישן מאַיאָר...

די דריי וואָכן, וואָס עס איז מיר דערלויבט געווארן צו פאַרברענגען אין ראַטן־פאַרבאַנד, האָב איך אויסגענוצט אין דער פולסטער מאָס. פון די גרעסטע שטעט האָב איך באַזוכט (נאָך אַ קורצן וויזיט אין וואַרשע און אַנדערע פּוילישע שטעט): ווילנע, מינסק, סמאָלענסק, מאָסקווע, כאַרקאָוו, קיעוו, לעמבערג. אין אָט די אַלע ערטער האָב איך געהאַט די דערלויבעניש צו נעכטיקן. דורך צענדליקער אַנדערע שטעט און שטעטלעך בין איך

דורכגעפאָרן מיטן אויטאָמאָביל, פאַרבראַכט דאָ און דאָרט אַ שעה אָדער מער, געגעסן מאָלצייטן אין די רעסטאָראַנען, אָבער נעכטיקן אין זיי איז נאָך נישט דערלויבט: נישטאָ קיין פּאַסיקע האָטעלן פּאַר טוריסטן, און אויב מען וועט אייך אינאָרדענען אין די עקזיסטירנדיקע שלעכטע אכסניאס, וועט מען זיך שפּעטער באַקלאָגן אין אויסלאַנד און דורך דעם איבערפירן דאָס טוריסטן־געשעפט.

איך האָב געמוזט רעזיגנירן פון אַריינפאָרן קיין בריסק און גלייך אָנגענומען אַ באַשלוס צו פליען מיטן עראָפלאַן קיין ווילנע דירעקט פון וואַרשע. עס האָט זיך אויסגעלאָזט בעסער, ווייל זיין אין ווילנע דאָס מאָל איז נאָך געווען פיל אינטערעסאַנטער ווי מיט פיר יאָר צוריק, וועו איך בין אַהין אָנגעקומען האַלב־לעגאַל אַלס דער ערשטער אויסלענדישער טוריסט.

אין מיין וויזע אָבער איז געווען געשריבן, אַז מיר איז דערלויבט אַרײַ־בערגיין די גרענעץ אין בריסק, — האָט מען מיך דערִיבער אויפן ווילנער פלי־פּאָרט פשוט נישט געוואָלט אַרײַנלאָזן. וועו איך האָב געטענהט, אַז דער עראָפלאַן פאָרהאָלט זיך דאָך נישט אין בריסק, ווי אַזוי האָב איך אים געקאָנט דאָרט „אַראָפלאָזן״ און איבערגיין צופוס די גרענעץ? האָט מיר דער מיליציע־אָפיציר געטייטלט אויף דער אויפשריפט אין דער וויזע, אַז מיין איבערגאַנגס־פונקט איז בריסק.

בקיצור, מען האָט טעלעפאָנירט אין ווילנע צו עפעס גאָר אַ הויכער „זיכערהייטס־אינסטאַנץ״ און יענע האָט דערלויבט איך זאָל אַריינפאָרן אין שטאָט.

דער עראָפלאַן האָט מיך שפּעטער געבראַכט קיין מינסק און דאָרט האָב איך באַנוצט די דערלויבעניש, וואָס איך האָב פון פריער געהאַט, צו דינגען אַן אויטאָמאָביל און פאָרן ביז מאָסקווע די גאַנצע כמעט 800 קילאָ־מעטער. דערפאָרן בין איך אָבער נאָר ביז סמאָלענסק. ווייטער זענען די שטעט און דערפער עכט רוסישע און זאָגן גאָרנישט דעם רייזנדן און לייענער מיט ספּעציעל יידישע אינטערעסן.

בין איך פון סמאָלענסק ביז מאָסקווע געפאָרן מיט דער באַן אין איין קופּע מיט אַ רוסישן געניראַל פון שטאָב מיט גאָלדענע גוואָרדיע־שליפּעס. ער האָט געוואָלט אַזוי פיל וויסן פון מיר וועגן אַמעריקע, וועגן דער גאַנצער איבעריקער וועלט, וואָס איך האָב באַרייזט, ספּעציעל וועגן די אַראַבישע לענדער און ישראל (מיר זענען געווען צוזאַמען אין קופּע אַ

גאַנצע שלאַפלאָז נאַכט), אַז איך האָב זיך שטאַרק געוואַקלט: זאָל איך דערציילן דעם גאַנצן אמת, וואָס איך וויים? — קאָן איך אפשר אַמאָל נישט דערפאָרן ביז מאָסקווע. זאָל איך זאָגן ליגנס, — איז אַבער דער געדאַנק אַ זייער אינטעליגענטער און אינפאָרמירטער מענטש (איך האָב זיך דערין איבערצייגט וועגן איך האָב גלייך אין אַנהייב פון אונדזער געשפּרעך פרובירט אַ דריי טאָן מיט דער צונג, און ער האָט מיך אָפּגעשטעלט מיט אַ שמייכל). האָב איך באַשלאָסן רעדן „פּיפּטי־פּיפּטי", און עס איז אַרויס־געקומען נישקשה.

איין באַמערקונג אַבער פון געדאַנקען איז מיר געבליבן שטעקן אין קאָפּ און איך גיב זי איבער אָן קאָמענטאַר:

„נאָצער מיינט, אַז ער נאַרט אָפּ אונדזער רעגירונג, אַזוי ווי אַדעאָוו מיינט, אַז ער נאַרט אָפּ בן־גוריונען. אונדזער רעגירונג איז שווער אָפּצוּ־נאַרן, און פון אייער כאַראַקטעריסטיק זע איך, אַז אויך בן־גוריון וועט זיך נישט לאָזן אַריינאַרן".

אַ פולע וואָך אין מאָסקווע מיט אַזוי פיל אינטערעסאַנטע באַגעגענישן, געשעענישן, אייגדרוקן, אַז איך סאַרטיר זיי איצט מיט שוועריקייטן אין מיינע נאָטיץ־ביכלעך (מערסטנטיילס פלעג איך פאַרשרייבן די טאָג־געשעענישן ביינאַכט ביי מיר אין האָטעל, ווייל איך האָב באַמערקט, אַז מיינע מיטשפּרעכער ווערן אומרויק און בלאַס ווען איך פלעג אין די ערשטע טעג אַרויסנעמען פון קעשענע מיין נאָטיץ־ביכל, כדי עפּעס צו פאַרשרייבן).

גייען איצט פאַרבי פאַר די אויגן די לאַנגע שפּהן אין געשפּרעך מיטן עלטסטן און בכבודיקסטן יידישן שרייבער אין רוסלאַנד, ז. ווענדאָראָף. די ווענדערבאַר־מוטערלעכע געשטאַלט פון ציפּע בערגעלסאָן, דער געשפּרעך מיטן גרויסן שרייבער ס. מיכאַלקאָוו (פערציק מיליאָן עקזעמפּליאָרן פון זיינע ביכער זענען פאַרקויפט געוואָרן) — אַ מאָדנע באַגעגעניש, בעת ווען אַלעמען איך האָב דערזען, ווי אַ לייב ציטערט ווי אַ האָז, פונקט טאָקע ווי אין איינעם פון די פאָפולערע משלים, וואָס דער זעלבער מיכאַלקאָוו האָט אַליין פאַרפאַסט.

און די צוויי לאַנג־דיסטאַנס־שמועסן מיטן דיכטער ש. האַלקין מיט די טראַגישע אונטערטענער אין זיינע לעצטע ווערטער: „ניין, קומט נישט קיין מאַלאַכאָווקע, איך בין נאָך דריי שווערע האָרץ־אַטאַקעס און האַלט זיך קוים"...

און די אַזוי אינטערעסאַנטע און חברישע שעהן מיטן אַמבאַסאַדאָר פון ישראל אין מאָסקווע, אריה הראל און זיינע אַזוי פּעיקע ראַטגעבער י. פּרט, מ. גת, י. אגמון, — אַלע אַזוי דראַמאַטיש־איזאָלירטע פון די יידישע מאַסן אין מאָסקווע, מיט דעם איינציקן אויסנאַם ביים דאַוונען אין שול, וווּ מען קוקט זיך אָן קעגנגזייטיק מיט דער אַלטמאָדישער באַשיידנ־קייט פון פרומע חתן־כלה, וואָס האָבן מורא אַ וואָרט אויסרעדן אייגער צום צווייטן...

און וועד עס האָט נישט בייגעווינט דעם קאָנצערט אין מאָסקווער קאָנסערוואַטאָריע פון גרויסן טיטולירטן זינגער אַלעקסאַנדראָוויטש, וועלכן מען האָט דערלויבט, צווישן אייניקע צענדליק פּרעמד־שפּראַכיקע לידער, אויך דריי אין דער יידישער שפּראַך — דער האָט נישט פאַרזוכט דעם טעם פון „גלות" אין מוזיק.

דער זאַל שטורעמט, בעט זיך כאָטש נאָך איין ליד אויף יידיש — אָבער ניין; אַלע „ביסן" אין דייטש, איטאַליעניש, פראַנצויזיש. אָבער אַלעק־סאַנדראָוויטש, אַליין אַ וואַרעמער לעטישער יוד, טאָר נישט מער זינגען ווי 3 יידישע לידער.

און אפשר פעלט אייך, טייערע, אַ „מלוה־מלכה" ביי אַ חסידישן רבין? אויך דאָרט בין איך געווען — ביים סקווערער רבין, ר׳ אברהם טווערסקי. וויט־וויים הינטער מאָסקווע, וווּ מען טראָגט נאָך וואַסער מיט עמערס און די גאַסן זענען נישט ברוקירט. דאָרט האָט אויפגעלויכטן אַ פלעמל פון עקסטאַז ביי אַ „סעודה" פון אַ געפלאָכטענער חלה און אַ פאַרטריקנטן וויידל פון אַ הערינג.

און דער טיפער וויטיק ביי אונדזערע בוכשטעבלעכע אנוסים אין נאַרקאָוו, וווּ מען דאַוונט אין אַן ענגן אָרעמען שלאָפצימער, און די ספר־תורה איז אין אַ קעסטל אונטערן בעט ביז מען וועט זי דאַרפן מאָרגן, שבת־פּרי, צום לייענען...

און דער נחת־רוח אין קיעוו, אין שטוב פון ליכטיקן איציק קיפּניס צוזאַמען מיט דער דיכטערין רבקה באַלאַסנאַיאַ און אַנדערע.

און דער לאַנגער שפּאַציר אין אַ מאָטאָר־שיף אויפן דניעפּער מיט אַ גרופּע גאָר יונגע דאָקטוירים און אינזשענירן, וואָס האָבן געוואָלט אַזוי פיל וויסן און מיט אַזאַ גיריקייט איינגעזאָפּט מיין „מזרח־גרוס". דער שיין פון זייערע אויגן האָט מער געלויכטן פאַר מיר, ווי די פאַרגייענדיקע זון אויפן באַזונגענעם טייך.

און שפּעטער — לעמבערג און די שטעט אַרום, און דער פּראָפעסאָר, וואָס איז דער גרעסטער עקספּערט אין דער אוקראַיניישער ליטעראַטור, אָבער די ווידמונג אויף זיין בוך, וואָס ער גיט מיר אַ מתנה, שרייבט ער אין העברעיש.

און נאָך, און אַנדערע, וועלכע איך וועל ברענגען פֿאַרן לייענער אין ראָם פון דער סביבה, נו, און די מעגלעכקייטן, וועלכע עס גיט מיר און זיי דער באַוווסטזיין, אַז נישט אַלץ מעג מען און מען דאַרף אַרויסזאָגן, אַז די שרעק באַהערשט די מענטאַליטעט פון דעם גרעסטן טייל מענטשן אין יענעם ריזיקן און שטאַרקן לאַנד. ווי האָט געזאָגט פּרענקלין רוזוועלט: „שרעקלעכער ווי אַלץ איז דאָס שטענדיקע געפיל פון „מורא"...

וועל איך דעריבער פיל באַגעגענישן, פון וועלכע איך האָב געלערנט, פּשוט נישט דערמאָנען און פיל דרייסטע געדאַנקען, — אַרויסגעזאָגטע דורך טיף־דענקענדיקע דאַרטיקע מענטשן — ציטירן אַנאָנים, אָפּגעריסן פון פּלאַץ און פּערזאָן.

אָבער איין אַלגעמיינע באַמערקונג, וועלכע איך האָב געהערט אין פּאַרשידענע וואַריאַציעס פון געלערנטע, פּאַרטיי־מענטשן, שרייבער און בינע־אַרטיסטן, וועל איך יאָ איבערגעבן. זי האָט אַ שייכות מיט דער באַציונג פון דער איצטיקער כרושטשאָוו־רעגירונג צו דער יידישער קולטור: טעאַטער, פּרעסע, שול־וועזן א.א.וו. (אויסער דריי ביכער, וועלכע זענען דערשינען, איז פּאַקטיש אַלץ ביים אַלטן). איך האָב יעדן באַזונדער געפרעגט: מיט וואָס דערקלערט זיך, וואָס פון אַלע מינדערהייטן זענען נאָר די יידן דער טרויעריקער אויסנאַם, וואָס דורך דעם ווערט דאָך אַזאַ שאָדן געבראַכט דעם סאָוויעטישן נאָמען אין דער גאַנצער פּראָגרעסיווער וועלט, וווּ מיליאָנען יידן און נישט־יידן קוקן אָן מיט שטוינונג און פּאַרדאַמונג דעם אָנגעוואָרפענעם אַסימילאַציע־פּראָצעס קעגן יידישן דריי־מיליאָניקן קיבוץ אין רוסלאַנד.

דער גרויסער שרייבער, מיטגליד פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, ענטפֿערט נאָך אַ לאַנגן שטילשווייגן:

„דאָס, זעט איר, פּאַרשטיי איך אויך נישט".

דער פּראָפעסיאָנעלער טויער פון דער אַלטער לענין־גוואַרדיע, מיטן אָרדן „העלד פון ראַטן־פאַרבאַנד" אויף דער ברוסט, פופציק יאָר פּאַרטיי־סטאַזש, זאָגט טרויעריק: „מיר האָבן שוין דאָס פּראָבלעם פיל מאָל דעבאַטירט אין אונדזער קאָלעקטיוו, קיינער פּאַרשטייט נישט די עקשנות אין

דעם פונקט פון אונדזער ניקיטאַ״. אייניקע האָבן האַלב־איראָניש געזאָגט: „נאַטשאַלסטווא לוטשע זאַיעט״ (אַן אַלט־צאַרישער זאָג: „די נאַטשאַלניקעס ווייסן בעסער״). איך אָבער, מיט דער גאַנצער אָפּנהאַרציקייט, דערקלער: „איך פּיל, אַז עס איז שעדלעך און איך פּאַרשטיי נישט פּאַרוואָס מען טוט דאָס״.

די אָפּערע־פּרימאַדאָנע (אויך מיט אַזעלכע זיך געטראָפן דורך באַקאַנטע, זי באַזוכט אפילו אין איר פּראַכטפולער דירה), זאָגט: „נאָך יידיש פעלט אונדז! קנאַפּ וואָס די אוקראַינער, וויסרוסן, מאָלדאַוואַנער און דער טייוול ווייסט ווער, מאַכן אַ תל פון אונדזער שיינער רוסישער שפּראַך און פּאָדערן איך זאָל זינגען אין זייערע „דיאַלעקטן״, ווילט איר נאָך אויך אַ צוגאָב יידיש? איך זאָל אפשר זינגען די אַריעס פון טאַטיאַנאַ (אין „יעוגעני אָניעגין״) אין יידיש? שוין בעסער גיין וואָשן די שטיינער אויפן רויטן פּלאַץ״.

אויב עס וואָלט זיך געווענדעט אין מיר, וואָלט איך אפשר מסכים געווען אויף דעם פּאָרשלאָג פון דער „גרויס־רוסישער״ שאָוויניסטין: אַזוי פיל פון זיי זענען פּאַראַן אין לאַנד און ווערן מוראדיק פּאָרהאַסט אַלס רוסיפיקאַטאָרן דורך די צאָלרייכע מינדערהייטן איבערן שטח פון די סאָוויעטן. איך האָב אָבער מיט דער פּרימאַדאָנע מער נישט דיסקוטירט. נישט ביי דעם ווייב און נישט ביי דער פּרימאַדאָנע ווען איר געווינען אַ דיסקוסיע.

און דאָ האָב איך זיך פּלוצלינג דערמאָנט וועגן מיין געשפּרעך אויף דער זעלבער טעמע מיט קנאַפּע פיר יאָר צוריק, וואָס איך האָב געהאַט מיט דעם דאָן מעכטיקן ערשטן וויצע־פּרעמיער פון ראַטן־פּאָרבאַנד — לאַזאַר קאַגאַנאָוויטש.

מיינע לייענער דערמאָנען זיך געוויס די אומשטענדן, אונטער וועלכע עס איז פּאָרגעקומען די אויפנאָמע אין דער אינדאָנעזישער אַמבאַסאַדע לכבוד דעם פּרעזידענט סוקאַרנאָ. די גאַנצע דעמאָלטיקע פּאָליטביורא מיט די מאַרשאַלן זענען געווען אָנוועזנדיק.

איך כאָפּ אַ לענגערן שמועס מיט קאַגאַנאָוויטשן אויף דער זעלבער טעמע.

איך וועל ברענגען אייניקע אויסצוגן פון שמועס, וועלכע זענען דאָן דורכגעלאָזן געווארן דורך דער רוסישער צענזור אין מיין טעלעגראַמע צו אונדזער צייטונג. זיי זענען נאָך איצט אַקטועל.

איך: מסתם האָט איר געהערט, ח' קאַגאַנאָוויטש, אַז מען טרעט צו אויפלעבן די יידישע קולטור און ליטעראַטור (דער צוזאָג האָט זיך דאַן אַרויסגעוויזן פאַר אַ טייל פון „גרויסן ליגן" — ח. ש.), ווי באַציט איר זיך צו דעם?

קאַגאַנאָוויטש: יידיש? ווער דאַרף דען יידיש? די גרעסטע מערהייט יידן לעבן זיך אויס אין דער אלפארבאנדישער ליטעראַטור. מיר לעבן דאָ נישט ווי אין ניו־יאָרק אין אַ געטאָ.

איך ציטיר מיין ענטפער פון זכרון: האָט דען נישט לענין געווארנט דעם 31־טן דעצעמבער 1922, אַז מען מוז אונטערשיידן דעם נאַציאָנאַליזם פון דער גרויסער נאַציע, וואָס אונטערדריקט, און דעם נאַציאָנאַליזם פון דער קליינ־ניקער, וואָס מען צעקוועטשט און פאַרפאַלגט? בעסער איבערזאַלצן און נאָכגעבן דער קליינער נאַציע, איידער נישט דערזאַלצן און דערדריקן איר קולטור. קיין זאַך צעשטערט נישט אַזוי די פּראָלעטאַרישע סאָלידאַריטעט, ווי דאָס אומרעכט צו דער קולטור פון קליינע פעלקער...

קאַגאַנאָוויטש ענטפערט ערנסט: איך וויל איר זאָלט מיך גוט פאַרשטיין און ריכטיק איבערגעבן מיינע ווערטער צו אייערע ליינער אין אַמעריקע: אויב עס זענען פאַראַן אפילו פינף אַדער צען, אַדער מער פּראָצענט יידן, וואָס ווילן זייערע צייטונגען, טעאַטער און ביכער, דאַרפן מיר זיי דאָס געבן. דאָס איז טאַקע — לעניניזם. איך בין אָבער אין ספק, צי עס זענען דאָ אַזוי פיל בעלנים.

*

נישטאָ מער קאַגאַנאָוויטש ביי דער מאַכט. גראָד די ווײַך, וואָס איך בין געווען אין מאָסקווע, האָט מען אים דערלויבט צוריקקומען אין דער הויפטשטאָט און איך האָב אים דעם טאָג פון מיין אָפּרייזע געזען ביי אַ לייען־טיש אין גרויסן זאַל פון דער לענין־ביבליאָטעק. ער האָט דאָרט אַ סך צו לערנען און פאַרשטיין און פאַרטראַכטן זיך; ער לעבט איצט פון „סאָציאַ־לער הילף", ווי יעדער אַלטיטשקער.

אַ האַלבער מיליאָן יידן האָבן עפעס אַזוי ווי בדרך נס דערקלערט יידיש אַלס זייער מוטער־שפּראַך. כאָטש גלייבט מיר, עס איז שווער צו זיין אַ יד אין רוסלאַנד, און נאָך מער זיך אין דעם עפּנטלעך מודה זיין...

אָט צו יענע אומבאַקאַנטע העלדן פון יידיש און יידישקייט, וועלכע לעכצן מען זאָל פאַרווירקלעכן דעם פּריער דערמאָנטן פּרינציפּ פון לעגיטן — וועל איך זיך נאָך אומקערן אין מיינע וויטערדיקע שילדערונגען.

אין ווילנע צווישן די חורבות פון אַלטן שול-הויף

בין איך ווידער אין ווילנע, נאָך אַן איבערריס פון קנאַפּע פיר יאָר.

איך בין דאָן געקומען אַהער האַלב-לעגאַל. מען האָט נאָך נישט דער-לויבט דאָן אויסלענדישע טוריסטן אַרײַנפאָרן קיין ליטע. האָט מיך מיטגע-נומען מיט זיך אין זײַן אויטאָמאָביל דער לייטער פון מינסקער „אינטוריסט״.

געדענקען מסתם די לייענער מיינע פאַרצייכענונגען פון יענער רייזע, וועלכע איך האָב פאַרענטפערט דאָן פאָר דער סאָוויעטישער מאַכט מיטן הייסן ווונטש צו באַזוכן דעם קבר פון ווילנער גאון — דעם נייעם קבר, אין וועלכן מען האָט אײַבערגעטראָגן זײַנע ביינער (דער סקעלעט איז ווי דורך אַ נס געווען גאַנץ, נאָך 160 יאָר!). מען האָט געהאַט איינזען מיטן ציל פון מײַן רייזע — אַ „פילגרימאַזש״ צום קבר פון מײַן פרויס אַן עלטער-זיידן.

ערשט מיט צוויי יאָר צוריק האָט מען דערלויבט דעם ערשטן אויס-לענדישן קאָרעספּאָנדענט — קערוצער, פון „ניו יאָרק טיימס״ — באַזוכן ווילנע. איצט איז ווילנע אָפן פאָר אַלע טוריסטן. אָבער די „בכורה״ האָב איך שוין אויסגעכאַפּט, און מײַן פרײַנד קערוצער, וועלכער ראַפאָרטירט איצט פון מאָסקווע, האָט דאָס מיר מודה געווען.

(אויך אין צייטונגס-וועזן, ווי אין אַלע „ספּאָרטן״, רעכנט זיך, ווער עס איז געווען דער ערשטער...).

מיט אַ קליינעם עראָפלאַן בין איך איצט געפלויגן פון וואַרשע קיין ווילנע. צוליב עפּעס אַ דעפעקט אין מאָטאָר האָט זיך דער עראָפלאַן קורץ פאַרהאַלטן אויפן ברעג פון ניעמאַן, פונקט אַנטקעגנגאיבער דעם אַמאָל אַזוי פאָפולערן קוראָרט דרוסקעניק — היינט אַ טייל פון ראַטן-פאַרבאַנד.

מיינע אַלע זומערן אין די קינדער-יאָרן פלעג איך פאַרברענגען אין אָט דעם שיינעם באַוואַלדיקטן אָרט, ווו טויזנטער יידן און נישט-יידן פלעגן זיך באָדן און טרינקען די מינעראַל-וואַסערן.

און סימפּאָנישע מוזיק האָט דאָ געשפּילט, און ווי עס האָט זיך מיר דעמאָלט אויסגעדוכט, האָבן די גערטנער דאָ און די גימנאַסטישע פאַרווויי-לונגען (די „פערמע״) און די יום-טובדיקע געסט פון אַלע עקן רוסלאַנד, פאָרגעשטעלט מיט זיך דעם לעגענדאַרן „גן-עדן התחתון״. און פאָר מיר, וועמען מען האָט זומער נאָך זומער אַרויסגענומען פון דושנעם „חדר״ און

געבראכט דאָ אויף זעקס וואָכן — פאַר מיר איז דאָס טאַקע געווען אַ גן־עדן. און אַזוי איז מיר דרוסקענפּ אינגעקריצט געוואָרן אין זכרון און אין הארצן.

זיך איך איצט אויפן ברעג פון ניעמאַן און באַטראַכט פון ווייטן דעם נאָך־איצט פּרעכטיקן פּאַרק מיט די געדיכטע אַלטע ביימער. זיי זענען דאָ שוין געווען ווען מיר זענען נאָך נישט געווען. זיי וועלן נאָך זיין, ווען מיר וועלן שוין נישט זיין...

פלעגט דאָ אָנקומען דער „פּאַראָכאָד", דער דאָמפער, פול געפּאַקט מיט יידן פון וואַרשע, ביאַליסטאָק, גראָדנע. פלעגן זיך הערן דאָ די פּריי־לעכע אויסגעשרייען פון פרויען, וואָס באַגעגענען די מענער אויף שבת; פון כלות, וואָס באַגעגענען די חתנים... זיי קלינגען נאָך איצט אין מיינע אויערן. דאָס איז נאָר אַ ווידערקול, אַן עכּא פון אויף איביק פאַרשניטענע צייטן און מענטשן. אָבער אַ שאַרפן שטאָך האָט געגעבן אין הארצן דער שפּיץ פון איצטיקן „קורזאָל". יענער, דער פאַרברענטער, האָט דאָך געזען מיינע זיידעס, באָבעס, טאַטע־מאמע, שוועסטער, חברים... און דעם ערשטן צאַרטן ציטער פון אַ פאַרליבטן טרוימער.

— נו, — מיר פליען וויייטער. די נישט־פריינדלעכע אָפּיצירן אויפן ווילנער לופט־פלאַץ ווילן וויסן, פאַרוואָס איז אין דער וויזע מיינער פאַר־שריבן, אַז איך דאַרף די גרענעץ איבערגיין אין בריסק, און דאָ בין איך גאָר געקומען צופליען קיין ווילנע.

וויי איך זיי די טעלעגראַמע פון מאָסקווע, אַז מען דערלויבט מיר נישט איבערנעכטיקן אין בריסק (די אָפּיציעלע דערקלערונג: נישטאָ קיין פּאַסנדיקער האָטעל פאַר די „אַזוי־גערופענע" אַמעריקאַנער טוריסטן. וואָלטן זיי געווסט. אין וואָס פאַר אַ האָטעלן פון דעם קלאַס „אכסניא דע וואַנץ" איך פלעג דאָס נעכטיקן בעת מיינע וואַנדערונגען איבער פוילן, וואָלט מען מיך מסתם יאָ געלאָזט באַזוכן בריסק...).

בקיצור, איך האָב זיך געמוזט לאַנג דינגען ביז מען האָט מיר שוין דערלויבט זיך זעצן אין אויטאָמאָביל, וואָס האָט מיך געפירט צום האָטעל „ווילניוס", דער זעלבער, וואָס האָט אין די אַמאָליקע צייטן געהייסן „דזשאַרדזש". ער געפינט זיך אויפן סטאַלין־פּראָספּעקט — די גאַס, וואָס האָט אין די רוסישע צייטן געהייסן „גראָדגיעווסקי", און אין די פּוילישע צייטן — „מיצקעוויטשאַ". און איך האָב אַ טראַכט געטאָן: דער גרויסער דיכטער מיצקעוויטש, וואָס האָט אַזוי ליידנשאַפטלעך באַזונגען ליטע („אַ ליטע, מיין פאָטערלאַנד! ביסט דאָך אַזוי ווי געזונט, — נאָר דער שאַצט

דיך אָפּ, ווער עס פֿאַרלירט דיך"...) — האָט געווּיס מער פֿאַרדינט, אַז אַ ווילנער הויפּטגאַס זאָל טראָגן זיין נאָמען — ווי דער מערדער פון דער פּרייַער ליטוויישער רעפֿובליק, סטאַלין, וועלכער האָט איר מיט קראַפּט אייַנגעגלידערט אין זיין „אימפּעריע".

און מען גיט מיר אַן אַפּאַרטאַמענט פון צווּיי צימערן, מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן, מיט פּלושענע מעבל, שווערע דיוואַנען, גרויסע שאַפֿעס — אַן איבערבלייבענישׂ פון יענע צאַרישע צייטן, וועו אין אַזעלכע צימערן האָבן געוווינט, אַדער אַ דורכפֿאָרנדיקער רייכער פּריץ, אַדער אַן אָנגעזעענער קאָמיוואָיאַזשאָר.

דאָס מאָל קאָן איך זיך פּריי באַוועגן איבער די גאַסן פון ווילנע, אַן דער באַגלייטונג פון מיין מינסקער „אינטוריסט"-לייטער, ווי דאָס איז געווען מיט פּיר יאָר צוריק.

די גאַס איז פּול מיט דורכגייער, נישקשהדיק געקלידט. פּאַרשטייט זיך, איר זעט נישט איצט אויף די ווילנער גאַסן יענע חנעוודיקע, מיט געשמאַק געקלידטע ווילנערינס, וועלכע זענען איך אין זכרון געבליבן פון אַמאָליקע באַזוכן. אויף „פּאָגאָר" רוען זייערע בייגער און אין די דייטשע לאָגערן זענען זיי פּאַרפּיניקט געוואָרן...

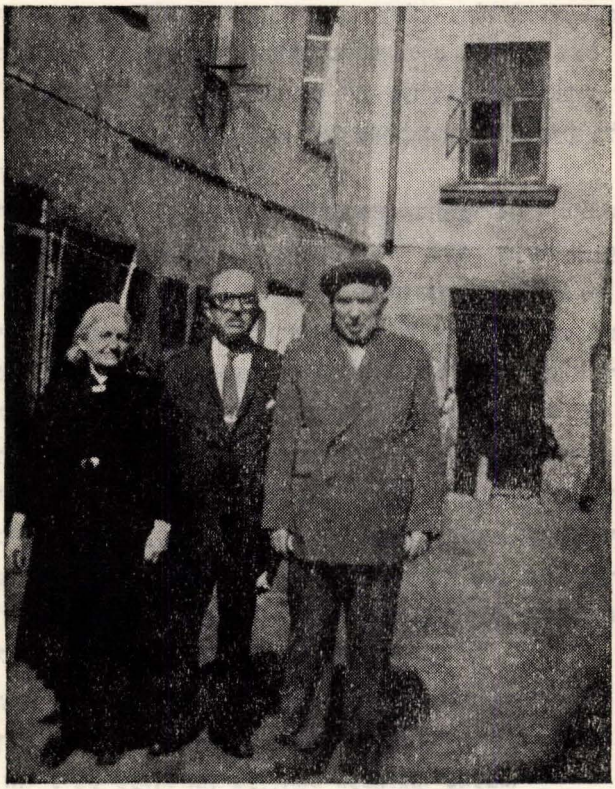
אָבער די קליינע קינדער — די שול־קינדער — אַזוי ריין און אוניפּאָרמירט געקלידט, אַזוי כמעט ווי אין די רוסישע צייטן פון אַמאָל: די מוניזירלעך מיט קנעפּ, די ווייסע פּאַרטעכלעך אוֹן קראַגעלעך פון די „גימנאַזיסטקעס" — זיי זאָגן אייך אָן, אז אַ נייער דור גייט אויף און רייסט זיך אַריין אין לעבן מיט געלעכטער און געזאַנג. אַ קליינער, גאַנץ קליינער טייל פון די קינדערלעך האָבן אַ יידישן אויסזען. די פּלאַקסענע קעפּלעך און די בלאָנדע צעפּלעך באַהערשן די גאַס אין דאָזיקן פּרילינג־טאָג.

גיי איך אין שול, אין דער אַמאָליקער כאָר־שול אויף זאָוואָלנע גאַס. היינט איז פּסח אין דער פּרי. האָף איך דאָרט צו באַגעגענען ביים דאָוונען מיינע אַמאָליקע באַקאַנטע, די פּירער פון דער ווילנער קהילה.

אונטן איז די שול פּול. דאָרט שטעלט מען זיך באַלד דאָוונען שחרית. עס איז קאַלטלעך — טראָגן אַלע ווּאַרעמע אויבערציערס. עס לויפֿט מיר אַנטקעגן מיט אַן אויסגעשטרעקטער האַנט דער ראש הקהל ר׳ גרשון קב — אַדער קאַוואַס, — ווי מען רופֿט אים אין ליטוויש.

אַן אייַנפֿאַכער יידּ, אַן „עמך"־ייד פון אַ קליין ליטוויש שטעטל, וואָס איז עולה לגדולה געוואָרן. די מאַכט האָט צוטרוי צו אים. אָבער — דער־

קלערט מיר אַ ביסל אומעטיק קאַווקאַס — מען האָט אַנגעהויבן פאַרלירן צו אים דעם צוטרוי זינט די ווילנער יידן — מער ווי פינף טויזנט פון די צוואַנציק טויזנט, ווָאס ווינען דאָ איצט — האָבן אויסגעפילט דאָס שמאָלע



דער ווילנער ראש־הקהל ר׳ גרשון קאַהאַס, זיין פרוי
און זייער גאַסט ד״ר ח. שאַשקעס

געסל אַרום שול און, פאַרשטייט זיך, די גאַנצע שול, וועָן עס איז דאָ נישט לאַנג געווען אויף אַ קורצן באַזוך דער ראַטגעבער פון דער ישראל־אמבאַסאַדע אין מאָסקווע, אליאב..

אליאב, זיין ווייב און קליין זונעלע האָבן זיך פלוצלינג געפונען אַרום־געריגלט מיט טויזנטער יידן, ווָאס האָבן זיי שיער נישט אויף די הענט געטראָגן. עס האָט זיך אויף אַ קלענערן מאַסשטאַב איבערגעחזרט די געשיכטע מיט גאָלדע מאירס באַזוך אין מאָסקווע. יידן פאַרבענקטע, מיט טרערן אין

די אויגן, האָבן זיך געצויגן צום לעבעדיקן סימבאָל פון ישראל. די מאַכט האָט דאָס אַלץ צוגעזען און — פאַרצייכנט.

פאַרשטייט זיך, דער דיפלאָמאַט אליאב האָט זייער דיסקרעט באַהאַנדלט זיין מיסיע: פרום געדאַוונט בציבור מיטן עולם, עולה־לתורה געווען.

אָבער ער האָט שפּעטער אויסגעטיילט צו אַ גרויסער צאָל פון די מתפללים קליינע ישראל־לוחלעך. און זיין געראָטן זעקס־יאָריק יינגעלע האָט געגעבן יעדן קינד, וואָס האָט נאָר פאַרלאַנגט — אַ שיין בלוי־ווייס שפּילקעלע מיטן מגן־דוד.

בקיצור, אליאב איז טאַקע אַוועקגעפאָרן אַרומגערינגלט מיט גלאָריע, אָבער ווי אַנדערע יידן האָבן מיר דערציילט (ר׳ גרשון קב אַליין האָט דאָס נישט געוואָגט צו טאָן און נאָך צו אַן אויסלענדישן אורח) — האָט אַ צאַרנדיקע „מאַכט״ געפרופן דעם ראש־הקהל צו אָרדענונג. ער איז אפילו אַרויסגעפרופן געוואָרן אין מאָסקווע אויף אייניקע טעג און דאָרט זיך געדאַרפט לאָנג און געדיכט און שריפטלעך פאַרענטפערן.

ער האָט מיר בשום אופן נישט געוואָלט דערציילן וועגן אָט דער דראַמאַטישער רייזע קיין מאָסקווע. ער האָט אפילו פּראָבירט לייקענען, אַז זי איז בכלל פאָרגעקומען... אָבער וואָס האָט ער געקאָנט מאַכן? אַ ייד, וואָס איז דעם זעלבן טאָג אַרויסגעפאָרן קיין וואַרשע (און פון דאָרט קיין ישראל), האָט געווּסט וועגן פאַרלויף פון די אַלע געשעענישן און מיר אַ ביסל דערציילט.

מען האָט אויסגערופן אין שול און מודיע געווען אין שטאָט, אַז אלע לוחלעך און שפּילקעס דאַרפן צוריקגעבראַכט ווערן אין שול. אלע — קיין איינס זאָל נישט פעלן! און מען האָט געפאָלגט. כמעט...

*

אַזוי ווי איך האָב בעסער געוואָלט דאָוועגען מיטן צווייטן מנין, האָב איך געבעטן אַ ייד, ער זאָל מיך דערווייל באַגלייטן צו די רוינען פון ווילנער גענאָ, צום ווילנער שול־הויף.

„איר דאַרפט זיך איילן דאָס צו זען״ — האָט מען מיר געזאָגט — „מען ראַמט שוין די גאַנצע געגנט אָפּ און אינגיכן וועלן דאָרט שוין שטיין הייזער״.

דורך דעם שמאָלן געסל אויפן נאָמען פון באַרימטן סקולפּטאָר אַנטאָ־

קאַלסקי (אויפן משופעדיקן שפיציקן ברוק פון דאָזיקן אַמאָל יידישן גענסל שפּרייזן אָרעמע ליטווישע און רוסישע אַרבעטער), — גיי איך אַריין אויפן אַמאָליקן שול־הויף.

ניין, ער איז נאָך פול מיט ברוד, מיט שטיקער צעפאַלענע ווענט, וואָס סטאַרטשען ווי פאַרפוילטע ציינער אין אַן אַלטנס מויל. און אינמיטן, אַ גענוג הויכע וואַנט פון רויטע ציגל. און אַרום דער וואַנט — בלעכענע מיסטקאַסטנס — אַ סך מיסטקאַסטנס, וועלכע מען ברענגט אַהער, ווייזט אויס, פון דער גאַנצער געגנט אַרום.

די דאָזיקע איבערגעבליבענע וואַנט איז די מערב־וואַנט פון ווילנער גאונס שול — דער כותל־מערבי פון ירושלים דליטא: אויף אַ „פּאַסיקן" אופן האָט די היינטיקע ווילנער מאַכט „באַערט" דעם אָנדענק פון דעם, וואָס האָט מיט רום פאַראייביקט די שטאָט ווילנע אין דער גאַנצער וועלט — דער הגר"א מווילנע.

שטיי איך פאָר דער וואַנט — אַ דערדריקטער פון צער, אַ באַליידיקטער אַלס מענטש און ייד. „איז דאָס די תורה און איר שכר?" פאַרוואָס, אַ פאַרוואָס, האָט מען אָזוי זאָרגפעליק רעסטאַווירט אין זעלבן ווילנע די קירכע פון דער „הייליקער אָנגע" און די מאָנומענטאַלע קאַטעדרע מיט די גריכישע סלופּעס, און נאָך צערקווּעס און קירכעס? פאַרוואָס האָט מען אין אַ מיסטקאַסטן פאַרוואַנדלט דעם זכר פון דער יידישער ווילנע און עס שטייען שוין איצט „בולדאָזערס", כדי אַראָפּצוטראָגן אינגאַנצן אפילו אָט די שפּיציקע צעבראָכענע וואַנט, וואָס איז געבליבן פון דער גאַנצער גלאָריע — פון די אַלע קלויזן און שולן, פון די אַלע געסלעך און גאַסן, וווּ מיינע ברידער האָבן אין אַרעמקייט און נויט אַן אַלטע און אַ נייע קולטור געשאַפן אין משך פון הונדערטער יאָרן און געגעבן אָט דער שטאָט דעם העכסטן טיטל, וואָס אַ ייד קאָן זיך פאַרגינען — דעם נאָמען „ירושלים דליטע?".

ביי מיר אין שלאָפצימער, אַנטקעגן מיין בעט, הענגט איצט אַ בילד, וואָס איך האָב געבראַכט פון ווארשע. דאָס בילד איז באַשאַנקען געווָארן מיט אַ הויכער אויסצייכענונג אויף אַ קונסט־אויסשטעלונג אין ווארשע און איז געמאָלן דורכן ווילנער (איצט אין ווארשע) קינסטלער רפאל כוואָליעס.

זע איך אויפן בילד די צעבראָכענע וואַנט פון גאונס שול מיטן אויפּ־שריפט אויפן פענצטער: „ביהמ"ד של הגר"א מוילנא", — זיצט ביי די רויענען (געמאָלן אין יאָר 1947) אַ סימבאָלישע פיגור פון גאון אַליין מיט

דער ווייסער לאַנגער באַרד. ער זיצט אויף אַ שטיין, אַזוי ווי ער וואָלט קינות געזאָגט... זע איך דאָס דאָזיקע בילד יעדן טאָג אין מיין שלאָפצימער, ווען איך עפן נאָר אויף די אויגן.



ביי דער מערב־חאַנט פונעם גאונס שול אין ווילנע
מען זעט די מיסט־בלעכן אַרום דער שול

און איצט — די מיסטקאָסטנס אַרום דער דאָזיקער וואַנט. און דער „בולדאָזער", וואָס שטייט שוין און וואַרט די לעצטע איבערבלייבענישן פון ווילנער שול־הויף צו צעברעכן, צעשטויבן.

איך בעט דעם ווילנער יונג ער זאָל מיך פאָטאָגראָפירן אויפן הינטער־גרונט פון דער חרובער וואַנט און די מיסטקאָסטנס.

זאָגט ער זיך אָפּ מיט שרעק, גייט אַפילו אַוועק פון מיר אין אַנטאָ־קאָלסקי־גאַסל אַריין.

בעט איך אַ דורכגייענדיקן קריסט אַ דריק צו טאָן דאָס קנעפּל פון מיין אַפּאַראַט, טוט ער דאָס געווען.

ער ווייסט געוויס נישט, אַז דאָס איז דער לעצטער אַקט, דער לעצטער „חסד של אמת", וואָס ווערט בלייבן אין די אַרכיוון וועגן אַמאָליקן ווילנע.

— — — — — — — — — — — — — —

מיט עטלעכע יאָר צוריק בין איך (צוזאַמען מיט מיין פרוי) געשטאַנען ביי דער כותל מערבי אין אַלטן ירושלים. דערווייל נאָך, דוכט זיך, דער אייניקער ייד, וואָס האָט זוכה געווען באַזוכן יענעם הייליקן פּלאַץ זינט די אַראַבער האָבן איבערגענומען אַלט־ירושלים.

אויך דאָרט האָב איך זיך פּאָטאָגראַפּירט. אָבער אפילו די אַראַבער האָבן דאָך בדעה נישט געהאַט דעם כותל־מערבי מיט בולדאָזערס צו צעשטערן. און קיין מיסטקאָסטנס זענען דאָרט נישט פאַראַן. דער גאַנצער פּלאַץ ווערט ריין געהאַלטן אַלס היסטאָרישער דענקמאָל.

ניין, עפּעס איז בייזס געשען מיט די היינטיקע ווילנער שטאָט־באַלע־באַטים, אָדער מאַכטהאָבער פון ליטע, וואָס רייסן אָזוי וואַנדאַליש אַרויס יעדן זכר פון דער יידישער פאַרגאַנגענהייט דא.

נישט אין די נייע אילוסטרירטע ביכער, וואָס ווערן איצט אָזוי שיין אַרויסגעגעבן, נישט אין דער וועגווייזער־ליטעראַטור, ווערט דערמאָנט דאָס וואָרט „ייד" אין באַצוג צו דער געמיינזאַמער פּיל־יאָרהונדערטער דורכגעמאַכטער געשיכטע.

דאָס איז וואַנדאַליזם — קיין שום אַנדער וואָרט פּאַסט זיך דאָ נישט.

ביי יידן אין ווילנע

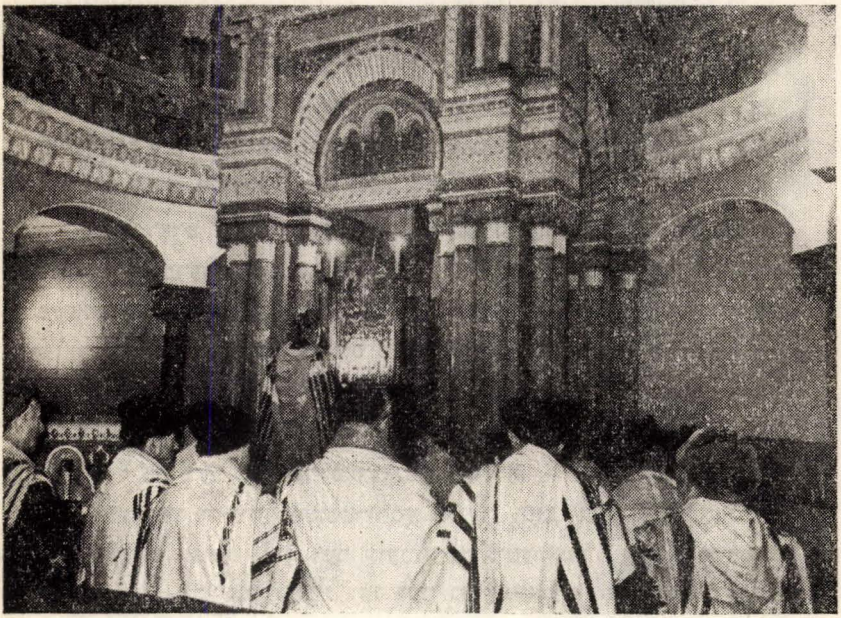
פון דער חרובער „כותל־מערבי" פון גאונס קלויז גיי איך צוריק צו דער שול אויף זאַוואַלנע.

מען דאַוונט אונטן און אויבן אין „בית שני", וווּ עס איז ענג און וואַרעם.

היינט איז דער לעצטער טאָג פּסח און מען איז „מזכיר נשמות", זענען אויך פיל יונגע יידן געקומען דערמאָנען טאַטע־מאַמע.

אונטן אין שול דאַוונט דער קהילה־פּאָרזיצער ר' גרשון קאַוואַס. אויבן — דער רב און אייניקע איבערגעבליבענע אין ווילנע חשובע יידן.

און איך, דער אורח, וואָס זוכט זיך וואָס מער דערוואַרעמען נעבן יידן, נעבן דעם איבערגעבליבענעם רעשטל אין ווילנע — דאָוון אין ביידע ערטער. מען גיט מיר ״מפטיר״ אין דער הויפּט־שול און מען לאָדט מיך איין צו ״הזכרת נשמות״ אויבן.



ביים דאָוענען אין דער ווילנער שול
אין צענטער — דער רב (אין דער עטרה)

ווען איך קוק אַריין אין דער הפטורה פון אחרון של פסח (ישעיהו סימן י׳, פסוק ל״ב), אייִדער מען האָט מיך אויפגערופן, דערזע איך, אַז דער אינהאַלט ברענט מיט נביאישן פייער, אַז אָט די עטלעכע הונדערט יידן, וואָס פילן אָן די שול, וואָלטן זיך אפשר מחיה געווען, ווען זיי דערהערן אויף יידיש די שטורעמדיקע און צו דער זעלבער צייט טרייסטנדיקע ווערטער, וואָס פאַסן זיך אַזוי אַריין אין די טראַגישע אומשטענדן, דורך וועלכע זיי גייען דורך.

איך האָב מיט פיר יאָר צוריק געהאָט אַזאַ ״דערפאַרונג״ אין אַדעסער שול, ווו איך האָב די הפטורה פון נביא געלייענט אין רוסיש און זי האָט געווירקט שטאַרקער ווי די בעסטע רעדע.

דאָ אָבער האָט מיר דער גבאי ג. קאָוואָס נישט דערלויבט צו לייענען אין יידיש. ער האָט געזאָגט, אַז עמעצער פון עולם קאָן נאָך חלילה אים און מיך מסרן. און איבערהויפט ער אַליין איז מחויב אַזאָ אויסערגעווייַנלעכן פאַל „ראַפּאָרטירן" וועמען מען באַדאַרף, און דאָס איז נישט גוט...

האָב איך שוין פאַרגעלייענט די הפטורה אין אַריגינאַל און זי איבער־זעצט מיט דער שטימע פון מיין האַרץ. פיל ווילנער יידן האָבן יאָ פאַר־שטאַנען — מיין אינטענץ פאַרשטאַנען...

אויבן, אין „בית שני", שטייט דער הדרת־פנימדיקער ווילנער רב, ר' יהודה מנחם ראַבינאָוויטש, זיין פאָטער, ר' משה, איז אויך געווען ווילנער רב. זיין עלטער־פעטער איז געווען דער קאָוונער גאון ר' יצחק אלחנן זצ"ל.

נעבן אים שטייט אינגעוויקלט אין טלית דער דאָקטאָר ר' ברוך חיים שילאַנסקי. דאָס איז דער זעלבער, וועלכן מען האָט אין די פערציקער יאָרן אַרעסטירט אין מאָסקווע און געהאַלטן אים אויפן „ווייטן צפון" אין אַ לאַגער גאַנצע זיבן יאָר, באַשולדיקט אין „אַנהאַלטן אַ קאָנטאָקט מיט די שונאים פונעם ראַטן־פאַרבאַנד" און אים געפיניקט ער זאָל זיך מודה זיין. מער ווי 150 נעכט האָבן געדויערט די פיניקונגען. מען האָט אים געשלאָגן — און דער גאַנצער קערפּער איז געווען פול מיט ווונדן, וואָס פאַרהיילן זיך לאַנג־זאַם. בעת די פיניקונגען האָט ער געזונגען תפילות און געזאָגט תהילים. זיינע אינקוויזיטאָרן פלעגט דאָס מאַכן מער אכזריותדיק.

„זיי זיך מודה! מיר ווילן דיך ביז טויט פאַרפיניקן" — האָבן זיי געפאָדערט.

ער האָט זיך מודה געווען, אַז ער שטייט אין שטענדיקער פאַרבינדונג מיט דעם גאָט פון אברהם, יצחק און יעקב...

מיט פיר יאָר צוריק האָב איך אים שוין געטראָפן אין ווילנער שול און געזען דאָס אָנגעוואַקסענע ווילד־פלייש פון די ווונדן אויף דער לינקער האַנט, ווען ער האָט געלייגט תפילין.

איך האָב דאָן זיין נאָמען נישט דערמאָנט, ווייל ער איז נאָך נישט געווען „רעהאַביליטירט". מיט אַ יאָר צוריק איז שוין אָנגעקומען פון מאָסקווע דאָס פּאָפּירל, אַז ער איז אומשולדיק. פּראָקטיצירן אָבער אַלס דאָקטאָר קאָן ער נאָך נישט.

זע איך אים איצט, ווי עס שאָקלט זיך אין עקסטאַז זיין גרוי־געלע

באַרד, זיין קאַפּ און קערפּער אונטערן טלית, און איך הער זיין שטימע מיט טרערן דורכגעזאַפּט: „יזכור... געדענקען! נישט פאַרגעסן!".

און ביים עמוד שטייט דער חזן — אַן אַמאַליקער ווילנער רייכער באַלעבאָס. ער איז הויך, שלאַנק, מיט אַ פיינער שוואַרץ־גרויער באָרד. זיין נאָמען איז בנימין שאַטענשטיין.

„מיט דריי יאָר צוריק — זאָגט ער מיר מיט אַ שמייכל — בין איך געקומען פון דער „ישיבה". איך האָב דאָרט „גע׳לערנט" גאַנצע זיבעצן יאָר"... פאַרשטייַ איך: שאַטענשטיין איז געזעסן אין לאַגער און תפיסה גאַנצע זיבעצן יאָר.

און דאָ איז אויך דער שוחט ר׳ לייב פעפערמאַן פון סווואַלק. ער איז געזעסן „אינגאַנצן" פינף יאָר.

נאָכן דאָוונען גייען מיר מיטן רב צו אים אין הויז אויף קידוש.

די גאַסן זענען שמוציק, אָפּגעלאָזן. ס׳איז אין אַ שטאַרקן קאָנטראַסט מיט דער הויפּטגאַס, סטאַלין־פּראַספּעקט (געאָרגעווסקי אַוועניו), וועלכע איז אַספאַלטירט און ריין געהאַלטן.

אַזעלכע מיט מיסט פאַרוואָרפענע געסלעך, ווי די, אין וועלכע עס ווינט דער רב און דער ראש־הקהל, האָב איך שוין לאַנג נישט געזען. דעם ריח פון שמוץ און אָפּפאַל איז פשוט שווער צו פאַרטראָגן.

בעתן עסן דערציילט מיר דער רב די מאַדנע געשיכטע מיטן איבערטראָגן דעם קערפּער פון „חפץ חיים" זצ״ל, פון ראַדון קיין ווילנע, כדי אים דאָ מקבר צו זיין אין דעם ניי־אויפגעשטעלטן אוהל פון ווילנער גאון און דעם „חיי אדם".

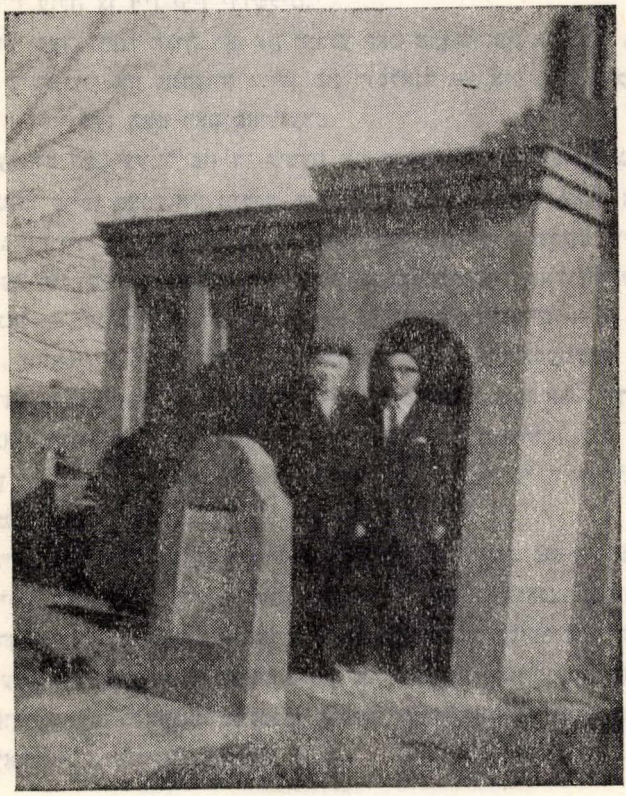
דער ראש־הקהל, ר׳ גרשון קאָוואָס, האָט מיט גרויסע שוועריקייטן באַקומען די דערלויבעניש. עס האָט זיך געצויגן גאַנצע פיר יאָר.

און עס האָט זיך גראָד געמאַכט, אַז ווען קאָוואָס איז געקומען אין בית־המדרש אַריין אָנזאָגן דעם רב, אַז ער האָט באַקומען די דערלויבעניש צו ברענגען דעם „חפץ חיימס" גוף, איז דער רב געזעסן מיטן עולם און געלערנט יענע „אגדתא" אין „עין יעקב", ווו עס דערציילט זיך, ווי דער רייכער אמורא האָט געוואָלט דורכפירן וואָסער אויף זיינע גיטער, טיף געגראָבן, און פלוצלינג דערהערט די פּראָטעסטירנדיקע שטימע פון טויטן תנא, וועמענס קערפּער מען האָט אָנגעריט בעתן גראָבן.

דער ווילנער רב האָט דעם דאָזיקן צופאַל, וואָס גראָד איצט איז מען אים געקומען אָנזאָגן, אַז מען מעג שוין ברענגען דעם קערפּער פון „חפץ

חיים", געהאַלטן פאַר אַ וואַרענונג, אַז מען טאָר נישט איבערפירן דעם „חפץ חיים" קיין ווילנע. קיין ישראל יאָ — דאָס איז אַ מצווה — אָבער נישט אין אַ ניי קבר אין „גלות".

אגב, איז אין דעם יאָר געשטאַרבן דער לעצטער פון די פיר מענטשן, וואָס האָבן אַרויסגענומען די ביינער פון ווילנער גאון אויפן אַלטן בית־עולם



ביים גייעם אוהל פון ווילנער גאון (הגר"א) און „חיי אדם"
עס שטייען: דער ווילנער ראש־הקהל און דער מחבר

(דאָרט איז איצט אַ ספאָרט־צענטער), און זיי איבערגעטראָגן אויפן נייעם בית־עולם.

דער ערשטער איז געשטאָרבן דער יונגער רב ר' חיים שיפרין און נאָך אים, איינער נאָכן אַנדערן, די איבעריקע דריי, וואָס האָבן זיך מתעסק געווען מיט דער עקסהומאַציע פונעם גאון.

האָב איך טאַקע געזען ווי דער אוהל פונעם גאון איז אַרומגערינגלט מיט פיר פרישע מצבות פון די יידן, וואָס האָבן זיין סקעלעט אויפן נייעם אָרט באַהאַלטן.

דער רב איז געווען דערשראָקן און דער גבאי האָט זיך אויך דערשראָקן. איז דער „חפץ חיים" ליגן געבליבן אין ראַדון, ביז די ביינער וועלן זוכה זיין עולה צו זיין קיין ירושלים.

מיר רעדן וועגן מצות. יאָ, אין ווילנע האָט מען פראַנק און פריי געבאַקן מצות, נישט ווי אין אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד — אין גאַנץ אוקראַינע, למשל — ווו מען האָט דאָס פאַרווערט.

זע איך דעם צעטל פון די שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן געשיקט דעלעגאַטן קויפן מצות אין ווילנע, לערן איך עפּעס פון דער נייער איבערזידלונג פון יידישע משפחות אין די אַמאָל אַזוי פאָפולערע שטעט. זיי זענען געקומען פון טיף רוסלאַנד, און זייער צעטיילונג איז פאָלגנדיקע: אין סמאָרגאָן — 5 משפחות, ניעמענטשין — 24, אין פאָדבראָדזש — 7, אוטיען — 12, זוראַסיי — 30, לידע — 8, אשמענע — 3, מאָלאָדעטשנע — 18, פּלונגיאַן — 30, טעלז — 10, מעמעל — 120 משפחות. מען איז אויך געקומען נאָך מצות פון ריגע און פון סלאָנים (ביי 10 משפחות). אין קאָווענע ווּוינען אַרום צוויי טויזנט יידן. דער רב הייסט ר׳ מרדכי וואַרקול. דאָרט האָט מען געבאַקן מצות.

ווי טרויעריק האָט פאַר מיר געקלונגען די ידיעה, אַז די אַמאָליקע יחוסדיקע שטאָט אַמדור — לעבן גראָדנע — איז אינגאַנצן פאַרניכטעט געוואָרן. אויף איר פּלאַץ עקזיסטירט איצט אָ גרויסער פויערישער קאָלכאָז, אין וועלכן עס זענען אויך באַשעפטיקט צוויי יידישע פאַמיליעס. איז געקומען פון דאָרט אַ דעלעגאַט ברענגען אַ ביסל מצות פאַר די ביידע משפחות. דאָס איז אָ שטיקל סך־הכל.

*

אין אָוונט פון זעלבן טאָג בין איך שוין געווען, גאַנץ אומדערוואַרט פאַר זיך אַליין, צווישן אַ גרעסערער גרופּע פון יידישער יוגנט אין ווילנע. אין ראַטן־פאַרבאַנד מוז מען זיך באַגרענעצן מיט באַזוכן די סינאַגאָגע (אויב נאָר מען קאָן אַזעלכע געפינען), ווייל קיין אַנדערע יידישע אַדרעסן, סיידן אין פּריוואַטע הייזער, האָט מען נישט, איז מיין באַגעגעניש מיט אַ קולטורעלער גרופּע פון יוגנט געווען אַ געגנוס.

אַנגעהויבן האָט זיך דאָס פון מיין באַזוך אין דער געוועזענער באַרימ־טער אַמאָל דרוקעריי „אלמנה והאחים ראָם", וווּ איך האָב זיך מיט עטלעכע יאָר צוריק באַקענט מיטן פאַרוואַלטער.

בין איך איצט ווידער געקומען אין דער דאָזיקער לאַבאָראַטאָריע פון „הייליקע יידישע ספרים", מיט וועלכע אַ וועלט יידן האָבן זיך געשפייזט דורות לאַנג. איך בין געקומען „מבקר חולה" זיין אונדזער „אלף־בית", וועלכן איך האָב מיט עטלעכע יאָר צוריק שוין געפונען אַ געקויעטן: די צוואַנציק טאָן „שריפט" פון גמרות און אַנדערע ספרים זענען געווען איבער־געגאָסן אין רוסישע און לאַטיינישע אותיות.

האָט מיך ווידער אַ צי־געטאָן אַ קוק צו טאָן אין ראָמס בערגיק געסל — וואָס מאַכן עפּעס מיינע אותיות איצט?

זיך איך אין ביוראָ פון הויפּט־דירעקטאָר, אילי מאָיסעיעוויטש גינז־בורג, אַן אינזשעניר, אַ פּאַרטיי־מענטש, פריער אַ ישיבה־בחור אין סלאָבאָדקע.

מיט פיר יאָר צוריק איז ער געווען טרוקן און פאַרמעל: „אַז מען וועט מיך הייסן, וועל איך ווידעראַמאָל דרוקן גמרות און מחזורים און אַפילו די נייעסטע ליטעראַטור אין יידיש", האָט ער דאַן געזאָגט.

איצט איז ער ווייכער. ער רעדט נאָך אַלץ זייער ווייניק, אָבער די אויגן זענען פריינדלעך און פאַרשטענדלעך.

קוק איך אַן דעם פּרעכטיקן קאַטוילישן קאַלענדאַר מיט די „הייליקע" און מיט די צלמים... דעם פּראַוואָסלאַווענעם „צערקאָווענעם" „נייעם טעס־טאַמענט".

„גייט נאָך אַלץ אַן די מלחמה מיט אונדזער אלף־בית?" — פרעג איך אַ ביסל בייסיק.

אַן אומעטיקער בליק מיט די אויגן איז די תשובה.

קומט אַריין אין צימער אַ דזשענטעלמעניש־אויסזעענדיקער יידישער יונגערמאַן, זיין געהילף — מ. פּיאַנקאָ, אַ זון פון אַ באַרימטן קאָמוניסטישן טאַטן. צעשמועסן מיר זיך. ווייזט זיך אַרויס, אַז ער איז דער אָנפירער פון דער יידישער קולטור־סעקציע אין דער אַגיטאַציע־אָפּטיילונג פון צענטראַל־קאָמיטעט.

לאַדט ער מיך איין דעם זעלבן אָוונט אַלס גאָסט בעת דער רעפּעטיציע פון משה קולבאַקס דראַמע „חיים בויטרע". בין איך מיט פּרייד מסכים. ער וועט אויף מיר ווארטן אונטן, ביים אַריינגאַנג. בין איך געקומען צו דער

צייט און אים נישט געטראַפן. בין איך אַליין אַרויף אין דער גרויסער דירה מיט די גרויסע זאַלן, מיט בילדער אויף די וואַנט און אַגיטאַציע־אויפשריפטן אין ליטווish, פוילish און רוסish.

פרעג איך זיך נאָך: וווּ איז די יידישע גרופּע? וווּיזט מען מיר אַן אויף אַ געשלאָסענער טיר. קלאָפּ איך אָן, וויל עפענען, וויל איך הער שטימען פון אינעווייניק. אָבער עמעצער האַלט דאָרט פעסט די טיר.

גיי איך וווּיטער איבערן קאָרידאָר און דערגיי צו אַ טיר מיט אַן אויפשריפט: „דירעקטאָר פון אַגיטפּראָפּאַגאַנדע יאָזעף לעקאָוויטשוס". פאָר־שטיי איך, אַז דאָס איז דער אמתער באַלעבאָס. געטראָפן דאָרטן אַ מיטל־יאָריקן ליטווינער, וואָס רעדט רוסish — אַ פריינדלעכן און קולטורעלן מענטש. שטעל איך זיך פאָר און פֿאַרשטיי גלייך, אַז ער האָט שוין געווווסט, אַז איך דאַרף קומען. דערציילט ער מיר, אַז אין משך פון לאַנגע יאָרן האָט ער געווויבט אין בועגאָס איירעס און אַנגעפֿירט מיט די „פּראָגרעסיווע" ליטווינער אין אַרגענטינע. ער וויל פריער איך זאָל זען וואָס מען טוט אויף פאָר דער פוילישער און ליטווישער קולטור אין ווילנע. שפּעטער וועט מען זען.

וווּיזט ער מיר פאָטאָגראַפיעס פון ליטווישע, פוילישע און רוסישע גרופּעס. בעט ער מיך פאַרשרייבן, וואָס אַלץ וועלט אויפגעטאָן פאָר זיי. און נאָכדעם פירט ער מיך צו יענער פאַרשלאָסענער טיר, וועלכע עפענט זיך פאָר אים גאָר ברייט.

איך דערזע אַ זאַל מיט אַרום פערציק יידישע יונגעלייט און מיידלעך, אַלע נעט געקליידט, אייניקע פון די פריליגס האָבן באַהאַלטן אין זיך יענעם נאַטירלעכן צניעותדיקן רייץ, מיט וועלכן ווילנע האָט אַמאָל געשמט.

דער עולם איז צעזעצט אַרום טישן, אַווי ווי אויף אַ סעודה, אָבער דאָס איז נאָר אַ פּראָבע. מיידלעך, סאָוועטקעס שטעלן כלומרשט כיבוד אויף די טישן. די געסט זיצן בריטלעך צעלייגט אויף די שטולן. אינמיטן די חתן־כלה. אין אַ זייט זיצט דער רעזשיסער ל. לוריע און פאָר מיינע אויגן אַנטוויקלט זיך דער ספּעקטאַקל.

פיל פון די יונגע זענען דיפּלאָמירטע: דאָקטוירים, אינזשענירן, אַ גרויסער טייל — ביוראָליסטן און אַרבעטער.

לאָמיר געבן אייניקע נעמען: מ. קאַנאָוויטש, י. כץ, י. ס. בעקער, ז. שאַרפשטיין, ר. דורזאַן, מ. מויזעס, פ. גאָרדאָן, ה. שאַרפשטיין, ב. צוויזאַן, ש. נעמזער, ט. שער, מ. דייטש, י. לעווין, מ. כאַנין, ל. קאַרבאָס און אַנדערע.

דער ליטווישער דירעקטאָר שטעלט מיך פאָר פאַרן עולם. מען דער־לויבט מיר צו זאָגן אַ פאָר ווערטער. רעד איך אַ מינוט צען. דערמאָן די טע־טערס אין אַמעריקע, אַרגענטינע, ישראל.

דער אינטערעס צו די ווערטער איז אַ געשפּאַנטער.

די רעפּעטיציע גייט ווייטער אָן. לוריע טיילט מיר מיט, אַז מען האָט געשטעלט דאָ אין ווילנע פיל מאָל: „טוביה דער מילכיקער", „200 טויזנט", „פריילעכס". דאָס טעאַטער איז געווען פול געפּאַקט.

דער דירעקטאָר יאָזאָס לעקאָוויטשוס גיט צו, אַז די יידישע טעאַטער־סעקציע איז די אייניקע, וואָס דעקט אירע הוצאות. צו די אַנדערער נאַציאָ־נאַליטעטן דערלייגט מען.

מען גיט מיר געדרוקטע פראָגראַמען אין ליטווish, רוסיש און יידיש. די לעצטע אותיות זענען קאָפּירט פון אַ שרייבמאַשין, ווייל קיין יידישע שריפּט איז דאָך נישטאָ.

אויפן פראָגראַם פון דער פאָרשטעלונג „פריילעכס", שטייט געשריבן אין דריי שפּראַכן: „דער ספּעקטאַקל איז געשטעלט לויטן קינסטלערישן פאָרטראָכט פון לאָורעאַט פון דער סטאַלין־פרעמיע, דעם פאָלקס־אַרטיסט פון ס.ס.ס.ר., ש. מיכאָעלס".



אויף אַ יידישן קאָנצערט אין וילנע

אַ ביטערע איראָניע, וואָס אַנטהאַלט די גאַנצע טראַגעדיע: מיכאָעלס איז דאָך טאַקע באַשאַנקען געווארן פון סטאַלינען מיט אַ מערדערישן טויט אין אַ פינצטער געסל אין מינסק!

אָבער די שפיל מוז אַנגיין. און אַזוי אויך די פאַרעטערישע ווערטער: „לאַורעאַט פון סטאַלינס פרעמיע...״,

*

ניין, ווי עס איז געווען צו דערוואַרטן, איז דער אינלאַדער מיינער, פיאַנקאָ, נישט געקומען אין סטודיאָ. ער האָט נישט געוואָלט האָבן צוליב אַן אַמעריקאַנישן גאַסט די שטראָף, וואָס עס האָט באַקומען זיין פאַרגייער צעזאַרקע, וואָס האָט אָפגעדרוקט אַן אַ דערלויבעניש אַן „אלף־בית״ פאַר די אַמאַטאָרן־אַקטיאָרן. וועגן דעם וואָלט בעסער געקאָנט דערציילן צעזאַר־קעס קוזין, דער קאָרעספאָנדענט פון דער ניו יאָרקער „מאָרגן־פרייהייט״, מאַטיס.

מאַטיס האָט נישט לאַנג צוריק באַזוכט ווילנע און ער וויסט געוויס פאַרוואָס מען האָט זיין קוזין, אַ פּאַרטיי־חבר, אַ טאַלאַנטירטן פידל־שפּילער. לאַנג נישט צוריקגעגעבן קיין אַנטשפּרעכנדיקע אַרבעט נאָכדעם, ווי מען האָט ליקווידירט דאָס קינא, ווו ער האָט געשפּילט.

די ווילנער יוגנט ווייל וויסן, פאַרוואָס האָט מאַטיס נישט געשריבן אין דער „מאָרגן־פרייהייט״ די געשיכטע מיט זיין קוזין און מיטן „אלף־בית״, וואָס ער האָט געוואָגט מאַכן אַן אַ „ראַזרעשעניע״...

ווי זעט איצט אויס דאָס יידישע לעבן אין מינסק?

דאָס מאָל קום איך אַן קיין מינסק פון ווילנע מיטן עראָפלאַן. דער „אינטוריסט״ אין ווילנע האָט מיר נישט דערלויבט צו פאָרן מיט אַן אויטאָמאָביל אויף דעם זעלבן וועג, וועלכן איך האָב דורכגעקרייצט הין־און־צוריק מיט אַן אויטאָ דורך די יידישע שטעטלעך שוין אַ מעשה באַלד פיר יאָר.

אַ שאָד!

מוז איך קוקן אויף די אַמאָל אַזוי באַקאַנטע שטעטלעך פון אויבן אַראָפּ. ווייס איך שוין, אַז אַ ביסעלע יידישע משפחות האָבן זיך אין זיי באַזעצט אין משך פון די פיר יאָר: אין סמאָרגאָן — 3 פאַמיליעס, אין אָשמענע — 3 און מאָלאָדעטשנע — גאַנצע 18 משפחות! אָבער זעען זיי קאָן איך נישט. וועז איך בין דורך די שטעטלעך דורכגעפאָרן, זענען נאָך די יידן נישט געווען, און איצט, אַז זיי זענען דאָ — פלי איך אין די הימלען.

און עס דויערט נישט קיין גאַנצע שעה און שוין בין איך אין מינסק.

ווידער איבערראַשט מיך די ענדערונג פון אַמאָליקן מינסק בעתן ערשטן קריג און פון דער איצטיקער אויפגעבויטער צום צווייטן מאָל הויפט־שטאָט פון דער ווייסרוסישער רעפובליק. דער קאָנטראַסט פון אַמאָליקן מינסק מיט די שמאָלע אָפּגעבליאָקעווטע מויערלעך, מיט דער „קאָנקע" (פערד־טראַמווי), וועלכע איז דאָן געשלעפּט געוואָרן דורך האַלב־געפּגרטע קליאָטשעס — מיט דער איצטיקער פּרעכטיקער, מאָדערנער הויפּטשטאָט פון ביעלאָרוסיע, איז זייער גרויס. אַזוי האָב איך געשריבן מיט 4 יאָר צוריק. און איצט? איצט איז די שטאָט נאָך שענער. זי געהערט צו די אייניקע פונקטן אין ראַטן־פאַרבאַנד ווו, למשל, מאָסקווע, לענינגראַד, קיעוו, טיפליס, סטאַלינגראַד, וועלכע די מאַכט איז פאַראינטערעסירט צו פאַרוואַנדלען אין אַ שיינדל, אַ „שויפענצטער" פון דער מלוכה. וועז מען פאַרגלייכט אָזאַ מינסק מיט די אַמאָל פיל גרעסערע שטעט, ווי צ.ב.ש. אָדעס, כאַרקאָוו, סמאָלענסק, זעט מען, וויפל כוחות און געלט עס איז אַריינגעלייגט געוואָרן, אַז די דאָזיקע יינגסטע הויפּטשטאָט זאָל זיין אַ מוסטער פאַר אַנדערע שטעט.

פאָרט איצט דער אויטאָמאָביל איבער די לאַנגע בריקע אַלעען, מיט ביימער פאַרפלאַנצט, פאָרט פאַרבי מאָנומענטן און סאָלידע געביידעס מיט סלופּעס און באַלקאָנען, וואָס קאָפּירן דעם סטיל פון די פּאָלאָצן אין די צייטן פון יעקאָטעריגע דער גרויסער, נאָר מיט מער לוקסוס.

אָט איז די געביידע פון דער ווייסרוסישער וויסנשאַפט־אַקאַדעמיע. זי איז פון ווייסן מאַרמאָר מיט קאָלאָנעס, מיט אַ ברייטן ציכטיקן פּלאַץ, פאַר־חלאָנצט מיט צוגעשוירענע ביימער. אַזעלכע געביידעס זעט מען ביי אונדז נאָר אין וואַשינגטאָן, וווּ מען בויט נישט אין געשטיקטע רייען די הייזער. און אָט איז דער פּאָליטעכניקום. לערנען שוין דאָרט איצט אין ווינען אין די מאָסיווע געביידעס אָרום, וואָס פאַרנעמען אַ גאַנצן קוואַרטאָל — אָרום

אכט טויזנט סטודענטן. מיט פיר יאָר צוריק זענען דאָרט געווען נאָר פינף טויזנט.

אט איז דער פאַרמעסט, דער טעכנישער ארויסרוף צו אונדזער אמעריקע, וועגן וועלכן אונדזערע מלוכה־מענער רעדן און וואַרענען: רוסלאַנד יאָגט איבער, יאָגט שטאַרק איבער מיט איר צאָל אינזשענירן און טעכניקער אלע אַנדערע לענדער. און דער אונטערשיד אין דעם געיעג וואַקסט פון יאָר צו יאָר, ווי מען קאָן דאָס זען אפט אויף דער גאַס מיט די אכט טויזנט צוקונפטיקע אינזשענירן, אנשטאָט די פינף, מיט אַ פאָר יאָר צוריק.

און פאַרגעסט נישט — וואָס איז וויכטיקער פאַר אלץ — אַז א רוסישער סטודענט צאָלט נישט קיין שכר־לימוד, נאָר באקומט א געהאַלט פון דער רעגירונג (ארום 400 רובל א חודש); באקומט א ווינונג און עסן. ביי אונדז קאָן זיך אַן ארעמער טאַטע נישט דערלויבן צו שיקן זיין קינד שטודירן אויף אינזשעניר און מעדיצין; עס קאָסט דאָך א שייגע פאָר טויזנט דאָלאָר א יאָר, און נישט קיין סך „קלענערע" מענטשן קאָנען זיך אויף דעם דערלויבן. וועלן טאַקע פאַרפאַלן פעיקע קינדער, אפטמאָל הויך־טאַלאַנטירטע, צוליב ארעמקייט.

אין געווינען דעם פאַרמעסט פון דעם טעכניש־אינטעלעקטועלן רעזערוואָר צווישן רוסלאַנד און אמעריקע ליגט דאָס גרעסטע פּראָבלעם און אויך געפאָר, מער ווי אין דער צאָל אטאָמישע באָמבעס, וואָס יעדער פון זיי באַזיצט.

דאָס ווייסט מען שוין ביי אונדז. וועגן דעם אַלאַרמירט מען. אָבער צי וועלן עפעס ראַדיקאַלס פלאַנירט אין דער נאָענטער צוקונפט — וועגן דעם הערן מיר נישט.

*

און ווייטער פאָר איך פאַרבי די ראָזלעכע געביידע פון דער סווואַראָוו־מיליטערישער אקאַדעמיע, פון ריזיקן מעדיצינישן אינסטיטוט. דערווייס איך זיך, אַז מינסק האָט שוין איצט עלף הויכשולן אנשטאָט די אכט, וואָס איך האָב געפונען מיט פיר יאָר צוריק.

און גרויסע געשעפטן מיט עלעקטרישע רעקלאָמעס, כדי צוצוציען קויפער, זע איך איצט. אין די שויפענצטער — קליידער, שיך, ראַדיאָס, גלאָזווארג און נאָך און נאָך. א ל ע געשעפטן זענען, פארשטייט זיך, מלוכהשע. קיין פריוואָטע קראָמען, אפילו די קלענסטע, זענען דאָך נישטא.

אמת, די פרייזן, וועז מען באטראכט זיי פון דער נאענט, זענען דריי־פיר מאל העכער, ווי פאר אזעלכע סחורות אין די מערב־לענדער. און אז מען מאכט א חשבון מיט א בלייפעדער אין האנט, קומט אויס, אז פאר א נייעם אנצוג דארף מען ארבעטן אזש זעקס מאל אזוי לאנג, ווי אין אמעריקע, און פאר א פאר מיטלמעסיקע שיך (אין שויפענצטער זע איך שיך פון 32 רובל א פאר ביז 400 רובל, וואס מיינט, פון דריי דאלאר ביז 40 דאלאר) ארבעט מען פיר מאל אזוי לאנג...

אבער דאס אלץ דארף אונדז נישט פארשלעפערן. רוסלאנד שפרייזט פארויס, און אויך די קאנסום־ארטיקלען וועלן בילליקער ווערן. די קונץ איז, אז אונדזער צד זאל נישט פארשלאפן דעם פארמעסט אויף אלע געביטן.

אויך ווי־נונגס־הייזער, מאדערנע און מיט אלע באקוועמלעכקייטן, ווערן געבויט. נאך פארן געגנג פארשלומפערטע גאסן און אלטמאדישע הייזלעך, אבער זייער צאל איז איצט קלענער ווי מיט פיר יאר צוריק.

שא! ווער שטייט דאס אינמיטן פון דער גרויסער רוישיקער גאס? א שטיינערנער, א שטוינענדיק־ריזיקער, פון ברוינעם מארמאר, א שטרענ־גער און א בייזער? דאס איז דער סטאלין־מאנומענט! מען האט אים אנגע־הויבן בויען איידער כרושטשאוו האט געהאלטן זיין „פאראורטיילונגס־רעדע" און פארענדיקט נישט לאנג אויף דער דאזיקער שיינער אלייע, וואס טראגט זיין נאמען.

נאך דעם זעלבן אוונט בין איך נאכאמאל פארביגעגאנגען דעם מאנו־מענט, און א פרוי, א געווענענע מינסקער לערערקע און געווענענע קאמו־ניסטקע, האט צו מיר א זאג געטאן: „וועז ער איז געשטארבן, האבן מיר אלע געווויינט... פאר פרייד, פארשטייט זיך"...

איך ווייז איצט אין נייעם האטעל פאר טוריסטן, ווו עס עסן אויך הונ־דערטער דעלעגירטע פויערים און ארבעטער, וואס קומען אין אמטלעכע ענינים אין דער ווייסרוסישער הויפטשטאט. פיל פון זיי געקליידט אינפאך, אבער ריין. פירקאנטיקע שארפע פלייצעס, ברייטע הויזן, ווי אמאל מאט־ראזן. ביי יעדן אויפן טישל — א פלעשל בראנפן, און אמאל א טאפלטע פלאש. וועז איך בעט אין רעסטאראן א גלעזל שנאפס — זאגט מען אפ. ווייניקער ווי הונדערט גראם, א קליינער „גראפינטשיק", דערלאנגט מען נישט, און עס קאסט כמעט א דאלאר.

יא, מע טרינקט פיל, צופיל אין רוסלאנד און א שיכור האט דאך נישט קיין נ י כ ט ע ר ן קאפ צו טראכטן, איז דאס פאר זיי אויך א געפאר.

און רעסטאראנען־אויטאמאטן זענען פאראן. עסט מען שטייענדיק ביי הויכע טישלעך. קאסט א גלאז קאוו מיט מילך 20 קאפיקעס (2 סענט), א זיסע בולקע — ארום 30 קאפיקעס און א סענדוויטש מיט פלייש — א רובל (צען סענט).

זענען די אויטאמאטן שטענדיק פול.

אז איך קוק זיך גוט צו צום שטראם מענטשן אין די גאסן, זע איך די מער ווי באשיידענע קליידונג פון די פרויען, קליידער און מאנטלען, וועלכע מען טראגט שוין לאנג נישט אין די מערב־שטעט. נאר אויך דאס דארף דאך אונדז נישט פארשלעפערן אין פרידלעכן געיעג מיטן קאלאס פון מזרח.

איצט איז שוין מנחה־צייט, מען מוז זיך איילן אין שול. וואס דען, איך וועל דורכלאזן א מנחה־מעריב אין ראטן־פארבאנד ?...

איז דאך דער בית־מדרש נאך אלץ דער אייניציקער אדרעס, ווו איך קאן זיך זען מיט יידן. אמת, מיט דעם קלענסטן טייל פון זיי, מיט די, וואס האלטן זיך נאך ארום דער שול, מיט די אייניקע הונדערט פון די קרוב זעכציק טויזנט יידן, וואס ווינען איצט אין מינסק.

יענע אלע, די איבעריקע, ווערן לאנגזאם איינגעשלונגען פון אפגאט מולך מיט די מאשינען, מיט די מארמאר־געביידעס, מיטן קולט פון מאכט און טעכניק; ווערן אלס יידן צעטראטן פון מארשירנדיקן „ראבאט״ מיט די טויזנטער עלעקטראנען — אן א הארץ און אן א יידישן ניגון...

בין איך ווידער אויפן שול־הויף. איז נאך אלץ די גרויסע געביידע פון דער אלטער שול אנגעשטאפט מיט ארכיוו־פאפירן פון דער גאנצער רעפו־בליק. ניין, דארט דאוונט מען נישט!

אט דא, אין דעם קליינעם הייזל אויפן הויף, איז דער מקום־קדוש פון דער ק״ק מינסק. און ס׳איז נאך אלץ שמוציק דא. וואס פאר א קאנטראסט מיט דער ניי־אויפגעבויטער הויפטשטאט.

דערווייל בין איך נאר מיט אייניקע אלטע אפגעבליאקעווטע יידן. זיי ארבעטן שוין נישט מער. פענסיאנערן פון דער מלוכה, וואס באקומען ארום פינף הונדערט רובל א חודש. נישטא קיין דאגות פרנסה, דאוונט מען דריי מאל א טאג. אלץ מער אזעלכע אלטע, שלעכט־גענקליידטע יידן קומען זיך צונויף און בלאנקען ארום ווי מתים אין דער האלב־טונקעלער שול.

איך זאג זיי, אז איך בין פון וואַרשע (איך טאר נישט דערמאנען פאר א גרויס עולם, אז איך בין פון אמעריקע, מען וועט מיט מיר נישט רעדן).

פּרעג איך זיך אויפן ראש־הקהל ר׳ חיים פּריד, וועלכן איך געדענק נאָך פון פּריערדיקן ויזיט. וועלן זיך אפשר מיינע לייענער דערמאָנען, אַז איך בין גראָד געווען אין דער זעלבער שול אין דעם פאַרנאַכט, ווו מען האָט אַראָפגעוואָרפן — ממש פון בית־מדרש אַרויסגעוואָרפן — דעם דעמאָלטיקן רב ר׳ יעקב־יוסף שאַפּירא. עס איז געווען אַ פּיינלעכע סצענע, וועלן מען האָט אין מיין אָנווועזנהייט געשריגן צו אים: „פּאָרט אַוועק פון דאַנען! אַרויס פון דאַנען! מסור! אַ שפּעקולאַנט זענט איר, נישט קיין רב!". און נאָך פיל ערגערע אויסגעשרייען.

האָט מען מיך דאָן אינפאָרמירט, אַז בעתן סטאַלין־רעזשים זאָל דער זעלבער רב האָבן פאָרטאַכליעווען אַ מיליאָן רובל, וואָס מען האָט אויפּ־געקליבן פאַר אַ נייער שול; חתונה־געמאַכט מיטן געלט אַ טאַכטער; אַז ער פלעגט יעדן טאָג „ראַפּאָרטירן" אויף זיינע קעגנער און זיי זענען פאַר־שוווּנדן געוואָרן אין תפיסות און אין סיביר...

בקיצור, איך האָב דאָן דורכגעלעבט אַ סצענע, וואָס איז געווען וויי־טיקלעך און נישט צו פאַרגעסן. מיין איבערצייגונג איז געווען, זעענדיק די צעבונטעווועטע מתפּללים, אַז געראָטן זענען זיי...

און דאָן טאָקע האָב איך זיך באַקענט מיטן נייעם ראש־הקהל, ר׳ חיים פּריד, אַ ייד אַ סוחר פון דער שטאָט ראָגאַטשאָוו. ער האָט צו מיר געזאָגט: „קיין רב בין איך נישט, אָבער מען זאָגט אויף מיר, אַז איך בין אַן אָרנט־לעכער ייד. מיט שאלות איז מען צום רב אויך נישט געגאַנגען. איך האָף, אַז איך וועל פירן מיין קהילה אויף אַ ריכטיקן וועג"...

און אָט קומט אַריין אין שול ר׳ חיים פּריד, אַ ייד מיטן אויסזען פון אַ פּאָרצייטיקן שטעטלשן משכיל, אַ הויכער, אַ דאָרער, מיט אַ גרוי בערדל, אין ברילן און מיט אַ שניפּס.

ער ווייסט שוין יאָ, אַז איך בין אַן אַמעריקאַנער און נישט קיין וואָר־שעווער. נעמט ער מיך אַריין אין באַזונדער חדרל און דאָרט שמועסן מיר. אָבער אידער ער איז געקומען האָבן שוין די יידן אין שול דערציילט דעם „וואָרשעווער" גאַסט, אַז ר׳ חיים פּריד „מאַכט געלט", אַז ער „פּרעסט און זויפּט" על חשבון הקהל. אויך ער האָט פּיין חתונה־געמאַכט אַ טאַכטער מיט נדן... בקיצור, דער זעלבער האַס, אָנגעפּילט מיט קנאה, מיט שנאה, מיט נישט באַפרידיקטע קליינינקע „פּריווילעגיעס", וואָס שווימען אויף דאָרט, ווו עס איז ענג און ווו עס הערשט נויט.

איך דערציילּ ר׳ חיים פּרידן, אַז אין אַלע צייטונגען אין אַמעריקע איז

געווען איבערגעדרוקט דער שענדלעכער אנפאל אויף אים און אויפן בית־מדרש אין דער וויסרוסישער אפיציעלער צייטונג.

דאָרט איז געווען געזאגט, אז די מאכט דאַרף האַלטן אַן אויג אויפן בית מדרש, וווּ יידן פירן זיך אויף ווי אי אַן אייגענעם „כאַאַט" (טאַטעריש פירשטנטום), און אז מען האַנדלט דאָרט מיט „שטיקלעך תורה"; אז מען טרינקט בראַנפן פאַר קהלשע (קאַזיאַננע) געלט; אז גבאים זויגן דאָס בלוט פון האַרעפאַשנעם יידן א.א.וו.

א פאַסקודנע, טעמפּ אַרטיקל, אין וועלכן אַלע בלבולים זענען געמייט געווואָרן מיט וויסע פעדים. אַלע אין אַמעריקע האָבן דאָס אַרטיקל געלייענט. עס איז געווען אין אונדזער צייטונג און אויך אין דער „ניו יאָרק טיימס".

וווּנדערט זיך פריד, וואָס דאָס דאָזיקע אַרטיקל האָט אזוי וויט אַנגעשפאַרט. דערציילט ער מיר, אז ער איז געלאָפן צום „סאָוועט" אפלייקענען און דערקלערן:

„אמת איז, אז מען פאַרקויפט שטיקלעך תורה. דאָס זענען אַבער „עליות". מען צעשניידט נישט די תורה אויף שטיקלעך, וועלכע יעדער קויפער נעמט־מיט מיט זיך אויף שפּעקולאַציע, נאָר מ'לייענט דאָס פאַר, דעם אַלטן טעסטאַמענט לייענט מען, און יעדער וואָס וויל גיט אַ נדבה. — „און אויב אייגער האָט יאָרצייט, שטעלט ער אַ פלעשל בראַנפן צום זכרון פון זיינע עלטערן („טריזנאַ" — אויף רוסיש). קיינער צווינגט אים נישט. און פונקט אזוי ווערן אין שולן געפירט פון קדמונים אַן. בעט ער, חיים פריד, מען זאָל דאָס אַרטיקל אפלייקענען".

זאָגט מען אים: „אפלייקענען וועלן מיר נישט, וויל אויב א יין פּראָצענט איז אמת — און איר אַליין זאָגט דאָך, אז מען פאַרקויפט „שטיקלעך" תורה און מען טרינקט בראַנפן — האָבן מיר שוין געמעגט שרייבן די גאַנצע הונדערט פּראָצענט... אַבער אייך וועט גאָרנישט געשען. איר בלייבט וויטער ראש־הקהל און גבאי"...

א ייד פון בית־מדרש האָט מיר שפּעטער דערציילט, אז מען האָט מיט א פּאָר יאָר צוריק אַרויסגערופן ח. פרידן „וווּ־מען־באַדאַרף" און מען האָט אים געוויזן מיין אַרטיקל וועגן דער מינסקער שול, איבערזעצט אויף רוסיש פון אונדזער צייטונג. מען האָט אים נאָך פיל אויסגעפרעגט וואָס איך האָב געוואָלט און וואָס איך האָב געזוכט אין מינסק. אַזוי ווי קיין שום „בייזע" זאַכן זענען נישט געווען אין מיין אַרטיקל, האָט מען פרידן פאַרן געשפּרעך מיט מיר אין גאָרנישט באַשולדיקט.

אבער אזוי ווי אין ווילנע, אזוי אויך אין מינסק, האב איך זיך איבער־צייגט, אז „פארשרייבט", ווי אונדזערע חכמים האבן, אמת, אין אן אנדערן פאל, שוין לאנג אונדז געלערנט.

מיט מתפללים אין דער אינציקער שול אין מינסק

נאכדעם ווי דער מינסקער ראש־הקהל ר' חיים פריד, א ייד א הויכער, א דארער, וואס שטאמט פון ראגאטשאוו, האט געענדיקט מיט מיר דעם שמועס אין א באזונדער צימער, איז מען אריין צוריק אין האלב־פינצטערן בית־מדרש, ווו א פיר מניינים עלטערע יידן האבן זיך געגרייט צו מנחה.

מיט פיר יאר צוריק האבן נאך דאס רוב מתפללים אנגעגעבן זייער באשעפטיקונג אלס פיזישע ארבעטער: שניידער, שוסטער, מעטאל־געהילפן א.א.וו.

איצט ענטפערט דאס רוב אויף מיין פראגע וועגן זייערע פאכן, אז זיי זענען פענסיאנערן, עלטער, הייסט עס, ווי זעכציק יאר. באקומען פון דער מלוכה ארום 400—500 רובל א חודש און שלאגן זיך ווי עס איז דורך.

נעבן דער בימה שטייט א גרויסע פושקע מיט אן אויפשריפט: „צדקה פארן בית הכנסת". דערציילט מען מיר, אז עס גייט נישט דורך קיין איין טאג, ווען עס קומען דא נישט ארויס קיין יונגע מענטשן, וואס רופן ארויס פאפיר־געלט אין דער פושקע, קוקן נישט אויף קיינעם און גייען ארויס. אז א יונגער מענטש העלפט דעם „קולט", קאן עס אים נאך שאטן.

מען דערציילט מיר אבער אויך דא די זעלבע געשיכטע: יום־כיפור צו כל־נדרי ווערט דער גאנצער שול־הויף געפאקט מיט טויזנטער יידן, אלטע, יונגע, און מען ברענגט אפילו קינדער. דאס ווערט מען געבראכט דורך דער נאסטאלגיע, דאס האלט מען זיך אן ביים דינעם פאדעם פון פאלקס־געמיינזאמקייט. קיין אנדערער סימן ווי די שול איז דאך נישט געבליבן.

און ווען דער ראש־הקהל גייט ארויס אויף א פאר מינוט פון בית־מדרש, וואקסן אויס נעבן מיין ארט אויפן מזרח א פאר יידן, וואס רעדן אריין אין אויער: „גלייבט אים נישט. ער איז א מסור. מען טאר אים נישט געטרויען פון דאנען אהין"...

עס חזרט זיך איבער דאָס זעלבע וואָס מיט פיר יאָר צוריק, ווען מען האָט אַזוי, און נאָך ערגער, אָנגעריידט אויפן לעצטן מינסקער רב, אַז ער איז גאָר קיין רב נישט, אַז ער האָט געדינט סטאַלינען, געגנבעט קהלס געלט א.א.וו.

עס איז מיר זייער אומאָנגענעם צו הערן, אָבער די באַרעדער לאָזן נישט אָפּ.

מען דערציילט מיר אויך, אַז מען האָט נישט לאַנג צוריק געשלאָסן די ניי־אויפגעבויטע שול אין באָברויסק, ווו עס לעבן אַ פּאָר צענדליק טויזנט יידן. מען האָט געפונען עפּעס אַ פּגם אויף דער דערלויבענישׂ אויף צו בויען די שול.

אגב, ווילט זיך מיר גאָרנישט איבערגעבן אין דער עפּנטלעכקייט וואָס איינער רעדט אויפן צווייטן. עס איז פּשוט אַ חילול השם, אַרויסגערופן דורך קנאה־שנאה. און דאָס טאָקע האָט געבראַכט צו די אַטאָקעס אויף דער יידי־שער רעליגיע מצד דער אָרטיקער פּרעסע. אין אַן אָטמאָספער, ווו מסירות זענען אַ גאַנגבאַר אָרטיקל, געפינען זיך שוין געניג מוסרים.

*

איך טעלעפאָניר צו דער זעלבער באַקאַנטער משפּחה, ווו איך בין מיט פיר יאָר צוריק געווען איבערגעבן אַ גרוס פון מיינע פריינד אין בוענאָס־איירעס.

איך האָב דאָן געהאָט אַ דורכפאַל, ווייל גראָד איז ביי זיי אין שטוב געווען אַ גאַסט פון לענינגראַד, אַ שוואָגער זייערער, אַ סאָוויעטישער געהאַלט, אַ נישט־ייד, וועלכער האָט אויף אַ געניג ברוטאַלן אופן אָטאָ־קירט סיי מיך און סיי מיינע באַקאַנטע אין אָרגענטינע, וואָס קומען זיך נישט באַזעצן און אָרבעטן צוריק אין זייער „רוסישן פּאָטערלאַנד״.

דאָס מאָל האָב איך שוין געהאָט מער מזל. די משפּחה האָט אויף מיר געווארט אומגעדולדיק, כדי אויסהערן דעם גרוס פון זייער שוועסטער און שוואָגער. אגב, זייער אָנגעזעענע און נאָבעלע מענטשן אין בוענאָס־איירעס, אין וועמענס שטוב איך פאָרברענג אָפּט.

עס ווארט אויף מיר ביים אַריינגאַנג אין דער ווינדע די זעלבע סימ־פּאָטישע מיטליאָריקע פּרוי, וועלכע האָט זיך אַזוי אומבאַקוועם געפילט דאָן, ווען איר שוואָגער, דער גענעראַל, האָט מיט זיין האַנדלונג צעשטערט אונדזער באַגעגעניש.

אָבער איר ערשטע פראַגע איז געווען:

„צי איז אייך קיינער נישט נאָכגעגאַנגען?"

„דאָס קאָן איך נישט וויסן, מיין ליבע פרוי. איך בין אָבער אין מינסק לעגאַל און עס איז דאָך נישט פאַרווערט איבערצוגעבן אַ גרוס פון אַ שוועסטער".

זענען מיר ווידער אין דער זעלבער, דריי־צימערדיקער, מאָדערן־מעבלירטער דירה פון אַ קוואַליפיצירטן מעכאַניקער אין אַ גרויסער פאַבריק. ער און זיינע צוויי יונגע דערוואַקסענע קינדער אַרבעטן אַלס אינזשענירן און פאַרדינען צוזאַמען מער ווי צוויי טויזנט רובל אַ חודש, וואָס איז איבער־געגנוג אויף צו פירן דאָס אַזוי גערופענע סטאַנדאַרט־לעבן פון מיטל־קלאַס. איך באַנוץ דאָ אומישנע דאָס ווארט „קלאַס" אין ראַטן־פאַרבאַנד, ווו טעאָ־רעטיש איז שוין די גענעלשאַפט אַ „קלאַסנלאָזע". נישטאָ דאָך שוין מער קיין קלאַסן־קאַמף־נויטוועندיקייט.

אָבער עס איז גענוג זיך צוצוקוקן צום אופן פון לעבן פון סאָוויעטישן בירגער, כדי צו זען, אַז די קלאַסן־פאַרטיילונג איז דאָ פיל גרעסער ווי אין יעדן אַזוי גערופענעם בורזשואַזן לאַנד, וואָס איך קען. צווישן דער אַרעמער אַרבעטער־פרוי, וואָס קערט די גאַסן, אָדער שרויפט די רעלסן אויף די אייזנבאַן־ליניעס, און וואָס פאַרדינט אַרום פינף הונדערט רובל אַ חודש, און צווישן אָט דעם מעכאַניקער, אין וועמענס שטוב איך געפין זיך, זענען פאַראַן, וויניקסטנס, פיר פאַרדינסט־קלאַסן. און צווישן אים און זיין פאַבריק־דירעקטאָר — ווידער נישט וויניקער ווי פיר העכערע קלאַסן. און יעדער לעבט, עסט און קלייד זיך גאַנץ אַנדערש, לעבט זיך אויס אין אַן אַנדערער געזעלשאַפט. און שוין גאַנץ ספּעציעל, בעסער און באַזונדער לעבט דער מיליטערישער קלאַס, וואָס פאַרדינט אַ סך, איז שטאַלץ און עקסקלוזיוו.

אמת, די פירער פון איצטיקן רוסלאַנד דערמאָנען אָפט, אַז דערווייל האַלט מען נאָך ביים סאָציאַליסטישן פּעריאָד, ווען יעדער באַקומט לויט זיינע אַרבעטס־לייסטונגען. שפּעטער אָבער, אַ, שפּעטער, ווען מען וועט אַרייגיין אין קאָמוניסטישן פעריאָד, וועט שוין יעדער באַקומען לויט זיינע באַדער־פענישן. אַלע, הייסט עס, וועלן דאָן ווערן אויסגעגלייכט...

דערווייל אָבער, רעדנדיק מיטן לשון פון אַ פשוטן מענטש, איז אין רוסלאַנד ווי אומעטום: דעם גביר איז גוט און דעם אָרעמאַן איז טאַקע שלעכט...

*

זיצן מיר אַרום סאַמאָוואַר (ער ווערט שוין היינט אויפגעקאָכט מיט עלעקטריע און נישט מיט קיין קוילן), און מיר גיבן איינער דעם אַנדערן איבער די פאַמיליע־איינדרוקן. איך דערציילּ זיי ווי עס לעבט זיך זייער משפחה אין בוענאָס־אייַרעס, און זיי דערציילן ווי עס לעבט זיך זיי דאָ, אין מינסק. די צוויי קינדער, דער זון און די טאָכטער, ווילן באַלד גראַדויִרן אַלס אינזשענירן. זיי לערנען זיך דורך קאָרעספּאָנדענץ, אַ מין עקסטערן. און דאָס איז אַ זייער פאַראַנטוואָרטלעכער אופן פון שטודירן, נישט אַ דיפּלאָם־פאַבריקל, ווי עס פראַקטיצירט זיך אין געוויסע קאַפּיטאַליסטישע לענדער.

פערציק טעג אין יאָר באַקומען זיי פריי, מיטן באַצאָלטן געהאַלט, כדי צו דערמעגלעכן זיך צו קאָנצענטרירן אויפן לערנען; פאַר דעם ענדיקן דעם קורס באַקומט מען אַ האַלב יאָר פריי פון דער פאַבריק, ווידער מיטן פולן געהאַלט.

אין פאַל מיט די קינדער פון דער משפחה, ביי וועמענס טיש איך זיץ איצט, צאָלט זיי די פאַבריק צו טויזנט רובל אַ חודש איצט, ווען זיי אַרבעטן נישט, און גרייטן זיך צו באַקומען די אינזשענירן־דיפּלאָמען. דאָס איז גאָר אַ באַדייטנדיקע הילף.

און ווידעראַמאָל: רוסלאַנד לאָזט איצט אַרויס יעדעס יאָר דריי מאָל אַזוי פיל אינזשענירן און צוויי מאָל אַזוי פיל דאָקטוירים ווי די פאַראייניקטע שטאַטן. אָט דאָס איז דער פאַרמעסט! דאָ איז די געפאַר פון ווער וועמען עס וועט איבעריאָגן.

*

מען דערציילט מיר, ווי אַזוי עס זענען דורך די נאַציס אומגעבראַכט געוואָרן די צוויי שוועסטערן פון מיין פרייַנד אין בוענאָס־אייַרעס.

אין לעלטשיץ, נעבן מאָזיר, האָט מען צונויפגעיאָגט די יידן פון שטעטל אויפן מאַרק. אַ גרופּע ס.ס.־מענער, אונטער דער אָנפירונג פון אַן אָפּיציר, האָט אָנגעהויבן שיסן אויף די יידן. ווען די שוועסטער ביילע איז געפאַלן, האָט די צווייטע שוועסטער, גיטל, אַרויסגעכאַפּט די אויטאָמאַטישע ביקס פון אָפּיצירס האַנט און דערשאָסן אויף טויט אים און זיינע צווויי מיטהעל־

פער. די אַנדערע נאַציס האָבן גיטלען מיט מעסערס צעקאַטעוועט אויף שטיקער...

אַזוי איז געפאַלן גיטל, די יידישע פאָלקס־לערערין.

די דאָזיקע געשיכטע פון העלדישקייט האָב איך אַ געירטער מיט־געגומען קיין בוענאָס־אירעס און דערטראָגן עס צו דער שוועסטער דאָרט אין דעם זעלבן טאָג, וועו דער מערדער אייכמאַן איז געפלויגן קיין ישראל. און טויזנטער יידן האָבן די געשיכטע געהערט אויפן ראַדיאָ און טויזנטער וועלן וועגן דעם לייענען און געדענקען און נישט פאַרגעסן. עס הערט זיך דאָך ווי אַ מעשה, און עס בעט זיך צו זינגען ווי אַ ליד.

עס איז אינטערעסאַנט צו דערמאָנען, אַז די דאָזיקע מינסקער פאַמי־ליע האָט לעצטן זומער פאַרברַאכט אין שטעטל ניעסוויזש וואָס איז איצט פאַרוואַנדלט געווָארן אין אַ קוראָרט. אין גוט־באַקאַנטן פּאַלאַץ דאָרטן, פון פירשט ראַדזשיוויל, האָט מען איינגעאָרדנט בלאָטע־בעדער, וואָס העלפן קורירן רעווומאַטיזם און אַנדערע חולאתן. פאָרן זיך צונויף קיין ניעסוויזש געסט פון גאַנץ ווייסרוסלאַנד.

ניעסוויזש איז נישט ווייט פון מינסק. איז מיך באַפאַלן אַ חשק אַליין צו פאָרן אין יענער געגנט און נאָכאַמאָל אַ קוק טאָן אויף די שטעטלעך אַרום: קלעצק, סטוויבץ, מיר, וועלכע זענען אַזוי גוט באַקאַנט פון די אַמא־ליקע צייטן.

באַדינג איך מיך מיט אַ טאַקסי פאָר צווייי הונדערט רובל מען זאָל מיך נעמען אַהין און צוריקברענגען דעם זעלבן טאָג, וויל קיין דערלויבעניש האָב איך נישט. איך הייב טאַקע אָן מיין וועג, דערפאָרן איבער אַ פאָר צענדליק קילאָמעטער ביז דזשערזשינסק (אַמאָל דאָס שטעטל קאָידאַנאָוו). דאָרט וועלן מיר פאַרהאַלטן דורך מיליץ, וועלכע לאָזט וויטער נישט פאָרן. דער וועג איז געשלאָסן צוליב אַ קראַנקייט פון בהמות, אַ קאָראָנטין דאָ, וועלכע וועט דויערן אייניקע טעג. קומען מיר צוריק אין שטאָט.

אַ רייזע מיט אָן אויטאָמאָביל פון מינסק ביז סמאָלענסק

איך פאַרלאָז מינסק מיט אַ ספּעציעל געדונגענעם אויטאָמאָביל פון „אינטוריסט" מיט זייערס אַ „שאָפער".

די דערלויבעניש צו פאָרן מיט דעם אויטאָמאָביל האָב איך נאָך

באַקומען אין ניו־יאָרק. זי איז געווען לכתחילה גאָר ליבעראַל: מען האָט מיר דערלויבט פֿאָרן דירעקט פון בריסק קיין מאָסקווע.

אָבער ווי איך האָב שוין אויבן דערמאָנט, האָט מען מיר שוין אין וואַרשע מודיע געווען, אַז איבערנעכטיקן אין בריסק טאָר מען נישט (איך האָב באַקומען אַזאַ טעלעגראַמע פון מאָסקווע). זיצן אַ גאַנצע נאַכט אויפן בריסקער וואָקזאַל און וואַרטן ביז מען וועט מיר גאַנץ פרי דערלאַנגען דעם אויטאָ, האָב איך אויך נישט געוואָלט. איז געבליבן איך זאָל פליען פון וואַרשע קיין ווילנע. און איך האָב קיין חרטה נישט. די פֿאָר טעג אין ווילנע, די באַגעגענישן אין דער סינאַגאָגע און אויך מיטן יידישן טעאַטער־קרייז האָבן קאָמפּענסירט מיין פֿאַרלוסט, וואָס איך בין נישט דורכגעפֿאָרן מיינע אַמאָל אַזוי נאָענטע קאָברין, באַראַנאָוויטש און ניעסווישז.

פון ווילנע קיין מינסק האָב איך שוין געמוזט פליען, ווייל אויף פֿאָרן מיט אַן אויטאָמאָביל האָב איך קיין פּריערדיקע דערלויבעניש נישט געהאַט.

מיט פיר יאָר צוריק האָב איך דעם דאָזיקן וועג — האַלב־לעגאַל — דורכגעמאַכט מיטן דעמאָלטיקן לייטער פון „אינטוריסט״ — נעווסקי. אַ שאָד, וואָס דער דאָזיקער העלדישער פֿאַרטיזאַן און אַזאַ העפּלעכער פֿאָר טוריסטן מענטש איז פֿאַרביטן געוואָרן מיטן איצטיקן „אויטאָמאַט״, וואָס „דעקט״ זיך מיט פֿאַרשריפטן. און אפשר טאָקע דעריבער געפינט מען אים פֿאַר מער צוגעפּאַסט, ווי דער קלוגער, בויגזאַמער אל. נעווסקי איז געווען.

מוז איך זיך באַנוגענען מיטן כאַפּן אַ קוק אויף סמאַרגאָן, מאָלאָדעטשנע, אָשמענע, איליא און וואָלאָזשין, פון דער ענגוג נידעריקער הויך, אויף וועלכער עס פליט דער קליינער עראָפּלאַן.

סייווי זע איך נישט מער, ווי די שפּיצן פון די ניי־אָפּגערעמאָנטירטע צערקווען. די אַלטע שולן און בתי מדרשים זענען דאָך אָן אַ זכר פֿאַר־שוווּנדן — אַוועקגעריסן געוואָרן מיטן בלוטיקן ווינט...

זיץ איך שוין אין דער כמעט נייער רוסישער „וואָלגא״־מאַשין און דער שאָפער יאָגט. וואָס יאָגט ער אַזוי? איך פֿרוביר אים בעת דער רייזע צוזאָגן אַ פיינע מתנה, אויב ער וועט זיך פֿאַרהאַלטן דאָ און דאָרט, — כאָטש דערלויבן מיר אַ קוק טאָן אויף אייניקע שטעטלעך, צוליב וואָס ער וואָלט געדאַרפט אַראָפּפֿאָרן פון אַספאַלט־שאָסיי נאָר אַ פּאָר קילאָמעטער.

„ניעלזיאַ!״ (מען טאָר נישט), רעאַגירט אויף מיינע ביטעס דער אָנגע־כמורעטער שאָפער. פֿאַרשטיי איך שוין, אַז ער האָט אַ ספּעציעלן „פּריקאַז״,

אן אנווייזונג, ווי אזוי מען באדארף זיך באגיין מיט אזא נייגעריקן פאסאזשיר ווי איך בין: מען האט, ווייזט אויס, מורא פאר אן „עין־הרע", פאר א שלעכט אויג.

דעצידיר איך דעריבער, כאטש איך האב די דערלויבענישׂ, ביז מאסקווע נישט פארן מיטן אויטאמאביל, נאר ביז סמאלענסק, ווייל פון אזא יאגעניש ווען איך קיין גרויסע פעולה נישט האבן און קיין סך נישט זען.

פארן מיר דורך דאס שטעטל זאסלאוול. דערנאך סמאלעוויטשי, ווו סאלדאטן מארשירן אונטער מוזיק, גרייטנדיק זיך צום ערשטן מאי־פאראד, וואס וועט פארקומען אין א צען טעג ארום.

און מיליטער־אפטיילונגען, וואס גרייטן זיך צום פאראד, מארשירן אייגנטלעך דורך אלע דערפער, שטעטלעך און שטעט, דורך וועלכע מיר פארן דורך.

געזונטע, גוט־געקליידטע סאלדאטן, און שטאלצע, זעלטן־שמייכלענדיקע, כדי דעם אויטאריטעט נישט פארלירן, אפיצירן.

דער סאלדאט האט שוין נישט דעם טעמפן „סאלדאפאנישן" געזיכט־אויסדרוק פון אמאל. זיין פנים דריקט אויס באוווסטזיניקייט. זיי מארשירן און זינגען וועגן מארגנדיקן „פאכאד" (מלחמה־ארויסמארש), זינגען דאס מעלאדישע ליד „יעסלי זאווטרא וואינא, יעסלי זאווטרא פאכאד" (אויב מארגן איז די מלחמה, אויב מארגן איז דער ארויסמארש, אויב די טונקעלע קראפט וועט אונדז באפאלן...). נו, דאן וועט די וועלט זען, וואס דער רוסישער סאלדאט קען א.אז.ו.

און מען מעג זיי גלייבן: דורך גאנץ רוסלאנד הערט איר קנאקן מיט די שטיוול — זעט איר געשלאסענע רייען, פילט איר די איינגעהאלטענע מאכט, מיט וועלכער די ארמיי אטעמט.

הלוואי זאל צו אזא פארמעסט נישט קומען: א שאד זיי, די יונגע רוסן און א שאד אונדזער יוגנט אויך... כאטש מיר ווייסן דאך, אז זייער ארמיי און אונדזערע ארמייען זענען שוין אלט־מאדיש וואפן. ווי זאגט כרושטשאוו: „א דריק מיטן קנעפל, און פון ערגעץ ווו אין רוסלאנד וועלן האגלען אויף אמעריקע דיריגירטע ראקעטן". און ווי זאגן אונדזערע גענעראלן: „אין אזא פאל וועט פריער מיט א האלבער שעה פארניכטעט ווערן דורך ווייטשיסנדיקע מיסילס מאסקווע און צענדליקער אנדערע שטעט דארטן, און צענדליקער מיליאנען מענטשן"...

ניין, די מאַרשירנדיקע איצט באַטאַליאָנען, כאָטש אַזוי גוט מושטרירט, כאָטש זיי וואַרפן אַרויס די פיס אויפן אַלט־פרייסישן שטייגער — איבער־צייגן מיך נישט מער: דאָס זענען שוין נישט מער ווי „בלייענע סאָלדאַט־לעך", מיט וועלכע מען שפילט זיך אויף ביידע זייטן פאַרהאַנג.

און אַז מען פאַרט אויפן ברייטן, איצט אַזוי גוט אַספאַלטירטן שליאַך ווילנע־מינסק־מאָסקווע — דערמאָנט מען זיך, אַז אייגנטלעך האָט נאָך דעם דאָזיקן וועג פאַרלייגט מיט קרוב צוויי הונדערט יאָר צוריק די קייסערין יעקאַטערינע די גרויסע, אַז דער וועג איז באַשטימט געווארן לכתחילה אַלס מיליטעריישער שליאַך, אַז דאָ האָט אויך מאַרשירט נאַפּאָ־לעאָן מיט זיין „אומבאַזיגבאַרער סאָלדאָטן־אַרמאַדע", אַז דאָ, ביים טייך בערעזינאַ, איבער וועלכן מיר פאָרן איצט אַריבער, האָבן שוין קוטוזאָוס רוסן געיאָגט די נעבעכדיקע רעשטלעך פון די פאַרפרוירענע פראַנצויזן.

און אויך היטלער האָט זיגרייך דאָ מאַרשירט אויף מאָסקווע, אָבער מיט אַ יאָר שפּעטער זיך בלוטיק געקייקלט צוריק אויפן וועג אין ברע־נעגדיקן בערלין.

וויפל בלוט, וויפל חורבן דורך די יאָרהונדערטער! ניין, עס לוינט נישט קיין מלחמה — בפירוש לוינט נישט! מען וויסט געניי וווּ און ווי אַזוי מען הייבט זי אָן; מען וויסט אָבער קיינמאָל נישט וווּ און ווי אַזוי מען ענדיקט זי...

און די סאָלדאָטן מאַרשירן איצט מיט מוזיק און געזאַנג אין שטאָט באָריסאָוו אַריין. מיין אויטאָ פאָרט זיי נאָך.

דער שאָפער פירט מיך אַריין אין אַלט־באָריסאָוו (נייַ־באָריסאָוו איז אינדוסטריאַליזירט, אָפּגעשלאָסן), און מיר פאַרהאַלטן זיך אין אַ טיי־הויז עפּעס איבערצובייסן.

גייען מענטשן, גרוי־אויסזעענדיקע, אַרעם־געקליידטע, צו דער אַרבעט. וויל איך, נאָטירלעך, דערקענען אַ ייד — איז דאָך באָריסאָוו אַמאָל געווען אַ יידישע שטאָט. אָבער ניין, קיינער האָט נישט קיין סעמיטישע שטריכן.

צו דער בלויער צערקווע מיט פיר זילבערנע קופּאָלן שפּרייזן אַלטע גויעס אין טיכלעך אויף די קעפּ, מען זעט נישט קיין יונגע און נישט קיין קינדער. נישט אינטערעסאַנט: איך אַליין בעט שוין דעם שאָפער פאָרן וויטער.

די אויפשריפטן אויף די סלופּעס בעתן וויטערדיקן וועג דערציילן, אַז

פון לינקס פאַרט מען קיין לעפּעל און פון רעכטס קיין מאַהילעוו. און דאָרט ערגעץ ליגט ליובאַוויטש, דאָס וויגעלע פון חב"דיזם — און דאָ איז אָרשע.

פאַרהאַלטן מיר זיך וויידער אויף אַ גלאָז טיי. נישטאָ שוין מער די הילצערנע טראָטואָרן און די קליינע קרעמלעך, וועלכע איך געדענק פון אַמאָל: עטלעכע צענטראַלע קאָאָפּעראַטיוון געשעפטן און אַ רעסטאָוווירטער נאָכן מלחמה־חורבן מאַרק־פּלאַץ מיט דער נייער צערקווע.

וויידער נישט קיין סעמיטישע פּנימער. זוכן זיי, אויספרעגן די דורכגייער וויל איך נישט. איך פּיל צו שטאַרק דעם געהיימען באַפעל, וואָס מיין שאָפער האָט באַקומען, אַז מען דאַרף מיך האַלטן אויפן אויג. צוליב מיין רעפּוטאַציע בעת דער וווייטערדיקער רייזע איבער רוסלאַנד, וויל איך נישט דעם טעמפּעוואַטן שאָפער מיינעם געבן שטאָף צו ראַפּאַרטירן. און אָט פליען מיר פאַרבי דובראָוונע — די שטאָט פון טליתים־פאַבריקאַציע. צי איז נאָך דאָ עפּעס געבליבן פון יענע יידן, וואָס האָבן זיך געוויקלט אין די וואַרעמע פאַלדן פון וואָלענעם טלית? מעגלעך, איך זע זיי אָבער נישט.

זענען מיר שוין אין די פּאַרשטאָט־גאַסן פון דער גרייז־גרויער רוסישער שטאָט סמאָלענסק. אַמאָל האָבן דאָ יידן נישט געטאָרט וווינען, אויסער די ספּעציעל פּריווילעגירטע.

וועל איך זיי היינט געפּינען?

מיר פּאָרן אַריין דורך די דיקע וועגנט און טויערן וואָס האָבן מיט פיל הונדערטער יאָרן צוריק געזאָלט פאַרטיידיקן די שטאָט, וואָס איז געווען אַ שליסל־פּאָזיציע אין די רוסישע פּירשטנטומס, און שפּעטער אימפּעריע — שוין באַלד טויזנט יאָר.

דער דניעפּער ליגט אַ צעגאָסענער צופוסנס פון אוראַלטן אָרטיקן קרעמל און ציט זיך וויט־וויט אַוועק ביז קיעוו און פון דאָרט ביזן שוואַרצן ים אַריין.

דער האָטעל „סמאָלענסק" — אַ סאָלידע געביידע אין נייעם רוסישן „סלופּעס־סטיל", מיט גרויסע רעסטאָראַנען און באַקוועמע צימערן. קיין אויסלענדישע טוריסטן קומען דאָ כמעט נישט. צאַצקעט מען זיך מיט מיר. אַן עלטערע דאַמע, „רעספּעקטאַבעלע" פון האָטעל, פּרובירט רעדן ענגליש מיט מיר, אָבער ווערט באַלד אָנטוישט, ווען איך ענטפער איר אויף רוסיש.

איך בין צופרידן פּטור צו ווערן פון מיין מינסקער „שאָפער" און פון זיינע ספּעציעל דורכדרינגלעכע אייגעלעך.

איצט בין איך פריי (אַזוי, ווייניקסטנס, מיין איך) זיך שלעפּן איבער דער שטאָט און רעדן מיט וועמען איך ווייל.

סמאָלענסק איז נישט קיין שויפּענצטער פּאַר אויסלענדער און דערי־בער האָט מען זיך נישט געאיילט זי צו פּאַרשענערן און מאָדערניזירן. אין פּאַרגלייך מיטן גלאַנץ און פּראַכט פון מינסק, איז סמאָלענסק אַן אַלטע פּראָווינצער חורבה. זי פּאַרמאָגט אַ 150 טויזנט איינוווינער. דער ברוק אין די גאַסן — די אַמאָליקע שפּיצן־שטיינער; די צוויי־דריי־שטאָקיקע הייזער — באַפּאַרבט געל און אָפּגעקראָכן. און אַזוי קוקן אויך אויס די מענטשן אויף די גאַסן. עפּעס אַזוי פיל קאַליקעס טרעף איך דאָ. מענטשן אָן אַ פוס, אָן אַ האָנט, בלינדע. פון די מעדאַלן אויף די ברוסטן פּאַרשטיי איך, אַז דאָס זענען מלחמה־אינוואַלידן. אויך זיי וועלן שוין היטלערן קיינמאָל נישט פּאַרגעסן.

איך פּאַרהאַלט זיך ביי אַ פּאַרקאַן אויף דער הויפּט־גאַס, באַקלעפּט מיט האָנט־געשריבענע צעטעלעך. דאָס זענען אַרבעטס־אָנאָנסן. עפּעס לערן איך פון זיי. מען זוכט:

„אַ סטרוזש (הויזוועכטער) פּאַר דריי הונדערט רובל אַ חודש מיט ווינונגען". „אַ סקאָטניצע" (מילך־מעלקערין) פּאַר 400 רובל". „אַ שאָפער פּאַר דריי הונדערט רובל".

און נאָך פיל אַזעלכע. די געהאַלטן זענען אַלע אַזעלכע איבערראַשנדיק קליינע; קלענער ווי דער מינימום עלטער־פּענסיע, וואָס יעדער באַקומט צו 65 יאָר.

איך זע נישט אין די גאַסן קיין איין פרוי מיט געשמינקטע ליפּן. אַלע מער ווי באַשיידן געקליידט.

מען רעסטאָווירט די אוראַלטע היסטאָרישע אוספּענסקע און סווירסקע קלויסטערס, וועלכע די דייטשן האָבן צעשטערט.

מען רעסטאָווירט אויך די מאָלערישע, מאַסיווע פעסטונגס־וועגט און טויערן, פון וועלכע ,י יינגסטע אַפילו זענען מער ווי פינף הונדערט יאָר אַלט.

*

נו, וועט איר געפינען יידן אונטער אַזעלכע באַדינגונגען? זעץ איך זיך אומישנע אין גערטנדל, וואָס הענגט איבערן טייך דניעפּער, און וואַרט. עמעצער וועט שוין אין מיינע אויסגעשפּרייטע נעצן אַריינפאַלן.

נאָך אַ האַלבער שעה וואַרטן, זעצט זיך אויף אַ באַנק אַנטקעגנאיבער מיר אַ ברונעטער יונגערמאַן פון אַ יאָר פערציק. ער זיצט און לייענט די „איזוועסטיאַ". גיי איך צו און שטעל זיך פאָר אַלס גאַסט פון וואַרשע (ניין, נישט פון ניו־יאָרק, דאָס איז צו־רייזקאַליש).

צערעדן מיר זיך. יאָ, ער איז אַ ייד. אַ „רעגירונגס־באַשולדיקער אין געריכט", אַ פּראָקוראָר, הייסט עס.

דאַרף איך דאָך געווינען זיין פאַרזיכטיק.ווילט זיך אָבער נישט פאַרלירן די געלעגנהייט.

וועג ער האָט געענטפערט, אַז ער איז אַ ייד, האָט ער זיך אַ ביסל געוואַקלט און אַ זאָג געטאָן דערביי האַלב שמייכלענדיק: „זאָל איך שטאַלץ זיין דערמיט? זענט איר שטאָלץ? וואָס איז, אייגנטלעך, די נפקא־מינה?"

שפּעטער, אין גאַנג פון געשפּרעך, זאָגט ער נאָכאַמאָל, שוין נישט געפרעגט דורך מיר:

„איך בין נישט נאָר אַ ייד, נאָר אַ באַווּסטזיניקער ייד. איך אַבאָניר אפילו די יידישע שרייבער־סעריע אויף רוסיש. באַלד באַקום איך דעם דריטן טייל פון שלום־עליכם. און לאָמיר רעדן טאַקע יידיש. עס קומט זעלטן אויס. איך בין פון מאָגילעוו. מיינע עלטערן זענען אומגעקומען דורך די נאַצים. איך האָב אַ יידיש ווייב און יידישע קינדער. וועג דאָ איז לעצטנס געווען אַ קאָנצערט פון נחמה ליפשיץ, האָבן מיר געצאָלט דאָפּלט פאָר בילעטן און געגאַנגען זי הערן. דריי קאָנצערטן האָט זי געגעבן ביי אַן אויסגעפילטן טעאַטער. עס וווינען אין סמאָלענסק אַרום פינף טויזנט יידן.

„שרייבן און לייענען יידיש האָט מען מיך נישט געלערנט. איך בין דאָך שוין געבוירן געוואָרן נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע. צי מען דאַוונט דאָ ערגעץ, וויס איך נישט. איך וויס, אַז מען האָט אפּיציעל פאַרמאַכט די איינציקע שול. וואָלט איך אפילו געווּסט, אַז מען דאַוונט, וואָלט איך אייך דעם אַדרעס נישט געטאָרט געבן. פאַרגעסט נישט די שטעלע וואָס איך פאַרנעם. יאָ, מצה איז דאָ געווען פּסח, מען האָט געשיקט פון מאָסקווע. און אַ ייד בין איך, אָבער איבערנעמען זיך מיט דעם איז נישטאָ וואָס, גלייבט מיר... („ניעטשעם כוואסטאטסיא")... קוקט, אָט גייט אַ ייד מיט זיין זון. איך קען זיי. אָבער דערנענטערט זיך צו זיי אַליין. אפשר וועלן זיי מיט אייך מער רעדן ווי איך האָב דאָס געטאָן."

איך דאַנק מיין צופעליקן מיטשפּרעכער און אייל זיך אַפּשטעלן די צוויי מענטשן, וואָס גייען פּאַרבי: אַ מיטליאַריקער ייד מיט אַ סך אַ יונגערן באַגלייטער.

ווידער — בין איך פון וואַרשע. „און פון וואַנען זענט איר?״ — פרעג איך דעם עלטערן. ענטפערט ער אויף יידיש — האַלב־זינגענדיק מיט דער באַווסטער ליובאַוויטשער מעלאַדיע: „פון מיעסטעטשקע לאַדיגיו״ א.א.וו. ער איז, הייסט דאָס, פון אַמאָליקן באַרימטן חסידישן שטעטל ליאַדי, וועל־כעס ליגט נישט ווייט פון סמאָלענסק. אַנטלאָפן פון דאָרט בעת דער מלחמה. אַלע יידן פאַרניכטעט און קיינער איז נישט צוריקגעקומען. ער איז אַ געהילפס־בוכהאַלטער. זיין זון ענדיקט מעדיצין. דער טאַטע באַקומט 450 רובל אַ חודש (זייער ווייניק) און דער זון אַ חודשלעכע סטיפּענדיע פון 350 רובל. עס איז גענוג צוזאַמען אויף צו פירן אַן אָרעם לעבן. נייַן, ער וויל נישט ווו יידן דאָוועגען. אָבער דאָ נישט וויל ווויגט אַ שניידער — אַ „פּאַרטיינער״ — איז זיין ווייב אַ גאַנצע רביצין. זי וויל שוין יאָ ווו יידן דאָוועגען. לאָמיר גיין, זיי וועלן מיך פירן צום שניידער.

געווען איז ער אַמאָל אַ חסיד, נאָר וען ער האָט געזען וואָס היטלער האָט געמאַכט מיט יידן, האָט ער אויפגעהערט צו גלייבן.

זיין זון רייסט אים איבער: „אָבער יידן זענען מיר און איך וועל חתונה האָבן נאָר מיט אַ יידישער טאָכטער. וען מען האָט מיך געפרעגט וועלכע איז מיין מוטער־שפּראַך, האָב איך אָנגעגעבן יידיש, כאָטש איך קען נישט די שפּראַך, אָבער דאָס איז דאָך געווען די שפּראַך פון מיין פאַרפּיניקטער דורך די פאַשיסטן מאַמע״.

יאָ, ביידע פרעגן, „צי וויסט מען עפּעס אין „מיין״ וואַרשע, וואָס עס קומט פאָר אין דער „גאָסודאַרסטוווע״ (מדינה) ישראל. פון די היגע צייטונ־גען קאָנען זיי קיין טאָלק נישט דערגיין״.

יאָ, איך וויס און איך דערצייל זיי. דער זון, דער סטודענט, וויזט אַרויס אַ גרעסערן אינטערעס וויי דער פאָטער און איז אויך מער סימפּאַטיש צו מיינע תשובות...

אַזוי דערגייען מיר ביז אַ גרויסן הויף, וווּ עס ווויגט דער „פּאַרטיינער״ שניידער מיט זיין פרומען ווייב. עס דערנענטערט זיך שוין די צייט פון „קבלת שבת״ און איך וואָלט נישט געוואָלט פאַרשפּעטיקן די געלעגנהייט צו דאָוועגען צוזאַמען מיט סמאָלענסקער יידן.

באַגעגנישן מיט יידן אין סאָלענסק

ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, האָבן מיך די צוויי צופעליק־באַ־
געגנטע יידן אין סמאָלענסק געפירט צו דער ווינונג פון אַ יידישער פרוי,
וועלכע, ווי זיי מיינען, דאַרף יאָ וויסן די „גרויסע געהיימנישן", דעם „מלוכה־
סוד" : ווו עס דאַוונען יידן אין סמאָלענסק.

דער עלטערער יד — דער געוועזענער בוכהאַלטער — זאָגט, אַז ער
אַליין האַלט נישט פון רעליגיע, והא ראיה : אָט שטאַמט ער פון ליאַדי
גופא, פון דעם ויגעלע פון חסידות, און די נאַציס האָבן דאָרטן אַלעמען
ביז איינעם אויסגעמאָרדעט, איז פֿאַרוואָס האָט זיך דער רבונו־של־עולם
פאַר זיי נישט אָנגענומען ? נישט געוויזן, וואָס ער קאָן ? זאָל ער נאָך גיין
דאַוונען אויכעט ?...

אָבער דער יונגער זון זיינער, וואָס ענדיקט שוין באַלד אויף דאָקטאָר,
איז נישט מסכים מיטן טאַטן : „זאָג בעסער, טאַטע, אַז דו ווייסט נישט
אויף געוויס, וויל ווען איך צעשנייד אַ טויטן קערפּער און באַקען זיך מיט
יעדן דעטאַל פון זיינע גלידער, בלייבט נאָך אַלץ אין אונטערבאַוווסטזיין די
פראַגע : וועלכע געהיימנישפולע קאָמבינאַציע פון כוחות האָט אים באַווועגט
צום לעבן ? איז דאָך דער עצם־לעבן נאָר אַ שפּליטער פון אומבאַקאַנטן
קאָסמאָס, וואָס מיר האַלטן נאָך אין איין פאָרשן".

און דער דאָזיקער זון זיינער איז איבערהויפט מער נייגעריק צו הערן
וועגן דער אויסערלעכער וועלט, ספּעציעל וועגן ישראל.

דער טאַטע קוקט זיך אַרום, צי מען הערט נישט אונטער, ווען איך
ענטפער : דער זון אָבער גייט און פרעגט דרייסט.

אַז מיר זענען אַריין אין שמוציקן הויף, ווו איך האָב זיך געזאָלט
דערווייסן דעם אַדרעס פון „מנין", האָט דער זון, נישט געפרעגטערהייט,
אַ זאָג געטאָן : „און איך וועל חתונה האָבן נאָר מיט אַ יידיש מיידל. זאָל
אונדזער שטאַם נישט אונטערגיין !" („פּוסט נאַש ראָד ניע סגיניעט !").

אַ שטראַל פון האָפענונג, אַז די מיליאָנען, וואָס זענען שוין מיט געוואָלד
אַסימילירט געוואָרן, וועלן נאָך אין וויטערדיקע דורות פאַר אונדז נישט
פאַרפאַלן ווערן.

*

מיר גייען אַריין צום „פּאַרטיינעם״ שניידער, וועמענס וויב איז אַ כּרומע יידענע — אַזוי האָט מען דאָך מיר געזאָגט.

אַ פּינצטער שטיבל, מיט אַלט צעבראָכן מעבל. אַזוי טאַקע פלעגט אויסזען אַ דירה פון אַן אָרעמען שניידער אין אַמאָליקן שטעטל.

אַן עלטערע יידענע מיט צוויי ציין אין מויל נעמט אונדז אויף מיט פריינדלעכקייט. איר מאַן איז נישטאָ אין שטוב. זי וועט אונדז אויסמאַלן, וויי אַזוי מיר דאַרפן דערפאַרן דאָרטן, וווּ מען דאַווענט. זי אַליין איז דאָרטן מיט אַ וואָך צוריק געווען צום „יזכור״, האָט מען נישט געקאָנט אַרייַנגיין — דער גאַנצער הויף איז געווען פול. אפשר ווילן מיר פאַרזוכן אַ שטיקל מצה, וואָס זי האָט געבאַקן? יאָ, איר „פּאַרטיינער״ מאַן האָט אויך פּסח קיין חמץ נישט געגעסן. „וואָס זענען מיר דען, גויים?״

און תוך כדי דיבור, נעמט זי אַרויס פון אַ הילצערן שאַפקעלע אַ דיק, שוואַרץ שטיק מצה — דיק ווי אַ פאָדעשווע. „אַליין געבאַקן, קויפן קאָן מען דאָ נישט״.

ווי אַזוי זי האָט מיט אירע צוויי פאַרבליבענע ציינער געגריזשעט אָט אָזאַ שטיק מצה, וויים איך נישט. עס איז מיר אַליין אָנגעקומען שווער צו קייען. אָבער די יידענע האָט געשיינט, ווען זי האָט דעמאָנסטרירט, ווי אַזוי זי האָט דאָך געהאַלטן פּסח.

זי דערקלערט לאַנג, ווי אַזוי מיר קאָנען מיט אַ טאַקסי דערגרייכן דעם פּלאַץ פון „מנין״.

און אָט פאָרן מיר: אַראָפּגעלאָזן זיך פון דער סמאָלענסקער הויפּט־גאַס, מיט אירע ניי־רעסטאַווירטע, אוראַלטע קלויסטערס, און אָט ציט זיך די מאַסיווע פּעסטונג־וואַנט, וואָס עס האָבן נאָך געבויט מיט הונדערטער יאָרן צוריק די באַלאַגערטע רוסן קעגן דער אָנגרייפנדיקער פוילישליטווישער אַרמיי.

און אָט זענען מיר אין גאַסן פון „סלאָמס״ פון האַלב־רוינירטע הייזער, וווּ עס וווינען אין שטיקעניש אָט־די אַלע, וואָס פאַרדינען צו דריי און צו פיר הונדערט רובל אַ חודש. די אָרעמקייט, וועלכע פעלט נישט אין יעדער

שטאָט פון דער וועלט: אין קאַלקוטאַ, אין ריאָ דע זשאַנייראָ, אין סמאָלענסק און אפילו ביי אונדז, אין אַמעריקע.

דער טאָג אייגנטלעך איז אַ טרוקענער, און דאָ פאָרן מיר אַריין אין בלאָטיקע גאַסן, נישט רעגולירטע, נישט אויפגעראמטע. און מענטשן — שלעכט געקליידטע, פשוט אין שמאַטעס אייגעוויקלטע, ווויינען דאָ.

דאָס איז נישט אַ ווינקל, ווו טוריסטן ווערן געבראַכט, און עס איז פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס עס איז פאַר זיי געשלאָסן.

נאָכדעם הייבן מיר זיך ווידער אויף אַ באַרג־גאַס, וואָס פירט צו דער אַלטער פעסטונג־וואַנט, וואָס רינגלט אַרום סמאָלענסק.

און מיר שטעלן זיך אָפּ ביי יעדן הייזל און פרעגן צי דאָ ווויינט „משה", ד. ה. יענער נאָמען, וואָס מען האָט אונדז געגעבן. אַרום — אַלץ אַרעמע רוסישע פרויען. זיי וויסן נישט, ווו „משה" ווויינט.

ביז מיר קומען צו גאָר אויבן, אונטער דער סאַמער פעסטונגס־וואַנט, צו אַ הייזל, ווו מען זאָגט אונדז, אַז דאָ טאָקע ווויינט „משה".

איז אַ פראָבלעם: ווי קריכט מען אַרויס פון אויטאָ אין דער ליימיקער בלאָטע? ווייזט אויס, אַז די וואַסערן, וואָס שטראָמען פון באַרג, צעמישן זיך מיט זאַמדן פון דער נישט־ברוקירטער גאַס, און פאַרוואַנדלען זיי אין פאַרצייטיקער שטעטל־בלאָטע.

מען נעמט מיך אַרויס אונטער די הענט און איך שפרינג אַרויף אויפן האַרטן באָדן פון אַ הויף.

אַ ווייס־געקאַלכט שטיבל שטייט דאָרט. דאָס איז דער „טעמפּל", די „סינאַגאָגע", דער „בית המדרש" פון דער קהילה קדושה ד'סמאָלענסק, ווו עס ווויינען נישט ווייניקער ווי פינף טויזנט יידן, מערסטנטייל אָנגעלאָ־פענע פון די אַמאָליקע אַזוי גוט אונדז באַקאַנטע שטעט און שטעלעך אַרום, ווי וויטעבסק, אַרשע אדער האַמעל.

מיינע באַגלייטער זאָגן מיר, אַז דער דאָזיקער „מנין" איז באַווויסט דער מאַכט; אַז מען „טאָלערירט" אים, דעריבער שרייב איך די איינצל־הייטן, ווי אַזוי איך בין צו אים דערפאָרן.

עס איז שוין טונקל־פאַרנאַכטלעך; באַלד מסתם וועט מען זיך שטעלן „מקבל שבת" זיין.

פאַרן געקאַלכטן שטיבל שטייט עפּעס אַן אומעטיקער ייד. ער קוקט זיך גוט צו, ווי דריי מענטשן קלעטערן אויפן בלאָטיקן צוגאַנג צו זיין

שטיבל. ער דערזעט מסתם, אז דאס זענען יידן. זע איך, ווי ער קוקט אונדז בייז אן. זיין קורץ, גרוי־געשוירן בערדל און זיין געל געזיכט רעפלעקטירן שארף אין ליכט פון דער פארגייענדיקער זון. נאך איצט זע איך אים אזוי קלאר פאר די אויגן.

און נאכדעם — א פראגע אויף רוסיש: „ווער זוכט איר דא?" און מיין תשובה אויף יידיש: „דאס האבן זיי מיך געבראכט, איך זאל קאנען זאגן „קדיש" אין אייער „מנין"...

איך האב קיין מין געווינהייט דאס מאל געדעדט נישט ענגוג דרייסט, אפשר א ביסל געשטאמלט. דער יד מיטן בייזן, שארפן בליק האט מיך צעמישט. ווייזט אויס, אז דאס איז טאקע געווען דער „בעל הבית" פון „טעמפל" — דער געזוכטער „משה".

און עס דערהערט זיך זיין שטים אויף יידיש: „פעטער, טראגט זיך אפ פון דאנען! דא איז נישט קיין פלאץ פאר אויסלענדער! מען דאוונט דא איבערהויפט נישט!".

מיינע באגלייטער און איך, א ביסל פארשעמט פון אזא „קבלת־פנים", הייבן זיך טאקע אן „אפטראגן". פון פענצטער ארויס טראגט זיך אן אלטע, הייזעריקע שטימע: „לכה דודי לקראת כלה" — „קום, מיין געליבטער, באגעגענען שבת דער כלה". אבער דער „פעטער משה" ווייסט מסתם, פארוואס ער לאזט אונדז נישט אריין...

גייען מיר צוריק אונטן, אין דער בלאטיקער גאס, ווו עס ווארט די טאקסי. א סברה, אז א יד, וואס קומט מיט א טאקסי און איז „אויסלענדיש" געקליידט, איז מען נישט מצרך צום מנין אין סמאלענסק...

אבער ווער פון אונדז וועט וואגן צו ווארפן א שטיין אויפן בייזן יד משה, וואס האלט איין דאס ליכטל, וואס צאנקט קוים הינטער די שטיינערנע פעסטונג־וועגט, וואס האבן שוין נישט איין אנגריף אויסגעהאלטן? אויך אונדזער ליכטל וועט מסתם נישט פארלאשן ווערן צווישן דניעפער אונטן, און די אלטע טורעמס אויבן.

*

און אויף מארגן בין איך ווידער אין מאסקווע, נאר אן איבעררייס פון קנאפע פיר יאר.

דאס מאל ברענגט מיך דער „אינטוריסט" אין נייעם און באקוועמען האטעל „אוקראינא", א געביידע פון עטלעכע און דרייסיק שטאק. זי איז

געבויט אינעם זעלבן סטיל, ווי דער מאסקווער אוניווערסיטעט, און צוזא־מען מיט נאך א פיר־פינף אזעלכע מויערן שאפן זיי דיי נייע „סילווע־טקע" פון דעם איצטיקן מאסקווע.

אין ריזיקן גרויסן האל פון האטעל ווימלט פון טויזנטער געסט, ווע־לכע זענען דא געקומען פון אלע עקן וועלט אנטיילצונעמען אין פארא־ד פון 1־טן מאי; אלע אין זייערע נאציאנאלע קאסטיומען: די הינדוסן — אין טורבאנען; די מערב־אפריקאנער — אין פארביקע קאלדרעס איינגעווי־קלט; און כינעזער, מיט קורצע נעזער און אויך מיט לאנגע — פון פעקין און קאנטאן; און מאנגאלן פון אויסערן־ און אינערן־מאנגאליע; ציילאנער, בורמענער און סיאמער, די לעצטע — אין שפיציקע, מעטאלענע, מיט פארביקע שטיינער באצירטע טיארעס, אזעלכע ווי דער רוימישער פויפסט טראגט בעת א שמחה.

און טענצערינס פון גווינגע, וואס דא טראגן זיי קורצע קלייד־לעך, און ביי זיך אין דער היים איז רעכט, אז אינגאנצן נישט... און א פאר שוואר־צע ריזן פון קאנגא, וועלכע ווען גיין פארויס אין פארא־ד, אלס קאנטראסט צו זייערע לאנדסלייט, די פיגמייען (ליליפוטן), וואס מען האט אויך דא ארא־פגעבראכט, אבער זיי שלאפן נאך אין די צימערן.

יא, עס אימפאנירט דער דאזיקער אינטערנאציאנאל פון ראסן, קאלירן און געגנטן, וואס מען האט מיט א סך קענטעניש און געשמאק צוזאמענ־געקליבן פון אלע ווינקלען ערד, כדי זיי זאלן מארשירן אין אייניקע טעג ארום פארביי דער טריבונע אויפן רויטן פלאץ, און ספעציעל פארביי די אומצאליקע מיליאנען מענטשן אין די קינא־טעאטערס און טעלעוויזיע.

דאס קאן איינארדענען נאר ראטן־פארבאנד, און אין דער דאזיקער רעזשיסעריע פון לאזונגען, אז אלע מענטשן זענען ברידער — שוואר־ץ און ווייס, ברוין און געל — ליגט א כוח, וואס די מערב־וועלט קאן דער־ווייל נישט איבערשטייגן. שוין פיל, פיל יארן קוק איך זיך צו צום דאזיקן „טעאטער־שטיק" און באשליס, אז קיינער האט נאך נישט איבערגעשטיגן אין דער דאזיקער קונסט דעם ראטן־פארבאנד.

*

אנקומענדיק קיין מאסקווע, האב איך געמאכט א שטיקל חשבון־הנפש: וועמען וואלט איך געדארפט טעלעפאנירן און מיט וועמען פארבינדן קאנטאקטן?

איך האָב געהאַלטן פאַר מיין אָנגענעמען חוב צו טעלעפאָנירן צו דער ליבנסווירדיקער און אַזוי סימפּאַטישער אלמנה פון פּרץ מאַרקיש — צו אסתרן. האָט מען מיר מיטגעטיילט, אַז זי האָט נישט לאַנג צוריק חתונה געהאַט מיט אַ פּוילישׂ־יידישן מאָלער, און איז מיט אים אַוועקגעפאָרן קיין ריגע.

און איך האָב זיך אַזוי געוואַקלט צו טעלעפאָנירן צו אַ געוויסער פּערזענלעכקייט, מיט וועלכער איך האָב, בעת מיין פּריערדיקן באַזוך, זיך אייניקע מאָל גאַזען און זייער אינטערעסאַנט פאַרבראַכט. איך האָב קיינמאָל נישט דערמאָנט די דאָזיקע באַגעגעניש מיט אָט דער פּערזענלעכקייט אין מיינע אַרטיקלען אָדער רעדעס. די סיבה איז געווען, וואָס ער האָט צו־פריי גערעדט, צו־שטאַרק קריטיקירט די ראַטנמאַכט... אין די סאָוויעטישע באַדינגונגען איז דאָס פאַר מיר געווען אַ רעטעניש: פאַרוואָס האָט ער קיין מורא נישט?... איך מוז מודה זיין, אַז איך אַליין האָב יאָ מורא באַקומען, ווען ער האָט, געבנדיק מיר זיין בילד, אָנגעשריבן אויף אים אַ פּאָר ווערטער, פאַר וועלכע אויך איצט — נאָך סטאַלינען — שיקט מען אַוועק גאַר ווייט, און — אויף לאַנג...

דאָס בילד מיט דער אונטערשריפט האָב איך גלייך דאַן צעריסן, ווייל ס׳איז געווען פאַר מיר אַ געפּאַר צו באַהאַלטן אַזאַ זאַך אין קעשענע.

וואָלט דאָך, דאַכט זיך מיר, געווען גאָנץ אינטערעסאַנט מיט דער דאָזיקער פּערזענלעכקייט נאָכאַמאָל זיך צו זען. האָב איך טאַקע נישט געקאָנט ביישטיין דעם נסיון, אָנגעקלונגען צו יענעם מענטש פון אַ טעלעפאָן־בודקע; אָבער ווי נאָר איך האָב דערהערט זיין שטימע, האָט עפּעס ווי זיך אָפּגעריסן אין מיין האַרצן, און איך האָב אַוועקגעלייגט צוריק דאָס טעלעפאָן־טרייבל, נישט זאָגנדיק ווער עס קלינגט...

איך האָב נישט קיין חרטה אויף דעם, ווייל ערגעץ טיף אין האַרצן בין איך איבערצייגט, אַז יענער מענטש ליידט פון אַ מין סכיזאָפרעניע (צעשפּאָלטענע פּערזענלעכקייט): איין העלפט פון אים רעדט מיט מיר, און די צווייטע העלפט גיט גלייך איבער, וווּ מען באַדאַרף, וועגן וואָס מען האָט גערעדט... אַזאַ פּאַרשוין האָט דעריבער נישט וואָס מורא צו האָבן, ווען ער שרייבט עפּעס, וואָס איז קעגן רעזשים...

מיין חשד האָט זיך פאַרשטאַרקט נאָכדעם, ווי אַ דיפּלאָמאַט פון אַן אויסלענדישער מלוכה, וואָס איז סטאַציאָנירט אין מאָסקווע, האָט מיר דערציילט, אַז מיט אייניקע וואָכן פריער איז ער געזעסן אין אַ גרויסן רעסטאָ־

ראָן מיט אַ גרופּע אַנדערע דיפּלאָמאַטן און זייערע פרויען. איז צוגעגאַנגען צו אים אַ מאַן, אָנגערופן זיין נאָמען (וועלכן דער דיפּלאָמאַט האָט געקענט), און איבערגעגעבן אים אַ פּאַפּירל מיט אַ ליד. די פּאָעמע איז געווען הייס, פּלאָמענדיק און שטאַרק אַנטי־סאָוויעטיש.

דער דיפּלאָמאַט — אַ ענגליטער אין אָזעלכע זאַכן — האָט ווי נאָר ער האָט איבערגעלייענט דאָס ליד, גלייך זיך אויפגעהויבן פון דער שטול, צוגעגאַנגען צום טישל, ווו יענער פּאַרשוין איז געזעסן, אַוועקגעגעבן צוריק דאָס פּאַפּירל, און אַ זאָג געטאָן: „איך בעט אייך מער קיינמאָל נישט צוגיין צו מיר און נישט געבן מיר עטוואָס ענלעכס...“

יענער האָט זיך אַנטשולדיקט. דאָס באַשטעטיקט, אַז איך בין געווען געראָטן, ווען איך האָב נישט אָנגעבונדן דעם קאָנטאַקט מיט מיין אַמאָליקן באַקאַנטן...

אַן אינטערעסאַנטע באַגעגעניש האָב איך געהאַט מיט דעם זייער ערנסטן און אויסגעצייכנטן אַרגאַניזאַטאָר, דעם הויפּט־דירעקטאָר פון „אינטוריסט“, איוואַן ראָגאָוו, אַ געבוירענער רוס.

איך האָב אים נאָך געקענט פון מיין פריערדיקן באַזוך, און ער האָט מיך איצט איינגעלאַדן אויף אַ גלאָז קאָוו אין האָטעל „נאַציאָנאַל“. מען האָט לאַנג געשמועסט וועגן מיינע רייזעס איבער דער וועלט, וואָס האָבן אים אַממערסטן אינטערעסירט צוליב זיין אַרבעט.

דערצייל איך אים וועגן מעקסיקע און אויך, אַז איך האָב מיט אַ יאָר צוריק אין תפיסה דאָרטן באַזוכט דעם מערדער פון טראָצקין — דעם זעלבן, וואָס מען האָט אָקאָרשט באַפרייט נאָך 20 יאָר זיצן.

דערהער איך פּלוצלינג אַ מאָדנע פראַגע:

„האָט מען טראָצקין ווירקלעך דערמאָרדעט? און פאַרוואָס?“

נו, גיי דערקלער אים, דערצייל אים!

איצט ווייסט איר שוין, וואָס אַזוינס איז אַן „אייזערנער פאָרהאַנג“?...

די רדיפות אין ראַטן־פאַרבאַנד קעגן דער יידישער רעליגיע

מיר איז אַריינגעפאַלן אין האַנט דער נומער פון דער „לינקער“ צייטונג אין ניו־יאָרק, „מאָרגן־פרייהייט“ פון 1־טן מאַי.

דאָרט האָב איך דערזען אַ פּאָטאָסטאַט — אייגנטלעך אַ קאָמבינאַציע

פון צוויי „קעפּלעך״ אין „טאָג־מאָרגן־זשורנאַל״. אויף איין קעפּל, פון 11־טן אַפּריל, איז פּאַראַן אַן אויפשריפט: „סאָוויעטן פּאַרבאָטן אַרייַנפירן מצות פּאַר רוסישע יידן״. און אויפן צווייטן — וווּ עס איז געבראַכט געוואָרן מיין טעלעגראַמע פון ווילנע, דעם 21־טן אַפּריל — איז פּאַראַן אַן איבערשריפט: „ווילנע און קאָוונע האָבן געבאָקן מצות פּאַר יידן פון אַרומיקע שטעט און שטעטלעך״.

די „מאָרגן־פרייהייט״ רופט דעריבער דעם פריערדיקן אַרטיקל פון אונדזער צייטונג „הפקרות״, וויל אָט האָט דאָך ד״ר שאשקעס אַליין אָפּגעלייקנט איר „בלבול״ אויפן ראָטן־פּאַרבאַנד. און „הפקר״ איז דער סוף פון אונדזער לייט־אַרטיקל, וואָס פּראָטעסטירט קעגן די רדיפות אויף דער יידישער רעליגיע, אַ לייט־אַרטיקל, וועלכער ענדיקט זיך מיטן רוף: „יידן איבער דער גאַרער וועלט טאָרן נישט בלייבן גלייכגילטיק און שווייגן!״.

קומט אויס, אַז איך אַליין שטעל אויך פעסט, אַז די מעשה מיט פּאַר־ווערן מצות־באָקן אין רוסלאַנד איז אַ בלבול קעגן די סאָוויעטן.

פיל איך דעריבער פּאַר מיין הייליקן חוב צו דערציילן פּאַר דער בריטער וועלט דעם אמת וואָס איך וויס, לויט די פּאַקטן וואָס אין אַליין האָב געזען אין רוסלאַנד גופא.

און עס גייט נישט נאָר וועגן מצה אַליין. עס גייט איבערהויפּט וועגן גאַנצן צושטאַנד און באַציונג צו דער יידישער רעליגיע אין רוסלאַנד — און דאָס אין פאַרגלייך מיט דער באַציונג צו אַנדערע רעליגיעס. איך האַלט בפירוש נישט, אַז דער יידישער רעליגיע קומט אין ראָטן־פּאַרבאַנד עפּעס ספּעציעלע פּריווילעגיעס, פון וועלכע אַנדערע רעליגיעס געניסן נישט. אָבער עס איז געווען אַ וויטיק אין האַרצן צו זען, וויּ בעת אַנדערע רעליגיעס — קריסטלעכע און מוסולמענישע — ווערן באַהאַנדלט פּאַר־העלטנישמעסיק ליבעראַל און אינהייטלעך איבערן גאַנצן שטח פון רוס־לאַנד, ווערן אָבער אין באַצוג צו דער יידישער רעליגיע באַנוצט פּאַר־שידענע מאָסן אין פּאַרשידענע געגנטן: אין איינער — למשל אין מאָסקווע אָדער אין ווילנע, אָדער אויף קאָווקאַז — קאָנען רעליגיעזע יידן זיך אויסלעבן אַזוי פריי ווי קריסטן און מוסולמענער, און אין אַנדערע געגנטן — דווקא מיט אַ געדיכטער, מיליאָניקער יידישער באַפעלקערונג, ווי אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד, מיט אַלטע, אינגעוואָרצלטע טראַדיציעס פון אמונה און פּאָלקסטימלעכקייט — ווערט די יידישע רעליגיע פּאַרפאָלגט.

איך האָב נישט מורא אַנצושרייבן אַזאַ שווערע באַשולדיקונג, ווי פאַר־פאַלגונג בנוגע צו עיקרים פון אונדזער רעליגיע, אַזעלכע עיקרים, וועלכע האָבן אין משך פון אונדזער געשיכטע אַרויסגערופן די אויפשטאַנדן פון די חשמונאים, פון בר־כוכבא, אַזעלכע באַגרענעצונגען, וואָס האָבן געצוווונגען די טויזנטער אנוסים אונדזערע אין שפּאַניע און פּאָרטוגאַל צו שפּרינגען אין פייער פאַר זיי, ווי, למשל, דאָס פאַרווערן פון מילה — און טאַקע פון מצה...

איך וויס גוט, אַז יעדעס וואָרט מיינס וואָס איך שרייב וועגן רוסלאַנד, ווערט דאָרט איבערגעזעצט, אַנאַליזירט און אויסגעפאָרשט. נישט נאָר מיינע ווערטער, נאָר דאָס שרייבן פון די אַלע, וואָס באַזוכן רוסלאַנד.

מען איז דאָרט זייער און זייער פילבאַר אויף דער געזעלשאַפטלעכער מיינונג וועגן די סאָוויעטן איבער דער גאַנצער וועלט.

איך האָב זיך בעת מיין איצטיקן באַזוך דערוווסט פון גאָר זייטיקע קוואַלן, אַז די אָפּיציעלע מענטשן — רבנים, גבאים און שולן און אַ פּאָר שרייבערס — זענען אויסגעפרעגט געוואָרן וועגן דעם, וואָס איך האָב מיט זיי גערעדט בעת מיין וויזיט מיט פיר יאָר צוריק... מען האָט געלייענט פאַר זיי אויסצוגן פון מיינע אַרטיקלען (אין רוסיש), און געפרעגט: „איז דאָס אמת?" עס איז אַ נס, וואָס אויך דאָן, ווי איצט, האָב איך געהאַלטן קאָפּ און איבערגעגעבן נאָר זאכן, וואָס זענען נישט געווען געפערלעך פאַר מיינע מיטשמועסער. איך האָב דאָך געוווסט די סכנה, אין וועלכער איך קאָן חלילה שטעלן די מענטשן, וואָס איך האָב געזען.

איז דער ענין דעריבער אַריבער בשלום און מיינע מיטשמועסער האָבן נישט געליטן.

אָבער אויסגעפרעגט האָט מען זיי — דעם לעצטן, ערשט מיט אַ יאָר צוריק — און געוואָרנט זיי, שאַרף געוואָרנט, מען זאָל האַלטן דאָס מויל פאַר אַזעלכע „אורחים", וואָס קומען פון אויסלאַנד און ווילן צופיל וויסן...

איך וויל דערבייַ מאַכן אַין אַלגעמיינע און וויכטיקע באַמערקונג: איך בין זייער וויַט פון צו זיין אַ קריטיקער פון אַלץ, וואָס כ׳האָב געזען אין ראַטן־פאַרבאַנד.

איך קען דאָך אַזוי גוט סיי די מענטאַליטעט, סיי די קולטור, סיי אַלע פאַלקס־שיכטן פון גרויסן רוסלאַנד.

איך בין דערצויגן געוואָרן אין די דאָרטיקע שולן, געלעבט צווישן די מאַסן, בין דורכגעאַפּט מיט זייער ליטעראַטור און געשיכטע. קיינער פון די פיל־פיל הונדערטער מענטשן, מיט וועלכע איך האָב זיך איצט באַגעגנט, האָט נישט חושד געווען, אַז איך לעב ווייט פון די גרענעצן פון לאַנד, קיינער האָט נישט דערפילט דעם מינדעסטן אַקצענט אין מיין רעדן רוסיש.

האָב איך טאַקע געקאָנט פרייער זען און פילן און פאַרשטיין די געוואָלדיקע ענדערונגען אין יענעם לאַנד זינט לענינס רעוואָלוציע. קאָן איך אויך פּעסטשטעלן דעם וווקס, דינאַמיק און טעמפּאָ פון דעם אַמאָל שלאָפנדיקן גיגאַנט, וואָס האָט זיך געשטעלט אויף די הינטערשטע פיס (לויט פושקינס מאָלעריש אויסדרוק) און שפּרייזט פאָרויס צו באַהערשן די וועלט. צי עס געפעלן מיר די מעטאָדן און צילן, דאָס איז שוין אַן אַנדער זאַך. נישט סטאַלין און אויך נישט כרושטשאָוו זענען די העלדן פון מיין ראָמאַן... איך וועל אין לויף פון מיינע באַשרייבונגען פיל מאָל דערמאָנען דעם אומוואָרשיינלעכן טעכנישן וווקס פון רוסישן ריז.

אָבער אויך דעם אונטערגאַנג פון „דאָס אייביק מענטשלעכע״ האָב איך געזען: די דערשטיקטע אין יעדן מענטש באַזונדער שטרעבונגען צו רעדן פריי, צו לעבן אַן מורא, נישט זיין אַ טייל פון אַ מאַרשירנדיקער פאָרויס קאָזאַרמע, פאַרבונדן מיט דער „פאַרטיי־ליניע״, נאָר צו אַנטוויקלען אין זיך די בעסטע הומאַניטאַרע געפילן, צו זאָגן וואָס מען דענקט און צו לויבן וועמען מען ווייל. קיין שום „ראָבאָט״, מיט טויזנטער עלעקטראָנען, וואָס שפּרייזט פאָרויס, אָדער פליט אפלו אין די „הימלען״, וועט נישט פאַרבייטן דעם נאַטירלעכן מענטשלעכן פאַרלאַנג זיך אויסצולעבן אין אינערלעכער פרייהייט.

און דעריבער איז אַזוי גרויס געווען מיין צער, ווען איך האָב געזען מענטשן געפּענטעט, אין וועלכע מען פאַמפּעט אַריין מיט געוואָלד אַן אַ שיעור דאָקטרינעס, וואָס זיי קאָנען נישט פאַרדייען. שטענדיק די זעלבע איבערגעקייטע מיטן טעם פון דומפּיקן שטרוי (דריי פערטל, למשל, פון יעדן נומער פון דער טעגלעכער צייטונג). זיי ווילן וויסן די אמתן פון דער גרויסער וועלט און מען דערלאַנגט זיי נודנע, שלעכט־פרעפּאַרירטע דאָג־מאַטישע פילפולים, וואָס לערנען גאָרנישט און מאכן דעם אינטעלעקט נאָך טעמפּער.

*

יאָ, וועגן באַגרענעצונגען אויף דער יידישער רעליגיע.

די גרעסטע באַרישקייט איז, וועגן אַ נישט־גוט־אינפאַרמירטער רעפאָר־טער גיט אַ ידיעה וועגן רוסלאַנד, וואָס איז נישט אמת.

למשל, אַז מען האָט פאַרמאַכט די ווילנער שול. דער פילבאַרער סייסמאָ־גראַף פון דער סאָוויעטישער פראָפּאַגאַנדע רעאַגירט תיכף: מען רופט צונויף אין אַ וואָכעדיקן טאָג די בכבודיקע יידן אין דער שול אויף זאַוואַלנע (וועלכע מען האָט נישט פאַרמאַכט). אַלע, צוזאַמען מיטן רב און גבאים, טראָגן לאַנגע וואַלענע טליתים און תפילין. מען פאָטאָגראַפירט זיי. מען פאַרעפנטלעכט די פאָטאָגראַפיע. יידישע משרתים העלפן. און — די יידישע וועלט אין אויסלאַנד ווערט דערקלערט אַלס „ליגנער און הפקר־יונגען". דער אמת אָבער איז, אַז ס׳עקזיסטירן די שולן אין ווילנע, מינסק, מאָסקווע, לענינגראַד, קיעוו, אָדעס, ראָסטאָוו, טיפליס און אין נאָך אַנדערע ערטער.

אָבער אַן אמת איז אויך, אַז כאַרקאָוו מיט אירע אַכציק טויזנט יידן האָט נישט קיין לעגאַלן מנין אפילו (די אַלע פערצן שולן דאָרטן זענען קאָנפיסקירט); אַז סמאָלענסק, מיט קרוב צען טויזנט יידן, האָט אויך נישט קיין איין צימער אפילו, וווּ עס איז דערלויבט צו דאַוונען (יאָ, אנוסים אין כאַרקאָוו, אין סמאָלענסק און אין פיל־פיל אַנדערע פלעצער קומען זיך צונויף געהיים. איך בין דערין איבערצייגט...). דער אמת איז, אַז נישט וויניקער וויי אַ מיליאָן יידן וווינען אין שטעט און אין ערטער, וווּ עס איז נישט דערלויבט אָפריכטן אַ תפילה בציבור, אפילו אין אַ פריוואָט הויז. אין די זעלבע פלעצער האָב איך אַליין געזען צענדליקער קריסטלעכע קירכן אָפן, פירנדיק זייער גאָטעס־דינסט מיטן גאַנצן צערעמאָניאַל און גלאַנץ (איך וועל זיך נאָך צו די אַלע פאַקטן און באַשרייבונגען אומקערן, וועל איך וועל קומען צו די אַנטשפרעכנדיקע שטעט. און וועל איך שרייב די דאָזיקע ווערטער ציטערט מיין האָנט פון אויפרעגונג און באַליידיקונג „כי אכלו את יעקב ואת נוהו השמו" — וויל זיי פרעסן אויף אונזער פאָלק און פאַרווויסטן זיינע נעסטן).

און אמת איז, אַז מען האָט דערלויבט באַקן מצה אין ווילנע, אין מאָס־קווע, אין לענינגראַד אדער טיפליס (דורך אַ טעות פון טעלעגראַף איז מיין טעלעגראַמע וועגן פאַרווערן מצה אין כאַרקאָוו דאַטירט געווען פון מאָסקווע, וווּ מען האָט מצה יאָ באַקומען).

אבער אַן אמת איז אויך, אַז מען האָט פֿאַרוועדט אַפּיציעל צו באַקן און פֿאַרקויפֿן מצות אין מינסק, קיעוו, כאַרקאָוו, אַדעס און אין פּיל־פּיל הונדערטער קלענערע און גרעסערע ישובים.

פֿאַרשטייט זיך, אַז די מאַכט האָט נישט אַריינגעקוקט יעדן אין קיך. דעריבער האָט יעדער ייד, יעדע באַלעבאָסטע, וואָס האָט געוואָלט עסן מצות, געקויפט אַ ביסל מעל און געבאַקן דעם „לחם עוני״ ביי זיך אין דער היים. איך האָב זיי געזען און אויך געגעסן די דאָזיקע האַרטע ווי פּאַדעש־וועס און דיקע ווי „גריסקעס״ היימיש־געבאַקענע פּלעצלעך, וועלכע זענען, אייגנטלעך, לכל־הדעות, חמץ.

אָבער יענער מיליאָן אַדער מער יידן, וואָס האָבן נישט געוואָלט עסן קיין ברויט און פֿרישע בולקעס אין די טעג פון פּסח, האָבן ליבערשט „געגריזשעט״ די האַרטע „פּאַדעשוועס״... אַזוי זענען מיר שוין, דער „עם קשה עורף״, און קיין שום כרושטשאָוו וועט דאָס שוין נישט פֿאַרשטיין.

און אויב דאָס יידישע וואָרט, און ספּעציעל דאָס יידישע געפּיל, איז טאַקע נישט הפקר — בעט איך די „מאַרגן־פֿרייהייט״ איבערדרוקן די דאָזיקע אינפֿאָרמאַציע („אך, ווי נאַיוו ער איז!״ — וועלן מסתם פיל לייענער אויסשרייען).

און אמת איז אויך, אַז אין אַדעס, למשל, וווּ מען קאָן אַ גאַנץ יאָר באַקומען מצות אין פּעקלעך אין די קאָאָפּעראַטיוון קראָמען — האָט מען אַ חודש פֿאַר פּסח די דאָזיקע כמו־מצה קאָנפּיסקירט און צוגענומען פון די געשעפטן, כדי יידן זאָלן דאָס חלילה נישט אויסנוצן פֿאַר זייער „פּסח־דיקן קולט״ (יאָ, די אָפּיציעלע דערקלערונג בעת דער קאָנפּיסקאַציע).

און אמת איז אויך, אַז אין דער זעלבער וואָך — בעתן קריסטלעכן „פּאַסכא״ — האָט מען אין אַלע רעגירונגס־בעקערייען פֿאַרקויפט די „באַבקעס״, די ריטועלע „קוילִיטשן״, וועלכע פֿרומע קריסטן טראָגן אין צערקווע „הייליקן״, אַיידער מען עסט זיי. דער אַרכיערייַ אין כאַרקאָוו האָט מיר פֿערזענלעך געזאָגט, אַז נישט וויניקער ווי צוואַנציק טויזנט „פֿראָוואָסלאָווענע״ מענטשן האָבן געבראַכט זייער „קוילִיטש״ (און אויך די געפֿאַרבטע אייער) הייליקן אין זיין סאָבאָר — אייגער פון צען, וועלכע זענען אָפּן אין יענער שטאָט.

און אמת איז, אַז כאָטש אין מינסק איז פֿאַראַן אַ שול און אַ שוחט, איז אָבער מילה פֿאַרוועדט, און מען לאָזט נישט אַראָפּבאַרענגען אַ מוהל פון אַ פֿרעמדער שטאָט.

און אמת איז, אז מען האט קיין מינסק היינטיקן פסח אראפגעבראכט פון טשערנאבּיל א חזן מיט א פייגער שטימע. איז געקומען א גרויסער עולם הערן דעם חזן. אבער נאך דעם זעלבן אוונט האט מען דעם חזן ארויסגעשיקט צוריק אין זיין שטעטל, ווייל די מאכט ווינטשט זיך נישט, אז זיין שטימע זאל צוציען א גרויסע צאל מתפללים.

און איר האט געלייענט מיין באשרייבונג, ווי א ייד, וואס איז געשטאנען פאר געהיימען מנין אין סמאלענסק, האט מיך פאריאגט מיט די ווערטער: „אנטלויפט, פעטער! מען דאוונט דא היינט נישט!". דער אמת איז, אז מען האט דארט יא געהאלטן אינמיטן „קבלת שבת", אבער מיין שלימזלדיקער „אמעריקאנער" אנצוג האט מיך געמסרט...

ביי דער אלמנה פון דוד בערגעלסאן

פון אמאל נאך איז ביי מיר דאס לאוורושינסקי־געסל אין מאסקווע געבליבן אין זכרון אלס דער פלאץ ווו די „טרעטיאקאווסקע גאלעריע" געפינט זיך — איינע פון די שענסטע און וויכטיקסטע בילדער־זאמלונגען אין דער וועלט.

און זינט דעם איצטיקן ווינזיט מיינעם אין מאסקווע, האב איך דערא־בערט אויף דעם זעלבן גענסל נאך א ליבן אדרעס: די דירה פון די בער־געלסאנס, וועלכע געפינט זיך אין א מאדערנעם הויז, אנטקעגן דעם מוזיי.

די דאזיקע דירה איז א ריי יארן געווען פאר רוסיש־יידישע שרייבער אן אינטימער, פריינדלעכער צוזאמענקונפט־פלאץ; און אין די יארן פון דער מלחמה, וועז פון פוילן זענען געפלויגן פאריתומטע, פארוואגלטע, אפגעריסענע און אפטמאל הונגעריקע יידישע פּען־מענטשן — איז די רחבותדיקע דירה פון די בערגעלסאנס געווארן א מין „הכנסת־אורחים" פאר זיי; „א פענסיאנאט פאר שרייבער", ווי די טייערע ציפּע בערגעלסאן האט מיך אינפארמירט, טאקע בעת אונדזער איצטיקער, ערשטער, באגע־געניש.

לויט די באשרייבונגען אין פּראזע און לידער, איז די דירה פון די בערגעלסאנס אין מאסקווע אריבער אין דער געשיכטע און ליטעראטור — אזוי ווי די דירה פון י. ל. פּרץ אויף דער צעגלאנצ־גאס אין ווארשע — אדער אפשר נאך העכער: דא, אין מאסקווע, זענען געווען ביידע די מכניסי

אורחים — דוד בערגעלסאָן און זיין ווייב ציפּע. אָדער ציפּעלע, ווי אונדזערע פּאָעטן פּול מיט דאַנקבאַרקייט באַזינגען זי נאָך איצט, פיל יאָרן שפּעטער, אין די לעצטע, ווו מען מעג נאָך באַגנוצן דעם יידישן אלף־בית.

עפּעט פּאַר מיר די טיר די אלמנה פון דוד בערגעלסאָן, ציפּע, — אָדער ציליאַ לוואָווּנא, ווי מען רופט זי אויף רוסיש.

דערזע איך פּאַר זיך אַ האַרציקע יידישע מאַמע, פול מיט טראַגישן טרויער אין אירע אויגן.

מען האָט גאָר קיין צופיל הקדמות נישט געדאַרפט: זי האָט דערפילט, אַז אַ פּריינד איז געקומען, נישט קיין צייטונגס־מענטש, נייגעריק פּאַר סענסאַציעס. און אַזוי האָט זי מיר טאַקע געזאָגט באַלד ביים אָנהייב פון געשפּרעך:

— איר זיצט מיט מיר נישט מער ווי אַ האַלבע שעה, און שוין דוכט זיך מיר, אַז מיר קענען זיך אַזוי לאַנג!...

גיב איך איר איבער די עטלעכע גרוסן פון פּריינד און פּאַרערער: פון גאָר־לינקע און פון גאָרנישט אַזעלכע לינקע, וועלכע קאָנען נישט פּאַרגעסן די דאָזיקע שטוב און זיי ביידן — דעם פּיקח דוד מיטן שאַרפן מוח, און זיין פּרוי, ציפּע, מיטן גרויסן האַרץ.

און שנעל לויפן די שעהן און עס איז אַ שאָד זיך צו שיידן. און איבערן גאַנצן געשפּרעך שוועבט דער גייסט פון דורך איר אַזוי פּאַרערטן מאָן, פּריינד און שרייבער. אין איין ווינקל — אַ בילד פון דודן, פון יענע יונגע יאָרן אין דער „ראָמאַנטישער קאָפּע״ אין בערלין. אַן אָדלער־בליק, אַן אַרויסרוף, אָט־אָט מאַכט ער דעם שפּרונג פון דער „בורזשואַזער וועלט״ גלייך אין האַרץ אַריין פון ראָטן־פּאָרבאַנד, כדי לעבן דאָרט מיט די מיליאָנען רוסישע יידן, און צוזאַמען מיט זיי בויען, שאָפן די סאָציאַליסטישע צוקונפט, מיט בריקן אַריבערגעוואָרפענע צווישן פעלקער און לענדער. „אַלע מענטשן זענען ברידער״ וכו׳.

און אָט איז אַ בילד פון בערגעלסאָנען, וועו די מידקייט אין די אויגן און די קנייטשן אויפן פּנים דערציילן וועגן שווערע איבערלעבענישן; וועגן קאַמפּן נישט נאָר דווקא מיט „קאָפּיטאַליסטישע״ קעגנער, נאָר מיט אייגענע חברים, אין דער אייגענער מחנה; קאַמפּן אַזעלכע ביטערע און גאָרנישט קיין רומפּולע.

עס דערציילן וועגן זיי, אין ביכער און אין לידער, פיל־פיל פון די, וואָס האָבן אין יענע יאָרן געהאַט די געלעגנהייט צו זען און צו פּאַרשרייבן

פאַר דורות וואָס קומען, דעם טראַגישן אומקום פון די טאַלענטירטע „באַרדען", פון די הויך־פליענדיקע אָדלערס, וואָס האָבן זיך געצופט און געפּיקט און געריסן די פעדערן איינער פון צווייטן, ווי עס טוען די פּשוטע, נישט־באַזונגענע און נישט הויך־פליענדיקע הענער.

נו, וועגן דעם האָבן מיר מיט ציפּע בערגעלסאָנען נישט געריידט...

און די ביכער אין די שאָפעס שטייען דאָ — אָט אַזוי ווי זיי זענען געשטאַנען אין יענער נאַכט מיט צוועלף יאָר צוריק, אין 1948, וועו איינער נאָכן אַנדערן האָט מען די יידישע דיכטער אַרויסגעשלעפּט, און פיר יאָר שפּעטער דערשאָסן מיט אַ קויל אין קאָפּ אין די קעלערן אויף לוביאנקע, אויפן באַפעל פון געשטופּלטן מערדער, וואָס ליגט נאָך אלץ — צום שאָנד פון ראַטן־פאַרבאַנד! — אין מאַוזאָליי, נעבן לענינען, נעבן דעם זעלבן, וואָס האָט סטאַלינען אַזוי גוט געקענט, און אַזוי שטאַרק געוואָרנט קעגן איבערגעבן אים די מאַכט.

און ציפּע האָט נישט קיין שלעכט וואָרט פאַר קיינעם פון די, וואָס האָבן בעת איר מאַנס לעבן אַזוי ביטער קעגן אים געקעמפּט.

מאַרקיש? — ער איז געווען גרויס אין זיין דיכטונג, אָבער זיין טעמ־פּעראַמענט האָט אים פאַרפירט... פּעפּער? — יאָ, אויך צו איר זענען דער־גאַנגען די אַלע דערציילונגען, ווי פּעפּער האָט זיך פאַרהאַלטן בעתן אַזוי־גערופענעם „פּראָצעס". אָבער, צי קאָן מען און צי דאַרף מען דאָס אַלץ גלייבן? און צי האָבן מיר, די אַלע לעבנגעבליבענע, דאָס רעכט צו משפּטן אַ מענטש, וועלכער איז דורכגעגאַנגען דורך בעריאַס אינקוויזיציע־קאָזע־מאַטן און איז אפשר דערבראַכט געוואָרן ביז משוגעת? אָט דערציילט מען דאָך, אַז דער בעסטער אַמאָליקער פריינד פון פּעפּערן — דער מעכטיקער וויצע־אויסערן־מיניסטער, סאָלאָמאָן לאָזאָווסקי, — האָט נישט אויפגעהערט צו באַצייכענען פּעפּערן אַלס „עדות פון דער באַשולדיקונג"; און זענען זיי נישט ביידע געשאָסן געוואָרן אין דער זעלבער נאַכט פון אויגוסט, 1952? קאָנען מיר דען פון יעדן פאַרלאָזגען, אַז ער זאָל זיך האַלטן אַזוי העלדיש אויג־אויף־אויג מיט די תלינים, ווי עס האָבן זיך געהאַלטן מאַרקיש און בערגעלסאָן?

יאָ, זי, ציפּע, וואָלט געקאָנט זיך נאָך פיל אייגצלהייטן דערוויסן וועגן די לעצטע טראַגישע וואָכן פון איר דודן, וועלכער האָט „געפּייערט" זיין זיבעציק־יאָריקן געבוירנטאָג טאָקע דאָרטן, אין „קעלער" פון משפּט. אָבער זי וויל גאָרנישט אַזויפיל וויסן; וואָס וועט דאָס שוין העלפן?

אַ טיפער זיפץ, און די הענט פאַרבראָכן...

אָבער נישט אמת איז, וואָס עס איז באַשריבן געוואָרן — און זי האָט עס געלייענט — אַז אייניער אַ שרייבער האָט זיך געטראָפן מיט איר מאַן, און מיט איציק פעפערן, אין אַ וויטן קאַטאַרגע־לאַגער: ניין! מען האָט זיי די גאַנצע צייט געהאַלטן אין דער מאָסקווער תפיסה און אין ערגעץ נישט אַרויסגעפירט.

און איך דערצייל איר, אַז ערב מיין אַרויספאָרן קיין מאָסקווע איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ בוך לידער פון יוסף רובינשטיין, „מגילת רוס־לאַנד" — אַ וווּנדערלעך פאָעטיש ווערק, לויט מיין מיינונג — און דאָרטן איז פאַראַן אַ גאַנצער קאַפּיטל פון פערציק זייטן, אונטערן נאָמען „אין בערגעלסאָנגס שטוב". איך האָב ביי זיך אין נאָטיץ־ביכל פאַרשריבן דעם אָנהייב פון דער פּאָעמע:

„...און ציפּע האָט צו מיר געזאָגט: „איר דאַרפט זיך נישט קרעמפירן, איר האָט דאָ פּלאַץ; עס איז אונדזער זון אין מאָסקווע איצט נישטאָ; איר קאָנט דאָ זיין די גאַנצע צייט און ווי איר ווילט זיך פירן; און איצטער קומט צום טיש מיט אונדז, עס איז אייער פּלאַץ אָט־דאָ".

איז ציפּע געירט פון אָט־דער „בלום", וואָס איך ברענג איר פון ניו־יאָרק.

און איך דערצייל איר, ווי אַ צווייטער „קוואַרטיראַנט" אירער, חיים גראָדע, האָט פאַרעפנטלעכט אַ פּאָעמע, אין וועלכער ער באַווייזט די יידיש־שרייבער און דערמאָנט איר שטוב:

„איך האָב ביי אייך אין שטוב געזעטיקט אויף מיין נע־ונד.
געדענק איך עס, ווי אייער חסד פון הכנסת־אורחים..."

זאָגט צו מיר ציפּע:

— יאָ, איך געדענק אויך, ווי רובינשטיין, חיים גראָדע און דער טייערער, שוין פאַרשטאָרבענער מ. בורשטין, האָבן פאַרווואָגלטע, אַן אַ דאַך איבערן קאָפּ, געקלאַפּט אין אָט־דער טיר, געבעטן אַ געלעגער אויף אַ נאַכט, און מיר האָבן זיי פאַרהאַלטן אויף אַ יאָר... אָבער אין זייער דאַנקבאַרקייט צו אונדז, אין זייער פאַרערונג פאַר דוד בערגעלסאָנען, האָבן זיי זיך דערריעדט צו דעם, אַז אייגנטלעך איז ער געווען אַ מאַראָן, אַזוי ווי די אַמאַליקע „אנוסים"... און דאָס איז דאָך נישט ריכטיק! מיין מאַן האָט געגלייבט באמונה שלימה אין דער גערעכטיקייט פון קאָמוניסטישן רעזשים; ער איז געווען טריי צו אים ביזן לעצטן אָטעם... און ווען מען רופט אים

„מארצן", מיינט דאך דאס, אז ער האט נאר געשפילט די ראל פון אן איבער־געגעבענעם מענטש; אז ער איז נישט געווען אויפריכטיק... בארעכטיקט דאך, אין א געוויסער מאס, אזא אינטערפרעטאציע די האנדלונג פון די, וואס האבן אים און זייגע קאלעגן דערמארדעט... האלט איך דאס פאר אן עוולה.

דערצייל איך אבער, אז חיים גראדע האט בפירוש אין זיין דערמאנטער פאעמע אונטערגעשטראכן, אז די דערמארדעטע דיכטער האבן אים שטארק אפגערעדט פון פארלאזן רוסלאנד: „בארעדט נישט רוסלאנד", האט לייב קוויטקא אים נאכגעשריגן. און וועגן בערגעלסאנען זאגט זיך אין דער זעלבער פאעמע:

„נאר בערגעלסאן האט ביז גענרומט: איר וועט נאך א דריט אויג אויסווייגן, וואס איר אנטלויפט! איר וועט נאך, חיים, וויינען..."

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

איך דערצייל נישט מיין ליבער גאסטגעבערין, אז אין אן אנדער שטאט האב איך געהערט פון א פערזאן, וואס איז באקאנט מיט דער געהיימער אויספארשונג, וואס איז פארגעקומען פארן פראצעס (זי האט געדויערט גאנצע פיר יאר) פאלגנדיק טיף־דראמאטישן עפיזאד:

אין קאבינעט פון אויספארשונג־ריכטער ווערן ארייגעפירט איציק פעפער און ש. האלקין. דא קומט פאר אן „אטשנע סטאווקע", ד. ה. אן עדות פון דער באשולדיקונג דארף זיינע פריערדיקע ווערטער באשטעטיקן אויג־אויף־אויג מיט דער פערזאן, וועלכע ער באשולדיקט.

פעפער: — יא, עס איז אמת, אז אויך ש. האלקין האט אנטיילגענומען אין די אונטערהאנדלונגען, וואס מיר האבן געפירט מיט שליחים פון אויסלאנד וועגן אפגעבן קרים פאר יידן...

ש. האלקין (שרייט אויס אן איבערראשטער): — אבער, וועג און וועג, חבר פעפער?! איר ווייסט דאך, אז עס איז א ליגן, אז איך האב קיינמאל אפילו מיט אייך אליין נישט גערעדט וועגן דעם דאזיקן ענין, און גאווים נישט אין דער קעגנווארט פון א זייטיקער פערזאן!... איך אפעליר צו אייער גאווים, צו אונדזער לאנגיאריקער פריינדשאפט, דערמאנט זיך! איר האט דאך גאווים א טעות! דערמאנט זיך!...

און נאך אנדערע ווערטער, — האראריסנדיקע ווערטער, — האט האלקין געזאגט...

און פעפער האָט זיך דערמאָנט: — ניין, עס איז טאַקע אַ טעות פון מיין זייט! עס איז געווען דאָך אַן אַנדערער, נישט חבר האַלקין!..

ש. האַלקין איז לעבן געבליבן; אָפּגעקומען נאָר מיט יאָרן תפיסה און מיט אַ שווערן האַרץ־פּעלער.

— — — — — — — — — — — — — — —

בעת מיין פּריערדיקן ווייזיט אין ראָטן־פּאָרבאַנד בין איך דערגאַנגען געווויסע אייגנצלהייטן וועגן „פּראָצעס" קעגן די יידישע שרייבער. איך האָב זיי דאָך מיטגעטיילט אין מיינע אַרטיקלען, און זיי האָבן זיך אַרויסגעוויזן פּאַר ריכטיק.

דעם אויבנדערמאָנטן עפּיזאָד האָב איך אויך פון דער זעלבער באַגלויבּיקער קוועלע, וואָס האָט גאָרנישט צו טאָן מיט די משפּחות פון ד. בערגעלסאָן אָדער ש. האַלקין.

פּאַר דער געשיכטע זענען אַלע פּאַקטן וויכטיק.

— — — — — — — — — — — — — — —

מען דערלאַנגט כיבוד צום טיש. קומט אויך דער זון פון דוד בערגעלסאָן, ליאָווא, אַ באַרימטער כעמיקער, און זיין שיינע פרוי, די טאָכטער פון רוסישן שרייבער פון יידישן אָפּשטאַם, אסטראָווער.

עס קומט אויך צום טיש אַ יונגע שילערין — אַן אייניקל פון דוד בערגעלסאָן — און איר פּילט בעת דעם געשפּרעך, ווי דער קולט צום מאָן, טאַטן, זיידן, באַהערשט נאָך איצט די דאָזיקע פּאַמיליע — אַכט יאָר נאָך דער עקזעקוציע פון איר הויפּט.

ווידעראַמאָל: נישט איך קאָן און נישט איך דאַרף אַריינדרינגען אין דער נשמה פון אָט דער קלוגער, האַרציקער אַלמגה, ווען זי רעדט וועגן דער טיפּער לאָיאַליטעט פון איר מאָן צום סאָוויעטישן רעזשים. און איך בין אויך נישט מחויב אויסצודריקן מיין ספק, אַז די דאָזיקע גאָנצע פּאַר־יתומטע משפּחה נעמט אָן מיט אַזאַ ליבשאַפט דעם רעזשים, וואָס האָט דאָס געטאָן.

וועג איך באַשרייב אַ באַזוך אין אַ סאָוויעטישער שטוב, מוז איך די גאָנצע צייט געדענקען — און איך האָב זיך דערין איבערצייגט — אַז מיינע אייגדרוקן וועלן ערגעץ ווו פּאַרעגיסטרירט און אָנאַליזירט. מוז איך דעריבער שטאַרק זיפּן מיינע ווערטער, ווי זאָלן אַמאָל אָן אומשולדיקן

מענטש גישט שאדן. און הלוואי זאל מען נישט געפרווט ווערן, ווי זיי דאָרטן!

צי ווייסט איר דען, ווי שווער עס איז צו פירן א לעבן פון שטענדיקן אנגסט און ליגן?...

— — — — — — — — — — — — — —

ציפע באגלייט מיך ארויס אין דעם שטילן לאוורושינסקי־געסל, וווּ איצטער, אין מאי, פארנאכט, ווען די „טרעטיאקאווסקע גאלערייע" איז געשלאסן, זעט מען שוין קיין מענטש נישט מער.

ווייס איך, אז הינטער די סטיליזירטע, פארביקע וועגט פון מוזיי, געפינט זיך אויך דאס טראגישע בילד פון קינסטלער רעפין, ווי איוואן גראזני נעמט ארום דעם פארבלוטיקטן קאפ פון זיין זון, וועלכן ער אליין האט נאר־וואס געשפאלטן. געדענק איך דעם ערשטן אינדרוק, וואס איך האב באקומען מיט קנאפע פופציק יאר צוריק, ווען איך האב דערזען, ווי פון איוואנס העגט רינט דאס בלוט פון זיין דערמארדעטן זון... און ער קושט אים... און דאס בלוט רינט...

און אזוי גייט דאס נאך אלץ אן, זינט די צייטן פון איוואן גראזני, — מיט א קליינער ענדערונג: ברידערלעך בלוט רינט פון זיינע פינגער און די קרבנות מוזן נאך קושן די הענט...

ביים עלטסטן יידישן שריפטשטעלער אין ראטן־פארבאנד

מיינע לייענער דערמאנען זיך מסתם, אז מיט פיר יאר צוריק, בעת מיין באזוך אין ראטן־פארבאנד, האב איך זיך געטראפן מיטן זקן הסופרים — מיטן עלטסטן יידישן שרייבער אין מאסקווע — ז. ווענדראף.

ער איז שוין אלט געווען אכציק יאר, און מיין באזוך איז פארגעקומען אין א לוקסוס־סאנאטאריע, אין א געגנט הינטער מאסקווע, ווו ער האט פארבראכט זיין וואקאציע.

האב איך דאס מאל ווידער פראבירט דעם מזל צו געפינען ז. ווענדראפן און גענויס פון זיין לעבעדיקן, שפרודלדיקן ווארט.

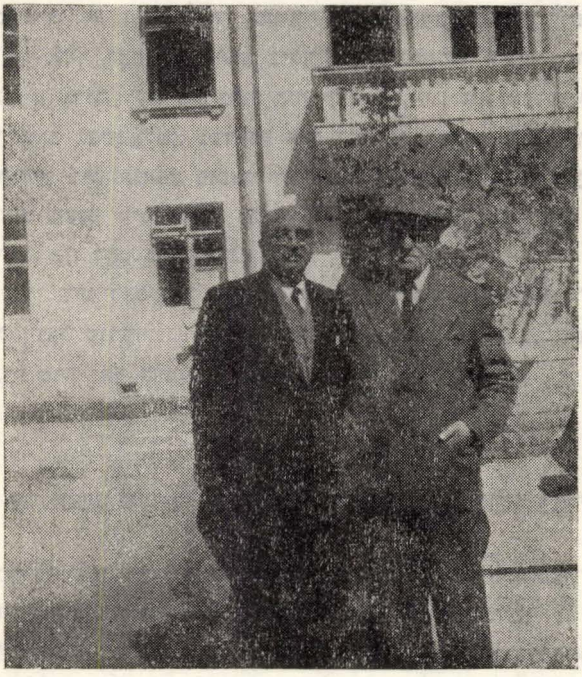
איך האב טעלעפאנירט. זיין טאכטער, ווענדראווסקא — אמאל א שויס־שפילערין אין דער „הבימה" (בעתן ערשטן „מאסקווער" פעריאד) — זאגט

מיר, אז דער פאטער איז שטארק נישט־געזונט, נאר זי וועט אים פונ־דעסטוועגן מיטטיילן ווער עס רעדט, און אפשר וועט ער מיך אויפנעמען.

זי קומט צוריק צום טעלעפאן און מעלדעט, אז איך קאן גלייך קומען.

אויף דער פרונזע־גאס, אין א באקוועמער דירה פון אייניקע צימערן, טרעף איך דעם וועטעראן פון די יידישע שרייבער, אין א טיפן פאטעל, איינגעהילט אין א קאלדרע.

ער אנטשולדיקט זיך, וואס ער מוז מיך אויפנעמען ליגנדיק. ער געדענקט אונדזער ערשטע באגעגעניש אין דער סאנאטאריע, ער האט אפילו געלייענט און הנאה געהאט פון דער באשרייבונג...



ז. וועגדראף און ד"ר ח. שאשקעס אין אן אפרו־ארט היגטער מאסקווע

דאס פרייט מיך גראד, ווייל איך בין דאך שטענדיק אין שרעק טאמער קאן מיין שרייבן עמעצן פארשאדן... איך רעד דא נישט, פארשטייט זיך, פון ליטעראראישן שטאנדפונקט...

איז וועגדראף נאר־וואס אלט געווארן 84 יאר, און כאטש ער ליגט איינגעוויקלט אין פאטעל, שיינען נאך אלץ מיט פקחות די אויגן און די

ווינקלען פון די ליפן שמייכלען מיט יענעם שאטן פון דער אמאליקער פריילעכקייט, וואס האט אונדז אלעמען לאכעדיק געמאכט מיט פופציק יאר צוריק און מער, וועז ער האט אין וואַרשעווער „היינט", אין ניו־יאָרקער „מארגן־זשורנאל" און אין נאך צייטונגען איבער דער וועלט, פארעפנטלעכט זיינע טאלאנטפולע באשרייבונגען וועגן משומדים אין טיף־רוסלאנד; וועגן „וואיאזשארן" און זייערע אוואנטורעס אין סיביר. מיט מער ווי פופציק יאר צוריק איז דאך וועגדראף אויך געווען אין ניו־יאָרק, מיטגעארבעט אין „מארגן־זשורנאל"; און אין יאר 1907 איז ער געפארן אלס אמעריקאנער קארעספאנדענט אין דעמאלטיקן צארישן רוסלאנד און דארט שוין פארבליבן.

איז דאך דער מענטש, וואס זיצט איצט פאר מיר, א לעבעדיקע געשיכטע פון יידישקייט במשך פון גאנצן איצטיקן יארהונדערט!

צוויי מאל האב איך אים באזוכט בעת מיין איצטיקן וויזיט אין מאסקווע; און בעת איך בין געקומען צום צווייטן מאל, האט מיר זיין אזוי סימפאטישע, אינטעליגענטע טאכטער (שוין אליין אויך א באבע), א זאג געטאן:

— איר האט דאך געמאכט געזונט דעם טאטן! זעט, ער גייט שוין אייך אנטקעגן, און מיר וועלן זיך באלד אלע זעצן צום טיש.

איז לאמיר איבערגעבן די ווערטער פון חשובן שרייבער, ווי ער האט זיי געזאגט, ווי איך האב זיי פארצייכנט, וועז זיי זענען נאך געווען פריש אין זכרון:

— עס איז פיל, פיל בעסער איצטער, ווי בעת אייער פריערדיקן וויזיט: מען עסט בעסער; מען קליידט זיך שוין אויך מיט מער געשמאק; מען פארדינט א ביסל בעסער; נו, און מען פילט זיך פרייער, ווי בעת אונדזער „געבענטשטער טאטע" האט געלעבט...

האב איך זיך עפעס גלייך נישט געכאפט וועמען מיינט דאס דער זקן פון 84 יאר מיטן אויסדרוק „אונדזער געבענטשטער טאטע".

פארריכט ער זיך גלייך:

— סטאלינען מיין איך, דעם „טרייען טאטן פון די פעלקער", יידן בתוכם. איך האב דאך אין זיין „אקאדעמיע פאר מענטשן־קענטעניש" געשטודירט גאנצע פינף יאר.

— וועלכע אקאדעמיע? — פרעג איך נאיוו.

— אין טורמע מיין איך, וווּ איך האב פארבראכט גאנצע פינף יאר

און דאָרט טאַקע געפֿייערט מיין 75־טן געבוירנטאָג. נישטאָ קיין בעסערער פּלאַץ אין דער וועלט, וווּ איר קאָנט אויסשטודירן דעם מענטשלעכן כאַראַקטער, זייַנע אינסטינקטן און זיטן, ווי אין טורמע, ווו מען לעבט מיט הונדערטער פון זיי צוזאַמען די גאַנצע 24 שעה אין מעת־לעת. פֿרובירט, אדרבא...

— ניין, א דאַנק פֿאַר דער עצה, פֿריינד וועלדראָף. כאָטש, ווי זאָגט אַ רוסישער שפּריכווארט: „פון אָרעמקייט און פון תּפיסה קאָן זיך קיינער נישט איינהיטן...״

— יאָ. איך באַקום איצט מיין עלטער־פּענסיע אין דער הויך פון טויזנט רובל אַ חודש. דאָס איז אַ סך, אויב איר וועט נעמען אין באַטראַכט, אַז אַ דורכשניטלעכער דאָקטאָר, וואָס אַרבעט, באַקומט אויך נישט מער, ווי גיין הונדערט רובל אַ חודש. די מינדסטע פּענסיע פֿאַר אַן עלטערן מענטש איז איצט 350 רובל, און פֿאַראַן אַזעלכע אַרבעטער, וואָס פֿאַרדינען נאָר 300 רובל אַ חודש, אָבער אַז זיי גייען אויף פּענסיע, גיט מען זיי שוין 350 רובל אַ חודש. מיט אַזאַ סומע קאָן מען נישט גוט לעבן, נאָר שטאַרבן פון הונגער קאָן מען אויך נישט. און מען בויט ביי אונדז גאַנצע קוואַרטאַלן פֿאַר פּיזישע און גייסטיקע אַרבעטער. זיי וואָקסן אויס אין משך פון דריי־פיר יאָר. נעמט, למשל, דעם נייעם, אייניקע קילאָמעטערס לאַנגן, לענינסקי־פּראָספּעקט: הונדערטער מויערן, צו ניין־צען־שטאָקיקע געביידעס, מיט קלייניע ווויונגען פֿאַר אַ האַלבן מיליאָן מענטשן, זענען אין אַ פֿאַר יאָר אויסגעוואַקסן. פֿאַרשטייט זיך, אַז מ׳איז פון פיל זאָכן נישט צופֿריידן, אָבער בעסער איז דאָך!

— וועגן דער לאַגע פון יידן האָט מען אייך שוין פיל דערציילט, און איך האָב נישט קיין סך צוצוגעבן...

— אָט, זעט איר, צוויי פון מיינע מאַנוסקריפּטן: איינער — אַ יידישער, דער צווייטער — זיין רוסישע איבערזעצונג. וואָלט איך אַזוי געוואָלט, אַז דער יידישער — דער אָריגינאַל — זאָל דערזען די ליכטיקע שיין נאָך בעת מיין לעבן!... דערווייל טויג דאָס נישט! אין שטוב פון יעדן יידישן שרייבער ליגן זיי, די מאַנוסקריפּטן, אין יידיש. אַז מען האָט מזל, דערשיינט די איבער־זעצונג אין רוסיש; מיין בוך איז יאָ דערשינען.

וועגדראָף גיט מיר אַלס מתנה זיין רוסיש בוך, מיט אַ געהעריקער דעדיקאַציע אויף יידיש.

— שוין וויפל מאָל, אַז מיר האָבן די פּראָגע וועגן דערלויבן יידיש אויפֿגעהויבן אין פּרעזידיום פון שרייבער־פֿאַראיין. דער איצטיקער פֿאַר־

זיצער פעדין — אַ ליבעראַלער מענטש — האָט אונדז דערציילט, ווי אַזוי ער האָט באַרירט דעם דאָזיקן פּראָבלעם אין די העכסטע אָרגאַנען פון דער רעגירונג, אויף אַ זיצונג פון פּרעזידיום (פּאָליט־ביורא). ער האָט אָנגעוויזן, ווי שעדלעך דער פאַרבאָט איז פאַרן ראַטן־פאַרבאַנד גופא; ווי ער רייסט אַרונטער דעם פּרעסטיזש פון ראַטן־פאַרבאַנד אין די אויגן פון דער וועלט... מען האָט אים צוגעזאָגט, אַז עפּעס וועט געטאָן ווערן; אָבער ס׳איז שוין אַריבער אַ יאָר, און אויסער די דריי ביכער — מענדעלע, פּרץ, שלום־עליכם — איז גאָרנישט דערשינען...

— איר זאָגט, אַז איר האָט נעכטן אָט די ביכער געקויפט אין אָפּערע־טעאַטער; אַז אויך אין די האָטעלן פאַר טוריסטן זעט מען זיי. אָט דאָס איז דאָס: זיי ווערן עקספּאָרטירט קיין אויסלאַנד, ווו מען קאָן סייווי אַזעלכע ביכער קויפן. זיי ווערן מיטגענומען אַלס קוריאָז; אָבער צום אויס־געהונגערטן נאָך אַ יידיש בוך אַרטיקן לייענער דערגייען זיי נישט...

— מיר האָבן נישט לאַנג, אין דער אויסלענדישער אָפּטיילונג פון שרייבער, אויפגענומען אַ גאַסט פון אַמעריקע — אַ שרייבער פֿון דער דאָרטיקער יידישער „פּראָגרעסיווער" צייטונג. האָט זיך דער גוט־באַקאַנטער אייך און אונדז, דער שליח־ציבור אונדזערער, ווערגעליס, צערעדט, ווי גוט עס איז דאָס, וואָס מען באַקענט די אויסערלעכע וועלט מיט די איבערזעצונגען פון די יידישע שרייבער; אַז מען האָט אַרויסגעגעבן מער ווי פופציק איבערגעזעצטע ביכער. האָב איך אים באַמערקט, אַז נישט פופציק ביכער האָט מען אַרויסגעגעבן, נאָר נייַנצן; און אַז איבערהויפט איז דאָך גאָר נישטאָ אַזוי פיל צו באַרימען זיך מיטן „צושטאַנד" פון יידישע ביכער... מען לאָדט מיך מער נישט אין צו די זיצונגען מיט אויסלענדישע געסט... פאַרוואָס אונדזער מעכטיק לאַנד פירט אַזאַ ביטערע מלחמה מיטן יידישן „אלף־בית", קאָן איך נישט פאַרשטיין... קאָן קיינער, מיט אַ גלייכן שכל, נישט פאַרשטיין; אָבער קיין „קדיש" נאָך יידיש וויל איך נישט זאָגן...

נאָך דעם ווי מען סערווירט צום טיש קיכל, אייַנגעמאַכטס, קעז, טיי — גייען מיר איבער אויף דער טעמע: „ישראל".

די פרוי וועלדראָווסקאַ — די אַמאָליקע „הבימה"־שוישפּילערין, — גיט איבער אַ האַרציקן גרוס דער קינסטלערין ראָווינאַ און אַנדערע קאָלעגן.

וועלדראָף אַליין האָלט אין האָנט אַ נומער פון דער קאָמוניסטישער צייטשריפט אין ישראל „פּריי־ישראל", און זאָגט:

— דאָס איז דאָך דער אייַנציקער קוואַל מיט ידיעות וועגן לאַנד. פאַר־

שטייט זיך, אַז ישראל אינטערעסירט אונדז גאָר שטאַרק; אָבער זאָל דאָס אַלץ אמת זיין, וואָס מיר לייענען דאָרט? עס איז דאָך שרעקלעך! יידיש ווערט פאַרפאַלגט; בן־גוריון און דער דייטש אַדענאַוער זענען אַזעלכע נאָענטע פריינד; מיט ישראל־געווער ווערט באַוואָפנט די דייטשע אַרמיי... עס ווילט זיך דאָך נישט גלייבן!

דערציילּ איך דעם אמת, וואָס איך וויס. הערט מען מיך זייער אויפ־מערקזאַם.

(איך מוז דערבּי באַמערקן, אַז די קאָמוניסטישע צייטונג פון ישראל פאַרסמט, מיט אירע בלבולים אויפן לאַנד, אַ סך טייערע, אומשולדיקע יידן. מען גלייבט נישט, געווײַנלעך, וואָס די צייטונגען אין רוסלאַנד גופא, פול מיט שנאה צו ישראל, דערציילן; אָבער, אַז מען לייענט דאָס מיט יידישע אותיות, געדרוקט אין ישראל, שווינדלט שוין אין די אויגן. זיי פאַרגעסן דאָ, אין רוסלאַנד, אַז ישראל איז אַ דעמאָקראַטיש לאַנד און דאָרט מע מעג מען דרוקן זאַכן קעגן דער רעגירונג, פאַר וועלכע מען וואָלט נישט אויסגעלעבט די יאָרן אין ראַטן־פאַרבאַנד).

בעתן צווייטן וויזיט ביי וועגדראָפּן, האָב איך אים געבראַכט אַלס מתנה אַ תנ״ך מיט זילבערנע טאָוולען, און אויף די טאָוולען זענען געווען אויס־געקריצט אַלטע און נייע בילדער פון ישראל — איז דאָס געווארן אַ שמחה אין שטוב!

איך וויס נישט, צי איך מעג דאָס דערציילן, אָבער איך האָב אויך טרערן געזען אין די אויגן, און נישט נאָר ביים אַלטן אַליין...

אַ שיין, בלאַנד יינגעלע, מיט בלויע אויגן, ווערט אַריינגעפירט אין צימער, און מען וויזט אים דעם זילבערנעם ספר מיט די בילדער.

דאָס איז אַן אוראַייניקל. ניין, ער איז שוין נישט קיין יידיש קינד, ווייל דער טאַטע איז אַ רוס... איז אָט זע איך דעם אַנהייב, דעם אַלטן, וואָס איז געשטאַנען ביים וויגעלע פון דער ליטעראַטור אין יידיש. און אָט זע איך אויך דעם סוף... ניין, נישט פון יידיש און נישט, הלילה, פון יידישקייט, נאָר פון אַ „גזע״, וואָס איז אין דער נייער עפאָכע פון מאַראַנען „איבערגע־פלאַנצט״ געווארן.

זון עס זענען נאָך ווערטער געפאַלן, באַשולדיקונגען קעגן אונדזערע אינערלעכע צעשטערער — אָבער דאָ פאַרהאַלט זיך מיין פּען...

— — — — — — — — — — — — — — — —

בעת מיינע שפּעטערדיקע באַגעגענישן מיט דעם ביסל מיטגלידער פון דער שרייבערישער משפּחה, וואָס זענען געבליבן לעבן, האָב איך געהערט ווי מען רופט דעם איצטיקן „קאָמיסאַר" איבער יידיש מיט די סאָמע שאַרפסטע נעמען, ווי „מערזאַווּעץ" (פּאָסקודניאַק), „ניעגאָדיאַי" (נידערטרעכטיקער). פּאַרשטאַנען האָב איך דאָס דאַן, ווען אין אַן אינטע־ליגענטער שטוב אין קיעוו האָט מען מיר געוויזן דעם אַרטיקל, וואָס ווערגעליס האָט מיט אייניקע חדשים צוריק פּאַרעפנטלעכט אין דער מיליאָן־פּאַרשפּרייטער צייטונג „ליטעראַטורנאיא גאַזעטאַ".

דאָס איז אַ מיאוסער אָנפּאַל אויף די אַמאָליקע יידישע שרייבער פון פּוילן — היינט אין אַמעריקע — וואָס האָבן בעתן קריג זיך אויסגעוואַל־גערט אין די „טונדרעס" און אין די סטעפּעס — הונגעריקע און פּאַרפּאַלגטע — פון גאַנצן גרויסן רוסלאַנד. ער דערמאָנט דאָרט אייניקע נעמען פון באַדייטנדיקע דיכטער, ווי, למשל, אונדזער חיים גראָדע, עמיאָט און אַנדערע.

ער באַשולדיקט זיי אין „פּאַרראָט" קעגן ראָטן־פּאַרבאַנד. ער באַנוצט אַזעלכע שענדלעכע אָנטיסעמיטישע זאָצן:

„איר האָט געגעסן אונדזער רוסיש ברויט און דאַן, ווען מיר האָבן געבלוטיקט, זענט איר דעזערטירן געווען", „איר שרייבט איצט מסירות אויף אונדזער סאָוויעטישן פּאָטערלאַנד", און נאָך און נאָך.

דער רוסישער לייענער, וועלכער איז אַזוי אויך פּאַרסמט מיט בלבולים אויף יידן, האָט אין דעם דאָזיקן שענדלעכן אַרטיקל געפונען אַ „באַשטע־טיקונג" אויף זיין שנאה. און דורך וועמען? דורך אַ יידישן שרייבער, וואָס פּאַרטרעט כלומרשט זיינע קאָלעגן אין לאַנד און אין אויסלאַנד.

אַ צווייטער אַרטיקל פון דעם זעלבן וועגליס וועגן דעם אונטערשיד פון די שלום־עליכם־פייערונגען אין ראָטן־פּאַרבאַנד און ישראל איז ווידער פול מיט מיאוסע בלבולים אויף ישראל און אויף די דאָרטיקע יידן.

אָם די ביידע אַרטיקלען האָט מען מיר געוויזן אין מאָסקווע און אין קיעוו דווקא אין הייזער, ווו מען שעצט און פּאָרערט דעם ראָטן־פּאַרבאַנד. אָבער די דאָזיקע אַרטיקלען האָט מען באַצייכנט אַלס נידערטרעכטיקע, שעדלעכע, און זייער מחבר אַלס „מערזאַווּעץ" און „ניעגאָדיאַי".

און מיט די דאָזיקע באַצייכענונגען האָבן פּולשטענדיק מסכים געווען

די יידישע קאָמוניסטישע שרייבער אין ניו־יאָרק און אַרגענטינע, וואָס זענען באַקאַנט מיטן אינהאַלט פון די דערמאָנטע „שרייבעכצן״. וווּנדערט זיך נישט דעריבער וואָס די שנאה צו יידן אין רוסלאַנד פאַרשטאַרקט זיך.

געשפּרעכן מיט יידישע שרייבער אין ראַטן־פאַרבאַנד

בעת מיין וויזיט ביים עלטסטן יידישן שרייבער אין מאָסקווע, ז. וועניאַראָף, האָב איך אים געזאָגט, אַז עס וואָלט זיך מיר זייער געווּאָלט באַזוכן דעם דיכטער ש. האַלקין, צי וואָלט ער מיר נישט געקאָנט אין דעם העלפן.

וועניאַראָף קלערט אויף: — עס וועט זיין זייער שווער. האַלקין וווינט אין זומער־פּאַלאַץ מאַלאַכאָווקע, אַ פּאָר שעה רייזע הינטער מאָסקווע (דאָס איז דאָס זעלבע שטעטל, וווּ עס איז פּאַרגעקומען דער מערדערישער אָנפּאַל אויף דער סינאַגאָגע און דאָרט זענען אויך דערשינען אַנטיסעמיטישע אויפרופן). ער לעבט דאָרט צוזאַמען מיט זיין פרוי — ביידע געפערלעכע האַרץ־קראַנקע. האַלקין איז אַרויס פון דער לאַנגיאָריקער געפענגעניש צעבראָכן גייסטיק און קערפערלעך.

פונדעסטוועגן וועט ער, וועניאַראָף, נאָך היינט טעלעפאָנירן צו האַלקינען און אים איבערגעבן מיין גרוס און ביטע.

ער גיט מיר אויך האַלקינס טעלעפאָן־נומער אין מאַלאַכאָווקע.

אויף מאָרגן איז גראָד צו מיר אין האָטעל געקומען אַן אַלטער קאָמוניסטישער טוער און שרייבער אין רוסיש א. אָפּין, צו וועלכן איך האָב געהאַט אַ רעקאָמענדאַציע פון זיינעם אַ הויכגעשטעלטן פריינד אין וואַרשע.

אָפּין איז שוין 45 יאָר אַ פּאַרטיי־מיטגליד, טראָגט שטאָלץ דעם לענין־אָרדן אין לאַץ, ווי אויך דעם וויסן עמאַל־צייכן, אַז ער איז אַ „העלד פון סאָוויעטישער אַרבעט״.

צו דעם אַלעס איז ער אַ טייערער, וואַרעמער יוד און ווייל טאָקע וויסן, וואָס עס הערט זיך אין דער יידישער וועלט און האָט נישט קיין מורא אויסצופרעגן וועגן דער לאַגע אין ישראל. ער שטרייכט אונטער „וועגן דער אמתער לאַגע״, — זאָגט ער, — „עפּעס גלייבט זיך מיר נישט, אַז די יידן דאָרטן זענען אַזעלכע אַכזורים בנוגע די אַראַבער און אַז בן־גוריונס בעסטע פריינד זענען די נאַצישע מערב־דייטשן מיט אַדענאַוערן אין דער שפּיץ״...

דעם דאָזיקן אפּין דאַרפן געדענקען די עטלעכע דוויזנסקער לאַנדס־לייט נאָך פון פּאַרן ערשטן קריג, — ווייל אין יענער שטאָט און אין גאַנצן געגנט האָט ער אָנגעפירט אמאָל מיט די דרוקער־אַרבעטער, געשריבן אין דער דווינסקער רוסישער צייטונג און שוין דאָן, בעתן צאַרישן רעזשים נאָך, געווען באַקאַנט אַלס סאָציאַל־דעמאָקראַט־באַלשעוויק.

אַז מען האָט אַזאַ „זכות־אָבות", האָט מען נישט קיין מורא צו זיצן אַלס גאַסט אין האָטעל־צימער פון אַן אַמעריקאַנער יידישן שרייבער, וואָס געהערט נישט צו דער זעלבער „חברה".

אפּין איז שוין ווייט אַריבערגעשטיגן זיינע זיבעציק יאָר, באַקומט אַ פיינע עלטער־פּענסיע און שרייבט אין ליטעראַרישע זשורנאַלן.

בקיצור: איך גיב אַוועק אָפּינען צוויי אילוסטרירטע ביכער וועגן ישׂראל. ער לויבט אַלס גראַפיקער די קונסט־אַרבעט, וואָס איז אין זיי אַרייגגעלייגט. ער מישט די קאָליר־טע זייטן, וואָס ווייזן די קיבוצים, די שטעט, די מאַרשירנדיקע אַרמיי־אָפּטיילונגען בעת אַ דעפילאַדע.

ער לייגט מיר אפילו פאָר זיך טרעפן ביי אַ גלאַז טיי ביי אים אין שטוב מיט אייניקע אַלטע יידישע פּאַרטיי־טוער, וואָס וואַלטן אויך עפּעס געדאַרפט זיסן...

און דווקא דאָן, וען אָפּין זיצט ביי מיר אין צימער, פּאַלט מיר איין אים אַליין בעטן אָנטעלעפּאָנירן האַלקינגען: ער איז דאָך „כשר" לכל־הדעות.

רופט ער אים דורכן אויסערשטאָטישן טעלעפּאָן. ווייסן מיר ביידע, אַז יעדעס וואָרט איז אַ „רשות־הרבים".

זאָגט אים אָפּין, אַז ער זיצט ביי שאָשקעסן אין צימער און אויב מעגלעך וואָלט ער צוזאַמען מיט מיר גלייך געגומען אַן אויטאָמאָביל און צוגעפאָרן אים מבקר־חולה זיין.

זאָגט האַלקין, אַז וועגדראָף האָט אים שוין מודיע געווען וועגן מיין פּאָר־לאַנג, אַז ער געדענקט מיך צו גוטן פון מיין פּריערדיקן וויזיט אין מאָס־קווע מיט פיר יאָר צוריק, — אָבער אויפגעמען אונדז קאָן ער נישט.

דאָן נעם איך איבער דעם טעלעפּאָן און חזר איבער מיין בקשה.

אַנטוויקלט זיך צווישן אונדז פּאָלגנדיקער געשפּרעך:

א י ך: „אייערס אַ ליד אין דער רוסישער שפּראַך, וואָס איז מיט מער ווי אַ יאָר צוריק געווען געדרוקט אין דער „גאָלדענער קייט", אין תל־אביב, קען איך אויף אויסנווייניק"...

ה א ל ק י ן: „וואַרט נאָר — לויט ווי כ׳ווייס, איז די „גאָלדענע קייט״ אַ זשורנאַל אין יידיש. ווי קומט דאָס, וואָס איר זאָגט, אַז זיי האָבן מיין ליד געדרוקט אין רוסיש?״

א י ך: „דער זשורנאַל שרייבט טאַקע, אַז אַזוי ווי די סאָוויעטישע צענזור לאָזט נישט דאָס ליד פֿאַרעפֿנטלעכן אין אַריגינאַל, באַנוצן זיי די דערלויבטע רוסישע איבערזעצונג. אַך, וואָס פֿאַר אַן איבערזעצונג. אַך, וואָס פֿאַר אַ פֿרעכטיק ליד דאָס איז!״.

און אַזוי האַלטנדיק דאָס טעלעפֿאָן־טרייבל, — ציטיר איך אויסגוויניק אין רוסיש די פֿאָלגנדיקע סטראָפן פון רירנדיקן ליד: „און איך גלייב, עס ווילט זיך מיר אַזוי גלייבן, אַז אַלע וועלן מיין ליד פֿאַרשטיין אוו דערקענען אין אים דאָס קלאַפּן פון מיין האַרצן. האָב איך דאָך אויף מיין אייגענער שפּראַך געזונגען אין די לידער מיינע צו אַלע פעלקער. און וועגן ליבע צו מיין פֿאָלק האָט יעדער פערז געזונגען — דאַרף איך גאָרנישט קיין אויסצייכענונג פֿאַר דעם. איך דאַרף נאָר וויסן, אַז מיינע וועלן נישט שטאַרבן, אַז נישט אונטערגיין וועט די גאַנצע מי פון מיין לעבן.

„איך שרייב מיינע בוכשטאָבן מיט דעם גאַנצן בלוט פון מיין האַרצן. מיטן גאַנצן גלי פון מיין נשמה. מעגן זיי אפשר שפּעטער ווי פרעמדע אויסקוקן צו אייגענע זין און טעכטער. אָבער, איך גלייב, זיי וועלן פֿאַרשטיין, אַז מיט די דאָזיקע בוכשטאָבן און אין דער מוטער־שפּראַך, האָבן מיר אין פריידן געזונגען, האָבן מיר קייטן פֿאַרשאָלטן״..

איך ענדיק, — און דערהער האַלקינס קול דורכגעדרונגען מיט עמאָציע, צי אפשר טאַקע מיט טרערן. איך וואָלט אַ סך געגעבן אָנצוקוקן איצט דעם דיכטער פנים־אל־פנים:

„איך בין אַזוי געירט... אַ גלגול פון מיין ליד... עס לערנט אים אויס אַ שרייבער פון אַמעריקע פון אַ ישראלדיקן יידישן זשורנאַל... אויף רוסיש! מאָדנע, מאָדנע!... גיט, ביטע, איבער דעם טעלעפֿאָן דעם חבר אָפּין״.

אָפּין נעמט דעם טעלעפֿאָן. פון זיינע תשובות פֿאַרשטיי איך די פּראָגעס, וואָס האַלקין שטעלט אים.

ענטפֿערט אָפּין:

„איך פֿאַרזיכער אייך, חבר האַלקין, אַז שאָשקעס האָט אייער ליד ציטירט פון זכרון. אויך איך בין געווען איבערראַשט. איך גראָטוליר אייך די דאָזיקע וווּנדערלעכע פערזן.

„איר פרעגט, ווי לאַנג איך בין אין דער פֿאַרטיי? שוין אַרום 45 יאָר...

יאָ, יאָ — איך וועל איך ביי אַ געלעגנהייט באַזוכן אַליין אַן באַגלייטער"...

נעם איך ווידער דעם טעלעפאָן:

„טייערער האַלקין: איך וועל איך נישט מאַטערן, אָבער גיט מיר כאָטש דורכן טעלעפאָן די איבערזעצונג פון אָט די מוזיקאַלישע פערזן, וואָס איך האָב אויסגעלערנט אויף רוסיש. איך וויל מיינע לייענער אין אַלע לענדער ברענגען אייער פייערדיק וואָרט וועגן אונדזער מוטער־שפּראַך"...

האַלקין: „גיין, דאָס טאָר איך נישט, דאָס קאָן איך נישט! לאָמיר האָפן, אַז אויך אין ראַטן־פאַרבאַנד וועט דאָס דאָזיקע ליד מיינס אין יידיש דערשיינען. דאָן וועל איך עס קאָנען אין אויסלאַנד פאַרעפנטלעכן. און גלייבט מיר, איך וויל אייך זען, אָבער איך בין קראַנק. געהאַט דריי האַרץ־אַטאַקן, דעריבער טאָקע אַרויסגעפאָרן פון מאָסקווע, וויל איך טאָר צופיל מענטשן נישט זען.

„אַ דאַנק אייך פאַר קענען אויסנוויניק מיין ליד, אַ דאַנק!".

איך לאָז דורך געוויסע דעטאַלן — אָבער וואָס איך גיב דאָ איבער, זאָל דער אויפמערקזאַמער לייענער אַ ביסל צעקייען און פאַרשטיין, וויל דאָס נישט דערזאָגטע איז וויכטיקער... אָט איז האַלקין — דער גרעסטער פון די לעבנגעבליבענע יידישע דיכטער אין ראַטן־פאַרבאַנד.

צוועלף באַרימטע שרייבער האָבן זיינע יידישע לידער איבערגעדיכטעט אין רוסיש און עס האָט זיך באַקומען אַ וווּנדערלעך ווערק.

דער זעלבער אָפּין איז שפּעטער געגאַנגען איבער די ביכער־קראָמען און געבראַכט מיר אַ מתנה דאָס בוך מיט זיין ווידמונג.

אָט איז האַלקין: ער דאַרף דאָך מיך פרעגן וועגן זיין ברודער, דעם באַקאַנטן פראָפעסאָר פון ירושלימער אוניווערסיטעט. איך האָב אים פּער־זענלעך געזען: ער איז געקומען מיט אַ יאָר צוריק אין ירושלים אָפּגעמען אַ גרוס ביי מיר — אַ גרוס, וועלכן מען האָט נישט געשיקט. וויל האַלקין עפּעס פרעגן, אָבער ער פאַרהאַקט זיך...

מען האָט טאָקע האַלקינען אונטער כרושטשאָווען באַפרייט פון דער פיזישער תפיסה, אָבער ער איז נאָך אַלץ אונטער שלעסער: זיין שפּראַך, זיינע פאַמיליע־געפילן, זיין אינטערעס צום פאָלק, פונוואַנען ער שטאַמט.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

ביי דער געלעגנהייט ווייל איך דערפילן די ביטע פון אַלטן באַלשעוויק אָפּין, וואָס האָט נישט קיין מורא געהאַט זיך טרעפן און בריוו מיט מיר שמועסן.

דזשאַרדזש אָפּין, וועלכער איז מיט פופציק יאָר צוריק געווען אַן איידעם פון באַרימטן אליקום צונזער. אויך זיין צווייטער ברודער יעקב איכטער. אפשר וועלן זיך קינדער אָפּרופן — וועל איך זיי געבן דעם אַדרעס אין מאָסקווע.

*

כ׳גיי מיט אַ באַזונדערע צום „פּאַראיין פון רוסישע שרייבער״ אויף וואַרשע־סקע־גאַס 52. איך וויים גוט, אַז נאָך וועלכע „רעקאָמענדאַציע״ בין איך שוין דאָרט נישט קיין אָנגעלייגטער גאַסט — קיין „פּערסאָנאַ גראַטאַ״. אָבער גיין דאָרף מען. ווידער אַ מאָל, וואָס וועט מען מיר דאָרטן טאָן שלעכטס?

אין דער אמתן האָב איך אַפילו וועלכיסן אַליין טעלעפאָנירט אין זיין וווינונג, געקלערט האָבן מיט אים יענע דעבאַטע — אויג־אויף־אויג. אויך ער וועט דאָך ביי מיר נישט אָפּבייסן אַ שטיק נאָז...

זאָגט מען מיר פון זיין ווווינונג, אַז ער איז אויף וואַקאַציע און וועט קומען אין אַ וואָך אַרום. מילא, באַשערט אויסמיידן אַן אומאָנגענעמלעכקייט.

קום איך אין דער אינטערנאַציאָנאַלער ביוראָ פון שרייבער־פּאַראיין. עס באַגעגנט מיך פריינדלעך דער לייטער יורי מעדוויעדיעוו. אָבער קיין זיצונג מיט מיר, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט פיר יאָר צוריק, איז נישטאָ קיין צייט איינצוארדענען. דאָס איז פאַרשטענדלעך און איך האָב קיין טענות נישט.

מעדוויעדיעוו פאַראיניקט מיך טעלעפאָניש מיטן באַרימטן רוסישן שרייבער פון משלים, סערגעי מיכאַלקאָוו, וועלכער ווווינט אַנטקעגן דער געבוידע פון שרייבער־פּאַראיין, אויף דער זעלבער גאַס.

אין פּינף מינוט אַרום שפּרייזט אַריין אין ביוראָ די הויכע, אַ ביסל איינגעבויגענע פיגור פון דעם „קרילאָוו״ פון אונדזער צייט, מיט וועמען איך האָב בעתן לעצטן ווויזיט אין מאָסקווע געהאַט אַזאַ רירנדיקן און

האַרציקן געשפּרעך איבער דער עקזעקוציע פון זיין נאָענטן פריינד לייב קוויטקאָ.

איך האָב דאָן געשריבן, ווי מיכאַלקאָוו האָט אויסגעדריקט זיינע „געוויסנסביסן", וואָס ער האָט וויניק וואָס מיטגעהאָלפן מען זאָל זיין אינטימען פריינד באַפרייען.



מיט יידישע שרייבער אין מאָסקווע

פון רעכטס: א. גאָנטאַר, נ. שטערנבערג, אסתר מאַרקיש, א. לובאַמירסקי, ד"ר ח. שאָשקעס, י. סערעברעני, אהרן וועגלים, י. אַלבירט, רחל בוימוחאָל

— מיר אַלע האָבן געזינדיקט מיט פאַרשווייגן — האָט ער דאָן געזאָגט. — מיר אַלע האָבן צופיל געגלייבט סטאַלינען. אפילו אין אַפיציעלן סאָוויעטישן הימן, וועלכן איך האָב דאָן פאַרפאַסט, האָב איך אויך סטאַלינס נאָמען אַרײַנגעשטעלט... איך בין באַלוינט געוואָרן מיט מעדאַלן, מיט געלט, מיט „דאַטשעס", אָבער דאָס וועראַמל פון חרטה פאַרוואָס איך האָב געשווּיגן בעת מיין האַרציקסטער פריינד איז דערמאָרדעט געוואָרן, — בויערט און בויערט"...

און אַזוי און נאָך פיל מער האָט דאָן מיכאַלקאָוו זיך אַראָפגערעדט פון האַרצן מיט דער כאַראַקטעריסטישער פאַרן רוסישן מענטש אָפנהאַרציקייט. איך האָב דאָן דאָס אַלצדינג באַשריבן — געגנוג פאַרזיכטיק באַשריבן.

איך בין געקומען צו אים מיט אַ קאַפּיע פון מיינס אַ בוך אין דער שפּאַניש־שער שפּראַך (אַרויסגעגעבן אין בועגאס־אייראס) און געוואָלט אים ווייזן, ווי אַזוי איך האָב אים געגלייבט, ווי אַזוי איך האָב אים, — דעם „עזאַפּ" פון אונ־דזער צייט — פאַרגעשטעלט פאַר דער וועלט.

מיכאַלקאָוו לייענט נישט קיין שפּאַניש, בעט ער מיך כ׳זאָל פאַר אים איבערזעצן דאָס קאַפּיטל, ווו איך דערצייל וועגן אים.

זאָג איך דאָרט, אַז זיינע משלים און קינדער־מעשהלעך זענען זיך ביז דאָן (1956) צעגאַנגען אין זיבן און צוואַנציק מיליאָן עקזעמפלאַרן. פאַר־ריכט ער: „ביזן יאָר 1960 זענען שוין פאַרקויפט 43 מיליאָן ביכלעך — דער גרעסטער טיראַזש פון וואָס פאַראַ עס איז שרייבער אין ראַטן־פאַר־באַנד!".

לייען איך: „די משלים פון מיכאַלקאָוו, אין וועלכע ער שאַנעוועט נישט די „האָזן", די „פוקסן", — דעם אַנגעבלאָזענעם „פאַרטיי־לייב", פאַר וועמען מען מאַכט אַזא ווארע, ווען ער גייט אַריין אין טעאַטער"... שטעלט מיך מיכאַלקאָוו שאַרף אָפּ: „פאַרוואָס האָט איר געשריבן „פאַרטיי־לייב?" איך קריטיקיר דאָך די ביוראָקראַטן, נישט די פאַרטיי־מענטשן!". פרוביר איך זיך פאַרענטפערן, אַז ווי ווייט איך וויים, קאָן דאָך דער טעמפּער אָנגע־בלאָזענער לייב, פאַר וועלכן אַלע „פוקסן" און „האָזן" ציטערן, — וועמען אַלע חנפהנען — אויך זיין אַ פאַרטיי־מענטש, ווייל קיין אַנדערן וועט מען דאָך צום רודער נישט צולאָזן. וואָלט איך געשריבן „ביוראָקראַט", וואָלטן דאָך מיינע לייענער געמיינט, אַז דאָס איז עפּעס אַ שרייבערל אין אַ ביוראָ — נישט דער מאַכטהאָבנדיקער „לייב", פאַר וועלכן עס ציטערן די „האָזן" אין טעאַטער (געמיינט אין משל: אין לאַנד)... הייבט זיך שוין אָן מיכאַלקאָוו צו פאַראיקען — אַ סימן, אַז ער ווערט אויפגערעגט:

„ניין, איך וואָלט קיינמאָל נישט אין געשפּרעך מיט אייך קריטיקירט אַ פאַרטיי־טוער. אַ ביוראָקראַט — יאָ, — איר האָט געמאַכט אַ טעות!".

„מעגלעך, — זאָג איך, אַנטשולדיקט, ביטע"...

„אָבער עס איז דאָך געדרוקט! און דאָס איז אַ שאַדן פאַר מיר אין אויסלאַנד! פריער האָט דאָס געטאָן דער יונגער שאַליאַפּין (דער זון פון גרויסן זינגער פיאָדאָר שאַליאַפּין. ער ווויינט איצט אין ניו־יאָרק), און איצט — איר. מען דאַרף זיין פאַרזיכטיק: איין זאָך איז קריטיקירן אַ ביוראָקראַט, און די צווייטע זאָך אַ פאַרטיי־מענטש..."

וועדט דאָס מיר שוין פאַרדריסיק: ער אַליין האָט דאָך מיר דאָן

געשענקט אייניקע ביכלעך מיט משלים, איך האָב זיי זייער אויפמערקזאַם געלייענט, הנאה געהאַט און באַשריבן פול מיט שבחים פאַר אים, אַזוי ווי איך האָב דאָס פאַרשטאַנען. רעאַגיר איך האַלב אין שפאַס, האַלב ערנסט:

„סערגעי וולאַדימיראָוויטש — איצט זע איך גאָר אַ נייעם העלד פאַר אַ משל. איר, דער גרויסער לייב — קאָן דאָך אין אַ האָז, חלילה, פאַרוואַנדלט ווערן — אויב מען זאָל אַזוי ציטערן פאַר יעדן וואַרט"...

מיכאַלקאָוו נעמט דאָס אַריינגעזאָגטע אויף גוטמוטיק און איך פאַרענדיק לייענען אין רוסיש מיין קאַפּיטל וועגן אים.

איך גיב אים איבער אַ גרוס פון דיכטער יוסף רובינשטיין, איצט אין ניו־יאָרק, וואָס האָט לויב־געזאַנגען פאַר אים און זיין ווייב, זיי האָבן אים מקרב געווען בעת זיין „גלות־רוסלאַנד".

מיכאַלקאָוו זאָגט: „א, מיר האָבן אים ליב געהאַט, ווען ער איז דאָ געווען אַ פּליט פון פּוילן. מיין פרוי האָט אַפילו איבערזעצט אייניקע לידער זיינע, אַ פּעיקער פּאָעט"...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

אויך אין פּאַל מיכאַלקאָוו, ווי פריער אין פּאַל ש. האַלקין, קוקט אַרויס די גאַנצע מורא פון די פּענצטער — שאָטנט זיך פון אַלע שפּאַלטן.

זעלטן, זעלטן קאָנען זיי זינגען דאָס ליד פון אַ „פּויגל אויף דער פריי".

און דאָס איז דער גאַנצער ראָטן־פּאַרבאַנד — זיבן יאָר נאָך סטאַלינס טויט.

מיט ישראל־דיפּלאָמאַטן אין מאָסקווער שול

פּאַרשטייט זיך, אַז אַלס אַמעריקאַנער בירגער האָב איך פריער ווי אַלץ, נאָכן אָנקומען קיין מאָסקווע, זיך רעגיסטרירט אין דער אַמעריקאַנער געזאַנדטשאַפט: ווי אַ מעשה מאַכט זיך, זאָלן זיי וויסן, אַז איך געפין זיך אין ראָטן־פּאַרבאַנד, און מיין אַדרעס איז דער „אינטוריסט" אין אַלע שטעט, וואָס איך וועל באַזוכן.

גראָד איז דאָן געווען אין דער ביורא פון דער אַמבאַסאַדע דער ספּע־ציעל־דעלעגירטער געוועזענער אַמבאַסאַדאָר, באָלען, דער עקספּערט איבער סאָוויעטישע ענינים אין סטייט־דעפּאַרטאַמענט.

דאָס האָט ער געדאַרפט צוזאַמען מיטן קרעמל צוגרייטן די „שפּיצן־קאָנפערענץ" אין פּאַריז. און עס איז געווייס נישט די שולד פון דאָזיקן פּעיקסטן מבין אויף די סאָוויעטן, וואָס כרושטשאָוו טעמפּעראַמענט האָט אין פּאַריז געפּלאַצט צוזאַמען מיט דער קאָנפערענץ.

אָבער אין מאָסקווע האָב איך באָלענען גראָד געטראָפן אין אַן אָפּטי־מיסטישער שטימונג.

דאָס סאָמע כאַראַקטעריסטישסטע, וואָס איך האָב באַמערקט אין דער אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדע איז, וואָס דאָ האָט מען מיט אייך נישט מורא צו רעדן. מען לייגט נישט דעם פינגער אויפן מויל; מען ווייזט אייך נישט קיין אַנדערע צייכנס, אַז איר זאָלט אויפהערן צו רעדן, ווייל „וועלט האָבן אויערן".

וועו איך האָב זיך נאָכגעפרעגט ביי וועמען מען דאַרף, פּאַרוואָס מען פּרייַ רעדן אין די צימערן פון אַמעריקעס פּאַרשטייערשאַפט, האָט מען מיר דערקלערט: אַמעריקע באַזיצט די נייַעסטע פילאַרע אינסטרומענטן, וואָס „דעטעקטירן" (געפינען אויס) אַ באַהאַלטענעם אונטערהער־אַפּאַראַט. עפּעס טראָגן דאָ די שומרים — די מאַרינס — אַזאַ מין גומענע אָפּצאַסן, אַדער האַלטן אין האַנט אַ סאָרט מעטאַלן שטעקעלע, מיט וועלכן מען איז „בודק חמץ".

איצט, שוין נאָכן צוריקקומען פון מאָסקווע, שמייכל איך צו זיך אַליין אויף דער דאָזיקער נאַיוויטעט פון די אַמעריקאַנער: האָט דאָך קעבאָט לאַדזש, אונדזער פּאַרשטייער אין או"ם, דעמאָנסטרירט פּאַר דער גאַנצער וועלט די שייגע מתנה, דעם בראָזענעם אָדלער, וואָס ראָטן־פּאַרבאַנד האָט געשענקט פּאַר דעם באַראָטונגס־צימער פון דער אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדע; און דער אָדלער איז געהאַנגען יאָרן לאַנג און האָט באַצירט די מזרח־וואַנט פון סאַלאָן ביז... ביז מען האָט אַנטדעקט, אַז דער שנאָבל פון אָדלער „הערט" זיך צו צו די געשפּרעכן, כאָפּט אויף יעדעס וואָרט, וואָס ווערט געריידט, און טראַנסמיטירט עס ווייטער...

און די סאָוויעטישע דעלעגאַטן, מיט גראָמיקאָ אין דער שפּיץ, האָבן געקוקט אויפן אָדלער, וואָס מען האָט געבראַכט צום או"א־טיש, און גוט־מוטיק געשמייכלט. ניין, דער „קאָזאַק האָט זיך נישט געשעמט". דער זעלבער „קאָזאַק הנגזל", וואָס האָט געשריגן „מאַמע", וועו דער עראָפלאַן הידוע איז געפלויגן אַן אַ „ראָזרעשעניע" איבער זיינע הימלען. ווי שטייט

דאָס אין פּסוק פון דער אָטענטאָטישער מאַראַל: „עס איז רעכט, ווען איך קוש יענעמס ווייב; עס טויג נישט, ווען יענער טוט דאָס מיט מיין ווייב".

איך בין געווען אין אַן אַמבאַסאַדע פון אַן אַפריקאַנער לאַנד. איך קען נאָך דעם אַמבאַסאַדאָר, ווען ער איז געווען צו־גאַסט אין ליבעריע. דאָן איז ער געווען אייגנעוויקלט אין אַ פּאַרביקער קאַלדרע, הייבט טראָגט ער געפּרעסטע הויזן.

אויך ער, דער שטאַרק „אויסגעלינקטער", האָט נישט אויפגעהערט, מיטן פינגער אויפן מויל, געבן מיר צייכנס, איך זאָל זיין פאַרזיכטיק ביים רעדן; אויך ביי אים אויפן וואַנט הענגט אַ מין שווארצער אָדלער אָזאַ, וואָס קאָן זיך צוהערן צו די געשפּרעכן.

און די ישראל־אַמבאַסאַדע איז מסתּם גאָרנישט קיין אויסנאַם. מיט פיר יאָר צוריק, למשל, פלעג איך נאָך דאָן פריי רעדן מיטן דעמאָלטיקן אַמבאַסאַדאָר אלוף אבידר, ווען מיר זענען געגאַנגען איבער די גאַסן.

אויך איצט שטייען נעבן דער געזאַנדשאַפט־געבּיידע אייניקע העכערע פּאָליציי־באַאַמטע, ווי ביי יעדער אויסלענדישער פּאַרשטייערשאַפט.

זיי גיבן אָפּ כבוד דורך „טשעסט", זענען זייער העפלעך, אָבער אַ סאָוויע־טישער בירגער וועט נישט וואַגן אַריבערצוטרעטן די שוועל פון אַן אַמבאַ־סאַדע, וואָס געהערט נישט צום סאָציאַליסטישן בלאָק; מען קוקט גוט נאָך...

כאָטש פון דער אַנדערער זייט, איז דען בעסער ביי אונדז אין וואַשינג־טאָן? מיינעם אַ גוטן פריינד וואָלט איך נישט געעצהט אריבערצוטרעטן די שוועל פון דער סאָוויעטישער אַמבאַסאַדע, ווייל ערגעץ וווּ וועט מסתּם בלייבן אַ סימן פון דעם; די „קאַלטע מלחמה"־סימפּטאָמען דרינגען אַריין פיל טיפער אין די ביינער פון יעדן בירגער אין דער וועלט, ווי איר שטעלט זיך דאָס פאָר...

מיין ערשטע באַגעגעניש מיט די ישראל־דיפּלאָמאַטן אין מאָסקווע האָב איך געהאַט שבת ביים דאָוונען.

אַ פרומער ייד וואָלט באמת נחת געהאַט צו זען די פיר געוויקסיקע דיפּלאָמאַטן, ווי זיי שטייען נעבן דער אַ ביסעלע אָפּגעצוימטער מזרח־באַנק, אייגנעוויקלט אין טליתים און דאָוונען בשלימות. איינער פון זיי — דער אַטאַשע יצחק אגמון (אמאָל וואָגמאַן פון ביאַליסטאָק) — האָט זיך אַפּילו גאַנץ פיין צעשאָקלט, און דאָס מאַכט אַ רושם... איז ער דאָך מסתּם נישט רעכטער פון מפא"י?

און עס דאָוונט סיסטעמאַטיש פון סידור דער געוועזענער אַמבאַסאַדאָר, ד״ר אריה הראל ; און פון זיינע ביידע זייטן — די סעקרעטאַרן — יהושע פּרט און משה גת.



אין דער מאַסקווער שול
יידן הערן אַ דרשה

און הינטער זיי — אַן עולם פון אַרום טויזנט מאַסקווער יידן, עלטערע און מיטלייַריקע. יעדער פון זיי וויסט און פילט די אָנווועזנהייט פון לעבעדיקן ציון דאָ, וווּ אומצאָליקע יאָרן ווערן איבערגעחזרט די ווערטער פון די תפילות „ותחזנה עינינו בשובך לציון ברחמים״.

כאָטש די סידורים זענען אַלט און אויסגעריבן, ווערן אָבער די ווערטער ווענן ירושלים און ישראל פיל, פיל יינגער, ווען צווישן ארון קודש און די מתפּללים שטייען פּיר דאָווענענדיקע פּאַרשטייער פון דער יונגער מדינת ישראל...

מיר קענען זיך מיט די דיפּלאָמאַטן פון פריער, פון אַנדערע לענדער, שטיי איך שוין אַ פּינפּטער, אַ „ציווילער ייד״, און דאָוון צוזאַמען מיט זיי.

נישטאָ דאָך אין גאַנץ ראַטן־פּאַרבאַנד קיין אַנדער אָרט, ווו מען קאָן זיך טרעפן מיט יידן אַלס יידן, ווי אין די געבליבענע סינאַגאָגעס. איז ווונדערט זיך נישט, וואָס נאָר דאָרט זוכט מען זיך איינער דעם צווייטן.

שטייט אויף דער בימה דער היינטיקער הויפט־רב, ר׳ יהודה־לייב לעווין, אַ ייד מיט אַ שוואַרץ־גרויער באַרד, אין אַ פּירקאַנטיקער יאַרמולקע, פון וועלכער עס קוקן אַרויס אַ פּאָר גרויסע, אומשולדיקע, אַ ביסל צעשראָקענע אויגן.

הרב לעווין פּאַרמאָגט נישט די מאַיעסטעטישע פּיגור און די זעלבסט־זיכערקייט, מיט וועלכער עס האָט זיך, — צום גוטן און צום שלעכטן — אויסגעצייכנט זיין פֿאָרשטאָרבענער פּאָרגייער, הרב ש. שליפּער ז״ל.

ער איז מסתמא נישט גליקלעך, וואָס ער מוז נאָכקומען די ביטע פון ישראל־אַמבאַסאַדאָר א. הראל, אַז מען זאָל מאַכן אַן אַזכרה, אַן „אל מלא רחמים״, אין געטאָ־טאָג, אין „יום־השואה״ (טאָג פון דער קאַטאַסטראָפֿע), וואָס פֿאַלט אויס גראָד אויף מאָרגן, זונטיק. ניין, מען קאָן דאָך נישט אָפּזאָגן, אַז יידן זאָלן געדענקען און מאַכן אַ „יזכור״ — דאָס איז דאָך מסתם נישט קיין דער פֿאַליטיק פון קרעמל..

וועט מען מאָרגן, צו מנחה, אַזאַ „אל מלא רחמים״ מאַכן. אָבער דער רב לעווין זאָגט יאָ אָפּ די ביטע פון אַמבאַסאַדאָר, מען זאָל וועגן דעם מעלדן איצט פון דער בימה.

„ניין, דאָס נישט! דאָס קאָן איך נישט!״

און וויידער קוקן זיינע אויגן אַזוי דערשראָקן, אַז עס נעמט אַזש אָן אַ רחמנות אויפן גאַנצן כלל ישראל.

וווייזט אויס, אַז די ידיעה פון מאָרגנדיקן „יזכור״־טאָג איז דאָך דער־גאַנגען צום עולם. יעדער פון אונדז, די פּאָר ציווילע אַמעריקאַנער יידן, וואָס זענען געווען אין שול, האָבן קיין מורא נישט געהאַט צו זאָגן דעם עולם אויפן קול, אַז מאָרגן, צו מנחה, איז אָן „אזכרה״. האָט מען זיך דאָס פון מויל צו מויל איבערגעגעבן, און מאָסקווער יידן זענען געקומען.

נאָכן שבתדיקן דאָוונען, גיי איך עטן צום אַמבאַסאַדאָר יהושע פּרט. די פּריוואַטע וווינונגען פון דיפּלאָמאַטישן פּערסאָנאַל זענען אין אַ הויז, וווּ עס וווינען אַנדערע אייראָפּעישע און אַזיאַטישע פֿאָרשטייער. אויך דאָרט שטייט טאָג און נאַכט אַ פּאָליציי־וואַך.

אַרום שבתדיקן טיש ביי פּרטן זיצן די פּרויען, די קינדער. איך פּיל זיך אינדערהיים.

די קינדער פון דער לעגאַציע גייען אין רוסישע שולן, אָבער אַ לערער איז דאָ אַראָפּגעברענגט געוואָרן פון ישראל, אַן אידאַליסטישער יונגער־

מאַן, וועלכער זעט שוין, אַז עברית און יידישקייט זאָלן נישט פאַרגעסן ווערן אויף דער פרעמדער ערד.

וואַרף איך אַ בליק אַרום זיך אויף די יינגעלעך און מיידעלעך פון די ישראל־דיפלאָמאַטן: אַזעלכע באַוווסטזיניקע, לעבעדיקע, אָבער דאָך פאַקטיש איזאָלירטע פון דער גאַנצער קינדער־וועלט אין גרויסן מאָסקווע. עס קומען נישט צו זיי קיין קינדער צו גאַסט, און אויך לאַדט מען זיי נישט אין אין פרעמדע הייזער; מען איז פאַרזיכטיק..

עס פאַראינטערעסירט מיך אויך, פון וואַנען די ישראל־דיפלאָמאַטן און זייערע פרויען שטאַמען. געפין איך אויס, אַז זיי זענען אַלע, אויסער איין פרוי, אָפשטאַמיקע פון רוסלאַנד און פוילן: פרט (פראַנקפורט) — פון קאָוועל, און זיין פרוי אַדעלאַ — פון לובלין; משה גת (ליקיערניק) — פון ראָווגע; יצחק אגמון (וואַגמאַן) — פון ביאַליסטאָק, זיין פרוי קאַראַלאַ — פון לאָדזש; די פרוי פון ראַטגעבער אליאב, טאַניאַ (ער איז גראָד נישט געווען אין מאָסקווע), איז אַ טיכטיק ליטוויש מיידל פון קאָווגע.

דער אַמבאַסאַדאָר אַליין, ד״ר הראל, אין אַ מעדיצינער פון לעטלאַנד; זיין פרוי — פון דייטשלאַנד.

אַלע רעדן רוסיש; אַלע, איינשליסלעך די מינדעריאָריקע קינדער, ווייסן, אַז מען קוקט אויף זיי; אַז פון זייער אויפפירונג איז אָפהענגיק די מיינונג, וואָס מען באַקומט וועגן ישראל.

*

אויף צומאָרגנס בין איך אין דער אַמבאַסאַדע אַ גאַסט — דער אייניציקער אויסערדיקער מענטש — אויף דער אינערלעכער געטאָ־פייערונג.

מען זינגט אין עברית דאָס פאַרטיזאַנער־ליד. די קינדער לייענען פראָזע און דעקלאַמירן מיט געפיל און טאַלאַנט. דער אַמבאַסאַדאָר דערקלערט די קינדער וואָס מען דאַרף געדענקען און פאַרוואָס.

דערנאָך פאָרן מיר אַלע צו דער אזכרה אין דער מאָסקווער שול. עס פאָרן אויך מיט די פרויען און די קינדער. אַ ריי אויטאָמאָבילן, און פאָרויס דער אויטאָ פון אַמבאַסאַדאָר, אויף וועלכער עס פלאַטערט שטאָלץ די ישראלדיקע אָפיציעלע פאָן.

איך האָב געהאַט אַ געלעגנהייט צו זען, ווי יידן אין די מאָסקווער גאַסן האָבן רעאַגירט אויף דער וויס־בלויער פאָן, וועז אונדזער אויטאָמאָביל פלעגט זיך אָפשטעלן אויף די ראָגן ביים „רויטן ליכט״.

איך וויל בעסער וועגן דעם נישט דערציילן, געדענקענדיק די „מעשה גאַלדע מאיר". אַבער איין פאַל וועל איך יאָ דערמאַנען: וואָס איז דען דער ישראל־אַמבאַסאַדאָר שולדיק, אַז אויפן וויגקל פון ספּאַסא־גליניטשעווסקי געסל (פּערעוולאָק) האָט עפּעס אַ ייד — מסתמא אַ „צעדרייטער" — אַ קוש געטאָן די פּאָן, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען אַ פּרוכת?...

איידער מען גייט מאַכן די „אזכרה", וואַרטן מיר איבער, אַז די קרוב 40 יידן, וואָס זיצן ביי דעם גמרא־שיעור (שבועות, פּרק א'), זאָלן ענדיקן לערנען דאָס טעגלעכע בלאַט גמרא.



דער מאַסקווער הויפּט־רב, יהודה־לייב לעווין זאָגט אַ שיעור אין דער ישיבה

די שול וועלט לאַנגזאַם אויסגעפילט. דער חזן מאַכט דעם „אל מלא". יידן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ וויינען שטיל (דאָס מעג מען), דערמאָנענדיק די, וואָס זענען „דערהרגעט, דערשטיקט, פאַרברענט געוואָרן על קידוש השם". דער רב מיט די צעשראָקענע אויגן קוקט שטום אויף די פאַרזאַמלטע. רעדן וויל ער נישט, און מיר טאָרן דאָך נישט רעדן.

ענדיקט זיך די צערעמאָניע אין פאַרנאַכטיקן אומעט, צווישן מנחה און מעריב.

דער אַמבאַסאַדאָר ברענגט מיך צוריק אין מיין האָטעל „אוקראַינא״. וועג איך גיי ארויף אויף די מאַנומענטאַלע טרעפ פון מיין האָטעל, איבערלאָזנדיק הינטער זיך דעם אויטאָמאָביל מיט דער פלאַטערנדיקער בלוי־ווייסער פאָן, זע איך ווי עס גייט מיר נאָך אַ נעט־געקליידטער יונגער־מאַן פון אַ יאָר דרייסיק. איז מילא, זאָל ער גיין; שוין געזען אַזעלכע זאַכן. אָבער דער יונגערמאַן גייט צו צו מיר, באַגריסט זיך און שטרעקט אויס זיין האַנט:

„זענט איר פון ישראל״? — פרעגט ער.

„ניין, אַן אַמעריקאַנער, וואָס איז געווען צו גאַסט אין דער ישראל־אַמבאַסאַדע״.

„איז נאָך בעסער! איך בין אַ ייִד, אַן אינטשענער. און אַז איך האָב דערזען די ישראל־פאָן, האָט מיר עפעס אַ קלאַפּ געטאָן מיין האַרץ. מיינע עלטערן זענען אומגעקומען דורך די נאַציס אין מינסק. איך בענק נאָך ייִדיש־קייט. אָבער איך וויים זייער ווייניק. איך קען אפילו קיין יידישן בוכשטאָב נישט. דערציילט מיר עפעס וועגן ייִדן אין דער וועלט. יאָ, וועג מען האָט ביי אונדז פאַרשריבן וועלכע איז מיין מוטער־שפראַך, האָב איך געזאָגט, אַז דאָס איז יידיש, כאָטש איך קען זי נישט. איז דאָס דאָך געווען די שפראַך פון מיין מאַמען. איך האָב זי נישט געוואָלט פאַרשעמען״...

איך טרינק שפעטער טיי מיט דעם דאָזיקן יונגנמאַן. און איך שמועס מיט אים, אַז ער האָט קיין מורא נישט, זאָל איך מורא האָבן?

איך האָב ביי דער געלעגנהייט דערציילט דעם יונגנמאַן אַ וויץ, וואָס כ׳האָב געהערט ערגעצווו:

„אין ניו־יאָרק, אַז צוויי יידן זיצן — שמועסן זיי. אין מאַסקווע, אַז צוויי יידן שמועסן — זיצן זיי״...

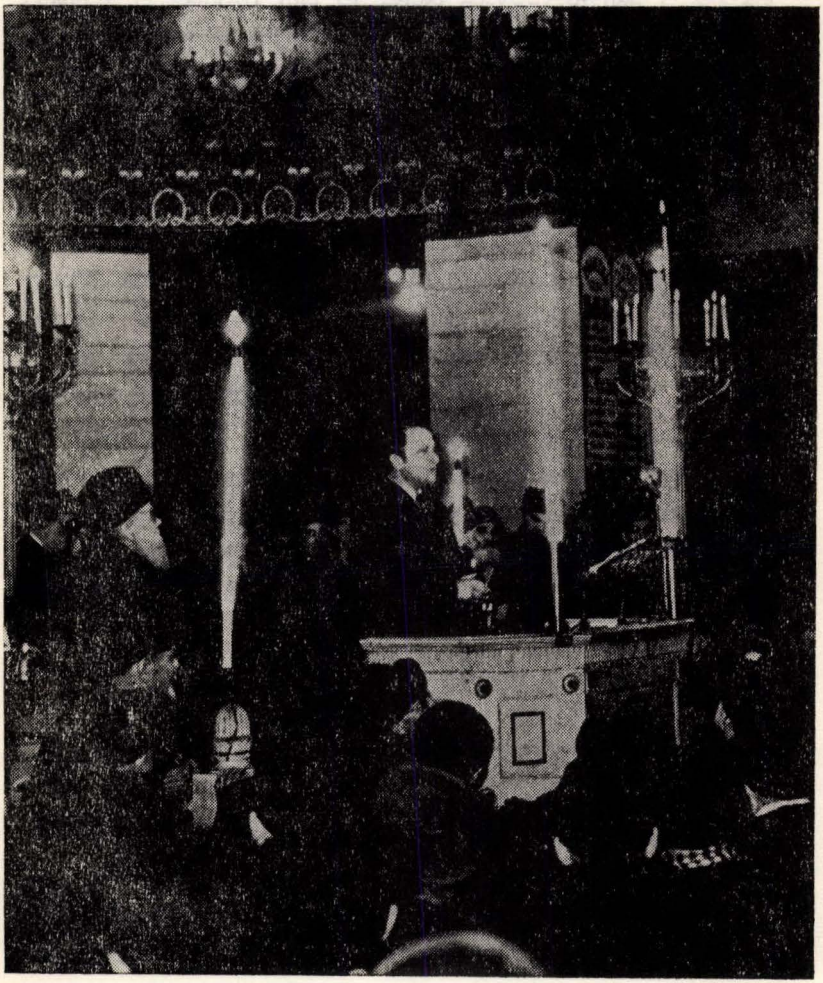
„אַזוי שרעקלעך איז דאָס נישט!״ — האָט דער אינזשעניר זיך און מיך באַרויקט.

*

נישט אַלעמאָל איז דאָס משופּעדיקע געפּל, וווּ די מאַסקווער סינאַגאָגע שטייט, אַזוי אומעטיק און אינזאַם, ווי בעת דער נאָר וואָס דורכגעפירטער אזכרה.

דעם לעצטן שמחת־תורה־אָוונט האָבן דאָס לאַנגע געפּל, און די גאַסן אַרום אויסגעפילט ביז פופציק טויזנט יידן, מערסטנטייל יונגווּאַרג.

מען האָט זיך געהאַלטן געאַרעמט ביי די הענט, געטאַנצט, געזונגען רוסישע לידער, אָבער מער ווי אַלץ האָט מען געהערט אַ „רעפרען" אויף יידיש, וואָס זיי האָבן זיך אויסגעלערנט זינגען בציבור אויף די קאָנצערטן פון דער אַרציקער נחמה ליפשיץ.



אַ ישיבה־בחור מאַכט הבדלה אין מאַסקווער שול

זי האָט צוזאַמען מיטן עולם געזונגען „לאַמיר אַלע אינאיינעם די מאַמע מקבל פּנים זיין!"

און איצט אין דער נאַכט פון שמחת־תורה — האָבן געאַרעמט יידן, בחורים און מיידלעך, מאַרשירט אַן איבערריס, זינגענדיק און טאַנצנדיק מיט התלהבות: „לאָמיר אַלע אינאיינעם!"

געקומען מיליציע, אָבער גאָרנישט געקאָנט טאָן. די גאַס איז געווען בלאָקירט. די באַוועגונג האָט זיך געהאַט אָפגעשטעלט. האָט די מיליציע געהאַט אַרויסגערופן אייניקע אַמבולאַנסן. יענע האָבן געטרומייטערט. „גיכע־הילף"־אַמבולאַנסן מוז מען שוין דורכלאָזן. און ווידער האָבן זיך די הענט געקייטלט. און ווידער האָט מען געמאַרשירט ביז אַ צווייטער אַמבולאַנס האָט געטרומייטערט.

און די זעלביקע געשיכטע איז טאַקע פאָרגעקומען אַרום דער סינאַגאָגע אין לענינגראַד. מער נישט, דאָרטן זענען געווען מער ווי צוואַנציק טויזנט מענטשן. אויך פיל קינדער. אויך דאָרטן האָט מען „די מאַמע מקבל פנים געווען..."

זאָלן די לייענער נאָך אַ מאָל איבערלייענען, און איבערלייענען דאָס, וואָס איך האָב נאָר־וואָס אָנגעשריבן.

זאָלן די דאָזיקע צעזונגענע יידן אין מאָסקווע און אין לענינגראַד, אין דער שמחת־תורה־נאַכט, פאַטשן איבער די טעמפּע פּנימער די אַלטע קלאָג־מוטערס (אויך אין ניו־יאָרק — געוויסע צעקראָכענע אָפּשטאַמיקע פון רוסלאַנד), וואָס איילן זיך צו זאָגן „קדיש" נאָך יידיש און יידישקייט אין ראַטן־פאַרבאַנד.

באַגעגענישן מיט יידן אין דעם סאָוויעטישן כאַרקאָוו

בין איך ווידער נאָך אַן איבערריס פון קנאַפּע פיר יאָר אין מיין אַלטן כאַרקאָוו, אין דער גרויסער אוקראַינישער שטאָט, ווו איך האָב געענדיקט אוניווערסיטעט, דורכגעלעבט די רעוואָלוציע־יאָרן און דאָן מיטן גאַנצן יוגנט־ברען אַרייגעשפרונגען אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

עס איז נישט קיין קלייניע איבערלעבעניש צוריקצוקומען צו די גאַסן, צו די הייזער, וואָס האָבן געזען דעם אויפגאַנג פון מיין באַווּסטזיניקן לעבנס־וועג — צו דעם אוניווערסיטעט, ווו צוזאַמען מיט אייגעזאַפּטע ווייסנשאַפּטס־דאָקטרינען האָבן אונדז הויך אויף זייערע כוואַליעס רעוואָ־

לוציאָנערע שטראָמען געטראָגן... אָט דאָ האָב איך חתונה געהאַט, און דאָרט איז געשטאַנען דאָס ווינגעלע פון מיין ערשטן זון, און דאָ האָבן טאַטע־מאַמע געווינט, און דאָרט האָבן די שוועסטער שטודירט; אויף קוליקאָווסקע גאַס איז די יידישע קהילה געווען, און דאָרט, אויף סלעסאַרנע גאַס, איז די פאָלקס־באַנק געשטאַנען. אין ביידע בין איך אויסגעוויילט געוואָרן דורך די כאַרקאָווער יידן אין סאַמע פרימאָרגן פון מיינע צוואַנציקער.

און דאָרט הויך אויפן באַרג שטייט די כאַרקאָווער תפיסה — די זעלבע תפיסה, אין וועלכער איך בין געזעסן אַ צייט פאַרשפאַרט צוזאַמען מיט די ראשי־הקהל — באַשולדיקט אין קאָנטער־רעוואָלוציע.

שטייען נאָך אַלץ אָט די אַלע געבוידעס — פאַרעלטערטע מיט די פאַר־גאַנגענע מער ווי פערציק יאָר, איינגעבויגענע און — פרעמדע.

שפּאַציר איך איבער די כאַרקאָווער גאַסן אַן איינזאַמער און ווייס שוין מיטן גאַנצן פּיין און ווייַ, אַז קיינעם פון מיינע אַמאָליקע פרייַנד וועל איך דאָ נישט געפינען, אַז מען דאָווענט מער נישט אין דער געווע־זענער סינאָגאָגע, אַז נישטאָ מער קיין יידישע קהילה אין שטאָט, אַז שוין לאַנג ליקווידירט איז די יידישע פאָלקס־באַנק, און אויך די סימנים פון געביין פון מיין טאַטע־מאַמע, שוועסטערס מיט זייערע מענער און קינדער איז דאָך מיר אוממעגלעך ערגעץ־וווּ אין דער וועלט צו געפינען.

די שטאָט גרייט זיך היינט צו דער ערשטער מאַי־פייערונג. רויטע פאָנען, ברייטע סטענגעס מיט אויפשריפטן אין אוקראַיניש און רוסיש, אַז לעבן זאָל דער שלום צווישן פעלקער — אַז „קאָמוניזם איז איבער אַלעס".

און גראָד קומט דאָ אַן כרושטשאָוו אַליין פון זיין רייזע איבערן נאַפּט־געביט פון באַקו, וווּ ער האָט געהאַלטן אַ רעדע קעגן די „אימפעריאַליס־טישע" מלוכות נאָך מיט צווויי טעג פריער איידער דער עראָפלאַן „יו־2" איז אַראָפּגעשאָסן געוואָרן: אַן אָנזאָג, אַז אומבאַקאַנטע פאַקטאָרן האָבן שוין דאָן געאַרבעט קעגן „פרילינגס־שטימונגען" אין באַציונגען צווישן פעלקער.

זע איך צום ערשטן מאָל דעם קליינעם, דיקלעכן, היפש־מידן „אַלרו־סישן בעל־הבית", וועמ ער רעדט קורץ צו דעם פאַרזאַמלטן עולם אויפן טעוועלעוו־פּלאַץ. ער רעדט רוסיש, און דער ספּאָנטאַן־פאַרזאַמלטער עולם מאַכט זיינע אויסגעשרייען אין אוקראַיניש.

באַלד פליט כרושטשאָוו אָפּ קיין מאָסקווע, וווּ ער וועט מאָרגן אויפ־נעמען די ערשטע־מאַי־דעפילאַדע אויפן „רויטן פּלאַץ" און אויך אַרויס־

געבן שטילערהייט דעם באַפעל אַראָפצושיסן דעם אַמעריקאַנער ערשאָפלאַן, וואָס האָט פאַרבלאָנדזשעט אַזש קיין סוועדלאָווסק.

הינטער דער אימפּראָוויזירטער טריבונע, פון וועלכער כרושטשאָוו רעדט איצט, איז די פּושקינסקע גאַס און די רויט־ציגלדיקע געביידע פון „ספּאָרט־צענטער", וועלכער איז אייגנטלעך די אַמאָליקע הויפּט־סינאַגאָגע.

גיי איך דאָרט אַריין און זע, ווי אויף די שטאַנגען אויף דער מזרח־וואַנט דרייען זיך גימנאַסטיקירנדיקע בחורים און מיידלעך. איבער זיי שיינט נאָך אַלץ די זון דורך דער קיילעכדיקער עפענונג, אונטער וועלכער דער ארון־קודש איז אַמאָל געשטאַנען.

דערמאָן איך זיך, ווי איך בין בעת מיינע רייזעס אָט אַזוי אַריינגע־גאַנגען אין קירכעס פון שפּאַניע — אין טאָלעדאָ, סעוויליע, גראַנאַדע — וועלכע זענען אַמאָל סינאַגאָגעס געווען. דאָס איז אויך געווען גענוג פּיינ־לעך צו זען. אָבער יענע אומוואַנדלונג איז דאָך פאַרגעקומען מיט אַ יאָר פינף הונדערט צוריק, און די אין כאַרקאָוו — פאַר אונדזערע אויגן.

אין יענע שטעט לעבן דאָך גאָרנישט קיין יידן, — און דאָ אין כאַרקאָוו זענען נאָך אַלץ פאַראַן אַכציק טויזנט בירגער באַצייכנטע אין זייער פּאַס־פּאָרט מיט דעם וואָרט „יעוורעי" (ייד) — אָבער אַן אָרט צו דאַוונען פאַר זיי איז אין דער גאַנצער שטאָט נישט געגעבן געוואָרן.

גיי איך אַראָפּ פון בערגל אויבן צו דעם אונטערשטן טייל פון שטאָט, וווּ מיט זיינע גאָלדענע קופּאָלן און צלמים שטייט אין צענטער דער בלאָגאַ־וועשטשענסקי סאָבאָר — די צענטראַלע פּראָוואָסלאַווענע צערקווע. עס איז די צייט פון דער מיטאָגדיקער תפילה און דער גרויסער סאָבאָר איז פול מיט דאַוונענדיקע. עס גייט אַרום צווישן זיי דער בערדיקער מעטראָפּאָליט אין זיינע זילבערנע בגדים און הינטער אים אַ דיאַקאָן — אַ ריז, וואָס שאָקלט מיט אַ ווירוך־לאָמפּ און ברומט מיט אַ טיפן באַס: „גאָספּאָדי פּאָמילוי" (גאָט, האָב רחמנות!), און אַ גוטער כאָר פון פרויען און מענער ערגעץ־וווּ אין די הויכן פון סאָבאָר ווירדערהאַלט: „גאָספּאָדי פּאָמילוי!" און דער עולם — צווישן זיי פיל יינגערע אין אוניפאָרמען פון באַאַמטע — פאַלט אויף די קני, וועט דער מעטראָפּאָליט גייט דורך די ריייען און בענטשט זיי מיטן צייכן פון צלם.

לויט דער באַרימטער פאָרמולע פון קאָמוניזם, אַז רעליגיע איז ווי אָפּיום פאַרן פאָלק, קומט דאָ פאָר עפּנטלעך אַ פאַרקויף פון אָפּיום אין גאָר גרויסע דאָזעס — אפילו אַן אַ דאָקטערס רעצעפּט.

פון אַ זייטיקן אַריינגאַנג טראָגט מען אַרויס קליינע עופעלעך אין ווייסע קישנס אייגעווייקלט: דאָס האָט מען זיי נאָר־וואָס געטויפט לויטן קריסטלעכן צערעמאָניאַל. און אויף דער גאַס אַרום, און אויף די פּלעצער קומען פּאָר איצט די לעצטע צוגרייטונגען צום מאָרגנדיקן יום־טוב — שיינען אומעטום די אופשריפטן „כאַי זשיווע פּיערושע טראוניא", לעבן זאָל דער ערשטער מאַי!

שטערן נישט דעם מעטראָפּאָליט די רויטע בענדער און זיי שטערן אויך נישט דעם געזאַנג פון באַסיקן דיאַקאָן. האָלט איך דאָס פּאָר גאַנץ נאָרמאַל.

און גלייך דערנעבן דעם סאָבאָר טויערט זיך די גרויסע געבויידע פון אוניווערמאַג — אוניווערסאַלער מאַגאַזין — וווּ טויזנטער און טויזנטער פילן אויס אַלע שטאָקן, אַלע דורכגענג און מען מאַכט די לעצטע אינקויפן אויף יום־טוב. גיי איך דאָרט אַריין אינעווייניק. איך וויל קויפן אַ פילם צו מיין קאַדאַק. פּאַרעט זיך לאַנג דער יונגערמאַן, דער פּאַרקויפער, און קאָן נישט צופּאַסן דעם סאָוויעטישן פילם אין מיין אַמעריקאַנער אַפּאַראַט.

דערווייל גיט ער אַ פּרעג אויף יידיש: „צי זענט איר אַ ייד?" וועז איך ענטפער, אַז יאָ, זאָגט מיר דער יונגערמאַן, אַז אפשר א העלפט פון פּער־סאָנאַל דאָ — פיל הונדערטער — זענען יידן. ער גיט־צו: „לויטן פּאַספּאָרט זענען זיי יידן, וויל מיט וואָס באַווייזן זיי עס?". ער אַליין איז פון שטעטל פּיראַטין. האָט אַ פּעטער אין באָסטאָן. מסתם לעבט ער שוין נישט, וויל ער איז געווען אַן אַלטער מאַן וועז די מלחמה איז אויסגעבראָכן. ניין, ער ווייסט נישט, וווּ איך וואָלט געקאָנט אַריינגיין דאָוועגען. אפשר ווייסט דער עלטערער קאָלעגע זיינער, וואָס פּאַרקויפט דאָרט שיך".

גייען מיר צו אים צו. ענטפערט יענער: „מען דאַוונט ערגעץ בשתיקה. געווען אַמאָל דאָ אַ שול, האָבן זיך יידן צעקריגט, געמסרט איינער דעם צווייטן און מען האָט דאָס שולכל פאַרמאַכט".

ער מאַכט אַ סימן מיטן קאָפּ און מיטן פינגער צום ערשטן יונגנמאַן, וואָס האָט מיך צו אים צוגעפירט, אַז „ניין", מען דאַרף נישט רעדן. גייען מיר אַוועק פון אים. זאָגט מיר דער פּיראַטינער יונגערמאַן: „מיר זענען שוין איבערדערצויגן, מיר דאַרפן שוין נישט קיין רעליגיע".

פרעג איך אים, אַנווייזנדיק אויפן סאָבאָר, וואָס מען זעט דורכן פענצטער: „נו, און פאַרוואָס מעגן זיי? פאַרוואָס דערלויבט מען זיי גאַנצע צען

צערקווענס און יידן גאָרנישט?״ ענטפערט ער עפּעס אויטאָמאַטיש: ״ווייל זיי זענען גויים און מיר זענען יידן...״

הערסטו? אזוי פלעגט דאָך אויף אַ סך מיינע פראַגעס ענטפערן מיין זיידע, ווען איך בין נאָך אַ קינד געווען. מער דיסקוטירן דאָ האָב איך שוין נישט צו וואָס.

בין איך אַוועק צו ׳ענער ווייטער גאַס, וווּ מיט פיר יאָר צוריק האָט געווווינט אַ ייד, — אַ צדיק — וועלכן איך האָב דאַן באַשריבן: ער האָט זיך געשטעלט אַלס ציל אויפצושטעלן אַ מקום־תפילה — אַ לעגאַלן פלאַץ צו דאַוונען פאַר די יידן, וואָסווילן דאָס — אין כאַרקאָוו.

ער איז געפאָרן קיין מאָסקווע, קיין קיעוו, מען האָט אים אין ערגעץ נישט אָפּגעזאָגט, אָבער מען האָט איבערגעגעבן די ענדגילטיקע דעציזיע דעם כאַרקאָווער סאָוויעט. און דער אַרטיקער סאָוויעט האָט יאָ אָפּגעזאָגט: ״יידן פאַרוואַנדלען זייערע געבעט־הייזער אין אַן אָרט פון אומלעגאַלן האַנדל״ — איז געווען די איינגעשפּאַרטע, טעמפּע תשובה — אַ תירוץ, וואָס דאָטירט זיך שוין אַ קימא־לן פון אַ פּאָר טויזנט יאָר, נאָך פון די רוימישע צייטן, ביי ענלעכע געלעגנהייטן.

דערווייל זענען אין סטאַלינס תפיסה געשטאַרבן די כאַרקאָווער צוויי רבנים. די מאַכט האָט געקוקט צווישן די פינגער, ווען דאָ און דאָרט האָבן יידן געדאַווענט מיט מנין. לעצטנס אָבער האָט מען גלייך אום ראש־השנה אייניקע מניינים צעיאָגט.

*

עס איז געווען פרייטיק פאַרנאַכט, ווען איך בין אַריין אין דעם אָרעמען שטיבל פון מיין אַלטן באַקאַנטן.

זיין יידענע מיט אַ ווייס טיכל אויפן קאָפּ האָט געשטעלט צוויי מעשענע לייכטערס אויפן טישל.

אין ווינקל איז געשטאַנען אַ הויכער ייד מיט אַ גרויסער באָרד און זיך געשאָקלט צו מנחה.

ער דערקענט מיך. און ווען איך זאָג אים, אַז איך קען פּערזענלעך זיין רבין אין ברוקלין, לויכטן אויף זיינע מידע אויגן. און ער בעט מיך איך זאָל איבערגעבן דעם רבין, אַז זלמן פון האָראָדישטש דאַרף רחמים... (איך האָב דאָס גלייך געטאָן דורך אונדזער קאַלעגע הרב ניסן גאָרדאָן אין דעם טאָג פון מיין צוריקקומען).

ניין, ר׳ זלמן קאָן מיך נישט פירן צו דעם האַלב־לעגאַלן מנין, ווו מען וועט באַלד מקבל־שבת זיין. ער וועט מיר אויפקלערן, ווו ער געפינט זיך, און איך וועל אים אַליין געפינען. אים, ר׳ זלמנען, האָט ״מען שטרענג פאַרזאָגט״, ער זאָל זיך מער נישט מישן אין קהלשע ענינים. דאָוונט ער ביחידות. ער לעבט איצטער, נאָך זיינע דורכפאַלן, אינגאַנצן אָפגעזונדערט פון קהל. ער וויל נישט מיטשלעפן מיט זיין באָרד און פּאות פאַרשידענע נישט געווינטשענע מענטשן, וואָס האָבן אים אַ טבע נאָכצוגיין.

איז ״א גוטן שבת, ר׳ זלמן! זאָל דער אייבערשטער אונדז אַלעמען העלפן״...

״אַ גוטן שבת!״ — דערהער איך הינטער זיך די זעלבע טרויעריקע שטימעס פון מאַן און וויב.

יאָ, איך האָב געטראָפן צו דעם לאַנגן הויף מיט די אַלטע הילצערנע הייזער. אין לעצטן פון זיי דאָוונט מען שוין.

איך גליטש זיך אַריין אין אַן ענגן צימער, פול מיט אַ צוואַנציק מתפּללים. איך וויל נישט מען זאָל מיך באַמערקן, אָבער אַלע קוקן מיך שאַרף אָן.

עלטערע, פאַרחושכטע יידן. צווישן קבלת שבת און מעריב גיט מען מיר ״שלום״: אַ ייד פון וואַרשע בין איך. האָב יאָרצייט.

״ווער האָט אייך געגעבן דעם אַדרעס פון מנין?״

״אָט אַזוי, זיך צופעליק דערווּוסט!״

ווי אַרעם און ווי ענג דער צימער איז! אין ווינקל שטייט אַ בעט. וווּיסע פאַרהענגלעך אויף די פענצטער.

איך זע דעם ״עמוד״, אָבער — אָבער ווו איז דער ״אַרון־קודש״? וווּיזט מיר עמעצער אָן שווייגנדיק מיטן פינגער אויף אַ קעסטל, וואָס שטייט אונטערן בעט. וווּיס איך שוין ווו עס ליגט די ספר־תורה... עס הייבט מיך אָן שטיקן אין האַלדז. געדענק איך דאָך די קהילה קדושה אין כאַרקאָוו אין פולן גלאַנץ, מיט די איבער 20 בתי־מדרשים, מיט די רעליגיעזע פירער: הרב ר׳ מאיר אָטלאָס, הרב מילייקאָווסקי, ר׳ מאיר אראָנסאָן און ר׳ אברהם שאָשקעס זכרונם לברכה.

אָט נאָך זיי הייב איך אָן זאָגן מיין ״קדיש״. און איך באַהערש זיך נישט און צעווייין זיך אויפן קול: דאָס ערשטע און דאָס איינציקע מאָל בעת מיין רוסישער רייזע.

די יידן אַרום קוקן מיך אָן פאַרוווּנדערט, פּרובירן באַרויקן.

און עס דוכט זיך מיר, אַז דאָרט אונטערן בעט וויינט מיט מיר מיט די פאַרשעמטע ספר־תורה וואָס ליגט אין קעסטל.

שפּעטער, ווען דער עולם שטייט צו מעריב „שמונה עשרה", גנבע איך זיך אַרויס פון כאַרקאָוועד מנין. איך וויל נישט רעדן מער, איך האָב גאָר־נישט וואָס צו ענטפערן אויף פראַגן...

לאַנג בלאָנדזשע איך דורך די גאַסן אויפן וועג צו מיין האָטעל.

*

ווי איך האָב שוין נישט אין מאָל דערמאָנט, איז כאַרקאָוו אַ שטאָט, ווו איך האָב אַ סך יאָרן פאַרבראַכט, ווו מיינע עלטערן און משפּחה האָבן געלעבט בעת די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און בעת די שפּע־טערדיקע זיבן (געגוי) איבערקערעניש; ווו איך האָב געלערנט אין אוני־ווערסיטעט, חתונה געהאַט, אַ זון איז געבוירן געוואָרן, ווו איך בין געווייליט געוואָרן אַלס מיטגליד פון דעם ערשטן דעמאָקראַטישן קהילה־ראַט, אַלס מיטגליד פון שטאָט־ראַט; ווו איך בין געזעסן פאַר די לעצטע ביידע „עבירות" אין דער כאַרקאָווער תפיסה, און מאָביליזירט געוואָרן שפּעטער אַלס אַ שפּראַך־עקספּערט אין אויסערן־קאָמיסאַריאַט (מיניסטעריום) אונ־טער דעם טאַלאַנטפולן ערשטן באָלשעוויסטישן פּרעמיער כריסטיאַן ראַקאָווסקי...

און טאָמער איז די דאָזיקע ביאָגראַפּיע־נאָטיץ נישט פול, בין איך געוואָרן אויך אין די פינצטערע פּעטלורא־מאַכנאָ־יאָרן דער שף פון דער „צעירי ציון" זעלבשוץ־קאָמאַנדע (מיט ביקסן, פּולעמיאָטן און האַנטגרא־נאַטן), וועלכע האָט צוזאַמען מיטן „בונד" און די „עס־ער" געבילדעט אַ ווירקזאַמע מאַכט פון מער ווי טויזנט יונגע, אויף אַלץ גרייטע קעמפער.

אגב, איז כדאי צו דערמאָנען, אַז צווישן אונדזערע „סאָלדאַטן" זענען געווען אַזעלכע וועטעראַנען פון דער שפּעטערדיקער מדינת ישראל, ווי: אברהם לעווינסאָן ע״ה, ישראל מערעמינסקי, א. זאבאַרסקי (פּרעזידענט פון דער „בנק הפּועלים"), און אויך דער שפּעטערדיקער אינערן־מיניסטער פון מדינת ישראל, בר יהודה (אידעלסאָן).

די דאָזיקע שטאָט איז אייגנעבאַקן אין מיין האַרצן אַלס די, פון וועל־כער איך האָב געמאַכט דעם געוואָגטן שפּרונג אין די שפּעטערדיקע פּער־ציק יאָר פון מיין לעבן.

אַ גוטע שול — אַ מענטשלעכע און אַ ייִדישע — דאָרט געהאַט.

און איצט גיי איך אַרויס פון מיין „אינטוריסט"־האָטעל, אויף דער סוועדלאָוו־גאַס, און שפּאַציר איבער די זייטן פון זכרונות־בוך...

אָט רופט זיך די דאָזיקע גאַס אויפן נאָמען פון דעם יידישן באָלשע־ויק, דעם געטרייעז לענין־נאָכפאָלגער, סווערדלאָוו. געדענק איך, ווי הייבט וואָלט דאָס געווען, דעם דאָזיקן סווערדלאָוו — אַ קליין־געוואַקסענעם, טובערקולאָז־אויסזעענדיקן ייד מיט אַ שווערץ באָלעבאָטיש בערדל, מיט אומעטיקע אויגן. איך זע אים ווי ער שטייט אויפן פּאָוולאָווסקי־פּלאַץ (הייבט א. נ. פון ראָזאַ לוקסעמבורג) און נעמט אויף אַ פּאַראַד פון דער רויטער אַרמיי, וואָס האָט נאָר־וואָס באַזעצט די שטאָט נאָך דעם, ווי ווילהעלמס דייטשן זענען פון דאָרט אַרויסגעיאָגט געוואָרן.

איך שטיי נאָענט נעבן סווערדלאָוון און טראַכט דאָן: געוואָלד, ווי קומט דאָס, וואָס פאַר דעם דאָזיקן אַ ביסל מלמדיש־אויסזעענדיקן באָבערדלטן ייד אין שפּאָקולן פאַרבייגן זיך די שטאָלצע פענער פון דער דעמאָלט נאָך „רויטער גווארדיע"? וועט דאָס לאַנג אָנהאַלטן?

און עס גייען אַריבער צוויי מאָנאַטן: אין כארקאָוו שטורעמט אַריין דער פאַרגעטערטער ביי אייניקע און דער פּאַרהאַסטער ביי אַנדערע, שוין דעמאָלט לעגענדאַרער לעוו טראָצקי.

אָט רעדט ער אויפן זעלביקן פּאָוולאָווסקי־פּלאַץ, אָבער נישט מלמדיש, נאָר פאַרריסן איז זיין בערדל. און דורך די שפּאָקולן בליצן אַראָפּאַנטיש אויגן־פייערן. און זיין שטים קלינגט פול מיט מעטאַל, וואָס דונערט און דראָט. וועמען דראָט ער? די סאָציאַל־דעמאָקראַטן, מענשעוויקעס און סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן דעמאָלט געהאַט אויסגעווייליט אַ מערהייט אין אַרבעטער־סאָוויעט. טראָצקי דונערט:

„מיר וועלן אייך פאַרמאַכן אייערע מיילער; מיר וועלן שמידן אין קייטן אייערע פאַרריעטעריש העכט, וואָס וואָגן זיך קעגנצושטעלן דעם פּאָרויס־מאַרשירנדיקן באָלשעוויזם!"

איך זע ווי טראָצקי שטייט אין זיין כאַקי־בלוזע — מיט אין האָנט אין דעם לעדערנעם פּאַס, אויף וועלכן עס הענגט דער רעוואָלווער, און מיט דער צווייטער האָנט געביילט אַ פויסט — געוועדעט צו דער גאַנצער וועלט.

און ער האָט דאָן זיין וואָרט געהאַלטן, דער טראָצקי. פיל, פיל מיילער פון מענשעוויקעס און עס־ערן זענען פאַרשטאָפט געוואָרן, און פיל הענט זענען געוואָרן געשמידט אין קייטן.

האָב איך דען נישט געזען די אָפענע טרומנעס, וואָס מען האָט געטראָגן אין דער גרויסער לוויה, וועלכע איז פֿאַרגעקומען מיט דריי מאָנאַטן שפּעטער נאָך דער דאָזיקער רעדע — שוין אונטער דעם דעניקין־רעזשים, וועלן מען האָט געעפנט די קעלערן פון דער „טשעקאָ", אויף טשערנישעווסקי־גאַס, אזן פון דאָרט אַרויסגענומען הונדערטער פֿאַרמאָרעטע, פֿאַרמוטשעטע טויטע קערפּערס, אויך פון רעוואָלוציאָנערן, וואָס האָבן, אָבער, געהייסן ביי טראָצקין „סאָציאַל־רעוואָלוציאָנערן"?

טראָצקי — דער געניאַלער טשעמפּיאָן פון אַ פּערמאַנענטער רעוואָלוציע — דער מענטש, וואָס האָט, אייגנטלעך, אָנגעפירט מיט דער רויטער אַרמיי און געזיגט אונטער אירע פענער; דער פֿאַקטישער גרינדער, צוזאַמען מיט לענינען, פון דעם היינטיקן ראַטן־פֿאַרבאַנד; דער דאָזיקער קאָמפּראָמיסלאָזער מענטש איז דאָך אויך קיין „וועגעטאַריער" נישט געווען! זייגע הויכע מיליטעריש שטיוול האָבן ביז איבער די כאָליעווע געטראָטן אין מענטשלעך בלוט...

נאָר אונדזער שנאה צום וויניקער העלדישן און נאָך מער מערדעריש סטאַלין מאַכט אונדז פֿאַרגעסן, אַז טראָצקיס „עלימינאַציע" באַצייטנס, אין יולי פון דעם יאָר 1917, וואָלט אפשר אָפּגעהיטן רוסלאַנד אַלס אַ דעמאָקראַטישע מלוכה, געפירט דורך דער מערהייט פון רוסישן פֿאָלק, דורך דיזאָזיקע אַכציק פּראָצענט, וואָס האָבן געשיקט אין דער גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג סאָציאַליסטן פון אַן אַנדער מין, ווי דאָס איז געווען די קליקע פון „סמאָלני אינסטיטוט", לענין, טראָצקי, זינאָוויעוו, קאָמענייוו, בוכאַרין, פּיאַטאַקאָוו און פיל אַנדערע (ניין! וועגן סטאַלינען האָבן מיר דעמאָלט נישט געהערט, וועגן כרושטשאָוון אַוודאי נישט).

פֿאַרוואָס דערמאָן איך דאָס איצט? ווייל דער פֿאָולאָווסקי־פֿלאָק, וווּ די דערמאָנטע געשעענישן זענען פֿאָרגעקומען, הייסט איצט אויפן נאָמען פון ראָזאַ לוקסעמבורג — פון יענער יידישער טאָכטער, וואָס האָט געהאַט „שכל" צו שטאַרבן צוזאַמען מיט ליבקנעכטן אין די בערלינער קאָמפן פון די ספּאַרטאַקאָווצעס.

איך זאָג: „געהאַט שכל צו שטאַרבן אין דער ריכטיקער צייט", ווייל... איך בין מער ווי זיכער, אַז אָט יענע קליינינקע, פלאַמענדיקע ראָזאַ, וואָס איז געווען אַזוי נאָענט צו טראָצקיס מעטאָדן און אידעאַלן — וואָלט געהאַלטן מיט אים און זיינע אָנהענגער בעת די שפּעטערדיקע ליקווידאַציע־

פראָצעסן. איז זי אַוועק אין 1919, און איצט הייסן שטעטלעך און גאַסן אויף איר נאָמען.

אָט בין איך אויף דעם אַמאָליקן ניקאָלאַיעווסקי־פּלאַץ, וואָס הייסט טעוועלעוו־פּלאַץ. ווידעראַמאָל שטייט פאָר מיינע אויגן דער דאָזיקער געוויקסיקער ייד מיט דער לאַנגער באָרד, וועלכער איז געווען אַ בעקער פון פאַך און אַן איבערגעגעבענער באָלשעוויק.

נישט איין מאָל פלעג איך מיט אים צוזאַמען רעדן אויף אַלגעמיינע סטודענטישע מיטינגען. ער, דער פאָרשטייער פון דער דעמאָלטיקער אונ־טערערדישער פאַרטיי, און איך, אַ רעפּרעזענטאַנט פון די „צעירי ציון".

און אַז די דעניקינצעס האָבן אים געכאַפט און דערשאָסן, האָט מען דעם שענסטן פּלאַץ אין כאַרקאָוו אָנגערופן אויף זיין נאָמען: „פּלאָשטשאַד טעוועלעווא".

אָבער זינאָוויעוו, דער דעמאָלטיקער פאַקטישער הערשער איבער לענינגראַד און פאָרזיצער פון דעם „דריטן אינטערנאַציאָנאַל", האָט אויך דעמאָלט באַזוכט כאַרקאָוו. אויף דעם זעלביקן פּלאַץ האָט ער פיל מאָל געשטורעמט. ער האָט באָפוילן די אַרבעטער צו גיין באַזוכן די „בורזשוא־זע" הייזער און צונעמען פון דאָרט אַלץ, וואָס איז איבעריק, איבערלאָזן בלויז צוויי העמדער און איין אָנצוג. „גראָב נאָגראַבליענאָיע!" רויב דאָס אָנגערויבטע! און מען האָט גערויבט. טאָג און נאַכט זענען בריגאַדעס אַרבעטער און טיפן, וואָס האָבן באַלאָנגט צו דער אונטערוועלט, געגאַנגען איבער די הייזער פון דער גרויסשטאָט כאַרקאָוו און גערויבט. דער רעזול־טאַט: דער „פּראָלעטאַריער" האָט געהאָט אַ פּאָר טוץ העמדער, און דער אַזויגערופענער „בורזשוי" איז קוים געבליבן ביי איין העמד.

איך האָב דאָן דעם געלן זינאָוויעוו, מיט דעם פרעכן פּנים און צינישן שמייכל, געזען און געהערט אין כאַרקאָוו. אייגנטלעך, וואָלט מען כאָטש איין פּלאַץ געדאַרפט אָנרופן אויף דעם נאָמען פון דעם דאָזיקן „גרישקא ראַז־באַיניק", ווי דאָס פּאָלק האָט אים געהייסן, ווייל מען האָט אים גאָרנישט ליב געהאַט, כאָטש ער האָט אַזוי „ליבעראַל" געהייסן ראָבעווען.

אָבער „גרישקא" האָט זיך פאַרזינדיקט קעגן סטאַלינען דעם מאָנסטער־מערדער, און ער איז אויך אַוועק דאָרטן, ווו קאָמעניעוו, פּיאַטאַקאָוו און אַנדערע, וועמען איך האָב געהערט רעדן און רופן צו רעוואָלוציע אָט אויף די זעלביקע גאַסן, וואָס טראָגן איצט די נעמען פון די, וואָס האָבן געהאַט „מזל" צו שטאַרבן איידער סטאַלין איז געוואָרן דער הערשער און האָט, ווי

אין דעם גריכישן עפאס, ווי מעדאא, אויפגעפרעסן די קינדער פון דער רעוואלוציע.

צי ווייסן די אוקראינער אין כארקאוו, אז סוערדלאוו און לוקסעמבורג און טעוועלעוו, דורך וועמענס גאסן איך שפרייז איצט, זענען געווען יידן? געוויס נישט! אין דעם דיקן בוך וועגן כארקאוו, וואס איך האלט איצט אין דער האנט, אין צוויי שפראכן — אין אוקראיניש און אין ענגליש — מיט אילוסטראציעס, איז דאס ווארט "יד" בכלל נישט דערמאנט, כאטש עס וועלט דארט דערציילט אזוי פיל וועגן דער געשיכטע פון דער דאזיקער שטאט אין משך פון די לעצטע 200 יאר; כאמש פאטאגראפירט זענען די הייליקע "אוספענסקע", "בלאגאוועשטשענסקע" און אנדערע צערקווס, כאטש אין כארקאוו וווינען נאך היינט מער ווי זעכציק טויזנט יידן. אבער קיין שום יידישער אדרעס איז נישטא — נישט קיין שול און נישט קיין שולע — גארנישט!

האב איך דעריבער ארויסגעצויגן דריי אדרעסן פון יידן, און אויב איר ווילט, גאנצע פינף! די גאסן פון קארל מארקס, פון סוערדלאוו, פון טעוועלעוו, פון ראזא לוקסעמבורג, און אויך פון דעם אמאל באוועסטן אויגן־פראפעסאר הירשמאן, דעם פריינד פון די ארעמע, ווי מיר, סטודענטן, האבן אים גערופן.

טאקע אויף דער דאזיקער גאס גיי איך איצט צו פריינד, וועלכע איך האב נאך באזוכט מיט פיר יאר צוריק.

זייערע בריידער זענען פאפולערע און אקטיווע טוערס אין דעם הסתדרות־קאמפיין, איר קרן קימת, און אין אנדערע וויכטיקע אינסטיטוציעס אין ניו־יארק. האב איך דעם אויפטראג צו ברענגען קיין כארקאוו א לעבעדיקן גרוס פון זיי. וועגן דעם האט מען זיי געשריבן און אויך איך האב געמעלדעט מיין אנקומען אין זייער מער ווי באשיידענער וווינונג.

ווארטן אויף מיר ארום דעם טיש א צענדליק סאוויעטישע בירגער. ניין, זיי האבן נישט קיין מורא זיך צו טרעפן מיט דעם אמעריקאנער גאסט. דער בעל־הבית פון דער דירה איז א מעכאניקער אין דער גרעסטער כאר־קאווער טראקטארן־פאבריק, ווו עס זענען באשעפטיקט פערציק טויזנט ארבעטער. דאס איז איינע פון די גרעסטע פאבריקן אין רוסלאנד. ער פאר־דינט נישט מער ווי 800 רובל א חודש (אכציק דאלאר לויט דעם אפיציעלן קורס). אבער ער זאגט, אז עס סטייט אים אויף אויסצוהאלטן זיין דירה (איין צימער, משטיינסגעזאגט, אויף א לאנגן שמוציקן הויף, אן באקוועם־

לעכקייטן). נעבן צימער געפינט זיך אַ קליין קיכל, ווו עס שטייט איינע פון די גרעסטע דערפינדונגען פון אונדזער „ספוטניק"־עפאָכע, אַן אלט־מאָדיש פּרימוס־מאַשינקעלע, וואָס ברענט אויף קעראָסין.

זאָגט מיר דער גאַסטגעבער, אַז אין זיין פאַבריק זענען אויך פאַראַן אַ צאָל יידישע אַרבעטער, צווישן זיי דריי נאַטשאַלניקעס פון אַפּטיילונגען.

„און ווי באַציען זיך די אַרבעטער צו זייערע יידישע קאָלעגן?" — פרעג איך.

„דעם אמת געזאָגט, האָט מען אונדז נישט ליב. מיר אַרבעטן נישט ערגער ווי די אַנדערע. אייניקע פון אונדז זענען אפילו סטאַכאַנאָווצעס (טשעמפּיאָנען אין זייער אַרבעט). אָבער מען האָט אונדז גאָר־גאָר נישט ליב. פאַרוואָס? דאָס קאָן איך אייך נישט דערקלערן, ווייל מיר אַליין ווייסן נישט די סיבות. דעריבער דאַרף מען זיך נישט ווונדערן וואָס דער ייד, אין אַ פּיינטלעכער אַטמאָספערע, זוכט אַוועקצוגיין ערגעץ אַנדערשוווּ, צו אַן אַנדערער אַרבעט".

נו, און די טאַכטער? זי איז אַ מיידל אין די צוואַנציקער יאָרן. זי איז שוין אַן אינזשעניר און פאַרדינט גאַנצע טויזנט רובל אַ חודש. אָבער אויך זי דריקט אויס פאַרוווּנדערונג פאַרוואָס מען האָט אונדז נישט ליב.

און עס זיצט אויך ביים טיש גאָר א חשובער גאַסט מיט זיין פרוי. ער איז אַ באַרימטער אינזשעניר אין דאָנעצקער קוילן־באַסיין, וואָס אונטער אים געפינען זיך שוין פיל טויזנטער אַרבעטער. ער איז ספעציעל געקומען מיט אַן אייגענעם אויטאָמאָביל אַוש פון סטאַלינאָ (אמאָל יוזאָווקאָ). ער איז געפאָרן זעקס שעה, כדי אָפּצונעמען דעם אַמעריקאַנער גרוס. ער איז אַ מיטגליד פון דער פאַרטיי. ער פאַרדינט באַלד צען מאָל אַזוי פיל, ווי דער מעכאַניקער. און פון אים הער איך שוין נישט קיין וואָרט קריטיק וועגן דער באַציונג צו אים אלס ייד. אַזאָ מענטש וויסט ווי צו האַלטן זיין צונג. אָבער זיין פרוי זאָגט מיר, אַז די אייניקע טויזנט יידן אין דער שטאָט יוזאָווקע ווערן שנעל אַסימילירט. ווי ווייט ס'איז איר באַווווסט, האָט מען אָפילו אין די לעצטע ימים־נוראים קיין „מנין" נישט דערלויבט.

זיי הערן געַרן מיינע גרוסן פון אַמעריקע. איך דערצייל אויך וועגן מיין רייזע איבער מדינת ישראל. דער פאַרטיי־אינזשעניר גיט אַ זאָג:

„איך גלייב נישט אין גאָט. אָבער אויף דעם גאַנצן וועג, וואָס איך האָב געטריבן דעם אויטאָמאָביל, האָב איך שטיל מתפלל געווען, אַז מיר

זאָלן אייך נאָך פאַרכאפן אין כאַרקאָוו. און ווי איר זעט, איז אונדזער תפילה דערהערט געוואָרן.

איך לאָז איבער פאַר פסיכאָאַנאַליטיקער צו טאָן אַ טיפערן קוק אין דער נשמה פון דעם דאָזיקן סימפאַטישן „נישט־גלויביקן".

דערנאָך גיי איך באַזוכן דעם אַלטן באַקאַנטן אהרן סאָהן, דעם פעטער פון מיין גוטן פריינד דוד סאָהן, רעדאַקטאָר פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע" און פירער פון דעם ביאַליסטאָקער מושב־זקנים אין ניו־יאָרק.

ער דערפרייט זיך מיט מיר זייער שטאַרק. ער דערציילט מיר ווענן די יאָרן, ווען ער איז געווען פאָרזיצער פון אַ יידישן קאָלכאָז אין קרים, ווען יונג און אַלט האָבן געאַקטערט און געזייט יידיש־סאָוויעטישע פעלדער, ווען די פראָקאָל־ביכער אין יענעם קאָלכאָז זענען געפירט געוואָרן אין דער יידישער שפראַך. דאָס איז אַלץ געווען איידער די נאַציס זענען אַנגעקאַלן אויפן ראַטן־פאַרבאַנד. נו, און איצט? דער קאָלכאָז איז נאָך אַלץ פאָראַן. אָבער די יידן האָט מען נישט צוריקגעזענדן. איצט באַקומט ער שוין די סאָציאַלע הילף פון 450 רובל אַ חודש, און ער לעבט שוועלעך אָט אין דער הילצערנער כאַטקע, ווו איך האָב אים געפונען.

און כאָטש ער איז אַ פאַרטיי־מענטש, האָט מען ביי אים געפראָווט אַ סדר פאַר צען פערזאָן; ביי דער קוזינע זיינער, ראָזע — אויך אַ ביאַליסטאָקעריז — פאַר אַכט מענטשן.

„די הגדה האָבן מיר נישט געזאָגט, אָבער קניידלעך מיט אַ קרעכץ האָבן מיר געגעסן. פאַרוואָס מיט אַ קרעכץ? ווייל עס פאַרדריסט אונדז די באַציונג צו אַלץ, ווָאס איז יידיש, און ווייל מיר ווילן גאָרנישט גלייבן, אַז מדינת ישראל איז אַזוי שלעכט, ווי מען דערציילט אונדז, און אַז די אַראָבער זענען גאָלע מלאכים...".

פירט מיר אהרון סאָהן אַוועק צו נאָך אַ ביאַליסטאָקער ייד, מרדכי בר־אָשר זילבערבלאָט איז זיין נאָמען. ער איז אַ זשוואָווע יידל פון איבער זיבעציק יאָר.

אויך ער ווויגט אין אָפּגעלאָזענער גאַס, אין אַ הילצערן הויז. ער באַקומט סאָציאַלע הילף 570 רובל אַ חודש, און ער קומט ווי עס איז דורך. מצות האָט ער אויף פסח געקויפט אומלעגאַל און געצאָלט צו צוואַנציק רובל אַ קילאָ, פיר מאָל אַזוי פיל ווי עס האָט געדאַרפט קאָסטן, ווען מען

דערלויבט אין אוקראַינע צו באַקן מצות אַפיציעל. איז ער מיך מכבד מיט אַן אַלטער מצה, וואָס איז דיק ווי אַ פּאַדעשווע, און מען קאָן זי קוים אייַנבייסן.

און דער אַלטער זילבערבלאַט באַנוצט די געלעגנהייט אויסצורעכענען פאַר מיר די חטאים פון מדינת ישראל: צופיל פּאָליטישע פּאַרטייען; מען לעבט דאָרט פון אַמעריקאַנער „חלוקה"; מען באַפאַלט אומנייטיק די אַראַבישע לענדער; מען פירט אַ ליבע מיט די דייטשן, און די אַלע אַנדערע טענות, וואָס ער לייענט יעדן טאָג אין אַ צייטונג, וואָס הייסט „פּראַוודאַ" („אמת" אויף רוסיש, אָבער כולו שקר לויט די אַלגעמיין־מענטשלעכע באַגריפן).

פאַרהאַלט איך זיך שוין אַ ביסל לענגער מיט דעם דאָזיקן „בייזן" לאַנדסמאַן. איך קלער אים אויף די זאַכן, וואָס איך וויים, און מיר געזעגענען זיך ווי פריינד.

מיינע באַגעגענישן אין כאַרקאָוער שרייבער-פאַראיין

אַ פיינע אויפנאַמע האָב איך געהאַט אין כאַרקאָוער סאָוויעטישן שרייבער־פאַראיין.

איך בין דאָרט געקומען זוכן אַ קאָנטאַקט מיט די צווויי יידישע שרייבער, וואָס לויט מיינע ידיעות, ווויינען זיי נאָך אין כאַרקאָוו — עוזר גאָלדעס און חנה לעווין.

האָט מיך האַרציק אויפגענומען אַ יונגער רוס איוואַן באַראַבאַש. כאָטש מיט אַ יידיש־אונגאַרישן פאַמיליע־נאָמען, איז ער אָבער אַ ריינער סלאַוו, אַזוי זאָגט ער און אַזוי קוקט ער טאַקע אויס מיט זיינע בלאָנדע האָר און אָפענע בלויע אויגן.

דערקלערט ער מיר, אַז עוזר גאָלדעס ווויינט שוין נישט מער אין כאַרקאָוו און אַז חנה לעווין ווערט עטלעפּאָנירן וועגן מיין פאַרלאַנג זי צו זען — דערביי גיט ער מיר איר פריוואַטן אַדרעס. ער זאָגט אויך, אַז דער שרייבער־פאַראיין קלויבט זיך איצט צו פייערן חנהס זעכציק־יאָריקן יובילי מיט אַרויסגעבן אַ זאַמלבוך פון אירע ווערק.

— אין יידיש? — פרעג איך מיט דער גאַנצער נאַיווקייט.

— ניין, אין אוקראַיניש.

פרעג איך נישט מער.

עס קומען אַריין אין צימער נאָך צווייַ שרייבער: איינער איז דער באַקאַנטער אוקראַיניישער פעליעטאָניסט באָריס ווישניעווסקי — אַ מיטל־יאָריקער ייד מיט פריילעכע אויגן, און דער צווייטער — אַ הויכער, דיקער רוס, וועלכער ווערט מיר פאָרגעשטעלט אלס געזעראַל סאָפראָנאָוו, דער געשיכטע־שרייבער פון קריג מיט די נאַציס.

דער גענעראַל־שרייבער איז ציווייל־געקליידט, אָבער זיין אָנצוג איז באַצירט מיט אַ רייַ אויטצייכענונגען פון „גרויס פאַטערלאַנד־קריג״. ער דערקלערט מיר די באַדייטונג פון די פאַרביקע בענדלעך: „צוויי מאָל דער לענין־אָרדן, דריי מאָל דער אָרדן פון „רויטער פאָן״, דאָן די אָרדנס פון קוטוזאָוו, סוווארָאָוו און נאָך אַנדערע.

אַ העלד און אַן אינטערעסאַנטער מענטש, און מ׳זאָגט אויך, אַ גרויסער מיליטער־היסטאָריקער.

ער הערט זיך צו שווייגנדיק צו מיין שמועס מיט באָריס ווישניעווסקי.

איך פרעג, נאַטירלעך, ווען וועט מען שוין קאָנען אַרויסגעבן חנה לעווינס ווערק אין יידישן אָריגינאַל?

ענטפערט ווישניעווסקי, לייכט און „זעלבסטפאַרשטענדלעך״:

„יידן דאַרפן זיך אַסימילירן. דאָס אונטערשטרייכן דעם יידישן מאָמענט איז נישט רעכט פאַר רוסלאַנד און נישט אַזוי גוט פאַר יידן. מיר, שרייבער פון דער יידישער נאַציאָנאַליטעט, פאַרנעמען דאָך דעם דריטן פלאַץ אין צאָל צווישן אַלע סאָוויעטישע שרייבער — אַרום אַכט הונדערט זענען מיר — און מיר פילן זיך גאָנץ גוט אין די שפּראָכן פון סאָוויעטישן פאָלאַנד. איך אַליין קען נאָך יידיש, — אָבער בין איך דאָך פון די לעצטע פון מיין דור״.

פרעג איך אים: פאַרוואָס, אויב אַסימילאַציע אין אַזאַ גוט מיטל צום סאָוויעטישן רעזשים, עקזיסטירן נאָך אַלץ אין רוסלאַנד אַרום זיבעציק שפּראָכן פון די פעלקער, וועלכע ווילן האָבן זייערע ווערק אין דער אייגענער פאַלקס־שפּראַך? און, ווי מיר איז באַווּסט, דערפינדט מען נאָך אַלץ נייע „אלף־ביתן״ פאַר ווייטע אָפּגעשטאָנענע פאַלקס־גרופּן?

זאָגט ווישניעווסקי, אַז ער האָפט, אַז די באַגרענעצונג קעגן דעם יידישן „אַלפאַוויט״ (אלף־בית) וועט זיך דאָך ענדיקן, און אַ גוטן סימן זענען די דריי ביכער, וואָס זענען לעצטן יאָר דערשינען אין יידיש (מענדעלע, פּרץ, שלום־עליכם).

און אונדזער דיסקוסיע ענדיקט זיך מיט פריינדלעכע זכרונות וועגן דער צייט פון דעם כארקאָוו מיט פערציק יאָר צוריק, וועלכן איך געדענק.

איך וואָלט געוואָלט אונטערשטרייכן די העפלעכקייט מיט וועלכער אַ טייל קולטורעלע רוסן צייכענען זיך אויס אין באציונג צו זייער גאַסט: איוואַן באראבאַש באגלייט מיך ביים אַרויסגאַנג אַלע דריי שטאָק ביז אונטן.

וועז איך באַדאַנק אים פאַר אַזאַ טרחה, זאָגט ער: „דאָס איז אונדזער פאַרגעניגן, וועז אַ גאַסט קומט און פרישט אונדז אָפּ מיט דערציילונגען. דאָס קלענסטע, וואָס איך קאָן טאָן, איז באַגלייטן אים ביז דעם אַרויסגאַנג".

מיטן אַדרעס, וואָס מען האָט מיר געגעבן אין שרייבער־פאַראיין, גיי איך באַזוכן די שרייבערין חנה לעווין אין איר ווינונג אין גרויסן און באַקוועמען „הויז פאַר ליטעראַטן".

איך קלינג אָן אין דער ווינונג. גייט מיר אַרויס אַנטקעגן אַ ברונעט, יונג יידיש מיידל, וועלכע שטעלט זיך פאָר אַלס חנהס טאָכטער.

— צי קאָן איך זען אייער מוטער?

— ליידער, ניין! די מוטער איז איצט אויף אַ באַזוך ביים קראַנקן פאָטער אין שפּיטאָל.

— צי האָט מען אייך טעלעפאָנירט פון שרייבער־פאַראיין, אַז איך קום?

— יאָ, טעלעפאָנירט, אָבער די מוטער האָט געמוזט אַוועקגיין. אַנט־שולדיקט.

מסתם איז דאָס אַלץ אמת. וועט דאָך נישט אַ טאָכטער אויסטראַכטן אויף איר פאָטער, אַז ער ליגט שווער קראַנק אין שפּיטאָל און די מוטער איז מיט אים?

*

און פאַרנאַכט בין איך שוין אויף דעם כארקאָוער וואָקזאַל, וועלכער איז רעסטאָוורירט געוואָרן צו זיין פאַרמלחמהדיקן גלאַנץ.

מען גיט מיר אַ באַזונדערע קופּע אין דעם זייער באַקוועמען שלאָף־וואַגאָן. איך בין אַליין, כאָטש אין אַנדערע קופּעס נעכטיקט מען זאַלבעפערט.

דעם קאָנטראָקט מיט די רוסישע פאַסאַזשירן קאָן איך אָנהאַלטן אין קאַריאַדאָר, וווּ אַלע שטויסן זיך צוזאַמען ביי די פענצטער.

דער צוג פאָרט אַרויס פון כארקאָוו זיבן אָוונט און וועט זעקס פאַרטאָג זיין אין קיעוו.

לויפן פאַרבי פאַר מיינע אויגן, פולע מיט נאָסטאַלגיע, די אַזוי גוט באַקאַנטע פון אַמאָל אוקראַיניש שטעט. מיר פאַרהאַלטן זיך כמעט אַ שעה אין פֿאַלטאַווע. כ׳זוך כאַטש איין באַקאַנט פּנים, כאַטש איך וויס מיטן גאַנצן צער, אַז די נאַציס און זייערע פאַרבינדעטע האָבן יענע יידן פון פֿאַלטאַווע, וואָס איך געדענק, פאַרטיליקט, און די שטאָט פון באַראַכאָוו און בן־צבי איז איצט פּוסט פאַר מיר און וויסט.

ציען זיך אין דער לבנהדיקער נאַכט שטעטלעך און דערפער מיט אַמאָל אַזעלכע אינטים־קלינגענדיקע נעמען. ציען זיך די באַרימטע קאַרשן־גערטנער באַשאַטן מיט זייער ערשטן וויסן בלי, געגלעט פון בלאַסן לבנה־ליכט, וועלכער לויפט נאָך אונדזער צוג.

גאָגאָל האָט דאָך די קאַרשן־גערטנער און די לבנה־נעכט אין זיין באַליבט אוקראַינע אַזוי שיין באַזונגען. און זיי זענען שיין. אָבער מיר פעלט דער טאַלאַנט און דער אוקראַינישער פּאַטריאָטיזם נאָכצוזינגען. רינט אויס דאָס שיינע און עס בלייבן נעמען פון שטעט און שטעטלעך — באַווייזן נישט באַזונגען — אין אונדזער געשיכטע פון כמיעלניצקיס צייטן ביז די שחיטות פון לעצטן קריג.

עס איז פאַרטאָג, אַזאַ פרישער, קילער און זוניקער. עס באַווייזן זיך די דאַטשע־ערטער אַרום קיעוו, די בויבעריקס פון שלום־עליכם.

און עס גיט אַ זילבערנעם בליץ דער בריטער טייך דניעפּער מיט די הענגענדיקע בריקן, מיט די גרינע בערג אַרום, מיט די גאָלדענע קופּאָלן פון דער קיעווסקא־פּעטשערסקאַ לאַווראַ.

עס איז זונטיק פאַרטאָג און די שיינע גאַסן פון פרעמטיקן קיעוו ליגן אויסגעצויגן מיט זייערע שוואַרצע אַספאַלטן און וויסע הייזער.

אַך, ווי שיין איז קיעוו רעסטאַווירט און אָפּגעבויט! שענער ווי מאָסקווע. דער קרעשטשאַטיק מיט די הענגענדיקע גערטנער אַרום דער 12־שטאָקיקער געבוידע אויפן באַרג שיינט אַרויס ווי אַ צירונג.

וויס איך, אַז פאַרהעלטנישמעסיק נישט וויט פון דאָנען איז באַבי־יאַר, דער מאַסן־קבר פון מיינע פערציק טויזנט ברידער, וועלכע זענען אָט אין אַזעלכע שיינע טעג אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים.

וועלט פאַרטונקלט דאָס ליכט איבער קיעוו, וועלט קיל אויף מיין האַרצן.

וואָס איך האָב געזען אין יידישע היימען אין קיעוו

אין קיעוו האָב איך געהאַט געגנוג פריוואַטע הייזער צו באַזוכן און אָפּצוגעבן גרוסן. דאָס האָט מיר געגעבן אַ מעגלעכקייט אַ ביסל טיפער אַרייננצוקוקן אין לעבן פון די דאָרטיקע מענטשן, ווי עס האָט דער דורכ־שניטלעכער טוריסט, וועמען מען פירט איבער די גאַסן, מוזייען, טעאַטערס, פון דער דאָזיקער שיינער אוקראַינישער הויפּטשטאָט.

און אין קיעוו, פאַרגעסט נישט, ווויינען אַרום צוויי הונדערט טויזנט יידן, וועלכע זענען פאַרמשפּט געווארן דורכן סאָוויעטישן רעזשים צו פאַר־שווינדן אַלס פאָלק וואָס שנעלער, כאָטש אין משך פון היינטיקן דור, שפּעטסטנס — מיט אַ דור שפּעטער. יאָ, צוזאַמענמישן זיך מיט די אוק־ראַינער. נישט די יידן האָט מען געפרעגט, צי זיי ווילן דעם דאָזיקן נישט־גלייכן שידוך. קיין כעמישע, טאָטאַלע צוזאַמענמישונג וועט שוין קיינמאָל נישט פאַרקומען. צופיל קעגנזעצלעכע עלעמענטן — ביאָלאָגישע, געשיכטלעכע, רעליגיעזע — האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין משך פון פיל יאָרהונדערטער, אַז דער קרוב מיליאָן יידן אין די אוקראַיניש שטעט און שטעטלעך זאָלן דאָס אַלץ איבערווינדן, און נישט־מיר, נישט־דיר, זיך אַריינגיסן, אָן שפּורן, אין אוקראַינישן ים אַרום. ערשטנס, האָט מען דאָ יידן פיינט, דאַרף מען שוין קיין צווייטע סיבה נישט האָבן. עס איז געגנוג, אַז דער פּראָצענט פון געמישטע חתונות איז אין אוקראַינע קלענער, ווי אין אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד. קיין אָפּיציעלע סטאַטיסטיק פירט מען דאָך נישט, אָבער אַזוי האָבן מיך אינפאָרמירט מענטשן, וואָס ווייסן.

די פאַמיליעס, וואָס איך האָב באַזוכט, זענען אינגאַנצן יידישע.

אָט בין איך אויפן פינפטן שטאָק, אין אַ דירה, ווו עס ווויינען, אין זעקס צימערן, זעקס משפּחות, 22 נפשות — אַלע יידישע. די געווויינלעכע ענגשאַפּט: אייַן קיך, אייַן טואַלעט. אין צימער, ווו איך קום אַריין, ווויינען צוויי פרויען — אַ מאַמע און אַ טאָכטער — מיטגלידער פון אַמאָל אַ גאָר באַרימטע קיעווער יידישער פאַמיליע. די מוטער באַקומט שוין עלטער־פענסיע: 450 רובל אַ חודש. די טאָכטער אַרבעט אויף אַ רעגירונגס־שטעלע.

אין צימער איז ענג פון מעבל, אָנגעזאַמלט פון אַמאָליקע, גוטע צייטן. פאַראַן אויך אַ טעלעוויזיע־אַפּאַראַט.

די אַלטע איז די שוועגערין פון אַ פּריינד מיינעם — אַ קולטור־טויער אין ניו־יאָרק. איך ברענג אַ גרוס פון אים. די עלטערע פרוי דער־

פרייט זיך מיט מיין אָנקומען; די יינגערע, וואָס האָט מסתם אָנגעגעבן אין „פראָגע־בויגן״ אויף דער רעגירונגס־שטעלע, אַז זי האָט נישט קיין קרובֿים אין אויסלאַנד, נעמט מיך אויף טרוקן און קאַלט. איך בין באַפול־מעכטיקט געווען פון מיין פריינד זיך דערוויסן, וואָס איז געוואָרן מיט דער צווייטער טאַכטער, אַן אויפגייענדיקער ליטעראַרישער שטערן אין נאָכ־מלחמהדיקן קיעוו. מען האָט געוווסט דאָ, אין ניו־יאָרק, אַז זי איז פאַר־שיקט געוואָרן ערגעץ־ווו הינטערן פֿאַליאַר־קריין. פרעג איך, צי איז זי צוריקגעקומען, און וואָס איז געוואָרן מיט איר קליין טעכטערל? די אַלטע מאַמע פאַרדעקט מיט אירע הענט דאָס פּנים... די טאַכטער ענטפערט האַרט און טרוקן:

„מען זאָגט, אַז מיין אָנקל אין ניו־יאָרק איז אַ קלוגער מענטש, האָט ער נישט געדאַרפט אייך באַאויפטראָגן שטעלן אַזעלכע פראָגן; וואָלט זי געקומען צוריק, וואָלט מען שוין געפינען אַ וועג אים דאָס מיטצוטיילן...״

פרעג איך מער גאָרנישט, גיי שנעל אַוועק, פילנדיק, אַז מיין וויזיט איז נישט גאָר אָנגענעם פאַר דער פרוי אויף דער רעגירונגס־שטעלע.

פאַר איך ווייט־ווייט אין די הינטערגאַסן פון קיעוו, ווו דער ברוק איז נישט אַספאַלטירט, און די הייזער זענען קליינע, צו פינף־זעקס אויף אַ גרויסן הויף.

אין איינעם פון זיי ווווינט אַ יידישע אַרבעטער־משפּחה. ער איז אַ טעכניקער אין אַ פאַבריק; אַ מיטגליד פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי; פאַרדינט אַרום טויזנט רובל אַ חודש. זיין יונגע פרוי אַרבעט נישט און פאַרנעמט זיך מיט דער ווירטשאַפט און מיט דער דערציִונג פון זייער טעכטערל פון 12 יאָר. ער איז אינדערהיים נישטאָ. די פרוי נעמט מיך און מיין גרוס אויף מיט גרויס פרייד. דערציילט זי מיר, אַז זי און איר מאַן האָבן זיך באַקענט נאָך אין דער שול אין זיבעטן קלאַס פון אַ יידישער שול אין קיעוו; און כאָטש זיי זענען ביידע „פּאַרטיינע״, האָבן זיי אָבער, בעת דער פאַלקס־צייִלונג, אָנגעגעבן יידיש אַלס זייער מוטער־שפּראַך. דאָס טעכטערל לערנט זיך ענגליש. „וואָס פאַר אַ שאָד, וואָס איך קאָן זי נישט שיקן אין קיין יידישער שול״, גיט צו די יונגע פרוי.

איצט איז שוין צייט צו טרעפן זיך מיטן פראָפעסאָר און מיט דער יונגער דאָקטאָרין, זיין פּלימעניצע. זיי ווארטן אויף מיר, ווי אַפגערעדט, אויף אַ באַנק אין געוועזענעם „צאַרסקע״ גאָרטן.

ביידע האָבן זיך באַפרייט פון דינסט־פליכטן אויף צוויי טעג, כדי צו

זיין צוזאמען מיט מיר און וואס מער צו הערן, זיך דערוויסן, איינזאפן ידיעות פון דער וועלט, אויסערהאלב דעם ראטן־פארבאנד.

איך האב די גאנצע צייט מיט זיי געפילט די געוואלדיקע אחריות פאר דעם, וואס איך דערצייל זיי.

האב איך דאך געוווסט, אז מיינע וועגן דערגרייכן פיל וויייטער, וויי די באנק אין גארטן, אויף וועלכער מיר זיצן איצט: עס וועלן וויסן זייער אינהאלט געוויסע חברים־פראפעסארן און אויך חברים־אקא־דעמיקער פון דער יונגער דאקטארין.

אלע צוזאמען פארן מיר צו דער וווינונג פון א יידישן געלערנטן, א כעמיקער. ער איז נאך א שוועכן האלץ־אטאק און גייט נישט ארויס פון שטוב.

דערציילט דער געלערנטער:

„איידער איך האב באקומען מיין הארץ־אטאק בין איך געפארן זען באראכווס קבר אויפן לוקיאנאווער בית־עולם. א וויכטיק געווען צו קוקן: דער פונדאמענט צעבראכן, די מצבה מיטן אויפשריפט וואלגערט זיך ביים וועג. בין איך דאך אמאל זיין תלמיד געווען. איך וואלט אויך איצט געפינען געגוג געלט־מיטלען די מצבה אין ארדענונג צו ברענגען. איז דאך דאס אבער נישט גלאט א מצבה, נאר א פאליטישער שטיין. טאר איך דאס נישט טאן. איז אפשר וועט איר מיטטיילן וועמען מען באדארף, מען זאל זיך מיט דעם פארנעמען? אפשר טאקע דירעקט דעם פרעזידענט בן־צבי? זיי זענען דאך מיט בארכאווון חברים געווען"...

זאג איך צו מיטצוטיילן וועמען מען באדארף (און פיר אויס מיין צוזאג.)

ער זעצט פאר:

„נעכטן האבן מיר מיטגעמאכט דורך אט דעם ראדיא דעם גרויסן יום־טוב"...

רייס איך איבער:

„וואס פארא יום־טוב? דער ערשטער מאי איז דאך געווען מיט אייניקע טעג צוריק"

שמייכלט דער געלערנטער:

„נישט דעם ערשטן מאי מיין איך, נאר דעם „יום העצמאות" אין ישראל. שעמען מעגט איר זיך, וואס ארומשמייענדיק אלס טוריסט האט איר גאר וועגן דעם פארגעסן. עס איז אונדז אלעמען — אויך שכנים זענען

געווען און געסט — צוגעקומען אַ שטיק געזונט, ווען מיר האָבן דערהערט די מוזיק, די געזאַנגען, די רעדעס, דאָרטן אין בלויען ווייטן...

„נו, און איצט דערציילט. איר אַליין זענט דאָך דאָרטן נישט לאַנג געווען. דערציילט וועגן די קיבוצים, וואָס געהערן צו פאַרשידענע פאַר־טייען, זייערע אונטערשידן, דערציילט וועגן דער הסתדרות״.

נו, דערצייל איך, אָבער איך דערפיל פלוצלינג, אַז גלאַט „מעשיות״ באַפרידיקן נישט מיינע צוהערער. דאָס זענען דיסציפלינירטע געלערנטע. מען מוז גיין טיפער. נישט באַהאַלטן די שאָטן־זייטן אויך.

„און וואָס פאַר אַ מענטש איז בן־גוריון?״

דער פּראָפעסאָר האָט מיר נעכטן געוויזן בן־גוריונס רעדע, וועלכע ער האָט געהאַלטן אין באָסטאָן ביים באַקומען דעם דאָקטאָראַט (דאָס האָב איך מיטגעבראַכט מיט זיך אַ קאָפּיע פון דער רעדע און געגעבן זי דעם פּראָפעסאָר — ח. ש.). מוז איך אייך זאָגן, אַז כאָטש איך אַליין בין אַ שפּי־נאָזיסט, האַלט איך נישט, אַז בן־גוריון איז געווען, אַז פון חורבן אָן האָט נאָר שפּינאָזע געזאָגט אַ ניי וואָרט. יעדער דור ביי יידן שאַפט נייעסן, אפילו מיר דאָ; אפילו אָט דער פּראָפעסאָר, וואָס איז נאָך אכצן יאָר תפיסות און לאַגערן געקומען צוריק אַ גאַנצער און נאָך אַ בעסערער ייד און עס שטראַלט פון אים מיטן גאַנצן זין פון שאַפּנדיקער יידישקייט.

„און דערציילט עפּעס וועגן די פאַרטייען אין ישראל. אונדזער פּרעסע דאָ שיטט מיט פאַרסמטע פיילן אויף בן־גוריונען פאַר זיין באַגעגעניש מיט אַדענאָוערן און פאַרן פאַרקויפן געוויער צו דייטשלאַנד. — וואָס איז טאַקע דער זין פון דעם?״.

איך בין שוין מיד פון רעדן, אָבער איך פיל, אַז אַזאַ געלעגנהייט מאַכט זיך דאָך נישט פאַר זיי יעדן טאָג; אַז דאָס איז מיין חוב; אַז ערגעץ־וווּ וועלן אפשר פירות וואָקסן פון די זוימען, וואָס וועלן איצט פאַרזייט. ביי מיר אין נאָטיץ־ביכל איז פאַרשריבן:

„אַך די דריי שעה מיט זיי! די טערמין אין פּראָפעסאָרס אויגן, די רויטע פלעקן אויפן קראַנקן כעמיקערס געזיכט, דער פּיבער אין קוק פון דער יונגער דאָקטאָרין, די בליקן פול מיט אינטערעס און האָפענונג אין די מידע אויגן פון די עלטערע פּרויען״.

דאָס האָב איך פאַרשריבן ביי מיר אין ביכעלע גלייך אויף די טרעפּ, ווען מיר זענען אַרויס פון זוינונג פון געלערנטן.

אָבער עס זענען נאָך געפאַלן פיל אַנדערע פראַגן:

„ווער זענען איצט די גרויסע שרייבער אין ישראל? ווי איז דער צושטאַנד פון טעאַטער? צי איז דערלויבט יידיש?"

און דערביי דערציילט דער פּראָפעסאָר:

„איר האָט דאָך געוויס געהערט פון שרייבער פּלאָטקין? דאָס איז דער, וואָס איז געווען אַלס „טוריסט" אין ישראל און געבראַכט צוריק „גרויל־פּראָפאַגאַנדע". ער הערט נישט אויף ביז הייגט צו באַשמוצן ישראל. ער איז אַ קיעווער; דרייט זיך אָפּט אין אַ געוויסן קרייז פון יידישע פּראָפּעסאָרן. וועט איר זיין צופריידן צו וויסן, אַז פיל פון אונדז גיבן אים נישט די האַנט?

„איר פרעגט, צי וואָלטן פיל סאָוויעטישע יונגע יידן געפאָרן קיין ישראל, אויב ראַטן־פאַראַנד וואָלט געעפנט פריי די טויערן פון עמיגראַציע? איך מיין, אַז נישט פיל, ווייל די ידיעות, אַז דאָרטן הערשט אַרבעטס־לאָזיקייט און נויט, וואָלטן אָפּגעשראָקן"...

און דאָ רייסט אים איבער די יונגע דאָקטאָרין:

„איך בין מיט דיר אַבסאָלוט נישט מסכים! מיר האָבן דאָ פיל ספּע־ציאַליסטן, יונגע אידעאַליסטן, וואָס וואָלטן כאָטש הייגט געפאָרן. איך אַליין בין אייגע פון זיי. דו רעדסט וועגן דעם עלטערן, שוין מידן דור. איך וויס אָבער וואָס די יונגע רעדן".

און דער געלערנטער פרעגט מיך ביים אַוועקגיין וועגן „כפר חב"ד", וועגן דעם דאָרף פון די ליובאַוויטשער חסידים. ער אַליין, זאָגט ער, איז נישט קיין רעליגיעזער, אָבער ער שטאַמט פון דער „משפּחה", גאָר אַ נאָענטער קרוב. ער וואָלט מיר געקאָנט עפּעס דערציילן וועגן די מסירת־נפשדיקע חב"דניקעס, וואָס לערנען מיט קליינע גרופּעס קינדער עברי, חומש מיט רש"י, וואָס וואַנדערן פון ישוב צו ישוב און דערמאָנען אין לאָזן נישט פאַרגעסן... דאָס זענען הייליקע יידן.

זאָג איך, אַז אויך איך האָב אין מיינע וואַנדערונגען אַזעלכע באַגעגנט, אָבער דערציילּ וויניק וועגן זיי צוליב פאַרשטענדלעכע סיבות, כאָטש איך וויס, אַז זיי האַלטן אויף דאָס „פּלעמל" פון פאַרלאָשן ווערן.

— — — — — — — — — — — — — — —

אומפאַרגעסלעך ווען מיר בלייבן די שעהן, וואָס איך האָב פאַר־ברַאַכט אין דער באַשיידענער דירה פון קראַנקן געלערנטן. אַ קוואַל פון

האָפענונג און טרייסט געווען, זיך ווידער איבער־צייגט, אַז „נצח ישׂראל לא ישקר״.

אַ שאָד, וואָס איך מוז מיין באַשרייבונג באגרענצן מיט אַ „צענזור״, וואָס איך האָב אויף זיך אַליין אַרויפגעלייגט.

באַגעגענישן מיט יידישע יוגנטלעכע אין קיעוו

אין אַ זונטיק־טאָג אין מאַי — איבער גאָסן פול מיט שפּאַצירנדיקע, מיט צעבליטע ביימער און בלומען — האָב איך זיך אַרויסגעלאָזן כדי צו געפינען די יידן, וועמענס אַדרעסן עס האָבן מיר געגעבן קרובים אין ניו־יאָרק.

איך האָב צו קיינעם פריער נישט טעלעפאָנירט, ווייל איך האָב געווּסט פון דער פּראַקטיק, אַז כאָטש ס׳איז שוין איצט נישטאָ קיין שום געפאָר פאַר אַ דורכשניטלעכן סאָוויעטישן בירגער ער זאָל אויפנעמען אַן אויסלענדישן גאָסט מיט אַ גרוס פון קרובים, איז אָבער בעסער פריער נישט אָנזאָגן דעם באַזוך: עס זענען געווען מיט מיר אַ פּאָר פאַלן, ווען דער סאָוויעטישער בירגער האָט בעסער געוואָלט מיט מיר רעדן נאָר דורכן טעלעפאָן.

אַרויסגייענדיק פון האָטעל, האָב איך אַ ביסל שפּאַצירט איבער דער הויפּט־גאַס קרעשטשאַטיק — באַרימט נאָך פון אַמאָל אַלס אייגע פון די שענסטע גאַסן אין די רוסישע שטעט. די נאַציס האָבן די דאָזיקע גאַס, צוזאַמען מיטן גאַנצן צענטער פון קיעוו, צעבראָכן אויף שערבלעך.

האָט ראָטן־פּאַרבאַנד מיט פּאַרנעם און אַמביציע צוריק אויפגעבויט אַ פּרעכטיקע שטאָט מיט מאָנומענטאָלע געבײדעס, מיט דענקמעלער, מיט לאַנגע אַלייען ביימער און בלומען אין צענטער פון די גאַסן, צווישן וועלכער קרעשטשאַטיק שיינט ווידער אַרויס אַלס דער שטאָלץ פון דער נייער רוסישער אַרכיטעקטור. ווען די גרויסע אוניווערסאָלע מאַגאַזינען זענען אָפן, ווימלט אין זיי ווי אין אַ בינשטאָק פון די מענטשן־מאַסן, וואָס באַוועגן זיך צווישן די שטאָקן, פונקט ווי אין פּאַריז, לאָנדאָן אָדער ניו־יאָרק.

פּאַרשטייט זיך, די מענטשן אין קיעוו זענען אָפילו זונטיק אָנגעטאָן פיל אָרעמער, ווי אין די מערב־הויפּטשטעט — שלעכטע גענייטע אָנצוגן מיט אָנגעשטאָפּטע פירקאָנטיקע אָקסלען, מיט בריייטע מאַטראָזן־הויזן;

ביליקע פרויען־קליידונג אויף די דיקלעכע דאמען־פיגורן (אין רוסלאנד האלט מען נישט פון דיעטעס און מען עסט א סך, אבי עס איז פארא וואס); — זעלטן זעט מען געפארבטע ליפן, זעלטן די הויכע שפיציקע אפצאסן, וואס מאכן דעם גאנג אויסזען ווי אויף שטאלצן. אבער די יונגע מיידלעך מיט די לאנגע צעפ, מיטן נאטירלעכן יוגנט־רייז, מאכן די גאסן יום־טובדיק און לאכנדיק נישט ערגער, ווי אויף שאנז־עליזע אין פארי.

אט איז קיעוו — די „מאמע פון די רוסישע שטעט", ווי די געשיכטע רופט זי — מיט די רייע סלופעס־פאסאדן פון דער וויסנשאפט־אקאדעמיע, פון מיניסטארן־ראט, פון העכסטן סאוויעט. און אט איז דער באגדאן כמעל־ניצקי־מאנומענט: עס רייסט זיך דער קאזאקן־פירער אין די הויכן אויף זיין פערד און עס איז פארריסן זיין פעדער אויפן קיילעכדיקן היטל. ער איז נישט נאר לעבעדיק אויף דעם בארג געשניצטע שטיינער, נאר ער איז אויך לעבעדיק אין מיין הארץ. ער דערמאנט די טייכן בלוט, דעם עלנט, דעם פיין פון מיינע ברידער, וועלכע ער און זיינע קאזאקן האבן אויסגעמארדעט אין אזוי פיל יידישע קהילות מער ווי מיט דריי הונדערט יאר צוריק.

אט דא, ביי דעם כמעלניצקי־מאנומענט, הייבט זיך אן דער שיידוועג צווישן מיר און יום־טובדיקן עולם ארום: ער דערמאנט זיי דעם נצחון פון אוקראינישן גענאנק, דעם גייגג צווישן די צארן און די איינווינער פון דאזיקן לאנד איבער די זייטן פון דער געשיכטע. איז דאך דא, אויפן זעלבן פלאץ, אין די צייטן פון לעצטן צאר ניקאלאי — אויפגעשטעלט געוואָרן דער מאנומענט נאכן דערמארדעטן דורכן קיעווער ייד, באגראוו, נאציאנאליסטישן פרעמיער־מיניסטער פיאטר סטאליפין. און אן אויפ־שריפט איז געווען אויסגעקריצט אויף סטאליפינס מאנומענט פון זיינער א רעדע, וועלכע ער האט געהאלטן אין דער „דומע" (פארלאמענט): „זיי (די רעוואלוציאנערן) שטרעבן צו גרויסע אויפטרייסלונגען — מיר אבער שטרעבן צו א גרויס רוסלאנד".

נו, האט מען די בראנזענע פיגור אראפגעשליידערט און אויף איר ארט ארויפגעזעצט כמיעלניצקין אויפן צעלאזענעם פערד. איך האב זיי געזען די בייטנדיקע זיך פיגורן אויף אלטע פיעדעסטאלן — איך האב געזען, ווי מען האט אראפגענומען די קעניגין וויקטאריא פון איר מאנו־מענט אין קאלקוטא, און דעם קעניג עדוארד אין קאראטשי (פאקיסטאן), און דעם גענעראל גארדאן אין כארטום, סודאן...

נעמעזיס — די נקמה־געטין פון דער געשיכטע — שפּרייזט איבער די יאַרהונדערטער און משפּט גאַנץ אומדערוואַרט, אַבער זיכער און מיט אַ פּעסטער האַנט.

דער מעדיצין־פּראָפעסאָר באָריס, דער ברודער פון מיין פריינד דעם שרייבער פון ניו־יאָרק, וועמען איך גיי איצט באַזוכן, איז גראָד נישטאָ אין דער היים.

אין דער קליינער באַשיידענער דירה געפין איך אַבער זיין שוועסטערס טאָכטער, אַ יונגע דאָקטאָרין, וועמען איך דערקלער, אַז איך האָב אַ גרוס פֿאַרן פּראָפעסאָר, אַז געקומען בין איך פון וואַרשע, וווּ איך אַרבעט אין צייטונגען.

די דאָזיקע טאָקטיק, אַז איך בין פון וואַרשע, האָט מיר פיל געהאָלפֿן איך זאָל נישט באַלד אָפּשרעקן מענטשן מיט מיין „אַמעריקאַנישקייט״.

וואַרשע איז פּאַרט אַן „אונדזעריקע״, אין „סאָציאַליסטישן בלאָק״ — באַטראַכט מען מיך מיט גרעסערן צוטרוי. שפּעטער אַ ביסל, ווען מען צערעדט זיך, ווען מען באַקענט זיך בעסער, דערקלער איך שוין, אַז אמת, איך בין טאַקע פון וואַרשע, און דאָרט טאָקע געאַרבעט אין צייטונגען, אָבער דאָס איז געווען „אַנוסטן״ — פּאַרן גרויסן חורבן, וועלכער האָט מיך געבראַכט קיין ניו־יאָרק.

און די יונגע דאָקטאָרין וווּיסט נישט וואָס זי זאָל טאָן: זי דאַרף באַלד אַרויסגיין אויף אַ „טרעפונג״ מיט אַ גרופּע חברים און פּאַרן מיט זיי צוזאַמען איבערן טייך דניעפּער. אויב איך האָב צייט וועט זי מיך אויך מיטנעמען. אייניקע חברים וואַרטן שוין אויפן גאַס.

בין איך צופריידן צו פּאַרברענגען אַ פּרימאַרגן מיט יידישע יונגע מענטשן.

און אויפן גאַס ווער איך פּאַרגעשטעלט, ווידער אַלס וואַרשעווער זשורנאַליסט, פּאַר דריי יונגע יידישע אינזשענירן. מיר נעמען אַ טעקסי און פּאַרן דורך לאַנגע ביימער־אַלייען צום הויכן ברעג פון צעגאַסענעם דניעפּער. און עס עפּנט זיך די באַרימטע קיעווער פּאַנאָראַמע. די באַרגיקע וועגן מיט פּרישן גרינס באַדעקט, די פּאַרשטאָט פּאָדאָל אונטן, ווי אַ „קוטשע״ אָנגעוואָרפענע הייזער, און די וויס־גאָלדענע קופּאָלן פון דעם „הייליקן״ קיעווער־פּעטשערסקן קלויסטער, צו וועלכן נאָך איצט ציען זיך „פּאָלאָמניקעס״ (באַזוכער) פון אַלע עקן אוקראַינע.

און דאָרט, אונטן ביים טייך, וואָרטן אויף אונדז אייניקע יונגע אַקאַדע־מיקער מיט זייערע פרויען. אַלע צוזאַמען שטייגן מיר איין אין אַ מאַטאָר־שיפל, וואָס ווערט אָנגעטריבן פון אינעם פון די אָנווענדיקע אינזשענירן.

און עס אָנטוויקלט זיך צווישן אונדז אַ שמועס, וועלכער האָט געדויערט גאַנצע צוויי שעה. און אייגנטלעך איז דער שמועס באַשטאַנען פון זייער קורצע פראַגן און לאַנגע תשובות פון מיין זייט. אָנגעהויבן האָט זיך דאָס פון דעם, וואָס איך האָב אַ זאָג געטאָן, אַז פונקט אַזוי בין איך נישט לאַנג געפאָרן אויף אַ מאַטאָר־שיפל אויפן ים־כנרת אין ישראל — אויך מיט אַ גרופּע אַקאַדעמיקער.

„זענט איר געווען אין ישראל? איז דערציילט אונדז עפּעס מער וועגן דעם, וואָס איר האָט דאָרט געזען. מיר ווייסן דאָ אַזוי ווייניק, און וואָס מיר ווייסן, איז שלעכטס".

דערציילּ איך זיי און איך באַשרייב טאַקע דעם שפּאַציר איבערן כנרת, און די שטאָט טבריה, פון וואַנען מיר זענען אַרויסגעפאָרן. און חיפה — די שיינהייט, וואָס מיר האָבן געלאָזט הינטער זיך. און דעם כנען־באַרג מיט צפת — דאָרט אין בלויען ווייטן, און די העלדישע פאָרפּאָסטנס, די יידישע ישובים — דאָרט אויף יענער זייט וואַסער, אויף דער גרענעץ מיט סיריע.

איך דערזע פאַר זיך טייערע יונגע פּנימער. אָנגעשטרענגט מיט דורשט צו הערן, וואָס מער צו הערן.

איך דערפיל פלוצלינג ווי אַ מיסיע אויסצופירן, וואָס מער צו דערציילן. איך פיל, אַז איך פאַרזיי עפּעס אין זייערע הערצער — עפּעס גרויס, וואָס וועט שוין נישט פאַרגעסן ווערן.

איך זע גאָרנישט, די גאַנצע צוויי שעה, די פּראַכט פון דניעפּער. איך פיל אויפן פּנים אַ פאָנטאַן מיט קאַלטע שפּריצן פון די וואַסערן, וואָס מיר שניידן דורך מיט אָוא שנעלקייט. אָבער די קאַלטע שפּריצן קילן נישט אָפּ מיין היץ.

זאָגט איינער פון די אינזשענירן:

„ווי אָנדערש איז דאָס, וואָס איר דערציילט, פון דעם, וואָס פלאָטקין האָט געשריבן, ווען ער איז געקומען פון אַ באַזוך אין ישראל. איך בין, למשל, געווען זיכער, אַז די רעגירונג דאָרט וואָלט נישט אָנערקענט מיין דיפּלאָם, וויל ער איז אַ סאָוויעטישער. איז וואָס — האָב איך געקלערט — וואָלט איך דאָרט געטאָן?"

ענטפער איך, אז אלעמענס דיפלאמען זענען דאָרט אָנערקענט. איך דערקלער עפעס וועגן געזעץ פון „שיבת ציון", אז יעדער ייד, ווו ער וואָל נישט זיין, ווערט אָנערקענט אלס בירגער, וועז ער קומט זיך דאָ באזעצן.

זאָגט אַ צווייטער: „און די שטענדיקע אָנפאָלן פון די יידן אויף אַראַבער? און דער פאקט, וואָס ישראל איז אַן אימפעריאליסטישער טייל פון דעם אמעריקאנער בלאק?".

דערצייל איך דעם אמת. און צווישן הימל און וואסער און די יונגע דורשטיקע בליקן אויף מיר געוועגדעט, פארגעס איך דאָס לאנד, אין וועלכן איך געפין זיך איצטער און זיין הערשנדיקן שקר וועגן אַלץ וואָס געפינט זיך אויף יענער זייט „פארהאנג".

פון די פראָגן, וואָס איך הער איצט, קאָכט אויף מיין בלוט, פילנדיק, ווי טיף עס זענען פאַרסמט געוואָרן אָט די יונגע יידישע הערצער מיט שנאה צו דער ווירקלעכקייט און צו דער געשיכטע אונדזערער.

זאָגט אַ יונגער דאקטאָר: „כדי זיך צו דערוויסן עפעס וועגן יידישער געשיכטע האָבן מיר נישט קיין אַנדער קוואַל, ווי די ענציקלאָפּעדיעס פון פאַר דער מלחמה, וועלכע מיר געפינען אין דער ביבליאָטעק פון אוניווער־סיטעט. אייך וועט פרייען צו וויסן, אז מיר אלע באָנוצן זיך מיט דעם דאָזיקן קוואַל. אז מיר זענען יידן נישט נאָר לויטן פאספארט, נאָר לויטן גייסט... מען וואלט אונדז געדארפט מער לערנען, אבער וויער און ווו?"

די אַלע יונגעלייט זענען פראָפעסיאָנאַלן, פארדינען נישט וויניקער ווי טויזנט רובל אַ חודש (אַרום הונדערט דאָלאָר).

ביי אייניקע פארדינען די פרויען אויך אַזוי פיל. דאָס איז גענוג אויף צו פירן אַ באַשיידן לעבן.

זיי אַלע, אייגנטלעך, האָבן נישט וואָס זיך צו קלאָגן אויף דער ראַטן־מלוכה, וועלכע האָט זיי געגעבן בילדונג און שטעלעס.

אָבער ביי יידישע יונגעלייט האָב איך געפונען אַן אַלץ מער וואָקסנדיק געפיל פון אומצופרידנקייט צוליב דער אָפּגעפּרעמדטקייט פון דער אַרו־מיקער סביבה: קיין אוקראַיִנער ווערט מען נישט — שוין די טיף־פאר־וואָרצלטע אַנטיסעמיטישע געפילן אין דאָזיקן לאַנד, צוזאַמען מיט די היטלער־יאָרן, האָבן געשאַפן אַזוי ווי אַ וואַנט אַרום די יידן. און פאַרוואָס

מען איז יידן — ווייסט מען נישט. אָט אַזוי טאַקע האָבן דאָס פאַרמולירט פאַר מיר יונגע יידן אויף מיין וועג איבערן ראַטן־פאַרבאַנד.

און קיעוו האָט דאָך איצט אַרום צוויי הונדערט טויזנט יידן. און שוין אין די סאָוויעטישע צייטן, אין יאָר 1936, האָב איך דאָך אַליין באַזוכט אַ געריכט, וווּ מען האָט געפירט די אונטערהאַנדלונגען אין יידיש, יידישע שולן, אַ יידישע טעגלעכע צייטונג, אַ יידישן פאָרשונגס־אינסטיטוט (געגרינדעט פון נחום שטיף), אַ גאַנצע גאַלעריע באַדייטנדיקע יידישע שרייבער.

סטאַלין צוזאַמען מיט היטלערן האָבן גייסטיק און פיזיש פאַרניכטעט יידישקייט און יידן.

ווי אַ ליכטיקער שטראָל בעת מיין קיעווער באַזוך איז געווען דער פריער דערמאָנטער פּראָפעסאָר בּאָריס. ניין, ער האָט נישט געוואָלט קומען אין מיין האָטעל. אָבער מיר זענען געווען פיל שעהן צוזאַמען אין אַנדערע ערטער.

די יונגע דאָקטאָרין האָט אים שטענדיק באַגלייט. כ׳האָב אים געשיקט דורך איר טאַקע צווי אילוסטרירטע ביכער וועגן ישראל: איינעם וועגן די יום־העצמאות־פייערונגען און אַ צווייטן וועגן די לאַנדווירטשאַפטלעכע ישובים. איך וויס איצט יאָ, וואָס פאַר אַ באַדייט די דאָזיקע צווי ביכער האָבן פאַר יענער גרופּע יונגע, מיט וועלכער איך האָב זיך געשיפט איבערן דניעפּער.

איצט, וען די שפּיאָנאַזש־מאַניע אין רוסלאַנד האָט שוין דערגרייכט אַזאַ שטופּע, אַז מען פאַרהאַלט און מען שיקט פון דאָרט אַרויס טוריסטן, וואָס גיבן אַ סאָוויעטישן בירגער דעם דערלויבטן אין רוסלאַנד זשורנאַל „אַמעריקאַ" — איצט וואָלט מסתּם מיין אַוועקגעבן אַ פּאָר פיינע ביכער מיט פאָטאָגראָפיעס אויך באַטראַכט געוואָרן פאַר אַן אַקט פון שפּיאָנאַזש.

אָבער אַבי איך בין דאָס בשלום איבערגעקומען און זאָל דאָס מיר זיין צו מצווה.

און ווידעראַמאָל בעט איך ביי מיין לייענער אַנטשולדיקונג, וואָס נישט אַלץ קאָן איך אין אָט די שורות דערציילן. איך טראַכט איבער אַ פּאָר מאָל, אי־ידער איך דערציל אַ באַגעגעניש און אַ געשפּרעך.

און דאָך וועל איך יאָ דערציילן וועגן מיין באַזוך ביי דער שוועסטער פון אַ באַרימטן בונדישן קולטור־טוער. זי איז אַ פּענסיאָנירטע מלוכה־

באַאַמטין. זי ווּוינט אין אַ דירה צוזאַמען מיט פּינף אַנדערע משפּחות — יעדע משפּחה אין אַ באַזונדער צימער.

זי איז אויך דער טיפּ פון אַ ווונדערבאַרער יידישער מאַמע: איר טאַכטער, איר איידעם — שוין פּאַרטיי־מענטשן — זענען ביידע ווּאַרעמע יידן.

דאָס האָט מיר איר איידעם געזאָגט: „אייגנטלעך, לויט מיין חשבון, געפּינט זיך אין ראַטן־פּאַרבאַנד נישט ווייניקער ווי אַ מיליאָן יידן, ווּעמענס מוטער־שפּראַך איז יידיש — נישט אַ האַלבער מיליאָן, ווי די סטאַטיסטיק האָט געווויזן, נאָר מיר, די קינדער, האָבן אויסגעפּילט די אַנקעטעס פּאַר אונדזערע אַלטע עלטערן און מיר האָבן אויף דער פראַגע „מוטער־שפּראַך" געענטפערט „רוסיש" — ווייל אַזוי איז באַקוועמער".

שטאַרקער האָט מען זיך דאָ געפּרייט מיטן גרוס, ווּאָס איך האָב געבראַכט און מיט מיינע אינדרוקן איבערן לעצטן בוך פון „בונדישן" ברודער.

און דערביי דערציילט מיר די אַלטע שוועסטער אָט ווּאָס. איך גיב דאָס איבער מיט אירע אייגענע ווערטער, אַזוי ווי איך האָב עס איבער־געגעבן איר ברודער אין ניו־יאָרק:

„פּסח, צום ערשטן סדר, האָבן מיר דאָ אַלע שכנים אין דער דירה אָנגעשטעלט דעם ראַדיאָ אויף ירושלים. און מיר האָבן פלוצלינג דערהערט ווי אַ חזן מיט אַ גאָלדענער שטימע מאַכט „קידוש". און מיר האָבן זיך אַלע ביטער צעווויינט. קיינער אין דער דירה האָט זיך נישט געקאָנט באַהערשן — די פּאַרטיינע" און די, ווּאָס געהערן נישט צו דער פּאַרטיי. פּאַרוואָס האָבן מיר אַזוי ביטער געווויינט איז שווער אַדער אפשר גאָר גרינג צו דערקלערן: מיר האָבן געגעסן מצה (אַליין געבאַקן) מיט טרערן"...

ווי האָט דאָס דערקלערט דעם זעלבן טאָג דער פראָפ. באָריס? „פּריד־ריך אַדלער (דער באָרימטער עסטרייכישער סאָציאַליסט־אינטערנאַציאָ־נאַליסט) האָט אַמאָל געזאָגט: נאַציאָנאַלע אָנגעהעריקייט ווערט באַשטימט דורכן באַוווּסטזיין". אויב איינער זאָגט, אַז ער איז אַ ייד — איז ער דאָס.

אויב אין אַ דירה פול מיט „קאָסמאָפּאָליטישע" יידן ווייניגן זיי זיך פלוצ־לינג פּאַנאַנדער, ווען זיי דערהערן דעם „קידוש" פון ירושלים אין דער סדר־נאַכט — איז אַ סימן, אַז זייער „קאָסמאָפּאָליטיזם" איז קיין גראָשן נישט ווערט, אַז אינעווייניק קאָכט און קנוילט זיך און שפּריצט אַרויס די טרער פון „אייביקן ייד". און דאָס איז זייער אינערלעכער אמת.

באַזוך ביים יידיש-סאָוויעטישן שרייבער איציק קיפּניס אין קיעוו

מיינע לייענער געדענקען מסתּם, אַז בעת מיין רייזע איבערן ראַטן-פֿאַרבאַנד מיט פּיר יאָר צוריק האָב איך באַזוכט דעם באַקאַנטן יידיש-אוקראַאיניש שרייבער איציק קיפּניס.

ער איז נאָך דאָן געווען אויף „סילקע" (פּאַרשיקונג), אין באַיאַרקי (שלום-עליכמס בויבעריק), אַ דאָרף הינטער קיעוו.

מיט צוויי יאָר צוריק איז קיפּניס געווען „רעהאַביליטירט" און מען האָט אים דערלויבט זיך אומצוקערן אין זיין באַליבטן קיעוו, וווּ יאָרנלאַנג האָט ער געשאַפֿן זיינע שענסטע און וויכטיקסטע ווערק.

וועגן איך האָב אים דאָן באַזוכט אין באַיאַרקי, האָט ער געווויזן ביי זיין שוועסטער, די געניג באַקאַנטע סאָוויעטישע דיכטערין דינה ליבקעס (לויטן מאַן פרידמאַן).

איך בין דאָן איבערראַשט געווען צו געפֿינען אויפֿן טיש אַ משניות, אַ חומש, אָפֿן אויף דער סדרה פון דער וואָך, און אַ פֿאָר אַנדערע לומדישע ספֿרים.

האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז קיפּניסעס שוואָגער, פּרץ פרידמאַן, איז אַ טיף-רעליגיעזער ייִד און פירט זיך דאָ אין בויבעריק, ווי יידן האָבן זיך געפֿירט אין זעלבן פּלאַץ מיט פּופּציק-זעכציק יאָר צוריק, ווען דער לעגענדאַרער טוביה דער מילכיקער האָט דאָ געווווינט. אגב, האָט טאַקע דער פּראָפֿעסאָר פון שלום-עליכמס „מילכיקער" מיט זיין באַרימט געווואָרענער משפּחה געלעבט דאָ נישט ווייט אין אַ הילצערנער כאַטקע. קיין „יידישע" מילך איז שוין אין יענער געגנט איצט נישט בנמצא, אָבער דער חומש און משניות אויפֿן טיש האָבן איבערגעלעבט די פֿאָגראָמען, מלחמות, גירושים, און יידן, פיינע יידן, קוקן נאָך אַלץ אין זיי אַריין.

האָט מיר דעמאָלט אויך קיפּניס אַ זאָג געטאָן:

„עס וואָלט מיר געווען שווער איבערצוקומען די צרות פון אָט די אַלע יאָרן, ווען דער דאָזיקער אייביקער און לעבעדיקער קוואַל וואָלט נישט געווען אָפֿן פֿאַר מיר אין די צייטן פון סכנות"...

און געזאָגט האָט ער דאָס מיט דער פּשטות און תמימות, מיט וועלכער עס איז דורכגעדרונגען זיין בוך „חדשים און טעג", וואָס האָט אים געמאַכט באַרימט אין דער יידישער ליטעראַטור.

בין איך איצט אַריין אין דער געראַמער דירה פון קיפּניסן אויף אייגער פון די מיט שאַטנדיקע ביימער פּאַרוואַקסענע קיעווער גאַסן.

ניין, איך האָב פריער נישט אָנגעזאָגט מיין וויזיט, ווייל ווי שוין דערמאָנט, ווייל איך נישט שטעלן דעם גאַסטגעבער אין אַ שוועריקייט, ווען מען וועט אים פרעגן, פאַרוואָס האָט ער זיך געלאָזט באַזוכן פון אַ שרייבער פון אַמעריקע?

קיפּניסעס נייעם אַדרעס האָב איך באַקומען דורך אַ באַקאַנטן, ווען כער האָט מיר אויך דערציילט וועגן דער דראַמאַטישער אַנטוויקלונג, וואָס איז אין צווישנצייט פּאַרגעקומען אין קיפּניסעס פאַמיליע־לעבן: ווען מען האָט אים אַרעסטירט אין יאָר 1948 און באַשולדיקט אין נאַציאָנאַליזם, קאָסמאָפּאָליטיזם, אַנטי־סאָוויעטיזם — ווי אַלע יידישע אַרעסטירטע שרייבער אין יענעם פינצטערן יאָר, האָט זיך קיפּניסעס פרוי, אַ קריסטין, אָפּגעזאָגט פון איר מאַן און, ווי די מאָדע איז דאַן געווען, נישט נאָר אים געגט, נאָר אויך עפּנטלעך אין אַ צייטונגס־בריוו אים פּאַראורטיילט. איצט וויסט מען שוין, אַז זי איז דאָס געווען געצייט צו טאָן, כדי אַליין זיך ראַטעווען — זיך און אירע קינדער — פון אַרעסטירט און אַרויסגעשיקט צו ווערן, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט אַלע שרייבער אין יענער עפּאָכע פון סטאַלין־בעריאַ־משוגעת.

מען האָט מיר געזאָגט, אַז זי איז אַ זייער אינטעליגענטע פרוי, און ווען קיפּניס, איר מאַן, איז רעהאַביליטירט געוואָרן נאָך צען יאָר אַרעסט, וואָג־לענישן איבער פּאַרשידענע לאָגערן, און דאָס פּאַרשיקן הינטער קיעוו, האָט זי פּאַרגעלייגט מיט אים ווידער חתונה צו האָבן.

קיפּניס אָבער האָט אָפּגעזאָגט: זיין פּינגפילנדיקע נאַטור האָט נישט געקאָנט שלום מאַכן מיטן פּאַקט, אַז ווען ער איז געווען אומשולדיק אַרעסטירט און געפּיניקט, האָט זיך זיין פרוי עפּנטלעך פון אים אָפּגעזאָגט. אָבער זייער טאַכטער, אַ לערערין, איז צוריקגעקומען צום טאַטן און ווינט איצט מיט אים.

איך האָב געהאַט מזל און איך טרעף אַרום טיש סיי קיפּניסן, סיי זיין טאָכטער, די בלאָנדע און רירעוודיקע לערערין, סיי נאָך אַן עלטערן ייד, וועלכן מען שטעלט מיר פאָר אַלס אַ „געווען פּאַרוואַלטער פון אַ יידיש־סאָוויעטישער שול", ר' חיים משה סטאַרין (יאָ, דער לעצטער האָט זיך פּאַרגעשטעלט נישט גלאַט אַלס חיים משה, נאָר אַלס ר' חיים משה, האָב איך אַזוי פאַרשריבן).

קיפּניס דערקענט מיך, דערפרייט זיך מיט דער באַגעגעניש. זיין אָפּן פּנים צעשטראַלט זיך.

ער דערציילט מיר, אַז ער באַקומט איצט פון דער מלוכה טויזנט רובל אַ חודש עלטער־פּענסיע (דאָס איז מער ווי אַן אַרבעטנדיקער דאָקטאָר פֿאַרדינט: 800 רובל), אַז זיין טאָכטער, די לערערין, באַקומט אויך 600 רובל, און צוזאַמען פירן זיי אַ פּיינע ווירטשאַפט.

ער וויזט מיר אַ בריוו פון נחמן מיזיל אין ניו־יאָרק, אַז גראָד איצט דערשיינט אין איקוף־פּאַרלאַג זיין, קיפּניסעס, ניי בוך „אונטערוועגס", אַרויסגעגעבן מיט דער הילף פון אַמעריקאַנער פריינד און פֿאַרערער, אַז זיינע אַנדערע ווערק ווערן געדרוקט אין דער וואַרשעווער „פּאָלקסשטימע" און אין אַנדערע פּראָגרעסיווע צייטשריפטן אין אויסלאַנד.

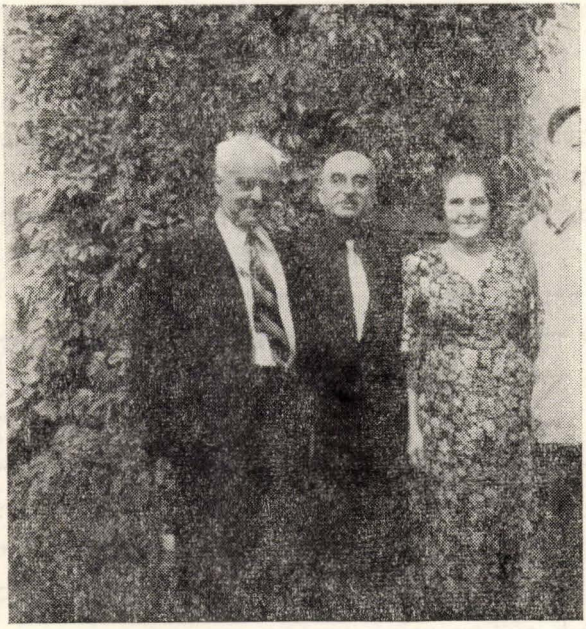
איך וויל נישט דעם מענטש וויי־טאָן און פרעגן, פֿאַרוואָס ער איז געצוווּנגען צו שיקן זיינע אַזוי אינטערעסאַנטע שאַפונגען קיין אויסלאַנד און קאָן זיי נישט פֿאַרעפנטלעכן אין ראַטן־פֿאַרבאַנד גופא. וויסן מיר דאָך ביידע די תשובה...

דערציילּ איך אים, אַז איך האָב געלייענט אין ניו־יאָרק זיין רירנדיקע שילדערונג, וויאַזוי ער איז געגאַנגען צום גרויסן קבר פון די אויסגעמאַרטערטע קיעווער יידן אין באַבי יאַר (דערשינען, אגב, אויך אין פּריער־דערמאָנטן בוך).

ברענגט קיפּניס צום טיש דעם מאַנוסקריפּט און מיר לייענען פון דאָרטן אַ פּאָר שורות:

„יידן, טייערע ברידער, לאָמיר זיך אויפהייבן פון דער ערד, לאָמיר זיך אָפּטרייסלען פון אַש און אויפשיינען מיט דער גאַנצער ליכטיקייט, וואָס אונדזער פּאָלק פֿארמאָגט אין זיך... אַ מענטש, ביי וועמען מען האָט אָפּגעריסן אַ פוס און אַפילו אַ פינגער איינעם, ווערט מיט עפּעס געמינערט און וויניציקער, ווי ער איז געווען. נאָר אַ פּאָלק? אַ פּאָלק, וועמען ס׳רייסט זיך אויס אויף אים אַ קלאָג, ווי ס׳איז צו אונדז פֿאַרגאַנגען, — אַ פּאָלק, אַז מען פֿארטיליקט עס אויף אַ העלפט אַפילו, איז ווי אַ טראָפּן וואַסער, ווי אַ קיילעכל קוועקזילבער. די פעלנדיקע העלפט פֿאַרקיילעכט זיך, פילט זיך אָן און ווערט צוריק גאַנץ. איז לאָמיר־זשע אויפשטיין פון דער ערד, לאָמיר זיך אויסגלייכן און טראָגן הויך די פּאָן אונדזערע! פעלקער געניסן דאָך נאָך איצטער אויך פון אונדזער ליכט". די דאָזיקע ווערטער זענען

געשריבן געוואָרן פיר יאָר פאַר קיפּניסעס אַרעסט, אָבער אויך איצט האַלט ער זיך ביי זיי, און הויך פּלאַטערט זיין גייסט פון האָפענונג און אמונה.



איציק קיפּניס, זיין שוועסטער די דיכטערין דינה ליבקעס און דער מחבר (אינמיטן)

קיפּניס איז אַ געטרייער סאָוויעטישער בירגער, נישט ווייניקער ווי ער איז אַ געטרייער ייד.

„גיין", זאָגט ער, „איך בין נישט רעליגיעז אין אָנגענומענעם טראַדיציאָנעלן זין, אָבער איבערראַשט איז ער געווען, ווי אַזוי די יידן, אַזוי פיל באַקאַנטע זיינע, האָבן זיך באַמיט צו האָבן כשרע מצות און געפּאָרן זיי באַקומען אין אַזעלכע ווייטע מקומות, ווי טיפּליס אויף קאַווקאַז, ווו עס איז נישט געווען קיין פּאַרבאָט צו באַקן מצה. עפּעס מיינט דאָך דאָס. עפּעס האָט דאָך דאָס צו טאָן מיט באַערן די, וואָס ליגן דאָ נישט ווייט אין שרעקלעכן ברידער־קבר אויף באַבי־יאַר, וואָס זענען געפאַלן פאַר זייער יידישקייט"...

קיפּניס קלאָגט זיך, וואָס די ניו־יאָרקער קאָמוניסטישע צייטונג, וועלכע ער אַבאָנירט, שרייבט אַזוי וויניק וועגן ישראל (איך דערצייל נאָר דעם פאַקט, אָבער נישט די דיסקוסיע, וואָס עס האָט זיך אַרום דעם אַנטוויקלט).

ער אינפאָרמירט מיך אויך, אַז דער יידישער שרייבער אברהם קאַגאַן אין קיעוו שרייבט איצט אויף אוקראַיניש אַ ראָמאַן פון שלום־עליכמס לעבן...

איך באַמערק נאָר: „אַהא! עס איז מלא־חן. שלום־עליכמס לעבן דווקא נאָר אין אוקראַיניש אָריגינאַל. אַ יידישער שרייבער, וואָס מוז נעבעך פאַרוואַרפן זיין אייגענעם „אלף־בית", איז דאָך אַ טראַגעדיע, וואָס מען מוז איבערקומען"...

און דערווייל קומט אַריין אין שטוב די יידישע דיכטערין ריווקע באַלאַסנאַיאַ. מיר האָבן זיך מיט איר געטראָפן מיט פיר יאָר צוריק אויף אַן אויפנאָמע אין אוקראַיניש שרייבער־פאַראיין, אויף וועלכער עס זענען אויך אָנוועזנדיק געווען אייניקע יידישע שריפטשטעלער.

באַלאַסנאַיאַ איז אייניקע יאָרן געווען אין שווערע תפיסות און געקומען צוריק אַ שטאַרק־געענדערטע.

אָבער אויף יענער אויפנאָמע איז אָנוועזנדיק געווען דער קיעווער קאָמיסאַר פאַר יידיש, טאַלאַלאַיעווסקי, און ער האָט שאַרף רעאַגירט אויף מיינע באָמערקונגען, פאַרוואָס יידיש איז פאַרבאָטן. ער האָט דאַן גערימט דעם טריומף פון „טוביה דער מילכיקער" אויף דער אוקראַיניש־ער ביניע. ער האָט נישט פריינדלעך אויפגענומען מיין זאָג: „אָבער דער אָריגינעלער טריומפאַטאָר פון דער זעלבער ראָלע אין יידיש איז דאָך צעטראָטן געוואָרן אויף טויט דורך פינצטערע מערדער".

דאָן האָט ריווקע באַלאַסנאַיאַ איבערגעריסן די דיסקוסיע מיט איר באָמערקונג: „אָבער די פּאַרטיי פירט אונדז איצט צו אַ בעסער לעבן, צו אַ לעבן פול מיט ליכט".

און זי איז אַ ליבע, פיינע פרוי, אָט די ריווקע באַלאַסנאַיאַ, וואָס זיצט איצט מיט אונדז ביים טיש.

און זי ציטירט פאַר מיר אויף אויסנווייניק אירס אַ ניי לירישׂ ליד, פול מיט פאַטאָס און גלויבן, וועלכע נישט די תפיסה און נישט די פאַרקריפּלט־קייט פון די פייניקונגען האָבן ביי איר צוגענומען. געפעלט מיר דאָס ליד.

וויל איך אַ פּאָר פערזן פון ליד פאַרשרייבן. דערלאָזט דאָס אַבער נישט די אויטאָרין.

„ניין, ניין! כל־זמן מען האָט דאָס ליד נישט אָפּגעדרוקט אין ראַטן־פאַרבאַנד, קאָן איך נישט דערלויבן מען זאָל עס פאַרעפנטלעכן אין אויס־לאַנד".

אַ רחמנות אויף דער דאָזיקער געטרייער קאָמוניסטין און דיכטערין. אירע פליגל זענען נאָך אַלץ געפּענטעט, כאָטש פון טורמע איז זי שוין פריי.

און ביים גלעזל טיי הער איך דערווייל אויס די געשיכטע פון עלטערן ייד ביי אונדזער טיש, ר׳ חיים משה סטאָרין. זי האָט נישט צו טאָן מיטן איצטיקן לעבן אין ראַטן־פאַרבאַנד, אָבער זי איז אַ טייל פון אונדזער כּאָלקלאָר!

„עס איז איצט געווארן פופציק יאָר זינט איך האָב חתונה געהאַט מיט מיין פרוי, זאָל לעבן. אָבער פאַרקנסט זענען מיר געווארן וועג מיר ביידע זענען אַלט געווען נאָר אַכט טעג. אונדזער קנס־מאָלצייט איז פאָרגעקומען בעת מיין ברית, אַזוי אַז איך געדענק אים נישט קלאָר...

„די סיבה פון אַזאַ פריען פאַרקנסן איז געווען, ווייל ביי מיין פרוים עלטערן האָבן זיך נישט געהאַלטן די קינדער: פינף פון זיי זענען געשטאָרבן אין קימפּעט. איז מען געלאָפן צום מאַקאַראָווער רבין (מיר האָבן דעמאָלט געווויגט אין כאָדאָרקאָוו) און דאָס האָט ער, זאָל לעבן (ניין, ער איז שוין לאַנג אַ שוכן עפר...), געגעבן די עצה מען זאָל זי צו אַכט טעג מאַכן פאָר אַ כלה פאָר אַ יינגל, וואָס איז געבוירן געווארן אין זעלבן טאָג. און, ברוך השם, מיר האָבן צו אַכצן יאָר חתונה געהאַט, און אָט, הלוואי ווייטער. מיר לעבן שוין פופציק יאָר צוזאַמען".

דער לץ אין מיר שפּאָרט מיך, איך זאָל גראָד דאָ פרעגן אַ קלאָץ־קשיא:

„און צו וועלכן רבין זענט איר געפאָרן כדי אָפּצורעטעווען אייער יונג־פאָרשניטענע יידישע שולע, מיט וועלכער איר האָט פאַרוואָלטעט אין בערדיטשעוו?"

אַן אומעטיקער שמייכל איבערן טיש איז די תשובה אויף מיין דראַס־טישער פראַגע.

ביים געזעגענען זיך דערמאָן איך זיך דעם אָפענעם חומש מיט דער סדרה פון דער וואָך, וועלכער איז געלעגן אויף קיפּניסעס טיש, בעת איך

האָב אים באַזוכט אין באַיאַרקי־בויבעריק, מיט פיר יאָר צוריק. גיב איך אים איצטער אַ פרעג האַלב־שפאַסיק:

„און וועלכע סדרה גייט איצט ביי אייך אין קיעוו?"

„די סדרה אחרי מות קדושים — די זעלבע, וואָס ביי אייך"...

עס שטימט!

ווי עס זעט איצט אויס דאָס יידישע לעבן אין קיעוו

אַזוי ווי איך האָב אין קיעוו געהאַט מזל און זיך באַגעגנט מיט פיל יידן פון פאַרשידענע שיכטן, סיי יונגע אַקאַדעמיקער און סיי מיטליאַריקע און עלטערע פּראָפעסיאָנאַלן און געלערנטע — ווי אויך מיט יידישע שרייבער — האָב איך שוין זיך נישט געאיילט צום איינציקן יידישן אַדרעס, וואָס איז געבליבן אין ראָטן־פאַרבאַנד, — צו דער סינאַגאָגע.

אָבער דורכלאָזן דעם דאָזיקן סימבאָלישן וויזיט האָב איך אויך נישט געוואָלט. בין איך אין אַ בין־השמשותדיקער שעה צוגעפאָרן צו דער פאָר־שטאָט „פּאָדאָל", וווּ די סינאַגאָגע געפינט זיך.

און פּאָדאָל איז שוין נישט די ליכטיקע און שיינע שטאָט קיעוו. נישט אומזיסט האָבן דאָ יידן געמעגט ווויינען נאָך אין די צאַרישע צייטן, ווען קיעוו אַליין איז געווען אָפן נאָר פאַר די רייכע און דיפּלאָמירטע פון אונדזער פּלאַנעט. אָבער די מאַסן האָבן געוווּינט אין פּאָדאָל — סיי די אוקראַיניש אַרבעטער און סיי דער יידישער לופט־מענטש.

איצט, פאַרשטייט זיך, איז אַזאַ באַגרענעצונג נישטאָ, אָבער די סינאַגאָגע, דער אינציקער בית־תפילה פאַר יידן אין קיעוו, איז ווייט־ווייט אָפגעווקט פון צענטער פון דער שיינער שטאָט און אָפגעטיילט מיטן טייך דניעפּער. עס איז אָבער גוט נאָך, וואָס זי איז פאַראַן, ווייל ווי מען האָט מיך אינפאָרמירט, זענען אַלע „מניינים" אין קיעוו גופא — די קרוב צוואַנציק פּלעצער, ווו מען האָט געדאַוונט נאָך מיט פיר יאָר צוריק בעת מיין פּריערדיקן וויזיט — שוין איצט פאַרוועלט און פאַרשלאָסן.

צום לעצטן ראש־השנה (אין יאָר 1959) האָט מען אויף אַ צענטראַלער גאַס „אַנטדעקט" אַ מנין און די דרייסיק דאַוונער צעיאָגט. דאָס איז געווען דער לעצטער.

איצט, אויב אַ ייד, וואָס ווויינט אין צענטער, ווייל אַריינכאַפן אַ תפילה בציבור, מוז ער זיך מטריח זיין צו גיין אַדער פֿאָרן אַ שפּאָר ביסל קילאָמעטערס.

נישט אַזוי איז דער גורל פון דער פּראָוואָסלאָווענער רעליגיע. עס זענען אין קיעוו אָפּן אַרום 35 קירכעס, צווישן זיי זעקס „קאַטעדרעס״ (צענטראַלע צערקווע).

איך בין אויך צופֿעליק פֿאַרבייגעגאַנגען דעם פּאַלאַצל, ווו עס ווויינט דער קיעווער מעטראָפּאָליט (בשכנות מיט דער געביידע פון מיניסטאַרן־ראַט). האָב איך געזען ווי דער לעצטער — אַ דעקאָראַטיווע „אָסאָבע״ מיט אַ באָרד, מיט אַ בויך, אין גאַנצן טראַכט פון אַ „קירכע־פֿרינץ״ — איז זיך געגאַנגען אַריינזעצן אין זיין לוקסוס־אויטאָמאָביל, אַרומגעריבן מיט אייניקע „פּאָפּעס״ פון נידעריקערן ראַנג. האָב איך דאָן אַ קלער געטאָן: „וואָס קאָן מען טאָן? מיר זענען דאָך אויך דאָ אין גלות״..

ביים אַריינגאַנג אין סינאַגאָגע־הויף — דאָרט געפֿינט זיך אויך אַ שעכטהויז אויף עופות און די מקווה — דערזע איך אַ יונגנמאָן אין די דרייסיקער, וואָס טראָגט אונטערן אָרעם אַ הון און קלייבט זיך אַריינגיין אין טויער. שטעל איך אויף אים אָן מיין פּאָטאָגראָפּישן אַפּאַראַט און ווייל פֿאַראייביקן דאָס דאָזיקע אַ ביסל אומגעווייניגלעך בילד פון אַ יונגן ייד, וואָס איילט זיך צום שוחט אין קיעוו.

באַמערקט דאָס אָבער מיין פֿאַרשוין און פֿאַרהאַלט מיך מיט אַ האַנט־באַוועגונג, אַ זאָג־טוענדיק אויף רוסיש: „איך גיי שעכטן אַ הון, און דאָ ווילט איר גאָר מיך שעכטן?״

פֿאַרשטיי איך, אַנטשולדיק זיך און לאָז אַראָפּ דעם אַפּאַראַט.

מען וועט זיך באַלד שטעלן דאַוועגען מנחה. אין דער נישט לאַנג צוריק רעמאָנטירטער סינאַגאָגע געפֿינען זיך אַ צוואַנציק מיטליאָריקע און עלטערע יידן. גלייך ביים אַריינגאַנג באַגעגן איך מיין אַלטן באַקאַנטן, דעם גבאי (קהילה־פֿאָרזיצער) שמואל באָרדאַך. איך האָב מזל צו אים: מיר האָבן זיך נאָך באַגעגנט מיט מער ווי צוואַנציק יאָר צוריק, ווען ער איז געווען גבאי אין דער אַמאָליקער „קופּעטשעסקע״ שול אין צענטער פון קיעוו, און מיט פיר יאָר צוריק — טאָקע דאָ אין דער זעלבער שול אויפן פּאָדאָל. ער איז, אַזוי צו זאָגן, אַ פּראָפּעסיאָנעלער גבאי, און די מאָכט, אַזוי ווי דעמאָלט, אַזוי אויך איצט, האָט צוטרוי צו אים.

און דעריבער טאָקע האָבן נישט קיין גרויסן צוטרוי צו אים געווויסע

מתפּללים, וועלכע כאַפּן דעם גאַסט אויפן וועג צו דער שול און מאַכן אויפמערקזאַם:

„גלייבט אים נישט! ער וועט אייך דערציילן ניסים ונפלאות, אָבער ער איז זייערס אַ מענטש. דאָס האָט מען אים צו פאַרדאַנקען, וואָס מיר האָבן נישט אין קיעוו גופא קיין פּלאַץ וווּ צו דאַוונען".

ר' שמואל באַרדאַך, אַ קיילעכדיקער, אַ ביסל ביזלעכער ייד, באַגעגנט מיך אָבער מיט אַ פריינדלעכן „שלום עליכם". ער הייבט אָן גלייך לויבן דעם מקום קדוש. „איר זעט ווי פיין מיר האָבן אים איבערגעבויט? און אַ חזן האָבן מיר גאָר אַ צאַצקע, און אַ כאָר, וואָס איז דער שענסטער אין אוקראַינע. קומט יום־טוב — ווער רעדט נאָך ימים נוראים — איז דער גאַנצער הויף פאַרפלייצט פון יידן. ניין, קיין אַנדערע פּלעצער וווּ צו דאַוונען נעמען זענען נישטאָ, אָבער דאָס דאַרפט איר שוין פרעגן נישט ביי מיר... אויך האָט מען אונדז שוין זינט צוויי יאָר נישט דערלויבט צו באַקן קיין מצות. אָבער דאָס באַציט זיך אויף גאַנץ אוקראַינע. נישט נאָר אויף קיעוו. פון דעסטוועגן האָב איך נאָך די האָפענונג נישט פאַרלוירן און עס איז מעגלעך, אַז אונדזער ביטע וועגן מצות, וואָס ליגט אין „קולט", וועט מען באַפרידיקן אין אַ פּאָר וואָכן אַרום".

איך רייס אים איבער: „עס איז דאָך שוין אָבער נאָך פּסח. צוווּאָס דאַרפט איר מצה אויף שבועות?"

„אויך דאָס דאַרפט איר נישט פרעגן ביי מיר. פרעגט ביים „קולט" (דעפּאַרטאַמענט פאַר רעליגיעס)".

אַ שאַד וואָס דער קיעווער רב, ר' אברהם הלוי פּאַניטש (פריער רב אין קאַראָסטין), איז שטאַרק קראַנק און קומט שוין לאַנג נישט אין שול.

נאָך איצטער קלינגען מיר אין די אויערן די לעצטע ווערטער זיינע, איידער מיר האָבן זיך געזעגנט מיט פיר יאָר צוריק: „ווי שטייט דאָרט ביי ישעיהו „כל ראש לחלי וכל לבב דוי" (יעדנס קאָפּ טוט ווי און יעדנס האַרץ וויטיקט).

שפּרייז איך ווידער איבערן פּאַדאָל, — דאָרט, ווו נאָך מיט 20 יאָר צוריק, אין די צייטן פון סטאַלינען, איידער ער איז משוגע געוואָרן אויף דער וויל־דער שנאה צו יידן — זענען געווען גאָסן, וואָס האָבן געטראָגן די נעמען פון י. ל. פּרץ, פון באַראַכאָוו, פון שלום־עליכם.

היינט הייסן זיי „מעזשיגאָרסקאַיאַ", „מאַלאָוואַסילקאָווסקאַיאַ" און „סעראַפימאָווסקאַיאַ". אויף דער לעצטער הענגען נאָך אויף די מויערן אַ פּאָר

אלטע לאמטערנעס, אויף וועלכע עס איז געבליבן אויסגעקריצט „אוליצא (די גאס) שאלאם אלייכעמא״.

דאס איז געווען טאקע אויף צומאַרגנס נאך מיין וויזיט אין דער סינא־גאגע, וען איך האב באשלאסן פערזענלעך אוועקצוגיין צום רעגירונגס־הויפט פון די רעליגיעס און שטעלן אים די פאר דראסטישע פראגעס, אויף וועלכע די ארעמע יידן, נעבעך, די גבאים און אנדערע, האבן קיין תשובה נישט געקאנט געבן.

בין איך אוועק דארט, וווּ עס געפינט זיך די „לאבאראטאריע פון רעליגיעזע באגרענעצונגען״. זי ווערט געפירט דער דעפארטאמענט פון קולטן ביים מיניסטאר־ראט און אונטערליגט דירעקט דעם פרעמיער־מיניסטער פון אוקראינע.

דער אלטער פאלאץ, געל באפארבט, טראגט אויף זיך א ברא־נזענעם טאוול מיט א פילזאגנדיקער אויפשריפט: „אין דאזיקן הויז האבן זיך אינעם יאר 1820 צונויפגעזאמלט אין געהיים די שפעטערדיקע אפיצירן־דעקאב־ריסטן״.

דאס איז א רירנדיקע דערמאנונג, אז אפילו אין יענע פינצטערע צייטן צווישן צאר אלעקסאנדער דעם ערשטן און דעם טיראן ניקאלאי דעם ערשטן, זענען געווען העלדישע רוסישע אפיצירן, וואס האבן צוגעגרייט דעם שפעטערדיקן אויפשטאנד אין פעטערבורג (דעצעמבער 1825), ד. ה. פינקטלעך מיט 140 יאר צוריק.

מיין געמיט, רעכט צעשטורעמט פון די יידישע גזירות, האט געפונען אין דעם הויז א ריכטיקן פלאץ פאר א „בונט״. שוועבן דאך דא נאך איצט די גייסטער אן מורא, וואס זענען אזוי לירישׂ און שטארק באזונגען געווארן דורך פושקינען, נעקראסאווען, אדאיעווסקין און פיל פיל אנדערע.

לאזט מיך דורך דער מונדירטער פארטער ביים אריינגאנג, נישט פרעגנדיק וואס איך וויל. גיי איך אריין אין א גרויסן באגילדעטן זאל. קיינער נישטא. גיי איך ווייטער, דערזע איך א האלב־אפענע טיר, א ביורא־צימער און א טיש, ביי וועלכן עס זיצן דריי דיסקוטירנדיקע שווערלייביקע רוסן (אדער אוקראינער).

קלאפ איך אן נישט דרייסט אין דער טיר. מען לאדט מיך איין אינע־ווייניק. איך פרעג, ווער איז דא דער הויפט פון קולטן (רעליגיעס) אין דער רעפובליק. שטעלט זיך פאר אינער פון די דריי, אז ער איז דאס. זאג איך: „איך בין א זשורנאליסט פון אמעריקע, א גאסט אין קיעוו. צי וועט איר

מיר דערלויבן אייך צו שטעלן אַ פּאָר פראַגן? איך האָב נישט געהאַט דורך וועמען זיך צו מעלדן, איך האָב אויך נישט געהאַט קיין טעלעפאָן־בוך און קיין נומער, דורך וועלכן איך וואָלט מיט אייך אָפּגערעדט דורכן טעלעפאָן זיך צו טרעפן, האָב אייך דעריבער גענומען דירעקט צו אייך אַרייַנגיין. איר דאַרפט מיר דעריבער אַנטשולדיקן וואָס איך בין געקומען אומדערוואַרט".

דער שעף קוקט מיך אָן אַ ביסל פאַרוווּנדערט און פרעגט:

„אויב איר זענט אָן אַמעריקאַנער, פאַרוואָס רעדט איר אַזוי פיין רוסיש? און צי קאָן איך זען אייערע פּאַפּירן?"

דערקלער איך אים, פאַרוואָס איך רעד רוסיש און וויז אים אויך מיין אינטערנאַציאָנאַלע פּרעסע־קאָרטע און מיין אַמעריקאַנער פּאַספּאָרט.

דאָן שטעלט ער זיך פאָר: ער הייסט קאָנסטאַנטין פּאָלאָדניק און דאָס זענען זייַנע צוויי געהילפן.

„אַלזאָ, ביטע, פרעגט".

איך הייב אָן אַ ביסל פון אַ זייט.

„שוין אַ פּאָר וואָכן באַריי איך דעם ראַטן־פאַרבאַנד. איך זע און באַוווּנדער די פיל גרויסע אויפטוען, די אַנטוויקלונג פון די שטעט, פון בילדונג, פון טעכניק. אַ גרויסער מעכטיקער פּראָגרעס. ווילט זיך ראָפּאָר־טירן וועגן דעם אויך מיינע לייענער און צוהערער, און דאָ בין איך אָבער געשטערט אַלס ייד. יעדער באַזוכער אין אייער לאַנד, ייד צי נישט־ייד, איז איבערראַשט פון דעם פאַקט, וואָס די יידישע מינדערהייט קאָן זיך נישט אויסלעבן אין איר קולטור אַזוי ווי אַלע אַנדערע מינדערהייטן אָן אויס־נאָם. אין זעלבן קיצור, למשל, האָב איך אין יאָר 1936 געפונען יידישע לערן־אַנשטאַלטן, אַ יידישן פּאָרש־אינסטיטוט, אַ יידיש טעאַטער, אַ יידישע צייטונג, אַ גערויכט אפילו אין דער יידישער שפּראַך. אויך אַ יידישע סינאַ־גאָגע אין צענטער פון שטאָט איז געווען אָפן — די „קופּעטשעסקאַיאַ" סינאַ־גאָגע. איצט איז פון דעם אַלעמען קיין זכר מער נישטאָ. געבליבן נאָר די יידישע שול אין עק שטאָט, אין פּאָדאָל, דאָרט וווּ די צאַרישע מאַכט האָט דערלויבט יידן צו ווווינען, בעת אין קיצור איז דאָס געווען פאַרבאָטן.

„איך ווייס גוט, אַז אייער דעפּאַרטאַמענט האָט נאָר צו טאָן מיט רעלי־גיעזע ענינים, אָבער איך האָב באַרירט די אַלע אַנדערע, כדי אונטערצו־שטרייכן דעם קאָנטראַסט, וואָס אַ גאַסט פון דער פרעמד שטעלט איצט מיט באַדויערן פעסט.

„און דאָ דערוויס איך זיך, אַז די רעגירונג האָט פאַרוועדט אין אוק־
ראַינע צו באַקן מצות, אַז אין פיל־פיל ערטער, ווי כארקאָוו, למשל, דער־
לויבט מען נישט די יידן קיין געבעט־הייזער... ווי אַזוי זאָל איך דאָס פאַר־
שטיין? ווי אַזוי זאָל איך דאָס באַריכטן צו מיינע לייענער?״

איך האָב דאָס אַלץ ארויסגעזאָגט אין אַטעם — אפשר האָב איך
געדעדט אַ ביסל עמאָציאָנעל — אָבער אַלע מיינע דריי צוהערער האָבן
מיך געדולדיק אויסגעהערט. דער שעף האָט אַ ביסעלע צוגעשמייכלט.

ער זאָגט: „אַ שאָד, אַ שאָד, וואָס אַזעלכע קליניקייטן פאַרטונקלען דאָס
אַלגעמיינע בילד, וואָס איר באַקומט פון אונדזערע ריזיקע דערפאָלגן.

„מצה... סינאַגאָגעס... וואָס פאַר אַ באַדייטונג האָט דאָס מיט דעם אַלעם,
וואָס איר זעט אַרום זיך?״

איך פיל, אַז ער וויל מיך אָפשטופן אין אַ זייט, מיט דעם זעלבן מעטאָד,
וואָס מיין באָבע ע״ה פלעגט באַנוצן, וען איך פלעג איר בעטן געלט אויף
אַ בילעט אין צירק: „זע נאָר, מיין קינד, ווי נאָריש דו ביסט! ביי אונדז
איז דער בית־המקדש חרוב געוואָרן, און דיר ליגט גאָר אַ צירק אין קאָפּ?״

באַשליס איך זיך נישט לאָזן, און גיי־אָן וויטער:

„אָבער, וואָס מיר אַלע קאָנען נישט פאַרשטיין, איז די ספעציעלע
לאָגע, אין וועלכער איר שטעלט אַוועק די יידישע רעליגיע: אָט האָט מען
דערלויבט צו באַקן דעם „פאַסכאַלנעם קוילישט״ (אַ מין טאָרט, וואָס
מען באַשפריצט מיט „הייליק״ וואַסער אין צערקווע), מען האָט זיי פאַר־
קויפט אין אַלע רעגירונגס־קראָמען, פאַרוואָס האָט מען גראָד מצות פאַר־
וערט? אויב מען נעמט־אָן, אַז „רעליגיע איז אָפיום פאַרן פאָלק״ —
פאַרוואָס פאַרקויפט מען דעם דאָזיקן „אָפיום״ אין פאָלק און דעם אַנדערן
פאַרוואָרט מען דאָס צו קויפן אין דער זעלבער אָפּטייק, אין ראָטן־פאַר־
באַנד?״

מיין פאַרגליידיך האָט, ווייזט אויס, געטראָפן אין פּינטל. אַ פייערל פון
כעס צינדט זיך אָן אין די אויגן פון שווערלייביקן שעף. ער זאָגט טרוקן:
„און איך וועל אייך ענטפערן אויך מיט אַ פראָגע: זאָגט מיר אָפּנהאַרציק,
האָט דען כאָטש איין רעליגיעזער ייד נישט געהאָט קיין מצה צוליב
אונדזער פאַרבאָט?

„לויט אונדזערע ידיעות האָבן גלויביקע יידן, טראָץ דעם פאַרבאָט,
געבאַקן מצות יעדער ביי זיך אינדערהיים״.

איך האָב זיך אָנגעכאָפּט אין דער פראָגע פון שעף:

„איך דאנק אייך באמת, וואס איצט האט איר מיט אייער פראגע מיר געגעבן די געלעגנהייט צו זאגן דאס, וואס איך האב נישט געוואגט צו זאגן פריער: קיין שום פארבאט וועט אן אמת־גלויביקן נישט אפהאלטן פון אפהיטן די גרונד־יסודות פון זיין רעליגיע. יא, איך האב נאכגעפארשט, און איר זענט גערעכט! א ל ע רעליגיעזע יידן, און אפילו די נישט־רעליגיעזע, וואס האלטן זיך ביי פאלקס־טראדיציע, האבן געבאקן מצות. די מצות זענען געווען הארטע, דיקע, פרימיטיוו געבאקן; איך האב זיי נישט געקאנט אויסבייסן... אבער זיי זענען סימבאליש געווען כמעט אין אלע יידישע הייזער.

„אייך, אלס שעף פון רעליגיע־קולטן, דארף איך דאך נישט דערקלערן, וויי גרויס עס איז דער וויידערשטאנד ביי אנהענגער פון אלע רעליגיעס, ווען מען וויל זיי עפעס פארווערן און דערשטיקן דאס, וואס איז ביי זיי הייליק.

אט דא, נישט וויט פון דעם הויז וווּ מיר זיצן איצט, אין קיעווער קרייז־ערייכט, איז דאך פאראנקומען דער טרויעריק־באראימטער ביילים־פראצעס, בעת וועלכן א גרויסער יידישער אדוואקאט, גרוזענבערג, האט ארויסגעזאגט פאלגנדיקע ווערטער: „די יידישע רעליגיע איז א מעכטיקע קאוואדלע, אויף וועלכער עס האבן זיך צעבראכן די האמערס פון שונאים...“

נאך מיין לאנגער „טיראדע“, גייט דער קולטור־שעף ארויבער אין אטאקע: „איר האט דערמאנט, אז מען דערלויבט נישט אין כארקאוו עפענען א יידישע סינאגאגע, אדער אפילו א „מנין“, ווי איר רופט עס. צי ווייסט איר כאטש, אז ביז מיט צען יאר צוריק האט דארט אזא סינאגאגע פונקציאנירט? און צי ווייסט איר די סיבות, פארוואס מיר האבן זי געשלאסן? איז הערט: מען האט דארט שפעקולירט מיט געלט און מיט סחורות... איין יד האט געמסרט דעם אנדערן... מיר זענען פארווארפן געווארן מיט מסירות... ענדלעך האט א גרופע יידן אליין געבעטן, מען זאל די סינאגאגע פארמאכן“.

„און איצט וועל איך אייך פרעגן (זיין שטימע ווערט שארף און ארא־גאנט): צי האבן אייך די כארקאוער יידן געבעטן, איר זאלט פאר זיי אויספועלן (ער האט באנוצט דעם אויסדרוק „כאדאטאיסטוועז“) א דער־לויבעניש אויף א סינאגאגע?“

איך ווער נישט דערשראקן און ענטפער אויך אין א גענוג שארפן טאן:

„איך אַליין, וואָס האָב יאָרנלאַנג אַמאָל געלעבט אין כאַרקאָוו, האָב שוין נישט דאָרט קיין אײַן באַקאַנטן רעליגיעזן ייִד, וואָס זאָל מיר אַזאַ באַפּולמעכטיקונג געבן. דער לעצטער רב, ר׳ שמואל, וואָס די כאַרקאָווער קהילה האָט געהאַט, און וואָס איז געווײַס נישט געווען קיין שפּעקולאַנט, איז געשטאָרבן אין תפיסה מיט פּיר יאָר צוריק. אויב איך האָב דערוועקט די פּראַגע, איז דאָס נאָר צוליב דעם, וואָס, לויט מיין מיינונג, איז שווער אָביעקטיוו איבערצוגעבן אַ באַריכט וועגן דער גרויסער אַנטוויקלונג פון ראָטן־פּאָרבאַנד, כל זמן עס עקזיסטיִרן דאָ אומפּאַרשטענדלעכע באַגרענעצונגען דווקא קעגן דער ייִדישער קולטור און רעליגיע. הונדערטער מענטשן, צווישן זיי פּיל געטרייַע קאָמוניסטן, האָבן די דאָזיקע באַגרענעצונגען אַנערקענט אַלס באַדויערונגסווערטע... האָב איך פֿרובירט דעריבער אַ טייל פון זיי, די רעליגיעזע, אויפקלערן ביים קוואַל, מיט אייך...״

„און אייער איינדרוק איצט?״ — פֿרעגט דער שעף האַלב־איראָניש.

„איך האָב גאָרנישט אויפגעקלערט און מיין קאָפּ איז נאָך מער פּאָר־טונקלט געוואָרן״.

„אויב איר ווילט וויסן וועגן די געשלאָסענע געבעט־הייזער אין כאַרקאָוו, אַדער ערגעץ אַנדערש, קאָן איך אייך זאָגן אָט־וואָס: אויב אַ גרופּע ייִדן דאָרטן וועט אָנגעבן אַ געהעריקע פּאַרמעלע ביטע וועגן אַן עפּנטלעכן פּלאַץ צו דאָוונען, וועלן מיר באַטראַכטן אויפמערקזאָם זייער ביטע; און אויב זי וועט זיין אין הסכם מיט די פּאַרשריפטן און מיט די אָביעקטיוועס לאָקאַלע באַדינגונגען, וועלן מיר אַזאַ דערלויבעניש געבן״.

איך הער אויס, אַ דערשטוינטער, די דאָזיקע בילצערנע פּאַרמולע, הינטער וועלכער עס באַהאַלטן זיך שוין נישט וויניקער ווי צען „אָפּזאָגונ־גען״, וואָס די כאַרקאָווער ייִדן האָבן באַקומען...

איך באַדאַנק אָבער דעם שעף מיט זיינע געהילפן פּאַר דעם געשפּרעך, וואָס זיי האָבן מיט מיר געהאַט אויף אַזאַ מין נישט־קאָנווענציאָנעלן וועג.

איך גיי אַרויס אַ דערדריקטער אויף דער פּרישער מאַי־לופט פון דער אוקראַיִנישער הויפּטשטאָט.

איך שפּאַציר צווישן די בערגלעך פון שיינעם געווען „צאַרסקען גאָרטן״; אין די זעלבע אַלייען, וואָס האָבן געבליט מיט פּרילינג דאָן, ווען איך אַליין האָב מיין פּרילינג דורכגעלעבט.

איצט זע איך זיך, ווי אַ מידער דאָן־קיכאָט, וואָס האָט מיט זיין שווא־כער „פּיקע״ קעגן ווינטמילן געקעמפט... נו, און פון זיי קלעפּ באַקומען...

אָבער פּלוצלינג קלינגט ווידער אָפּ אין מיינע אויערן די דונערנדיקע שטימע פון אַדוואָקאַט גרוזענבערג, וואָס האָט דאָך דאָ, אין דער זעלבער שטאָט, געשטורעמט אין יאָר 1913: „די יידישע רעליגיע איז אַ מעכטיקע קאָוואַדלע, אויף וועלכער עס האָבן זיך צעבראָכן די האַמערס פון שונאים!...“

ניין, נישט דאָן־קיכאָטיש קלינגען די דאָזיקע נביאישע ווערטער! איך וויל זיי דערטראָגן און איבערחזרן ביז דער רחוב גרוזענבערג אין תל־אביב... וועלן זיי שוין ווי אַ פאַרווירקלעכונג אָפּהילכן...

*

איך קלייב זיך שוין פאַרלאָזן קיעוו און פאָרן קיין לעמבערג, די באַרימטע גאַליציישע שטאָט, וועלכע איז איצט אַ טייל פון דער אוקראַיניישער רעפּובליק.

נאָך אין ניו־יאָרק זייענדיק, האָב איך מיך באַזאָרגט מיט אַ דערלויבעניש פון „אינטוריסט“ אין מאָסקווע, אַז איך זאָל קאָנען דעם וועג קיעוו—לעמבערג דורכמאַכן אין אַן אויטאָ, וואָס זאָל מיר געגעבן ווערן צוזאַמען מיטן שאָפער טאַקע דורכן „אינטוריסט“. אַזעלכע זאַכן זענען דערלויבט איצט אין רוסלאַנד. פאָראַן אפילו אַמעריקאַנער טוריסטן, וואָס פאָרן דורך רוסלאַנד איבער די וועגן, וואָס זענען דורך דער רעגירונג אָנגעצייכנט — אין אַן אייגענעם אויטאָמאָביל.

און דער וועג פון קיעוו ביז לעמבערג ליגט דאָך איבער אַזעלכע שטעט ווי, וויניצע, זשיטאָמיר, ראָוונע. איך האָב זיך איצט באַצייטנס „פּאָסמאַקעווען“ מיט דעם פאָרגענגן נאָכאַמאָל באַזוכן אָט די אַלע מקומות, וועלכע זענען פאַרבונדן מיט דער יידישער טויזנטיאָריקער געשיכטע אין דעם טייל וועלט. אויך פערזענלעכע סענטימענטן זענען מיט זיי פאַרבונדן.

אָבער דאָ האָט זיך אַריינגעמישט אַ מיאוס „אינטוריסט“־מיידל, אַ געווי־סע קרילאָווא, און זי האָט מיין פּלאַן צעשטערט.

אַנגעהויבן האָט זיך דאָס פון דעם, וואָס איך האָב, לויט די פאָרשריפטן פון „אינטוריסט“, געדאַרפט מיין באַשטעלונג אויף זען זיך מיט אַ מלוכה־באַאַמטן מאַכן דורך דער פאָרמיטלונג פון זייער ביורא. ווען איך האָב זיך, אין הסכם מיט די דאָזיקע פאָרשריפטן, געווענדט צו דער דער־מאַנטער באַאַמטער קרילאָווא זי זאָל מיך פאָראייניקן מיטן רעליגיע־הויפּט פון דער אוקראַיניישער רעגירונג און באַשטימען אַ טרעפונג מיט אים, האָט זי חוצפּהדיק געענטפערט:

„ביי אונדז איז נישט אַמעריקע. ביי אונדז איז די רעליגיע אַפּגעטיילט פון דער מלוכה און אונדזער רעגירונג האָט נישט קיין רעליגיע־דעפּאַרטאַמענט".

האָב איך איר געזאָגט, אַז אויך אין אַמעריקע איז די רעליגיע אַפּגעטיילט פון דער מלוכה, אַז מיר האָבן טאַקע נישט קיין רעליגיע־דעפּאַרטאַמענט, אָבער זיי דאָ, אין סאָוויעט־אוקראַינע, באַזיצן יאָ אַזאַ דעפּאַרטאַמענט. איך וויים אָבער נישט זיין אַדרעס און איך וויל אים נישט זוכן אַן דער פּאָר־מיטלונג פון „אינטוריסט".

האָט די קרילאָווא מיר צוגעזאָגט געבן אַ תשובה אויף מאָרגן. אָבער ווען איך בין דעם נאָענטסטן טאָג געקומען נאָך אַן ענטפער, האָט זי צו מיר געזאָגט מיט יענעם שמייכעלע פון אַ שוויגער אַ מרשעת:

„איך האָב דעם אַדרעס פון דעם רעליגיע־דעפּאַרטאַמענט נישט געקאָנט געפינען, ווען איר שוין בעסער גיין אין טעאַטער".

מילא, צוויי שעה שפּעטער בין איך שוין געזעסן אין קאָבינעט פון „שעף פון קולט", אַן אינסטיטוציע, וואָס געפינט זיך אין אַזאַ „טיף־פּאָר־באַרגענעם פּלאַץ", ווי אין דער געבידע פון מיניסטאָרן־ראַט.

און אַז איך בין צוריקגעקומען, האָב איך דער זעלבער קרילאָוואַן געגעבן דעם אַדרעס: אפשר וועט אַן אַנדערער טוריסט אויך וועלן אַהינגיין...

בקיצור, דאָס האָט מיך געקאָסט מיין אויטאָמאָביל־רייזע קיין לעמבערג. עס האָבן נישט געהאָלפן מיינע פּראָטעסטן, אַז איך האָב דאָך אַ מאָס־קווער דערלויבעניש. דער דירעקטאָר פון „אינטוריסט" האָט פּאָר מיר קיין צייט נישט געהאַט, און די קרילאָווא, וועלכע איז דאָן די גאַנצע באַלע־באָסטע, האָט זיך פּאַרשלאָקט:

„איר וועט קיין לעמבערג פליען. אפילו מיטן צוג וועלן מיר אייך נישט דערלויבן פּאָרן".

אגב, איז דאָס געווען די אייניציקע טענה, וואָס איך האָב קעגן דער „אינטוריסט"־באַהאַנדלונג. אין אַלגעמיין זענען די באַאַמטע דאָ העפלעך און אויפן פּלאַץ. דעם דאָזיקן אויסנאַם — אגב נישט מיט מיר אַליין — אין קיעוו האָב איך פּאַרקלאָגט אין מאָסקווע און וואָרט אויף אַ תשובה.

ווען איך בין געקומען אויפן קיעווער פליפּלאַץ, האָב איך צו מיין דערשטוינונג פעסטגעשטעלט, אַז איך וועל דאָרפן פליען אין אַ מאַשין, וואָס פירט נאָר סחורה, אַז די גאַנצע קאָבינע איז פול מיט געפּעק, און אַז מיין פּלאַץ איז באַשטימט נעבן פילאָט — דאָרטן, וווּ דער נאָוויגאַטאָר

זיצט. דאָס איז ווידער געווען אַ שפּיצל פון דער קרילאָווא, ווייל דעם זעלבן טאָג זענען געפלויגן קיין לעמבערג נאָך צוויי פּאַסאַזשיר־עראָפּלאַנען. אָבער דאָרט זענען שוין כלומרשט אַלע פּלעצער געווען פּאַרנומען.

איך האָב געמאַכט אַ שריפטלעכן פּראָטעסט, אָבער געפלויגן בין איך טאַקע מיט דעם פּראָכט־עראָפּלאַן. די צוויי שעה פּליען זענען אַוועק.

יאָ, איך האָב פּאַרגעסן צו דערמאָנען, אַז די שיקאַנעס קעגן מיר און אַנדערע טוריסטן אין קיעוו האָבן זיך אָנגעהויבן דעם זעקסטן מאַי — אַ טאָג נאָכדעם, ווי כרושטשאָוו האָט געמאָלדן, אַז מען האָט אַראָפּגעשאָסן דעם אַמעריקאַנער „שפּיאָן־עראָפּלאַן" הינטער סווערדלאָווסק.

די דאָזיקע ענדערונג האָב איך שוין שטאַרק געפּילט אין לעמבערג, — און וועגן דעם וועל איך דערציילן.

ווי יידן לעבן איצט אין לעמבערג

ווען איך בין אָנגעקומען קיין לעמבערג מיטן פּראָכט־עראָפּלאַן פון קיעוו, האָט אַ שיינע יונגע דאָמע פון „אינטוריסט" מיך אָפּגעוואָרט און געבראַכט מיטן אויטאָמאָביל צום צענטער פון דער שטאָט — צו דעם גרויסן פּאַרמלחמהדיקן האָטעל, וועלכער איז באַוווסט געווען אונדז אַלעמען אונטערן נאָמען „דזשאַרדזש". איצט הייסט ער „אינטוריסט".

מיטן דאָזיקן האָטעל זענען פּאַרבונדן אַ ביסל סענטימענטאַלע זכרונות פון די אַלע יאָרן, ווען איך פלעג צווישן ביידע וועלט־מלחמות קומען באַזוכן די דאָזיקע היסטאָרישע און מערקווירדיקע הויפּטשטאָט פון גאַליציע.

ווי קאָן מען דען פּאַרגעסן יענעם ערשטן באַזוך אין יאָר 1925, ד. ה. מיט 35 יאָר צוריק, ווען איך האָב אין זעלבן האָטעל געווויינט צוזאַמען מיט אַ רייע פּראָמינענטע פּאַרשטייער פון דער יידישער פּרעסע אין פּוילן און אויסלאַנד, וואָס האָבן געדעקט דעם „שטייגער־פּראָצעס", דער משפּט איבער יענעם אומשולדיקן יידישן יונגנמאַן, וועלכער איז באַשולדיקט געווארן אין וואַרפן אַ באָמבע אויף דעם פּוילישן פּרעזידענט און איז נאָך אַ לאַנגער געריכטס־פּראָצעדור ענדלעך באַפרייט געווארן דורך די „געשווינדערע".

אין די אָוונטן — אין קאָפּע־רעסטאָראַן — זיצן אַרום גלענצנדיקן אַדוואָקאַט, שטייגערס פּאַרטיידיקער לייב לאַנדוי, די יידישע פּירער ד"ר זאַמערשטיין, ד"ר זילבערשיין, ד"ר ראָזמאַרין און מיט זיי — די „בלום"

פון דער יידישער פרעסע. היציקע דעבאַטן און אָפשאַצונגען אין פּויליש. און די אינטעליגענטיש־פּריצישע אַטמאָספּער אין האָטעל און אין דעם טומלדיקן סקווער אַרום.

און די גאַנצע שטאָט מיט אירע מילדע מאַנירן, וואָס האָט נאָך באַהאַלטן דעם עסטרייכיש־איראָפּעישן גלאַנץ, אַזוי אַנדערש, ווי אין די שטעט פון קרוין־פּוילן, וואָס האָבן אַמאָל געהערט צו רוסלאַנד.

לעמבערג מיט אירע מער ווי הונדערט טויזנט יידן, מיט איר געדיכ־טער יידישער דיפּלאָמירטער אינטעליגענץ, דינאַמישער ציוניסטישער יוגנט, אָבער אויך מיט אירע מער ווי פּיר הונדערט סינאַגאָגעס, בתי־מדרשים און מנינים — רבנים, רביים, חסידים — די שטאָט האָט מיך פּאַראינטריגירט וואָס ווייטער און אָפּטער מיינע באַזוכן האָבן זיך מיט יאָרן איבערגעחזרט.

און איצט בין איך ווידער דאָ, נאָך אַן אָפּוועזנהייט פון עטלעכע און צוואַנציק יאָר.

און עס נעמט נאָך אַ פּאָר שעה און ווייס שוין, אַז דאָס איז נאָר אַ נאָמען געבליבן פון אַמאָל — לוואָוו אָדער לעמבערג — אַז די שטאָט איצט איז אינגאַנצן אַן אַנדערע, אַ געגנלעך פרעמדע, באַווינט פון אַנדערע מענטשן, אַז נישט נאָר יענע יידן זענען אויסגעמאָרדעט געוואָרן און פּאָר־שוווּנדן, נאָר אויך די פּאָליאַקן זענען מער נישטאָ. און אַפילו די אוקראַיִנער פון אַמאָל זענען צעריבן געוואָרן אונטער די רעדער פון מאָרד און פּאַראַט און גאָר וויניקע פון זיי פון די יאָרן, וואָס איך געדענק, באַווינען איצט די דאָזיקע אַלץ נאָך שיינע און כמעט נישט רוינירטע שטאָט.

עס קלינגט מער נישט אין האָטעל און אין די גאַסן דער מוזיקאַליש־גאַליציאַנער פּויליש. פּאָר די איניקע טעג, וואָס איך האָב אין לוואָו פּאָר־ברענגט, האָב איך געהאַט אַ געלעגנהייט צו רעדן פּויליש נאָר איין מאָל — מיט דער דינסט, וואָס האָט אויפגעראַמט מיין צימער. האָב איך צו זיך אַליין אַ שמייכל געטאָן: „זע נאָר, וואָס איז געוואָרן פון די שטאָלצע באַרימערייען פון די פּאָליאַקן, וועו זיי זענען געווען די הערשער פון דער שטאָט, — די, וואָס האָבן געקלונגען אין אַלע גלעקער, אַז לעמבערג איז מער פּויליש ווי וואַרשע. וואָס פּאָר אַ מוסר־השכל דאַרפן זיך פון דעם אַראָפּנעמען אַלע קורצזיכטיקע שאָוויניסטן, וועמעס „אמתן" ווערן אָפּגע־ווישט אין משך פון איין האַלבן דור״...

דאָס ביורא פון „אינטוריסט" געפינט זיך טאַקע דאָ אין האָטעל און

איך האָב פון זיינע אָנפירער געהאַט פיל מער הילף ווי פון דער, וואָס האָבן מיר געגעבן די „פּאָליציי־וויבער" אין קיעווער „אינטוריסט".

איך בין אָבער נישט געווען צופרידן, וואָס בעת איך האָב געדונגען דעם אויטאָמאָביל, כדי צו פאָרן זען די שטאָט, האָט דער לייטער פון „אינטוריסט" מיר גלייך מיטגעגעבן אַלס באַגלייטערין יענע שיינע דאַמע, וואָס האָט מיך אָפּגעווארט אויפן פליפּלאַץ. איך האָב זיך פרובירט קעגנשטעלן — נישט, חלילה, פון צניעות וועגן, אָדער וויל איך בין קעגן וערן באַגלייט פון אַ יונגער רוסישער פרוי. איך האָב זיי דערקלערט, אַז איך קען די שטאָט פון פריער, אַז קיין איבערזעצער דאַרף איך נישט, אַז דער שאָפער אַליין — זייער אייגענער שאָפער — איז דאָך געבוג פאַר מיר. אָבער עס האָט נישט געהאָלפן: ביי מיין זייט איז דאָס מאָל אין משך פון אַלע טעג, וואָס איך בין געווען אין לעמבערג און אַרומגעפאָרן אין פראָווינץ — געזעסן טאַטיאַנאַ, אַ רוסין פון ווייטן סיביר, וועלכע האָט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט און רעדט אויך אַ גוטן ענגליש, וואָס איז, פאַרשטייט זיך, גוט פאַר די טוריסטן, וואָס קענען נישט די לאַנד־שפּראַך. אָבער פאַר מיר איז דאָס געווען לחלוטין איבעריק.

נאָך מער: מען האָט מיך אָפּילו באַפרייט פון באַצאָלן די 50 רובל אַ טאָג (פינף דאָלאַר), וואָס די באַגלייטערין קאָסט, אַבי איך זאָל זי האָבן מיט זיך...

געדענקענדיק מיין דורכפאַל אין קיעוו, האָב איך גלייך ביים אָנקומען געבעטן מען זאָל ביי דער מאַכט דאָ באַקומען פאַר מיר די דערלויבעניש צו פאָרן זען דעם קוראָרט טרוסקאָוויעץ — אַ באַרימט אָרט פון פאַרשידענע מינעראַל־וואַסערן. די וואַסערן האָב איך געדאַרפט אויף כפרות, אָבער אויפן וועג ליגן דאָך אַ רייע גאַליציאַנער שטעט — ווי סטרי, דראָהאָביטש, באָריסלאָוו א. א., און דאָרט האָב איך יאָ געוואָלט כאָפּן אַ קוק.

די דערלויבעניש אַרויסצופאָרן פון לעמבערג מיטן אויטאָמאָביל קיין טרוסקאָוויעץ האָב איך אויף צומאָרגנס באַקומען. אָבער ווידער איז דער באַדינג געווען: די שיינע טאַטיאַנאַ דאַרף זיין ביי מיין זייט. איך האָב זיך דאָס מאָל אונטערגעגעבן דער דאָזיקער נישט צו בייווויליקער „דיס־קרימינאַציע".

יאָ, לעמבערג איז דאָך איצט אַ טייל פון דער סאָוויעטישער אוקראַיִנישער רעפּובליק, אָבער רוסיש הער איך דאָ רעדן מער ווי אוקראַיניש.

די סיבה איז, וואס פון אלע עקן ראטן־פארבאנד זענען דא אנגעפארן באאמטע און ארבעטער.

ווי נאר מיר זענען מיט טאטיאנען ארויסגעפארן מיטן אויטאמאביל איבער דער שטאט, האב איך זי געפרעגט, צי קאן זי מיך גלייך פירן צו א יידישן בית־תפילה. ווייסט זי אבער גארנישט פון אזא פלאץ. לייג איך פאר, אז מיר זאלן צוזאמען דאס ארט געפינען, און דאס וועט איר צונוץ־קומען פאר די אלע אנדערע טוריסטן — צווישן זיי פיל יידישע, וואס ווערן דא דערווארט אין קומענדיקן סעזאן.

איך האב אפילו אן אדרעס פון א יידישן פראפעסאר דא, אבער איך באשליס, אז צו אים וועל איך שוין שפעטער גיין אן א באגלייטער.

און אזוי ווי דער צענטער פון לעמבערג איז אינגאנצן נישט באריר־ט געווארן פון מלחמה־חורבן, שטייט שטאלץ דער מיצקעוויטש־דענקמאל — איז לעבעדיק אין סקווער ארום טעאטער. לכתחילה איז פאר מיר געווען א נייעס צו זען, ווי אין דאזיקן סקווער שטייען רעדלעך יונגעלייט, געקליידט ווי ארבעטער, און דעבאטירן עפעס היים. א דיסקוסיע אין די גאסן פון ראטן־פארבאנד, וואס ווערט נאך דערצו אזוי ליידנשאפטלעך געפירט? אוממעגלעך. גיי איך ארויס פון אויטא און פרעג ביי א צעהיצטן יונגנמאן וועגן וואס דעבאטירט מען דא? ווייזט זיך ארויס, אז דאס זענען ספארט־אמאטארן, און דאס היצן זיי זיך וועגן די רעזולטאטן אין ספארט פון זייערע ליבלינג־טשעמפיאנען.

פארן מיר פארבי די אלע טורעמס פון ראטהויז און דעם נייעם דענק־מאל פון דער שטאט לעמבערג, וואס איז נישט לאנג צוריק אלט געווארן זיבן הונדערט יאר. און די אלטע אוספענסקע קירכע, ווו מען דאוונט גראד איצט. און וואס איז דאס פאר א געטנדל מיט בלומען פארוואקסן? איז דא נישט אמאל געשטאנען די מאנומענטאלע געביידע פון דעם באריימטן לעמבערגער טעמפל מיטן כאראקטעריסטישן קופאל אויפן דאך? יא! צוערשט איז די סינאגאגע געווארן צעראבירט פון וואנדאלן און מען קאן אפילו גאר נישט דערקענען, אז דא איז אמאל א געביידע געווען.

וואס פארא גאלעריע פון באריימטע הויפט־רבנים האבן דאס אין משך פון די הונדערטער יארן, וועו דער טעמפל איז געשטאנען, זיין בימה באשייגט!

און דער לעצטער — דער קדוש הרב ד״ר יחזקאל לעווין? לאמיר זיך אויף א רגע פארהאלטן אט ביי דעם געטנדל מיט בלומען, ביים קבר פון

לעמבערגער טעמפל, און לאמיר אויפמישן א בלעטל זכרונות וועגן סאמע לעצטן רב, וואס האט דא משמש בכהונה גדולה.

ד"ר לעווין איז געפאלן גלייך אין די ערשטע טעג ווען די נאצים זענען אריין. א ווילדער המון פון אוקראינישע פאגראמשטשיקעס האט פארפלייצט די גאסן און געמארדעט יידן. עס איז געווען א סכנה ארויסצוגיין אין גאס. אבער ד"ר י. לעווין ווייל לויפן ראטעווען זיין קהילה. דארט נישט ווייט אין קלויסטער פון „הייליקן יור", רעזידירט דאך זיין אלטער פריינד, דער מעטראפאליט גראף אנדרעי שעפטיצקי, דער דאזיקער מערקווירדיקער אדל־מענטש, וואס האט נאך מיט פופציק יאר צוריק פארביטן דעם פוילישן נאציאנאלן קאטוילישן יחוס אויף דעם באשיידענעם מאנטל פון א נזיר פון דער „יוניטארישער" (גריכיש־קאטוילישער) קירכע און איז געשטיגן זייער הויך, ביז צום העכסטן שטאפל פון דער דאזיקער קירכע, וועלכע איז שטענדיק באקעמפט געווארן סיי פון די גריכיש־פראווסלאווענע, סיי פון די קאטאליקן.

איז הרב לעווין דערלאפן ביזן קלויסטער און זיך געווענדט צום אלטן, שוין דאן פאראלישירטן מעטראפאליט מיט די וועדטער:

„איך בין צו אייך געקומען, אייער עקסעלענץ, אין נאמען פון דער יידישער קהילה, אין נאמען פון א האלבן מיליאן יידן, וואס ווינען אין די שטעט און שטעטלעך פון אייער עקלעזיאסטישער מעטראפאליע. איר האט מיר געזאגט מיט א קורצער צייט צוריק, אז איר זענט א פריינד פון יידן. בעט איך אייך איצטער, אין דער שעה פון טויט־געפאר, דערווייזן אונדז אייער פריינדשאפט, ראטעווען די טויזנטער באדראטע נפשות"...

דער מעטראפאליט, א גערירטער, זאגט צו דעם ד"ר לעווין צו טאן אלץ וואס ער וועט קאנען. ער וויל אים פארהאלטן דערווייל אין קלויסטער ביז די מערדעריען אין גאס וועלן זיך א ביסל אינשטילן. אבער ד"ר לעווין ענטפערט: „מיין שליחות איז געענדיקט. איך בין געקומען בעטן פאר כלל און איך דארף גיין צוריק צו מיין קהילה, ווו מיין פלאץ איז, און גאט זאל זיין מיט מיר"... דער מעטראפאליט בענטשט אים.

הרב לעווין דערלויפט קוים צו זיין ווינונג, ווו עס ווארטן שוין אויף אים צעיושעטע אוקראינער. מען פירט דעם רב איבערן גאס. מען שלאגט אים. ער גייט אבער שטאלץ, מיט אן אויפגעהויבענעם קאפ. ער וועדט דערפירט ביזן טויער פון דער בריגידקער טורמע, ווו מען האט שוין צונויפגעיאגט א מחנה געכאפטע יידן. ער הייבט אן זאגן ווידוי אויפן קול

און נאָך דעם שרייט ער אויס מיט אַ הויכער שטימע „שמע ישראל, אדוני״... אַ קויל אין האַרץ רייסט איבער זיינע ווייטערדיקע ווערטער („ענציקלאָפּעדיע פון די גלותן״, ירושלים, ספר לוואָוו, רעדאַגירט פון באַרימטן היסטאָריקער ד״ר נ. מ. געלבער).

איז פון דעם קדוש און פון זיין עדה געבליבן איצט נאָר דער גרינער פּלאַץ מיט די ווייסע בלומען. פאַרוואָס נישט עפּעס אַן אויפשריפט, וואָס זאָל כאָטש מיט אַ וואָרט דערמאָנען דעם דאָזיקן גורלדיקן פּלאַץ?

און גלייך דערפּאָרן מיר טאָקע צו דעם בערגל מיט די גאָטישע און ראָקאָקא־געביידעס, וואָס הייסט נאָך איצט „דער קלויסטער פון הייליקן יור״ (געאָרגי אין רוסיש). עס איז נאָך אַלץ אַ קריסטלעך הייליק אָרט, אָבער אינגאַנצן אַנדערש אין כאַראַקטער, ווי עס איז געווען אין די צייטן פון מעטראָפּאָליט שעפּטיצקי, וועלכער איז געשטאָרבן ענדע יאָר 1944. נישטאָ מער אין דער אוקראַינע אונטער די סאָוויעטן די אוניטאַרישע קירכע. דער קאָטוילישער טייל אירער און דער פּרינציפּ פון לאָיאַלקייט צום רוימישן פּויפּסט איז שוין איצט אַנולירט. די מיליאָנען גלויביקע זענען אונטערגעוואָרפן דעם מאָסקווער פּאַטריאַרך, און די פּיר מיליאָן אוניטאָרן, וואָס געפינען זיך אין די אַמעריקעס, פילן זיך אינגאַנצן אָפּגעריסן פון זייער מוטער־קירכע.

מיט יידן ביים דאָווענען אין לעמבערג

גרויס איז דער וויטיק, ווען איר גייט איבער די ציכטיקע גאַסן און בליענדיקע בולוואַרן פון לעמבערג — די אַמאָליקע הויפּטשטאָט פון גאַליציע — אין איר ווייסט און איר פּילט אַזוי פיינלעך, אַז נישטאָ דאָרט מער די אַרום 150 טויזנט גאַליציאַנער יידן — די דאָזיקע פאַרביקע, אינטעליגענטע, לעבעדיקע קהילה, וואָס האָט אַרום זעקס הונדערט יאָר געדינט אַלס דער רעזערוואָאַר פון תורה, וויסן, אינטעליגענץ און דערפינדערישקייט.

און איר פּרעגט זיך נאָך און מען ענטפערט אייך: נישטאָ מער קיין גאַליציאַנער יידן אין אַמאָליקן גאַליציע, וואָס געפינט זיך איצט ביים ראַטן־פאַרבאַנד.

די אַרום צוואַנציק טויזנט יידן, וואָס וווינען איצט אין לעמבערג, זענען אָנגעלאָפענע פון אוקראַינע און וויסרוסלאַנד. ווילט איר וויסן מער —

זאגט מען אייך, אז 4—5 יידן וווינען איצט אין טאַרנאָפּאָל, צווישן זיי אַ הינקעדיקער פריזירער און אַ בלינדער אַדוואָקאַט; אַז 10 יידן זענען געבליבן אין דראָהאָביטש און 20 וווינען איצט אין באריסלאַווער נאַפט־געביט; אַז דריי וווינען אין סטרי, צוויי אין ראָזוואַדאָוו און אַז אין יידישע משפּחה פון פּראָסקוראָוו לעבט אין דעם מיט ראָמאַנטישע זכרונות דורכ־געדרונגענעם קאָלאָמיי.

צען מער, אַדער צען וויניקער, אָבער דאָס איז דער טראַגישער סך־הכל. און געלעבט האָבן דאָך אין דעם זעלבן געביט מיט מער ווי צוואַנציק יאָר צוריק, בעת מיין לעצטן וויזיט אין גאַליציע, אַרום זעקס הונדערט טויזנט יידן!

שפּרייז איך שוין פאַרנאַכט אַליין איבער די אַמאָל אַזוי גוט באַקאַנטע גאַסן און הייזער. דוכט זיך, אַז פון הינטערן פאַרהאַנג אויפן פענצטער אויף טריבונאַלסקע נומער 1 קוקט אַרויס ד״ר אברהם זילבערשטיין. אָבער ניין! אויך דאָ, ווי אין אַלע אַנדערע הייזער, ווו איך פלעג פאַרברענגען אַמאָליקע יאָרן, בלאָנדזשען נאָר שאָטנס אין וויטיקלעכע געשפּענסטער. פרעמדע וווינען דאָ. לעמבערג איז איצט אַ פּראָווינץ־צענטער אין דער סאָוויעטישער אוקראַאיניישער רעפּובליק, ווועמענס הויפּטשטאָט איז קיעוו.

נעם איך אַ טעקסי און הייס זיך פירן צו אַ פלאַץ, ווו יידן דאַוונען. דער רוסישער שאָפער ווייסט גראָד יאָ ווו דער בית־תפילה געפינט זיך. דאָס איז דאָרט, ווייט פון צענטער שטאָט — אויף אַ שמאָלער גאַס, נעבן אַלטן קראָקעווער מאַרק. און דאָס איז די אייגציקע שול פון די פיר הונ־דערט שולן און קלויזן, וואָס זענען געווען אין לעמבערג פאַר דער מלחמה (נישט אַריינגערעכנט די מניינים פון צאַלרייכע רביים און „אייניקלעך״).

און דאָ הינטערן טויער, ווו איך שטיי איצט, געפינט זיך די אַמאָליקע „חסידים־שול״, דער פלאַץ, ווו עס האָבן אַמאָל געדאַווענט די זייער פרומע פאַנאַטיש־אָפּגעהיטענע יידן — יידן מיט בערד אויסשליסלעך; קיין „גלוח״ האָט דאָ נישט געטאָרט איבערטרעטן די שוועל.

איך גיי דורך פאַרזיכטיק דעם קאָרידאָר, וואָס פירט אין הויף צו דער שול (עפּעס פאַרדעכטיקע צוויי אוקראַאינער גייען מיר נאָך. און אפשר גייען זיי זיך גלאַט אַזוי און מיינען גאָרנישט מיך?). אויף לינקס שטייט אַ ייד — אַ הויכער, אַ מיטליאָריקער, מיט אַ שיין געפּלעגטער טונקעלער באָרד. ער קלייבט זיך אַריינגיין אין אַ נייער, קליינער, געמויערטער געבוידע, פאַר־

האלט איך אים, גיב אים אפ „שלום" און שטעל זיך פאר אלס א גאסט פון פוילן וואס איז געקומען דא דאווענען מנחה.

דער ייד קוקט מיך אן שארף און מיט א געוויסן חשד. ער ווייזט מיר אויף די טרעפ אין דער גרויסער מויער און זאגט, אז די שול געפינט זיך אויפן צווייטן שטאק. דארט וועט מען באלד דאווענען.

„גו, און וואס איז אין דאזיקן קליינעם מויערל?"

„דאס האבן מיר נאר־וואס געענדיקט בויען די נייע מקווה. איר קאנט ארייגגיין א קוק טאן".

געפין איך אינעווייניק א שיין איינגעארדנטן באסיין מיטן אן עלעקטרישן אויוון, מיט איניקע וואנעס און „שפריצן".

דער ייד איז צופרידן מיטן איינדרוק, וואס די קליינע נייע אינריכטונג האט אויף מיר געמאכט.

„האט איר א סך קליענטן?"

„מענער גייען אין מקווה א סך, אבער פרויען נישט מער ווי צען... די הייליקייט פון „טהרת המשפחה" איז, בעונותינו הרבים, שטארק פארלאזן אין אונדזער שווערער צייט, אבער א פונק טליעט נאך אלץ און מען קאן קיינמאל נישט וויסן ווען ער וועט זיך ווידער צעפלאקערן. יעדנפאלס האט די מי געלוינט".

„און ווער האט געגעבן געלט אויף אויפצובויען די דאזיקע געביידע און אינריכטונג?"

„דאס האב איך טאקע אליין אויף זיך גענומען די מצווה. און יידן האבן געגעבן, אפילו אזעלכע, וואס האלטן נישט פון גיין אין שול. איר וואלט איבערראשט געווארן, ווען איך דערצייל אייך ווער עס האט אלץ געגעבן די גרעסערע נדבות אויף דער מקווה".

„און וואס איז אייער באשעפטיקונג?"

„איך בין א מייסטער אין א סטאליער־קאפפעראטיוו. די מיטגלידער זענען אלע יידן און שומרי שבת. אגב, האב איך צו אייך א ביטע: לויט פארשידענע סימנים דאכט זיך מיר, אז איר זענט נישט פון פוילן, און אויב איר ווויינט נישט ווייט פון ברוקלין, גיט איבער א גרוס דעם גבאי פון סקווערער רבין — א גרוס פון איינעם א ייד, וואס הייסט נאכמאר. ער וועט שוין ווייסן ווער איך בין".

איך גיב נאכמאל א קוק אויף דעם שלאנקן, הדרת־פנימדיקן חסיד, וואס שטייט פאר מיר: אן אינערלעכע שיין באלייכט זיין פנים, זיין בארד

— און גליט אַרויס פון זיינע אויגן: איך בין ווידעראַמאָל אויג־אויף־אויג מיט איינעם פון יענע אומבאַקאַנטע הייליקע, וואָס נאָר אין משך פון יאָרן וועט די יידישע געשיכטע אָפשאַצן זייער ראָל אין אויפהאַלטן דעם המשך פון אונדזער פאָלק.

איצט בין איך שוין אויבן אין שול. אַרום זיבעציק מתפּללים פאַרנעמען די בענק און וואַרטן אויפן רב מען זאָל זיך שטעלן דאַוונען מנחה. מער־סטנטייל זענען דאָס עלטערע מענטשן. פיל פון זיי מיט בערד.

איך קאָן בשום אופן נישט אויסבאַהאַלטן מיין „אַנדערשקייט" און ווער גלייך דער צענטער פון אויפמערקזאַמקייט.

„יאָ, פון וואַרשע בין איך, אַ יידישער שרייבער".

זאָגט אַן עלטערער ייד: „דאָרט, אין וואַרשע, איז אייך גוט, איר האָט אַ יידישע צייטונג. איך האָב באַקומען אַ דערלויבעניש זי אַבאָנירן און מיר לייענען זי אויפמערקזאַם. זי איז טאַקע אַ קאָמוניסטישע, אָבער מיט אונדזער „אַלף־בית". וויסן מיר אַ ביסל, וואָס עס טוט זיך אין דער יידישער וועלט. דאָ אין שול זענען כמעט אַלע דאַוונער שוין „פענסיאָנירטע" און לעבן אויפן חשבון פון דער מלוכה. דאָס איז אַ גוטע זאַך, וואָס מען האָט פון אונדז אַלעמען אויף דער עלטער אַראָפגענומען די דאגות פון פרנסה".

דערווייל קומט אַריין דער רב, אַ מאָן פון אַ יאָר עטלעכע און פערציק. ער איז אַמאָל געווען רב אין שטעטל שפּיקאָוו.

מען שטעלט זיך שנעל דאַוונען מנחה. דערווייל אינפאָרמירט מען מיך, אַז אַזוי ווי היינט איז אַ תענית (אייגער פון די שני־חמישי־ושני), וועט מען לייענען „ויחל". צווישן עולם זענען פאָראָן אַ פּאָר מניינים פאַסטנדיקע. אויך דאָס איז ווערט אונטערצושטרייכן.

איך כאַפּ אַ שמועס מיטן רב — אַ שטילן שמועס, געפּירט זייער פאָר־זיכטיק. זיין נאָמען איז ר׳ שמואל. אָבער ווען ער זעט, אַז איך פאָרשרייב עפּעס, ווייל ער מיר זיין פאָמיליע נישט זאָגן.

צווישן די פינף הונדערט שטענדיקע מיטגלידער אין שול איז נישטאָ קיין אייגער פון אָמאָליקן גאַליציע.

לויטן רבס מיינונג היטן אָפּ כשרות אין לעמבערג אַרום דריי הונ־דערט משפחות. אָבער ימים־נוראים־צייט ברענגען זייערע עופּית צו די דריי שוחטים אַרום טויזנט יידישע משפחות.

פאָראָן דאָ צווי מוהלים. פאָראָן אויך אויסער אים — דעם יונגערן

רב — דער אַלטער רב ר׳ יעקב גור־אריה. איז ער אַבער „קראַנק שוין אייניקע וואָכן און קומט נישט אין שול״.

„קאָן איך אים מבקר חולה זיין אין שטוב?״ — פרעג איך.

„יאָ, איך וועל בעטן אייניגע פון די מתפללים ער זאָל אייך צו אים פירן. עס איז ווייט, אין צענטער פון שטאָט״.

פאָרט מיט מיר מיט אַ יידּ אין טעקסי און ברענגט מיך צום אַלטן רב.

אַן אַלטע דערשראָקענע רביצין עפנט די טיר און וויל וויסן גענוי ווער איך בין און וואָס איך באַדאַרף. זאָג איך דאָס מאָל דעם אמת, אַז אַ יידּ פון גיו־יאָרק בין איך און ווייל אָפגעבן „שלום״ דעם רב.

וואָקלט זי זיך, ביז מיר דערהערן פון אינעווייניק אין צימער אַ ביסל אַ קרענקלעכע שטים:

„לאָז דעם אורח אַריין״. דאָס האָט דער רב דערהערט מיין איבער־שמועסן זיך מיט דער רביצין.

ער ליגט אויפן בעט אַן אָנגעטוענער, אין אַ יאַרמולקע. ער רעדט קוים. די רביצין טרעט נישט אָפּ.

ר׳ יעקב גור־אריה איז געווען רב אין ראָמני. ער איז פון דעם ליובאַ־ווימשער רבינס נאָענטער משפּחה.

וועג איך דערמאָן, אַז איך האָב געטראָפן אין כאַרקאָוו ר׳ זלמן האָ־ראָדישטשער, ווערט דער רב לעבעדיקער, הייבט זיך אַ ביסל אויף, פאַר־ריכט די יאַרמולקע און שפּטשעט: „ברוך השם! ער לעבט! ער איז דאָך געווען מיין חבר אין דער ישיבה. אַזוי נאָענט געווען״. דערצייל איך וואָס איך ווייס פון דעם צדיק ר׳ זלמן, זיין יוגנט־חבר. זיצט שוין דער רב אויפן בעט, הערט זיך זיין שטימע קרעפטיקער.

דערצייל איך ווייטער, אַז איך קען פּערזענלעך דעם ליובאַוויטשער רבין שליט״א, אַז איך קען זיינע מקורבים אין אַמעריקע.

הייבט אַן דער חולה אַוש צו ציטערן פון אַן אינערלעכער פרייד, וואָס צעגיסט זיך לאַנגזאַם אויף זיין געלבלעך פּנים.

דער רב שפּטשעט: „אַ מצווה, אַ גרויסע מצווה האָט איר פאַרדינט״...

די רביצין אָבער איז די גאַנצע צייט נישט צופרידן מיט אונדזער געשפּרעך. זי דערמאָנט עטלעכע מאָל דעם רב, אַז איך בין דאָך אַן אַמע־ריקאַנער, און מען דאַרף נישט רעדן.

אָבער דער רב רעדט דאָך איבערהויפּט ווייניק — מער נישט, אַ ביסל משפּחה־זכרונות און בענקשאַפּט.

קומען אַריין אין צימער נאָך 2 יידענעס, אין טיכלעך — מיט אַן אַלטן יחוס אויף די געזיכטער. דאָס זענען אלמנות נאָך אוקראינער רבנים: די טאָכטער פון קאַמעניץ־פּאָדאָלסקער רב און פון דעם אין קרעמענטשוג.

זיי ווילן עפּעס וויסן, הייבן זיך אָן נאָכצופרעגן, אָבער די לעמבערגער רביצן לאָזט נישט. מסתם איז זי געוועכט און איך בין איר מער ווי מוחל.

דער לעמבערגער רב, ר׳ יעקב גור־אריה, ווישט די טרערן פון די אויגן און באַגלייט מיך מיט ברכות.

אָבער די רביצין אָטעמט אָפּ לייכטער, ווען זי באַגלייט מיך צו דער טיר.

א ביסל האָט מיר די דאָזיקע גאַנצע סצענע דערמאָנט מיין באַווך ביים ווילנער רב, ר׳ יהודה ראַבינאָוויטש.

אויך דאָרט האָט אַן ענערגישע, אַגרעסיווע רביצין נישט געלאָזט איר מאַן גלאַטיק פירן דעם שמועס מיט זיין גאַסט. און אַז דער רב האָט זיך פאַררופן אויף א מאמר חז״ל און איך האָב געוואָלט פאַרשרייבן דעם קוואַל, פונוואַנען ער האָט דאָס געזומען — האָט די רביצין א צעשראָקענע אויס־גערופן: „ביי מיר אין שטוב וועט איר גאָרנישט פאַרשרייבן, איר וועט דאָס מוזן געדענקען אויסנווייניק״...

עס האָט נישט געהאָלפן אפילו, ווען מיר ביידע האָבן זיך צעלאַכט און דערקלערט דער רביצין, אַז דאָ האַנדלט זיך וועגן פאַרשרייבן עפּעס פון א בלאַט גמרא.

יאָ, איך האָב סיי דעם מאמר און סיי די רביצין געדענקט אויף אויסנ־וויניק.

געשפּרעך מיט אַ יידישן פּראָפעסאָר אין לעמבערג

אין דער גרעסטער מערהייט פאַלן האַלט איך זיך אָפּ צו דערמאָנען נעמען פון די דורך מיר באַגעגנטע פערזאָנען: נישט קוקנדיק אויף דעם ליבעראַליזם פון כרושטשאָווס רעזשים הערשט נאָך די מורא אין גאַס און אין שטוב און שטייט ביי יעדן צוקאָפּנס. אפשר זענען פאַראַן אַמאַטאָרן — ספּעציעל ביי אַמעריקאַנער קאָמוניסטן — וואָס האָבן ליב א בייטש און א שוועד, וואָס פאָכעט שטענדיק איבערן קאָפּ?

מערסטנטייל נאָרמאַלע מענטשן האָסן דאָס און באַמיען זיך פון דעם צו אַנטלויפן.

בנוגע אָבער צום פּראָפעסאָר, וואָס איך האָב באַגעגנט אין לעמבערג, מאַך איך אַן אויסנאַם: ערשטנס, האָט ער א ל י ן מיר דערלויבט צו באַנוצן זיין נאָמען, ווייל, האָט ער גענאָגט, ער האָט נישט קיין שום סיבות מורא צו האָבן. און צווייטנס, האָט מיך די סאָוויעטישע געהיים־פּאָליציי בעת מיין זיין אין לעמבערג פון די אויגן נישט אָפּגעלאָזט אויף א רגע... אויסער דער פּאָרשטייערין פון „אינטוריסט", די שיינע טאַטיאַנאַ, וואָס איז מיט מיר מיטגעגאַנגען אומעטום, אפילו דאָן, וועט איך האָב זיך געבעטן מיך לאָזן אַליין, ווייל איך וויס גוט דעם וועג, איז נאָך מיר נאָכגעפּאָרן אַן אויטא־מאָביל, וועלכער פלעגט זיך אָפּשטעלן ביי די הייזער, וווּ איך פלעג אַריין־גיין, אויף א געוויסן דיסטאַנץ און וואַרטן געדולדיק ביז איך וועל אַרויסגיין.

טאָקע ביים הויז פון דערמאָנטן פּראָפעסאָר, וווּ איך בין איינגעלאָדן געוואָרן צום עסן און פאַרבראַכט אייַן מאָל אייניקע שעה, איז דער נישט־געבעטענער אויטאָמאָביל די גאַנצע צייט געשטאַנען, — און ביים רודער איז געזעסן יענער „געשמאַקער" געשטופּלטער אוקראַינער מיטן אינטער־נאַציאָנאַלן פּאָליציי־געזיכט, וועגן וועמען איך האָב שוין דערציילט. איך האָב פשוט געפרעגט: „פעטער, אויף וועמען וואַרט איר?" און ע ר איז גאָר געוואָרן שרעקלעך בייז... אַלזאָ, וויסט מען דאָרט סייוויי מיט וועמען איך האָב זיך געטראָפן.

נייַן, די לעמבערגער געהיים־פּאָליציי דאַרף זיך בפירוש לערנען ביי אירע קאָלעגן אין מאָסקווע און קיעוו: דאָרט האָב איך די שפּיצלעס נישט באַמערקט, אויב זיי זענען איבערהויפּט געווען.

דעם נאָמען, טעלעפאָן און אַדרעס פון לעמבערגער פּראָפעסאָר האָט מיר געגעבן א באַרימטער געלערנטער מיט וועמען איך בין אַמאָל געזעסן אויף איין שול־באַנק. ער איז באַשעפטיקט אין אַזא געביט פון כעמישער פאַרטיידיקונג, וואָס נישט איך פאַרשטיי און נישט איך מעג גאָר וויסן, וואָס דער קאָמפּליצירטער נאָמען פון ראשי־תיבות באַדייט.

זיין נאָמען, זעט איר, טאָר איך נישט דערמאָנען.

זיך איך אין דער באַקוועמער דירה פון ליטעראַטור־פּראָפעסאָר סעמיאָן מיכאַילאָוויטש שאַכאָווסקאָי — א ספּעציאַליסט אין אוקראַינישער ליטעראַטור און פאָעזיע, א מחבר פון עטלעכע קלאַסישע ביכער וועגן דעם

אין דער אוקראַאינישער שפראַך, וועלכע זענען איבערגעזעצט געוואָרן אויף רוסיש און אַרויסגעגעבן געוואָרן אין מאסקווע.

שאַכאָווסקאַי איז זיין א מ ת ע ר פאַמיליע־נאָמען און נישט קיין פסעוו־דאָנים, כאָטש, ווי מיר אַלע ווייסן, טראָגן אַזאַ נאָמען נאָר רוסישע פירשטן, און אַזוי ווי זיי זענען אַלע אין גלות, איז געבליבן אין סאָוויעט־רוסלאַנד אַ ייד, וואָס דערמאָנט, אַז יענע פירשטן האָבן דאָ אמאל געלעבט און — געהערשט. די איראָניע פון גורל.

ער איז א יונגער מענטש פון קנאַפּע פערציק יאָר, הויך, שלאַנק, שמייכלדיק און אָפּנהאַרציק. זיין פרוי — א דיקלעכע לויט אונדזערע באַגריפן — איז אויך א לעקטאָרין אין לעמבערגער אוניווערסיטעט. זי בעט מיך לאָזן גריסן איר ברודער אין דעטראָיט, ווען מען אַדרעס איך האָב פאַרלוירן בעת מען האָט מיך רעווידירט אויף דער גרענץ.

נאָכן אויספרעגן זיך אויפן פריינד, וואָס האָט מיר געגעבן זיין אַדרעס, דערלאַנגט זיין פרוי כיבוד. עס קומען אַריין צווי פּרעכטיקע מיידעלעך, א צווילינג פון דרייצן יאָר. אָבער, וען מיר שמועסן וועגן זאַכן, וואָס האָבן צו טאָן מיט אַמעריקע און אַנדערע לענדער, שיקט מען די קינדער אַרויס פון צימער.

די דירה איז א שיינע אין א ניי הויז. זי באַשטייט פון פיר צימערן. בלומען־טעפ, ווי עס איז די מאָדע אפילו אין אייגנצימערדיקע דירות, פאַרנעמען א סך פלאַץ.

עס שטייט א פיאַנע. די דירה איז מעבלירט באַשיידן און מיט געשמאַק: זיי ביידע פאַרדינען געוג אויף א לעבן, ווי עס וואָלט געפירט אַן אמעריי־קאַנער פּראָפעסאָר אין זיין פאַך, מיטן אויסנאַם פון קליידונג: אויף דעם סטאַיעט נישט, אָבער אויף זיי און אויף די קינדער באַמערקט מען דאָס נישט.

דער פּראָפעסאָר געהערט צו דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, האָט געקעמפט אין דער אַרמיי, אָבער עס פעלט אין אים די פאַרמאַליטעט און שטייפקייט, וואָס כאַראַקטעריזירט דעם „נייעם הערשנדיקן קלאַס" אין דער „קלאַסנלאָזער געזעלשאַפט".

דערציילט ער מיר, אַז אין לעמבערגער אוניווערסיטעט זענען פאַראַן צען יידן צווישן די דריי הונדערט פּראָפעסאָרן, און אַז אין פאָליטעכניקום זענען אויך פאַראַן צען יידן אויף די 250 פּראָפעסאָרן.

„פון וואַנען וויסט מען, אַז זיי זענען יידן?"

„דאָס איז אַ גוטע פראַגע: איך געפין, אַז אַלע זענען זיי געצלעך אַסימילירט, — אָבער די באַצייכענונג „ייד״ אין זייערע דאָקומענטן האַלט נאָך אויף די נאַציאָנאַלע אידענטיטעט״.

איבערהויפּט דאַרפט איר וויסן, אַז לויט מיינע באַאָבאַכטונגען צווישן די יידישע סטודענטן און אויך צווישן אַנדערע טיילן פון דער י י נ ג ע ר ע ר יידישער באַפעלקערונג אין לעמבערג (עס וווינען דאָ אַרום צוואַנציק טויזנט יידן), פ א ר ע נ ד י ק ט זיך צווישן זיי דער פּראָצעס פון אַסימילאַציע.

„צי מיינט איר נישט, אַז דאָס איז אַ רעזולטאַט פון דעם, וואָס אין משך פון אַ גאַנצן דור האָט מען פאַרווערט נישט נאָר דעם יידישן „אַלף־בית״, נאָר אויך וואָס פאַר אַ עס איז אַנדערע דערציונג און ידיעות וועגן יידישקייט אפילו אין רוסיש אָדער אוקראַיניש?״

„איך פאַרשטיי אייער פראַגע און פעסטשטעלנדיק דעם פאַקט, אַז לויט מיין באַשיידענער מיינונג ענדיקט זיך באַלד אין משך פון די קומענדיקע פאָר יאָר דער פּראָצעס פון אַסימילאַציע פון יידן מיט דער אַרומיקער באַפעלקערונג — אויב, פאַרשטייט זיך, מען זאָל אויסמעקן די באַצייכענונג „ייד״ פון די דאָקומענטן — האָב איך נישט געזאָגט, אַז מיר פערזענלעך, און פיל אַנדערע ווי מיר, געפעלט דאָס. עס איז גאָרנישט אַזאַ דערפרייענדיקע דערשיינונג, ווען אין קולטור וועלט אייגעשלונגען דורך דער צווייטער — דער הערשנדיקער.

אָט די זעלבע דאגה הייבן איצט אָן צו האָבן די אוקראַינער, וועלכע זענען דאָך דאָ די בעלי־בתים פון זייער רעפובליק. איר הערט אַלץ אָפטער, אַז די רוסישע שפּראַך שטויסט אַרויס אפילו דאָ די אוקראַיניש; אַז אין די שולן לערנט מען אַלץ מער רוסיש, צוליב די פיל אָנגעקומענע פון טיף רוסלאַנד, אַז מען מוז אין שולן די אוקראַיניש לערנביכער פאַרבייטן אויף רוסישע. יאָ, די אוקראַינער דאָ האָבן שוין אויך זייערע פּראָבלעמען — בין איך דאָך אַ פּראָפעסאָר פון אוקראַינישער ליטעראַטור און רעכן זיך, אַזוי צו זאָגן, אויף דער אוקראַינישער זייט״.

שאַכאָוסקאָי גייט אַריין אין אַ צווייט צימער און ברענגט מיר אַרויס אַלס מתנה זיינס אַ בוך אין דער רוסישער איבערזעצונג פון קאַראַבוטענקאָ: „די לירעק פון פּאָוולאָ טיטשינאָ״.

ער שרייבט אָן אַ וואַרעמע ווידמונג אין רוסיש און שרייבט זיך אונטער אין אַ גוטן יידיש: „שניאור שאַחאָוסקי״.

„איך אליין לייגן יידיש, שרייב יידיש און קען די יידישע ליטעראטור. מיר שטאמען פון אן אלטער גזע חסידים".

מיר גייגן צוזאמען אין דער אוניווערסיטעט־ביבליאטעק, וווּ ער האט זיך באשטעלט טעלעפאניש מיטן דירעקטאר. איך ווער דארט געבראכט צוליב א געוויסן צוועק: קיינער פון די ארומיקע יידישע געלערנטע קען נישט קיין העברעיש. און דער ביבליאטעק־ארכיוויסט ווייל האבן די איבערזעצונג פון א העברעישן דאקומענט, וואס איז באצייכנט נאר מיט צווי ווערטער: „מעטראפאליט שפעטיצקי"... און אויך פון א מאנוסקריפט אין דער העברעישער שפראך, וואס מען האט זיי געבראכט פון דראהאביטש.

פארן מיר דארטן. באגעגנט אונדז גאר פריינדלעך דער ארכיוו־דירעקטאר פעדאר מאקסימענקא. א גרויסע קאלעקציע פון העברעישע מאנוסקריפטן זענען נישט לאנג ארויסגעפירט געווארן פון זיין ארכיוו קיין לענינגראד. אבער אט האט ער באקומען א דיקן העפט געשריבן מיט העברעישע אותיות, וועלכע מען האט געפונען אין א קעלער פון א הויז אין דראהאביטש. וואס איז דאס?

איך בלעטער דעם געלן העפט, געדיכט פארשריבענע מיט פערלדיקע אותיות. קיין נאמען פון מחבר איז אויף אים נישטא. דאס יאר איז ה'תק"א, ד. ה. אין יאר 1740. פון אינהאלט פארשטייט איך, אז דאס איז א פירוש אויף גיטין און קדושין.

דערקלער איך דאס. פארשרייבט ער אין אוקראיניש אויפן שער־בלעטל פון העפט.

און דא איז א בריוו (א קאפיע אדער אריגינאל — קאן מען נישט וויסן), אינגאנצן אין העברעיש, אן איין לאטייניש אות.

ער הייבט זיך אן: „בעזרת השם", ווי פרומע יידן שרייבן. ער איז אדרעסירט: „אל פרנסי הקהל ד'לוואב". די דאטע: „לבוב, כ' יולי 1903. דער אונטערשריפט: „אנדרעאוס שעפטיצקי".

דאס איז דער שפעטער בארימטער מעטראפאליט פון דער גריכיש־קאטולישער קירכע — דער געוועזענער פוילישער גראף, וואס האט געביטן זיין פאלק און רעליגיע און געוואלן דער נישט־געקרוינטער הערשער פון די אוקראיניש אוניאטן.

דעם בריוו באגלייט א באשיידענע נדבה, וואס דער מעטראפאליט שענקט דער יידישער קהילה אין לעמבערג. ער באנוצט א שיינע, מליצה־

דיקע העברעישע שפראך, געשריבן מיט א האנטשריפט, וואס קאן זיין א מוסטער פון קאליגראפיע.

איר לייענט דארט:

„שלום עליכם העוסקים בצרכי ציבור באמונה! יהי שלום לכם ושלום לעדרכם".

ער פארענטפערט זיך, וואס ער קאן נישט שיקן מער, ווייל: „חמש פעמים שש מאות אלף עניים תחת שבטי עומדים, אשר לא לחם ולא טרף להם" (געמיינט: דריי מיליאן ארעמע אוקראינער זענען אונטער מיין רשות, וואס האבן נישט קיין ברויט און קיין באשפייזונג). ער פארדרופט זיך שפעטער איף א גמרא אין ברכות א', וואס דארף באווייזן, אז אזוי האט אויך געטאן א יידישער מלך.

(אגב, געפינט זיך די פאקסימילע פון דאזיקן בריוו אין דער „גלות ענציקלאפעדיע" (לבוב א'), דערשינען אין ירושלים).

איך איבערזעץ טריי, ווארט ביי ווארט, דעם דאזיקן היסטארישן בריוו (איך דיקטיר אין רוסיש און דער פראפעסאר מאקסימענקא פאר־שרייבט אין אוקראיניש).

שאכאווסקאי באגלייט מיך שפעטער איבער די גאסן פון לעמבערג. מיר דערגרייכן ביז דעם קלויסטער, וווּ דער מעטראפאליט שעפטיצקי האט געלעבט ביז די שפעטע פערציקער יארן.

דא, ביי די גרינע טויערן פון „הייליקן יורס" קלויסטער פארהאלט איך זיך. ווייס איך דאך אויך פון די פערזענלעכע דערציילונגען פון ביידע זין פון קדוש הרב ד״ר לעווין, אז דער מעטראפאליט שעפטיצקי האט געהאלטן זיין ווארט, וואס ער האט געגעבן זייער מארטירער־פאטער וועגן העלפן די יידן. ער האט אפילו גלייך שריפטלעך פראטעסטירט צו הימלערן.

ער האט ארייגענומען צו זיך אין קלויסטער ביידע זין פון רב (זיי זענען איצט אין ניו־יארק) און ריזיקירנדיק מיטן לעבן פון די מאנאכן האט ער די יידן געגעבן שוץ און ארבעט. ארום און ארום זענען דורך שעפטיצקין גערעטעוועט געוואָרן מער ווי הונדערט און פופציק דערוואק־סענע און קינדער.

רירנדיק איז באמת די סצענע באשריבן דורך איינעם פון זיי, ד״ר קורט־יצחק לעווין (דער עלטערער זון), אין בוך פון דער אוקראיניישער אקאדעמיע פון די פארשיניקטע שטאטן (זייט 1666).

„אין הארבסט פון יאר 1943 זענען איבערגעטראטן די שוועל פון

קלויסטער הרב ד״ר דוד כהנה (הייַנט מיליטעריש־רב אין ישראל) און דער מחבר.

„א קורצע ווייַלע נאָכדעם האָט דער הויפּט־אויפזעער, פאַטער ניקאַנאָר (לויט אינסטרוקציעס פון מעטראָפּאָליט), אויפגעזאַמלט די עלטסטע מאַנאַכן און זיי מיטגעטיילט, אַז פון א י צ ט אָן וועלן אויך די צוויי יידן לעבן צווישן זיי (פון פריער האָט שוין דאָ געלעבט צוו. אַנד. הרב כאַמאַיקעס פון קאַטאָוויץ). עס איז אַבער נייטיק, אַז איינער פון די מאַנאַכן זאָל נעמען אויף זיך די פאַראַנטוואָרטלעכקייט, — אין פאַל מען וועט די יידן מסרן. אַלזאָ, — ווער עס וויל נעמען די פאַראַנטוואָרטלעכקייט זאָל זיך אויפ־שטעלן. עס האָבן זיך גלייך אויפגעשטעלט א ל ע אַנוועזנדיקע מאַנאַכן, כאָטש יעדער האָט געוווסט, אַז ער איז אין טויט־געפאָר, אויב די דייטשן וועלן די יידן אַנטדעקן״.

אינטערעסאַנט איז, אַז קיינער פון די הונדערט און פופציק געראַטע־וועטע איז נישט אַנגערעדט געוואָרן צום שמד און אַלע זענען געבליבן יידן.

גראָד בעת מיין זיין אין לעמבערג האָט מען דאָרט געוויזן אַ פילם „איוואַנקאָ״, אין וועלכן עס וועלט אַרויסגעבראַכט, אַז אין שפּעטיצקיס קלויסטער האָבן באַקומען שוץ פאַשיסטישע עלעמענטן.

וועגן דעם, זעט איר, וויייס איך נישט וואָס צו דערציילן. מעגלעך, אַז דאָס איז אמת. אַבער אמת איז דאָך אויך, אַז יידן מיט באַווסטע נעמען און פיל קינדער זענען אין דעם קלויסטער געראַטעוועט געוואָרן.

מיט אַן אויטאָמאָביל איבער שטעט אין סאָוויעטישער גאליציע

עס איז נישט קיין געווייַנלעכער טאָג: דער ראַדיאָ און די צייטונגען האָבן געברַאַכט כרושטשאָווס רעדע אין העכסטן סאָוויעט, אַז מען האָט אַראָפּגעשאָסן דעם אַמעריקאַנער „שפּיאָן־עראָפּלאַן „יו־2״.

און גלייך נאָכדעם האָט זיך אויף די ערשטע זייטן פון די צייטונגען באַווייזן זיין צווייטע רעדע, אַז מען פרובירט „אַריינגעבן אין וועלט פון רובל אייניקע מאָל אזויפיל גאָלד״ און פאַקטיש דערפירן צו דעם, אַז פאַר איין דאָלאַר וועט מען צאָלן נאָר איין רובל, אַנשטאָט די צען רובל פאַר א דאָלאַר, וועלכע טוריסטן באַקומען (פיר רובל פאַר א דאָלאַר לויטן אָפּי־ציעלן קורס).

אמבעסטן האט מיך אבער „מנחם אבל" געווען א ייד מיט א בארד און מיט קלוגע אויגן. ער האט א זאג געטאן האלב־ערנסט, האלב־שפאסיק: „פע! אמעריקע האט נעכטן „מפיל" געווען"...

אט דאס איז דאך טאקע די גאנצע געשיכטע: „מפיל" געווען און — אן עק. צו וואס די אלע איבעריקע טענות.

דערפאר האב איך עפעס געלערנט פון דער אנגעזאגטער נייעס, אז מען גייט ענדערן דעם קורס פון רובל. א גוטער פריינד מיט א ווייטן קוק האט מיר געראטן ארייננגיין אין די פאר קראמען — א יוועליר־געשעפט און א קראם פון פארשידענע „קאמיסיאנס"־סחורות. אין די לעצטע קראמען ווערן פארקויפט פארשידענע פאטאגראפישע אפאראטן, בילדער, אלטע צירונג, מוזיק־אינסטרומענטן אדג"ל. אזעלכע געשעפטן זענען צעווארפן איבער אלע שטעט, און מענטשן, וואס פארמאגן איבעריקע „פאפיר־געלט", באזארגן זיך מיט חפצים, וואס האבן א שטיקל רעאלן ווערט.

האב איך געוואלט ארייננגיין אין דער קליינער יוועליר־קראם און נישט געקאנט. זי איז געווען אנגעשטאפט מיט קונים, מערסטנטייל מיט אפיצירן און זייערע ווייבער, וואס האבן זיך געאיילט אינקויפן א ביסל גאלד און „שטיינדלעך" פאר רובל, כל זמן מ׳גיט נאך עפעס פאר זיי.

און אנגעפראפט ווידראמאל מיט מענטשן, — מערסטנטייל אוניפארמירטע מיליטער־לייט — איז געווען דאס קאמיסיאן־געשעפט. דא האב איך זיך שוין יא ארייננעשטופט און צוגעזען, ווי מען כאפט די אלע „שמאטעס", וואס זענען יארנלאנג געלעגן אויף די פאליצעס און מען צאלט זייער פעטע פרייזן.

דאס איז געווען די זעלבע דערשיינונג ווי אין בורזשואזן בערלין, אדער וואַרשע, איידער מען האט דעוואלואירט די וואלוטע: א פאניק אויף פטור צו ווערן פון די פאפירענע געלטער.

און מען האט טאקע געקאנט דערווייל זען, ווער אין סאוויעטן־לאנד עס פארמאגט איצט די פאר רובל: דער הערשנדיקער מיליטער־קלאס און די פירנדיקע בוראקראטיע.

*

נישט קוקנדיק אויפן טומל מיטן אראפגעשאסענעם עראפלאן „יו־2" און דער שפיאנאמאניע, וואס האט זיך אנגעהויבן, האט מען פון מיר נישט צוגענומען די ספעציעלע דערלויבענישן, וואס איך האב באקומען פון

דער לעמבערגער מיליץ אַרויסצופֿאַרן מיט אַן אויטאָמאָביל צום קוראָרט טרוסקאַוויעץ, אַ מהלך פון דריי שעה רייזע.

פֿאַרשטייט זיך, אַז אויסער דעם „אינטוריסט"־שאָפער, איז געזעסן ביי מיין זייט די עלעגאַנטע איבערזעצערין טאַטיאַנאַ, פון וועלכער כ'האָב זיך אייניקע מאָל אָפגעזאָגט, ווייל איך דאַרף דאָך נישט קיין איבערזעצערין און וועגווייזער אין די אַזוי מיר גוט־באַקאַנטע מקומות.

פֿאַרט דער אויטאָמאָביל אין דער ריכטונג צו דער שטאָט סטרי. אָך, ווי שיין די שטאָט איז אָמאָל געווען, — איבער־געבויט אויף דאָס ניי נאָך דער גרויסער שריפה פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. דאָ פלעגט מען אויסווייזן אַלס דעפּוטאַט דעם ציוניסטן־פירער ד"ר לעאָן רייך, שפּעטער ד"ר פישל ראָטענשטרייך. דאָ אין די גאַסן און אין די קאָפּעען איז געווען אַן עכט־אייראָפּעישע אַטמאָספער און די יידישע דיפּלאָמירטע אינטעליגענץ האָט דאָמינירט אין אַלע צווייגן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן.

און איצט איז סטרי עלטער, אָבער נאָך אַלץ שיין. סימעטריש זענען די גאַסן מיט די נישט־הויכע הייזער צעלייגט אַרום וואָקזאַל. אָבער יידן זעט מען נישט אויף זיי. מען האָט מיך אינפֿאָרמירט, אַז אייניקע אָנגעפּאָרענע יידישע פֿאַמיליעס לעבן איצט אין שטאָט. קיין אַדרעסן האָב איך נישט געהאַט. אין אַ טייל פון די הינטערשטע גאַסן פון סטרי שלעפּן פויער־טעס וואָסער מיט עמערס, מן הסתם איז די וואָסער־לייטונג צעבראָכן.

פרעמד איז מיר די שטאָט איצט. אַזוי ווי פרעמד זעט אויך אויס דאָס שיינדל פון גאַליציאַנער נאָפּט־געגנט — די יחוסדיקע שטאָט דראָהאָביטש. אַרום פופצן טויזנט יידן האָבן דאָ געלעבט פֿאַרן קריג.

איך געדענק זיי אַזוי גוט, וועט אין „דרייעק" סטרי־דראָהאָביטש־באָריסלאָוו האָב איך פֿאַרליגט אין די צוואַנציקער יאָרן די יידישע קאָאָפּעראַטיוון באַנק. באַזוכט זיי צוזאַמען מיט די אַמאָליקע סיים־דעפּוטאַטן — די חברים ד"ר א. זילבער־שטיין און ד"ר צבי העלער (היינט אין ישראל) — זענען זיי מיר אייגעקריצט אין האַרצן.

אָט פֿאַר איך אַריין אין דער דראָהאָביטשער פֿאַרשטאָט נאַלאַניע. דאָ האָט מען יידן דערלויבט צו וווינען מיט דריי הונדערט יאָר צוריק, אָבער נישט אין דראָהאָביטש גופא. און אַזוי איז אָנגעגאַנגען דער קאַמף פֿאַר יידישער וווינערשט מיט די „פּריוויליעגיעס" פון די פּוילישע מלכים אַ פֿאַר הונדערט יאָר, ביז יידן האָבן פֿאַרנומען דעם גאַנצן מאַרק־פּלאַץ — נאָכ־דעם האָט מען די יידן ווידער אַרויסגעטריבן פון שטאָט אין פֿאַרשטאָט

אַריין. נאָכדעם איז געקומען די פּראָנץ־יאָזעף־עפּאָכע מיט איר טאָלעראַנץ און ווידער זענען יידן אין שטאָט. מען אַנטדעקט נאָפּט אין שכנותדיקן באָריסלאָוו. יידן ווערן אייגנטימער אין די נאָפּט־גרובן און בויען פּאַלאַצן אין דראָהאָביטש, און אַ מאָנומענטאַלע סינאָגאָגע, און אַ יתומים־הויז אַ פּראַכט — פון בראָנדז און מאַרמאָר.

פּאָר איך איצט פּאַרביי דעם פּאַלאַצל אין עגיפּטישן סטיל, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו אַ יידישן נאָפּט־מאָגנאָט, טאָקע צו דעם, וואָס האָט געבויט די סינאָגאָגע און דאָס יתומים־הויז. איז דאָרט אַ רעגירונגס־ביורא, און אין הויף פון יתומים־הויז שפּילן זיך ווידער קינדערלעך. ניין, — נישט קיין משהלעך און שלמהלעך, נאָר איוואַנעלעך און סטעפּאַנעלעך. יענע קינדערלעך פון אַמאָל האָט מען אויסגעמאַרדעט און — פאַרגעסן...

מיר דערפּאָרן ביז באָריסלאָוו, אָבער ווי מיין באַגליטערין דערקלערט מיר, איז מיר נישט דערלויבט אַרייַנצופּאָרן אין דער דאָזיקער נאָפּט־פּראָדוצירנדיקער שטאָט. איך קאָן זי נאָר אָנקוקן פונדערווייטנס. אַרום אונדז גרינען די פּראָכטפול־שיינע מיט וואַלד באָדעקטע קאַרפּאַטן־בערג, די הילצערע נאָפּט־טורעמס צווישן וועלכע עס הייבן זיך און לאָזן זיך אַראָפּ די שוועָרע פּאָמפּעס מיט דער טונקל־ברוינער שוימיקער פליסיקייט. די לופט איז דורכגעזאָפּט מיט נאָפּט־ריחות. אַ נעץ מיט טראַנסמיסיעס צווישן איין טורעם און צווייטן. שטאָלענע בויערנדיקע שרויפן לאָזן זיך פּאַמעלעך אַראָפּ אין דער פּעטער ערד, און אָט שפּריצט אַרום זיי די גלעלע קאָסטבאַרע פליסיקייט, וועלכע פּאַרפולט די הילצערנע בעקנס אַרום. רערן פירן די פליסיקייט אין די געבוידעס, וווּ מען לייטערט זי און מען ברענגט זי צו אַ שטיקל תכלית.

געווען זענען דאָ אַמאָל פיל הונדערטער יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן געבויערט און געפּאָמפּעט די שמוציקע אָבער אַזוי נוצלעכע פליסיקייט.

און היינט, — זאָגט מען מיר — זענען אין באָריסלאָוו פּאַראַן אַרום צוואַנציק אָנגעפּאַרענע יידן, וואָס זענען מערסטנטייל באַשעפּטיקט אין דער אַדמיניסטראַציע און קאָאָפּעראַטיוון.

מיט דריי יאָר צוריק האָט איינער פון זיי (היינט ווויינט ער שוין אין אַ שטעטל נישט ווייט פון ניו־יאָרק) פּרובירט מאַכן אַ מנין אויף ימים־נוראים. האָט מען אים געוואָלט צו נאָטשאַלסטוואָ און מתרה געווען, אַז עס שמעקט מיט פּאַרלירן די שטעלע און מיט נאָך זיבן זאַכן. האָט מען די איניציאַטיוו אָפּגעשטעלט.

און איצט פאַרנעמען מיר זיך אויף אַ זייטיקן וועג און פאַרן אַריין אין קוראַרט טרוסקאַוויץ, אַמאָל אַזוי פאָפולער צווישן יידן אין גאַנץ פוילן.

די הייסע קוואַלן דאָ און די בעדער האָבן געזאָלט העלפן פאַרשידענע קראַנקייטן, איבערהויפּט רעוומאַטיזם און לעבער.

דער קוראַרט איז נאָכן קריג געבליבן גאַנץ. צעווארפן אויף גרינע בערגלעך און משופעדיקע גאַסן מיט ווילע־אַרטיקע הייזלעך, האָט אים די רעגירונג איצט פאַרוואַנדלט אין אַ רו־ און הייל־אָרט פאַר אַרבעטנדיקע מענטשן פון גאַנצן ראַטן־פאַרבאַנד.

און וועג איך בין דאָ געקומען, כאָטש עס איז נאָך געווען אָנהייב פרילינג, האָבן שוין אַ פאָר טויזנט אַרבעטער־געסט און עלטערע פענסיאָנירטע מענטשן אויסגעפילט די אַלייען און בענק פון באַרגיקן פּאַרק, — די פּאַווילי̈אָנען, ווו מען טרינקט דאָס מינעראַל־וואַסער אין אַלע רעסטאָראַנען און אָפּרו־הייזער.

איך גיב אַ זופ פון דעם הייל־קוואַל „נאַפטוסיא". עס איז לעבלעך־פריקרע, שמעקט מיט נאַפט, אָבער דעם וואָס גלויבט אין זיינע אייגנשאַפטן — העלפט עס מסתם. און דאָרטן איז דער פּאַווילי̈אָן מיטן קוואַל „פרוכטבאַרקייט". סאָוויעטישע פרויען און מיידלעך — זופן פרום און מיט כוונה דעם געזאָלצענעם געטראַנק. דאָ איז אויך אַ קוואַל פון „שיינקייט־וואַסער" באַלאַגערט פון אַלטע גויעס. וועט ער זיי מיט עפּעס העלפן?

מיר גייען אַריין אין אַ גרויסן רעסטאָראַן, ווו פון קעלנערס ווערן גלייכצייטיק באַדינט הונדערטער מענטשן.

איך זע באַשיינפּערלעך, אַז דאָס איז שוין נישט דער זעלבער קורגאַסט, וועלכן איר פלעגט דאָ זען פאַרן קריג: פשוטע אַרבעטס־מענטשן מיט זייערע ווייבער און קינדער, וועלכע די רעגירונג האָט געשיקט זיך דערהאָלן אויף אַ פאָר וואָכן.

דאָס, זעט איר, איז מיר גאָר סימפּאַטיש, אַזוי ווי סימפּאַטיש עס זענען מיר די רוסישע אוניווערסיטעטן, ווו עס לערנען זיך מערסטנטייל קינדער פון אַרבעטער־טאַטעס, וועלכע האָבן אַליין ביים אַלטן רעזשים זיך אפילו אונטערשרייבן נישט געקאָנט.

אָט איז זי, די אמתע שטאַרקייט פון לאַנד, אין וועמענס נאָמען כרושטשאָוו רעדט איצטער! לערן־אַנשטאַלטן אויך פאַר די, וואָס פאַרמאָגן וויניק — דאָס מוז מען שאַפן אין די נאָענטסטע יאָרן, אויב מיר ווילן נישט, אַז דער סאָוויעטישער גיגאַנט זאָל אונדז איבעריאָגן!

איך וויס, אַז אין טרוסקאַוויץ געפינט זיך אַ קליינער כשרער פּלאַץ, אַן אַכסניא, וווּ ס׳פֿאַרפֿאַרן פֿרומע יידן. דער פּלאַץ ווערט פֿאַרוואַלטעט פּון דער משפּחה וואַלפּסאָן און דאָרט האָט פֿאַראַיאָרן פֿאַרברענגט דער ווילנער רב און זיין פֿרוי.

איך גיי אפילו פֿאַרביי דעם גרינעם בארג פון דער כשרער אַכסניא און זע זיצן אויף אים צוויי עלטערע יידענעס פון אַמאַליקן גאַליציאַנער טיפּ.

אָבער איך בין גובר דעם יצר־הרע און שטעל זיך אפילו נישט אָפּ. אַ יידענע איז לעמבערג האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז אַ וויזיט פון אַן אַמעריקאַנער קאָן חלילה שאַטן, — ספּעציעל, ווייל איך ווער דאָך באַגלייט פון אַ שומרטע...

*

פֿאָרן מיר צוריק. פֿאַרהאַלט איך זיך אַ ווייל נעבן אַן אַמאָל יידיש־חסידישן שטעטל טשימעניצע. דאָ איז נאָך געבליבן דער יידישער בית־עולם מיט צעוואָרפענע מצבות, מיט אַ צעבראָכענעם פֿאַרקאָן.

אין אַלע אַנדערע דורכגעפֿאָרענע שטעט האָב איך שוין קיין בית־עלמין נישט געפונען: צעאַקערט און פֿאַרזייט, און עס גרינט אויף זיי די פּרישע שפּראָצונג פון קאָרן.

היינט איז יום־טוב. זעט מען אין די דערפֿער פֿויערים אין זייערע גרויסע שטרויענע היט און אויסגענייטע בונטע בלוזעס. פֿויערטעס אין פֿאַרביקע קליידלעך זיצן אויף פּריזבעס און זינגען אומעטיקע לידער.

אַ וויכער אוקראַינישער אָוונט מיט פֿאַרשיכורנדיקע ריחות פון לילעס, וואָס הייבט נאָר וואָס אָן צו בליען. וויסע עפּל־בלימעלעך אויף די ביימער פֿאַרשלעפּערן מיטן שאַרפן אַראָמאַט פון אויפֿוואַכנדיקן פּרילינג.

אַזוי האָט דאָס אויך אויסגעזען אין יענע מאַי־טעג, מיט מער ווי 30 יאָר צוריק, ווען איך האָב דאָ צום ערשטן מאָל דורכגעריזט.

אָבער פֿאַר מיר איז דאָס אַנדערש, אינגאַנצן אַנדערש: יענע גאַליציע איז אָוועק, אויף אייביק אָוועק און איז דאָ אפילו נישט רעגיסטרירט אויף די זייטן פון דער געשיכטע.

די געזאָגענן הינטער מיר, די אומעטיקע און די פֿאַרחלומטע, דערמאָנען וועגן אונטערגאַנג, באַזינגען אַן ערד מיט בלוט דורכגעזאָפּט.

ש. האַלקינס קאַמף פאַר רעכט פון יידיש אין ראַטן-פארבאנד

אַן אַלט רוימיש שפּריכוואָרט זאָגט: „דע מאָריטו אַאוט בענע אַאוט ניל", וואָס מיינט: וועגן געשטאָרבענע דאַרף מען זאָגן, אָדער גוטס, אָדער גאָרנישט.

בין איך גראָד מיט דעם נישט מסכים. איך האָב קיין מורא נישט צו זאָגן אויך שלעכטס וועגן אַ טויטן, וואָס האָט אָפּגעלעבט אַ שעדלעכן פאַר דער מענטשהייט לעבן, און האָב קיין מורא נישט, אַז אַזאַ בר־מינן וועט מיך קומען שטיקן אינמיטן דער נאַכט.

איך זאָג דאָס דערפאַר, וואָס כאָטש אַ פּאָר וואָכן פאַר זיין טויט האָט דער דיכטער שמואל האַלקין געמאַכט אַ דערקלערונג פאַר אַ צוגעשיקטן צו אים דורך די קאָמוניסטישע קרייזן פאָליציייאישן שפּיאָן, וואָס פיגורירט אין מאָסקווע אָלס זשורנאַליסט, — אַ דערקלערונג, וואָס האָט מיך געדאַרפט אַ ביסל פאַרדריסן, בין איך עס אים מוחל במחילה גמורה, אַזוי ווי איך בין דאָס מוחל די נאָך אייניקע, דורך מיר באַגעגנטע אין ראַטן־פאַרבאַנד, פיינע און וועלטפּולע מענטשן, וועלכע זענען געצוווינגען דורך דער אינקווויזיציע צו זידלען פרייַנד און בענטשן שונאים.

ביי מיר אין האַרצן זענען איינגעבאַקן די לידער פון האַלקינען — אַזעלכע דרייסטע און לירישע, פראָטעסטירנדיקע און מאָנעדיקע! זיי זאָגן פיל מער וועגן האַלקינס אמתע געפילן, אַזוי ווי איך און אַנדערע לייענער האָבן זיי פאַרשטאַנען אומעטום, איינשליסנדיק רוסלאַנד.

דערמאָן איך זיך יענעם אויגוסט־טאָג, מיט פיר יאָר צוריק, ווען אין דעם „אינטערנאַציאָנאַלן פליגל" פון שרייבער־פאַראיין, אויף וואַראָווסקי־גאַס אין מאָסקווע, האָב איך זיך באַגעגנט מיט אַ גרופּע לעבנגעבליבענע יידישע שרייבער, צוזאַמען מיט זייערע גרוסע רוסישע קאָלעגן: סימאָנאָוו, אַזשאַיעוו, מיכאַלקאָוו, סורקאָוו און אַנדערע. איך שרייב דאָן וועגן דער דאָזיקער באַגעגעניש: „...איך באַמערק זיצן אויף דער סאָפע אַן עלטערן, דיקלעכן און קרענקלעך־אויסזעענדיקן מענטש. ער פרובירט זיך אויפהייבן, אָנשפּאַרנדיק זיך אויף אַ שטעקן, אָבער עס גיט זיך אים נישט איין. דאָס איז שמואל האַלקין... געהערט מסתם? אָ, געווויס געהערט און געלייענט... איך דריק וואָרעם זיין האַנט..."

איך באַמערק דאַן, אַז ער זעט שלעכט אויס; אַז אַזוי פיל פיין איז געלעגן אויף זיין געזיכט, אַז בעת אַלע אַנווענדיקע האָבן אַ ביסל טעאַטראַליש געשמייכלט לכבוד דעם גאַסט פון אַמעריקע, האָט האַלקין אַזאַ אַנשטרענגונג נישט געקאָנט מאַכן.

אויף מאָרגן, ווען איך בין וויידער געווען אויף אַ טיי־אויפנאַמע אינעם זעלבן שרייבער־פאַראיין, איז שוין האַלקין דאָרט נישט געווען, כאָטש מען האָט געשיקט אַ טעקסי אים צו ברענגען: ער איז געלעגן אין בעט מיט זיינע האַרץ־וויטיקן.

ש. האַלקינען האָט דאָס מזל צוגעשפילט, ווי איך האָב דאָס שוין דערמאָנט. ווען מען האָט אים קאָנפראָנטירט מיט אינעם פון זיינע באַשולדיקער — אגב, אויך אַ גרויסער דיכטער, וואָס איז דערשאָסן געוואָרן — האָט יענער, אונטערן דרוק פון אַ פלוצעמדיקער חרטה, צוריקגעצויגן זיינע באַשולדיקונגען, וואָס האָבן געקאָנט פירן צו האַלקינס עקזעקוציע. אָבער זיבן יאָר אין קאַטאָרגע־באַדינגונגען — אינגאַנצן איזאָלירט פון אַלע אַרעסטאַנטן — האָט מען אים דאָך געפיניקט. דער יידישער דיכטער און דראַמאַטורג יעקב שטערנבערג האָט מיר שפּעטער אין בוקאַרעשט דערציילט וועגן דער טראַגישער באַגעגעניש זיינער מיט האַלקינען אין תפיסה, שוין נאָכדעם ווי זיי זענען צוזאַמען זעקס יאָר אַפּגעזעסן אונטער איין דאַך: דאָס איז געווען אין „בית־הכסא", וווּ זיי האָבן זיך געטראָפן, זיך קוים דערקענט און זיך צעווייניט...

עס האָט מיך לאַנג אינטריגירט דער דאָזיקער גרעסטער פון די לעבנגעבליבענע יידישע דיכטער — דער קרעפּטיקסטער און יידישסטער.

זיין גאַנג איז געווען אַן אייגענער און אַ שווערער, מיט שטרויכלונגען און אויך מיט געפאָרן. אפשר איז דאָס געווען אַ רעזולטאַט פון זיין חב״דישער אָפּשטאַמונג, וואָס האָט אויסגעהאַמערט אין אים די דאָזיקע גרייטקייט צו גיין אויף קידוש השם פאַר זיינע גלויבונגען, וואָס האָבן אַנגעצונדן מיט זייער אמתדיקייט אין זיינע לידער פון זיין אָנהייב, אין די צוואַנציקער יאָרן, ביז צו דער ענדע אויפן קראַנקן־בעט אין מאַלאַכאָווקע, נעבן מאָסקווע.

כאַראַקטעריסטיש איז אַ שטעלע אין זיינס אַ ליד אין יאָר 1923:

„רוסלאַנד! ווען ניט מיין גלויבן מיין שטאַרקער אין דיר,
וואָלט איך איצט אַנדערש געטענהט.

כ׳וואָלט אפשר געזאָגט: דו האָסט אונדז פאַרפירט,
פאַרבלענדט האָסטו אונדז, יונגע ציגיינער...״

און ער איז טאַקע ביז אינמיטן פון די דרייסיקער יאָרן שטאַרק אָנגעגריפן געווואָרן פון אַזעלכע באַלשעוויסטישע קנאים, ווי י. דאָברושין און משה ליטוואַקאָוו (אגב, זענען ביידע, אין פארשידענע צייטן, דערשאָסן געוואָרן דורך זייערע באַליבטע תלינים). זיי האָבן געפונען בירגערלעכע און ביבלישע אָפנייגונגען אין זיין שאַפן.

איך ווייס נישט וועגן בירגערלעך־בורזשואַזע אָפנייגונגען ביי האַלקינען, אָבער ביבלישע מאָטיוון האָבן טיף דורכגעאַקערט זיין שאַפונג.

אין זיין דראַמאַטישער פּאָעמע וועגן בר־כוכבא קומען צום אויסדרוק טיף־עמאָציאָנעלע מאָמענטן פון העלדישן קאַמף פאַר דעם יידישן פאָטער־לאַנד קעגן די רוימער. עס האָט זיי געקאָסט שרייבן נאָר אַ הייסער יאָר, אַ חסיד און למדן, לויט זיין דערציונג. וועגן האַלקין מאָלט די בערג פון יהודה, די מויערן פון ביתר און דעם לאַגער מיט די חילות, פרעגט בר־כוכבא ביים נאַכט־שומר (ליידער, האָב איך דאָס נאָר אין דער רוסישער איבערזעצונג, אָבער אויך דאָ רייסט זיך דורך דער יי ד י ש ע ר פּאָטאָס):

„גייט־אויף די זון איבער אונדזער הימל; זאָגט נאָר, זעלנער, אָפן און דרייסט: וואָס טראָגט אונדז דער פּאַרטאָג אַנטקעגן? ווי איז די נאַכט דורכגעגאַנגען? נאָך דעם הייסן קאַמף פון טאָג, שלאָפן טיף מיינע העלדן אונטערן באַרג; שומר מה מליל, שומר מה מליל?״

עס אָטעמט די גאַנצע פּאָעמע מיט פרישקייט פון די בערג אין יהודה און ישראל; מיט שנאה צום שונא, וואָס וויל דאָס לאַנד אַוועקנעמען.

אין יאָר 1957 האָט דער פאַרבאַנד פון סאָוויעטישע שרייבער איינגעגרדנט די פייערונג פון ש. האַלקינס זעכציק־יאָריקן געבורטאָג. ער האָט באַקומען אַ הויכע אויסצייכענונג — דעם אָרדן „רויטע אַרבעט־פאָן״ — און אַ באַנד פון זיינע לידער איז דערשינען אין דער רוסישער שפראַך.

די „ליטעראַטורנאַיאַ גאַזעטאַ״ — דער אָפיציעלער אָרגאַן פון די סאָוויעטישע שרייבער — האָט דאַן געווידמעט אַ וואַרעמען אַרטיקל האַלקינס אויפטוען אויפן געביט פון שיינער ליטעראַטור און דיכטונג; ספּעציעל זיינע איבערזעצונגען אויף יידיש פון די רוסישע און מערב־איראָפּעישע קלאַסיקער. וואָס פאַר אַן איראָניע! די דאָזיקע איבערזעצונגען אויף

יידיש זענען דאָך נישט בנמצא אין גאַנצן ראַטן־פאַרבאַנד, — זיי זענען פאַרבאָטן געוואָרן! דאָקעגן האַלקינס בוך אויף רוסיש האָב איך געקויפט אין אַ בוך־געשעפט אין מאָסקווע (אַרויסגעגעבן אין 20 טויזנט עקזעמפלאַרן, אין יאָר 1958).

אין אויבנדערמאָנטן אַרטיקל געפינט זיך אויך פאָלגנדיקע שטעלע (איך ציטיר לויט נחמן מייזילס בוך „דאָס יידישע שאָפן און דער יידישער שרייבער אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד", „איקוף", ניו־יאָרק):

„די מאָסקווער שרייבער, די פּען־חברים, ווינטשן דעם יובילאַר נייע שפּעריש דערפאָלגן, און באַטאָנען, אַז זיינע לידער, פּאָעמעס און דראַמעס, געשאַפענע אין דער יידישער שפּראַך, זענען ווי פולבאַרעכטיקטע (אונטערגעשטראָכן דורך מיר. — ח. ש.) אַריין אין פּאָנד פון דער פיל־נאַציאָנאַלער ליטעראַטור פון אונדזער היימלאַנד".

וואָס פאַר אַ פרעכער ליגן! קיין שום שורה פון האַלקינען איז אין יידיש נישט דערשינען, זינט סטאַלינס פּאָגראָם אויף דער יידישער ליטעראַטור!

יאָ, אין שורה איז יאָ דערשינען דעם היינטיקן ערב ראש־השנה, בעת דער לוויה פון האַלקינען אין הויז פון סאָוויעטישן שרייבער־פאַראיין. דאָס איז געווען דער אויפשריפט אויפן בלומען־קראַנץ, וואָס די איבערגעבלי־בענע ביים לעבן קאָלעגן האָבן געלייגט אויפן אָרון פון גרעסטן צווישן זיי. דער דאָזיקער אויפשריפט איז שוין געווען אויף י י ד י ש.

*

קום איך צוריק צו ש. האַלקינס ליד פון צער און צאָרן, וואָס איז דער־שינען גראָד אין תל־אביב (זומער, 1958), גראָד אין דער „גאָלדענער קייט", און ועל כולם אין דער רוסישער שפּראַך אין אַ צייטשריפט, וואָס ווערט געדרוקט אין יידיש.

איך בין צופעליק געווען אין ישראל, ווען דער דאָזיקער נומער איז דערשינען, און איך בין פאַרגאַפט געוואָרן פון דער שיינקייט, מוזיקאַליש־קייט און — ביטערקייט, מיט וועלכע דאָס ליד איז דורכגעדרונגען.

די רעדאַקציע פון דער „גאָלדענער קייט" גיט צו אַ באַמערקונג, אַז מען דאַרף נישט מקנא זיין דעם סאָוויעטישן צענזאָר, וואָס האָט דאָס דאָזיקע ליד דורכגעלאָזט אין האַלקינס רוסישער זאַמלונג.

איך האָב זיך אויסגעלערנט דאָס ליד אויף אויסנווייניק. עפּעס האָט עס אין מיר אָנגערירט געפילן, ווי בעת איך האָב, יינגלווייז, זיך אויסגע־לערנט דאָס פּאַרבאָטענע דאָן ליד פון פושקינען צו די „דעקאַבריסטן", און פּירשט אָדאָיעווסקיס פּלאָמענדיקן ענטפער אין פערזן, פון קאָטאָרגע און מיט קייטן אויף די הענט געשריבן (אָזוי שטייט טאָקע אין ליד).

און חדשים לאַנג האָבן מיך די פערזן פון האַלקינען פאַרפאָלגט, ביז איך בין איצט קיין מאָסקווע געקומען. איז דען אַ וווּנדער, וואָס איך האָב געוואָלט האַלקינס האָנט דריקן, טאָקע צוליב זיין דאָזיקן ליד? נו, ווייסט איר דאָך, אַז ער האָט מורא געהאַט מיך צו זען...איך האָב מיט אים מער ווי אַ האַלבע שעה געערעדט דורכן צווישנשטאָטישן טעלעפּאָן מאָסקווע— מאָלאָכאָווקע, און געוואָלט צו אים פּאָרן. ער האָט אָבער געטענהט, אַז ער ליגט קראַנק, נאָך דריי האַרץ־אַטאַקעס. און אַזוי האָט מיר אויך דערקלערט זיין פּרוי. און וועג איך האָב אים דורכן טעלעפּאָן דורכגעלייענט אויסנווייניק זיין ליד אין רוסיש, איז ער געווען אַזוי געריטן, אַז טרערן האָבן געשטיקט זיין שטימע... און ער האָט נאָכאַמאָל איבערגעפרעגט: „האָט מען דאָס אין תל־אביב געדרוקט? אַזש דאָרטן זיך אינטערעסירט מיט מיין שאָפן?" און ווידער געדאַנקט האַרציק און אויפריכטיק — אָבער זיך אָפּגעזאָגט געבן מיר כאָטש איין פערז פון ליד אין יידישן אָריגינאַל. „דאָס קאָן איך נישט! איר פאַרשטייט אַליין, אַז איך קאָן דאָס נישט!..."

האָב איך פאַרשטאַנען, און אין האַרצן מיטגעטרויערט מיטן דיכטער, וועמענס א י י ג ע נ ע שפּראַך מוז בלייבן שטום.

און אַזוי האָב איך דאָס אינטים, פריינדשאַפּטלעך און מיט גרויסן סענטימענט צום דיכטער באַשריבן, — מיט ליבע באשריבן.

איז וואָס האָבן געטאָן די אַמעריקאַנער טשעקיסטן? זיי האָבן אַוועקגע־שיקט מיין באַשרייבונג צו זייער קאָרעספּאָנדענט — אַ טרויעריק־בארימטן פּאָליציי־דינער, וועמענס נאָמען עס האָט פּאַראַיאַרן פיגורירט אין אַ קאָמו־ניקאַט פון דער סאָוויעטישער אַמבאַסאַדע אין וואַשינגטאָן, איינער ס. ראַבינאָוויטש — אין וועלכן מען איז, אין איין אָטעם, באַפאָלן מיך און דעם גאָר לינקן פּאַריזער פובליציסט ד"ר סלאָוועס, פּאַר דעם, וואָס מיר ביידע (!) טראַכטן־אויס פאַרלוימדונגען, אַז אין ראָטן־פאַרבאַנד פאַרפאָלגט מען יידיש...

וועגן דעם, ווי אַזוי דער דאָזיקער ס. ראַבינאָוויטש איז געגאַנגען איבער די מאָסקווער הייזער פון די אַלע, וואָס האָבן זיך באַגעגנט מיט

געסט פון אַמעריקע, וועל איך נאָך ביי אַ געלעגנהייט דערציילן. אַן אַמאַ־ליקער צאַרישער „אַכראַנע״־אַגענט וואָלט דאָס געמאַכט פיפיקער און קלוגער...

אָט־דער ראַבינאָוויטש שרייבט, אַז אין האַלקינס דערמאָנטן ליד גייט נאָר אַ רייד וועגן אַ שיינער וועלט, וווּ עס איז נישטאָ קיין בייז, קיין שלעכטס; אַ וועלט פון סאָציאַלן יושר און גערעכטיקייט...

נו, לאָמיר טאָקע זען.

דאָס ליד האָט האַלקין געשריבן גלייך נאָכן באַקומען, אין יאָר 1957, דעם סאָוויעטישן אָרדן.

ער שרייבט דאָרטן (בוכשטעבלעך איבערזעצט דורך מיר פון רוסיש):

„און איך דאַרף דאָך גאָרנישט קיין אויסצייכענונגען; איך דאַרף נאָר וויסן, אַז מיינע ווערטער וועלן נישט שטאַרבן; אַז עס וועט נישט פאַר־לירן־גיין מיין לעבנס־ווערק...״

און טאָמער האָט איר ספיקות וועגן וועלכער שפּראַך, וועגן וועלכן אות דער דיכטער זינגט, וועל איך אויך ברענגען אַ טייל פון דער איבער־זעצונג פון פּאָעט משה קנאַפּהייס — איצט אין אַרגענטינע — געדרוקט אין רעדאַגירטן דורך אים זשורנאַל „אילוסטרירטע ליטעראַרישע בלעטער״, בוענאָס־איירעס:

ש. האַלקין (איבערזעצט פון רוסיש)

צו אַ פריינד

„און גלויבן ווילט זיך מיר, מיין ליבער פריינד,
אַז דורות שפּעטער, ניט בלויז איר פון היינט,
דערהערן וועלן אין מיין יידיש ליד דאָס קלאַפן פון מיין האַרץ —
צעפלאַמט, צעגליט.
פון אַלץ, וואָס איז מיר טייער, כ׳האָב געטראַכט,
געריידט, אַרויסגעבראַכט עס אין מיין שפּראַך
פאַר לענדער און לשונות אַלערלייַ.
כ׳האָב טאָג און נאַכט די וועלט — ריי נאָך ריי —
מיט דלאָת אין האַנט אַרומגעהאַקט ביז ווויי
און אויסגעקריצט אַ לידער־קראַנץ פון זיי,

אַ קראַנץ פון לויב און ליבשאַפט פאַר מיין פאָלק.
פאַר זיך אַליין קיין לויב כ׳האָב נישט געוואָלט.
געגנוג פאַר מיר צו וויסן אַז מיין ליד אין פאָלק וועט ווערן פון פאַרליר געהיט.
און זאָל דאָס יידיש אות, וואָס כ׳שרייב אַצינד
מיט בלוט פון האַרץ, פאַרבלייבן פרעמד מיין קינד,
און פאַר די זין און טעכטער — צו מיין שאַנד —
זאָל אויסזען אָט־דאָס לשון אומבאַקאַנט —
זיי וועלן אָבער דאָך אַמאָל פאַרשטיין,
אַז אויף דער שפראַך — פול פיין און פול געוויין —
געזונגען מ׳האָט פון גליק צעשטראַלט, צעפלאַמט,
און אויך פון טרויער — ענדלאָז ווי דער ים״.

אַלזא, האַלקין האָט ביזן טויט געטראַכט וועגן זיין אות, זיין שפראַך, זיין פאָלק; געווייגט אויפן גורל פון אַן אייגן קינד, פאַר וועלכע יידיש ווערט שוין פאַרפרעמדט. ער האָט מורא, אַז:

״אָט דער אות, וואָס איצטער איך פאַרשרייב
מיט מאַרך פון מאַרך מיינעם, מיט בלוט פון לייב,
פון זיי — די טעכטער אונדזערע און זין,
פון זיי פאַרהילט וועט זיין פון אות דער זין,
און פון וואָרט דער קלאַנג, פון זאַץ דער חן...״
(ש. האַלקינס א״ג ע נ ע וועדטער)

זאָלן כאָטש די דאָזיקע שורות מיינע אַריינגעפלאָכטן ווערן אַלס אַ בלום פון אָנערקענונג אין לאָרבער־קראַנץ פון גרויסן דיכטער דאָרט, אויפן ווייטן מאַסקווער בית־הקברות.

ביי יידן אין פזשעמישל

איך האָב שוין דערציילט וועגן דער שטרענגער רעוויזיע, וואָס מ׳האָט ביי מיר דורכגעפירט אין צוג אויף דער גרענעץ צווישן ראַטן־פאַרבאַנד און פוילן. אין משך פון מיינע מער ווי פופציק יאָר רייזעס דורך גרענעצן האָב איך עפעס ענלעכס נישט דורכגעלעבט.

אמת, איך האָב זיך בעת מיינע אייניקע וואָכן, וואָס איך בין געווען אין ראָטן־פאַרבאַנד, אויפגעפירט „נישט ווי געהעריק" פון דעם שטאַנד־פונקט פון דער דאָרטיקער מאַכט. אַנשטאָט הנאה צו האָבן פון די פעטע און רייכע שפייזן מיט טייערן „שווארצן" אַסטראַכאַנער קאַוויאָר צווישן אַ טאָג, אַנשטאָט צו לאָזן זיך פירן פון געניטע און אַנציענדיקע מיידלעך איבער טעאַטערס, מוזייען, פאַרקן און קאָלכאָזן און הנאה האָבן פון דעם „זיו השכינה", וואָס שטראָמט כידוע פון אַלע ווינקלען פון כרושטשאָוו־לאַנד, האָב איך גאָר געזוכט קאָנטאַקטן מיט אַפטמאָל אָרעמע מענטשן, מערסטנ־טייל יידן. געבלאָנדזשעט אין אַזעלכע ווינקעלעך פון שטאָט, וואָס האָבן נישט די מינדסטע טוריסטישע אַטראַקציע, און אייניקע מאָל געראָטן האָרטע רייד מיט נאַטשאַלסטווא. דערצו נאָך האָב איך גוט באַהערשט די לאַנד־שפּראַך און נישט באַלעמטיקט דעריבער די „אינטוריסט"־מענטשן מיט די געווויינלעכע „קלאַץ־קשיות" פון אַן אויסלענדישן טוריסט. איך האָב דאָך לאַנג געווויינט אין דאָזיקן לאַנד און געווויסט פאָרויס אַלע תשובות, וואָס זיי קאָנען מעגלעך געבן.

נו, האָט מען מיך, און מיט רעכט, „געהאַלטן אויפן אויג". מיין שטאַרקייט איז אַבער געווען אין דעם, וואָס איך בין געווען „כשר" לכל־הדעות, און פאַקטיש נישט געדאַרפט, און אויך נישט געטאָן אַזעלכע זאַכן, וואָס זאָלן זיין קעגן געזעץ. בין איך דעריבער בשלום דורכגעפאָרן מיין פריער אָנגעצייכנטן מאַרשרוט פון ווילנע דורך מאָסקווע און אַנדערע שטעט ביז לעמבערג און ביז צו דער גרענעץ מיט פוילן, וואָס געפינט זיך ביי דער באַן־סטאַציע מאָשטשיצע, אַ האַלבע שעה רייזע פון לעמבערג.

און דאָ האָט מען געפונען דעם שעת הכושר אַ טאַפּ צו טאָן אין וואָגן און טאָקע אַ גוטן קוק טאָן, וואָס אַ שטייגער אַזאַ פאַרשוין ווי איך באַהאַלט אין מיינע צוויי האָנט־פעקלעך. און צום דאָזיקן צוועק זענען מיין צוג נאָכ־געפאָרן דריי אָפיצירן און צוויי ציווילע באָאַמטע.

קיין שום אָנדערער אויסלענדישער פאָסאָזשיר איז אין דאָזיקן צוג, וואָס איז באַשטאָנען פון צוויי וואָגאָנען, אָנגעפילטע מיט גויעס מיט אייער און גרינסן — נישט געווען, איז דאָך קלאָר, אַז דער פיינער „אויפנעם־קאָמיטעט" איז געווען נאָר פאַר מיין כבוד וועגן.

נו, האָט מען געזוכט, גענישטערט. יעדעס צעטעלע געהייסן זיך איבערזעצן, יעדע פאַפּירענע הילע פון אַ בוך אַראָפּנעמען און געזוכט וואָס איז דאָרט באַהאַלטן. אויסגעטרייסלט די קעשענעס פון די הויזן ווי צו

„תשליך", געפּענט מיין פּאטאגראפישן אפּאראט און אויסגעשטעלט אויף דער זון די מעגלעכע „מיליטערישע אביעקטן", וואס איך האב געקאנט פּאטאגראפירן. פּאקטיש זענען אונז מיט דעם „זונען־רויך" די נייע מקווה אין לעמבערג, די הייל־קוואלן פון טרוסקאוויץ און צווייי אומשולדיקע יידענעס אין שייטלען, וואס האבן מיט זיך פּארגעשטעלט די סאמע לעצטע מאהיקאנער פון אמאליקן גאליציע.

ארויסגעווארפן געווען נעבעך די ארבעט פון שמייכלענדיקן מאיאר מיט די שטאלענע אויגן: נישט געווען צו וואס זיך צו טשעפּען און מיט א שעהדיקער פּארשפּעטיקונג איז מיין קליינער צוג אנגעקומען קיין פּזשעמישל, וואס איז שוין פּוילן.

אינסטינקטיוו, איך וויס אפילו נישט פּארוואס, האב איך לייכטער אפּגעאטעמט. איז דאך פּוילן אויך א קאמוניסטישע מלוכה, און גאמולקא מוז דאך גיין אין שפּאן פון גרויסן מאסקווער ברודער. בין איך אבער מיט א האלב יאר פריער געווען אויף א באזוך אין פּוילן, געמאכט א רייזע איבער פיל שטעט און שטעטלעך און זיך געפּילט ענוג פריי און באקווען. וועגן צוויי לענדער, וואס זענען ביידע קאמוניסטיש (און ביידע האב איך נישט לאנג צוריק באזוכט), קאן מען זאגן אט־וואס: אין פּוילן, וויזט אויס, דערלויבט מען יעדן בירגער צו רעדן שלעכטס אויף זיין אייגענער רעגירונג, מאסקווע אבער, טאר ער נישט קריטיקירן. אין יוגאסלאוויע דאקעגן מעג מען אויף מאסקווע אויסרעדן וואס אין קארט שטייט, אבער קעגן מארשאל טיטא טאר מען דאס מויל נישט עפענען — פּארשטאנען דעם אונטערשיד?...

בקיצור, כאטש איך בין נאך געווען אין א שטארק געדריקטער שטימונג צוליב דער זוכענישן ביי מיר, האב איך אבער אין פּוילן כארלוירן דאס געפיל פון מורא.

בעת מיין רייזע דורך גאנץ רוסלאנד האב איך געפילט און פעסטגעשטעלט, אז דורך די לעצטע פיר יאר, וואס איך האב זי נישט באזוכט, זענען נאך אלץ געבליבן די צווייי הויפּט־עלעמענטן, וואס כאראקטעריזירן א דיקטאטור: מורא און ליגן־זאגן. דאס האט זיך גארנישט געענדערט: אויב מען האט נישט מורא, ווי בעת סטאלינס צייטן, פּאר נאכט־ארעסטן אין קאטארגע־לאגערן, וועלכע אבער יעדער בירגער נאכגעפּאלגט דורך טויזטער אויגן, און זיין שטעלע, זיין וווינונג, זיין וואקאציע־צייט קאנען באריבט ווערן, ווען אן אפּאזיציאנעלע שטעלונג, אדער גלאט אן אפּנייג פון

דער פאַרטיי־ליניע, ווערט פעסטגעשטעלט. מוז מען, צוליב מורא, ליגן־זאָגן; מורא און ליגן, אונטער דער סאָוויעטישער דיקטאַטור גייען האַנט ביי האַנט.

אין פּוילן, ווייזט אויס, האָט דער גאָמולקא־רעזשים געמוזט נאָכגעבן די בולט אינדיווידואַליסטישע שטריכן פון יעדן פּאָליאַק; רעדט מען פרייער, און אויך די מורא פאַר רעפּרעסיעס איז פיל קלענער.

*

אַלזאָ, הייב איך אָן שפּאַצירן איבער די גאַסן פון אַלטן פּזשעמישל, פאַרשריבן אין דער יידישער געשיכטע אַלס אַ מוטער־שטאָט פון תורה, חסידות און השכלה.

ווייס איך, אַז אַמאָל האָבן דאָ געווויינט צוואַנציק טויזנט יידן און איך ווייס אויך, אַז היינט זענען דאָ געבליבן אייניקע צענדליק.

אָט איז אויף דער הויפּטגאַס אַ יוועליר־געשעפט, מיט ביליקע זייגערס אין פענצטער און אַ פּאָר ניקלנע טאַצן. דאָס איז אַ טיפּישע יידישע קראָם ווו אין אַמאָליקע צייטן (אין פּוילן זענען פאַראַן קליינע פּריוואַטע געשעפטן, אין קעגנזאַץ צו ראַטן־פאַרבאַנד, ווו זיי זענען נישט דערלויבט).

גיי איך אַריין אינעווייניק און טרעף דאָרט אַ יונגן בלאָנדן פּאָליאַק, ווועמען איך שטעל מיין געווויינלעכע פראַגע: „אַ יייד פון אַמעריקע בין איך. כ׳זוך אַמאָליקע פריינד אין פּזשעמישל. אפשר קאָנט איר מיר אָנווייזן, ווו עס ווויינט אַ ייד, ביי וועלכן איך וואָלט זיך געקאָנט נאָכפרעגן״?

דער בלאָנדער קרעמער קוקט מיך עפּעס מאָדנע אָן, און דערנאָך גיט ער צו מיט אַ פאַרביסענער שטימע:

„יידן זוכט איר? נאָך געבליבן אַ ביסל דאָ אין שטאָט. אָט דאָ, אין פראָנט פון דעם הויז, ווויינט אַ דאָקטאָר. ער איז אַ יייד, כאָטש ער באַהאַלט זיך הינטער צלמים און איקאָנעס. איך ווייס גאָרנישט, צי ער איז אפילו געשמדט. אַ יייד איז ער! און זאָל ער אונדז נישט נאָרן!״

אַ ביסל גרילצט אין מיינע אויערן זיין גאַליקער טאָן. איך ווייס לגמרי נישט פאַרוואָס ער בייזערט זיך אַזוי, דער דאָזיקער „יורש״, ווייזט אויס, פון אַ יידיש יוועליר־געשעפט. פאַרוואָס איז דאָס ביסל יידן אַזוי גרויס אין זייַנע אויגן?

גיי איך אַרויף אויף די טרעפּ פון דעם 4־שטאָקיקן הויז, דאָרט, וווּ עס הענגט דאָס שילדל פון דאָקטאָר. כ׳קלינג אָן. עס עפנט מיר די טיר אַ נידעריק־גרווואקסענער מענטש אין אַ ווייסן כאַלאַט. ער לאָזט מיך אַריין אין צימער, וואָס איז אויסגעשטעלט מיט מעדיצינישע אינסטרומענטן. דאָס איז זייַן אויפנעם־קאַבינעט. אָבער אויף דער וואַנט, איבער זייַן שרייבטיש, הענגט אַ גרויסער שוואַרצער הילצערנער צלם. אין אַווינקל געפינט זיך אָן איקאָנע פון דער „הייליקער מוטער" מיט אַ ברענענדיק לעמפּל. דער דאָקטאָר קוקט מיך אָן מיט חשד: אַ פּאַציענט צי נישט?

זאָג איך אים גלייך פון אָנהייב, ווער איך בין, ווערט דער דאָקטאָר דערשראָקן: „ווער האָט אייך געשיקט צו מיר און געזאָגט, אַז איך בין אַ ייד?"

זאָג איך אים, אַז דער יוועליר אונטן, אין דער קראָם. ווערט דער דאָקטאָר אויפגעבראַכט:

„אַזאַ כאַם! אַזאַ אַנטיסעמיט! איך צאַצקע זיך מיט אים. איך האָב אים קיינמאָל נישט געזאָגט, אַז איך בין אַ ייד. ער ווייסט, אַז איך וויל נישט, אַז שכנים און פּאַציענטן זאָלן וויסן. און איצט זעט: דעם ערשטן באַגעגנטן אויסלענדער דערציילט ער ווער איך בין;..."

„פּאַרוואָס אָבער דאַרפט איר באַהאַלטן אייער יידישקייט? צי באַשיצט אייך נישט געזונ די רעגירונג?"

„גראָד פּאַרקערט! די רעגירונג וואָלט געטאָן אַלץ, וואָס מעגלעך, פּאַר אונדזער טובה. פּאַראַן דאָ אַפילו אַ קולטור־קאָמיטעט פּאַר דעם ביסל יידן, וואָס ווילן זיך אויסלעבן אין יידיש. דער דאָזיקער קאָמיטעט ווערט אויס־געהאַלטן פון דער רעגירונג. אָבער דאָס פּאַלק האָט אונדז פיינט. מיר זענען זיי צו גרויס אין די אויגן. עס העלפן אפילו נישט די אַלע צלמים מיט די הייליקע בילדער. זיי גלייבן נישט, אַז מיר זענען קאַטאָליקן! און וואָס פּאַר אַ קאַטאָליקן זענען מיר דען? איך הייס גאָר ד״ר ווילי ש. מיין איצטיקער פּוילישער נאָמען איז פון די פּאַלשע דאָקומענטן. האָב איך חתונה געהאַט מיט אַן איינזאָמער פרוי, וואָס איז געווען אַזוי איינזאָם, ווי איך אַליין. ביידע זענען מיר טאַקע פון דעם פּאַרמלחמהדיקן פּושעמישל.

„אָט קומט אַריין אין צווייטן צימער, וועל איך אייך באַקענען מיט מיין פרוי. אָבער איך בעט אייך: רעדט נישט הויך, כדי די דינסט זאָל נישט הערן. זי דאַרף נישט וויסן, אַז מיר זענען יידן. כאָטש עס דוכט זיך מיר, אַז זי ווייסט עס שוין, די מכשפה!"

אַ געמיש פון רחמנות און שטוינונג האָט אַנגעהויבן צו וואַקסן ביי מיר. דורך מיין גאַנצער רייזע איבערן ראַטן־פאַרבאַנד האָב איך אַזעלכע געשפּרעכן נישט געהאַט. און אַזוי פיל צלמים און הייליקע בילדער האָב איך געזען בלויז בעת מיין וויזיט אין דער כאַרקאָווער צערקווע. וואָס טוט זיך דאָ?

אין דעם צווייטן צימער, אויך באַהאַנגען מיט צלמים, באַגריס איך זיך מיט אַ מיטליאַריקער פרוי, אין אַ שוואַרץ קלייד. איר פּנים איז צעאַקערט פון ליידן. איך הייב אָן רעדן און די פרוי לייגט אַרויף אַ פינגער אויף איר מויל:

„ביטע, שטילער, די דינסט זאָל נישט הערן"...

מוז איך דאָ זאָגן מיינע לייענער, אַז דאָס מאָל האָב איך זיך נישט געקאָנט באַהערשן, און קיין אַלע געזעצן פון עטיקעטע אין אַ פרעמדער שטוב, האָב איך פֿלוצלינג דערפילט, אַז דער דאָזיקער דאָקטאָר און זיין פרוי דאַרפן אַליין האָבן אַ דאָקטאָר... מיר האָבן געריידט פויליש, און איך האָב הויך און קלאָר געזאָגט:

„צום טייוול שיקט אייער דינסט! איר לעבט דאָך אין אַ מלוכה, וווּ איר דאַרפט נישט קיין מורא האָבן צו זיין דאָס, וואָס איר זענט! שעמען מעגט איר זיך!"

דער עפעקט פון מיינע ווערטער איז געווען אומדערוואַרט. זיי האָבן זיך ביידע באַרויקט און מיר האָבן זיך געזעצט שמועסן. פון טיי האָב איך זיך אָפּגעזאָגט, כדי נישט מטריח צו זיין די „דיקטאַטאָרשע" אין שטוב, די דינסט, וואָס שטייט מסתמא הינטער דער טיר און הערט זיך צו צו אונדזער געשפּרעך (אַזוי זאָגט די באַלעבאָסטע).

די פרוי פון דעם דאָקטאָר איז די אלמנה פון דעם אַמאָליקן אַדוואָקאַט אין פּזשעמישל, לינד. איר מיידלשער נאָמען איז דעמאָוו. זי הייסט נאַטאַליאַ. זי בעט מיך, אַז איך זאָל וועגן דעם שרייבן אין דער צייטונג, ווייל אפשר וועלן זיך קרובים אָפֿרופן (איר אַדרעס און איצטיקער נאָמען געפינען זיך ביי מיר).

דער דאָקטאָר אַליין דערמאָנט זיך, אַז ער האָט געהאַט אַן אַלטן פרײַנד און קאָלעגע ערגעץ ווו אין לאַטיין־אַמעריקע. אָבער ער האָט נישט זיין אַדרעס.

„וואָס איז זיין נאָמען?" — פרעג איך.

„ד״ר אַדאָלף פאַסטליך" — ענטפערט ער.

איך שפרינג אזש אויף:

„דאס איז דאך אויך מיין פריינד. ער איז אַ יידישער פירער אין מעקסיקע. אט איז זיין אדרעס!"

די דאקטאָרשע דערציילט מיר וועגן אַ דריילינג מיידלעך, וואס זי האט געבוירן קורץ פאר דער מלחמה. וועגן צווייי פון זיי וויסט זי, אז זיי זענען אומגעקומען. זי גלייבט אבער, אז די דריטע האט זיך געראטעוועט און לעבט אין ישראל. זי איז אבער געווען אן עופעלע, ווען מען האט זי צוגענומען, געדענקט זי געווויס נישט איר מוטער און ווי נישט איר אמתן נאמען. אפשר... אפשר וועט זיך עמעצער אפרופן אין ישראל.

דערווייל קומט אריין אומגעבעטענערהייט די דינסט — אַ שיקסע מיט אַ פרעך פנים און אַ פאלש שמייכעלע. מסתמא האט די שיקסע אונטערגעהערט דאס געשפרעך, אבער די מאַרישע בעט, אז מען זאל זי אַרויסלאזן שפאַצירן. דערלויבט מען דאס איר.

דערנאך גיי איך אַרויס מיט דעם דאקטאר איבער די גאַסן פון פשעמישל. זיי זענען נישט רוינירט, ער דערפירט מיך ביז צום „בית הכנסת החדש", די „נייע" שול, וואס עס האט אויפגעבויט דער אמאליקער גביר שיינבאך. איבערן אריינגאַנג געפינט זיך דער איינלאדנדיקער אויפשריפט: „בוא בשעריך בתודה חצרותך בתהילה".

אינעווייניק באַגעגנט אייך דער אפשטויסנדיקער אנבליק פון צעבראכן מעבל, פון אפפאל, פון חורבן, פון וויי...

דא איז טאקע איצט אַ שטאטישער סקלאד פון אלטע שמאטעס.

„נו, און די היסטארישע אלטע שול?" — פרעג איך.

„זי איז אויפגעריסן און פארברענט געוואָרן דורך די נאצים".

„און דער אלטער בית־עולם?"

„אויך צעשטערט! געבליבן נאר אַ פאר מצבות".

איך פיל זיך מיד, זייער מיד. איך וויל אַנטלויפן פון אלעמען און פון זיך אליין. אַ לאנגער טאג! אין דער פרי — דאס סאוויעטישע לעמבערג. שפעטער די רעוויזיע ביי מיר, איצט די טראגישע פיגורן פון דעם צעבראכענעם דאקטאר און זיין וויב. און אט די שול — דער מיסטקאסטן — רחמנא ליצלן. אַנטלויפן! אַנטלויפן!

באַשליס איך פלוצלינג צו נעמען אַ טעקסי און פאָרן קיין וואַרשע, דורכצוקרייצן די שטעט און שטעטלעך פון מיין עבר, פון דער גלאָרייכער געשיכטע פון דעם יידישן פוילן.

פון ז׳ד קאָן מען נישט אַנטלויפן — יענער עבר איז איינגעמויערט טיף אין מיין „איך״ — פאַר איך גאָר אים אַנטקעגן.

בעט איך דעם דאָקטאָר, אַז ער זאָל מיך צופירן צו אַ טעקסי, וועמענס אייגנטימער ער קען. דאַרף מען דאָך פאָרן איניקע הונדערט מייל דורך וועלדער און פעלדער, קאָן דאָך אַמאָל אַ שאָפער מיינען, אַז איך האָב דאָלאַרן און זיך „פאָקוואָפען״ אויף זיי און מיך דערמאָרדן.

אַזאַ שאָפער מיט כמעט אַ נייעם אויטאָמאָביל זיצט ביים „ראָטוש״ (ראָטהויז). מיר געפעלן זיך איינער דעם אַנדערן. מיר באַדינגען זיך. איך צעקוש זיך מיט מיין דאָקטאָר, לאָד אַן דאָס געפעק ביים וואָקזאַל — און היידאַ אויף אומבאַקאַנט־באַקאַנטע וועגן.

אין אַן אויטאָמאָביל איבער שטעט פון גאַליציע

דעם שאָפער פון אויטאָמאָביל, וואָס איך האָב געדונגען אויפן מאַרק אין פּזשעמישל, כדי ער זאָל מיך פירן דירעקט קיין וואַרשע, האָב איך געשטעלט אַ באַדינג: „מיר זאָלן די רייזע אָנהייבן תיכף. ער טאָר נישט טעלעפאָנירן אַפילו זיין וויב, אַז עמעצער האָט אים געדונגען אויף דער דאָזיקער לאַנגער רייזע. ער וועט דאָס קאָנען מאַכן פון איינער פון די שטעט, וועלכע מיר וועלן שפּעטער דורכפאָרן, אָבער נישט פון דאַנען, פון פּזשעמישל״.

דער שאָפער האָט לכתחילה זיך געווואַקלט, מיך אָנגעקוקט מיט חשד — אָבער אַזוי ווי איך האָב אים גלייך נאָכגעגעבן דעם גענוג הויכן אין די פּוילישע באַדינגונגען פּריייז פאַר דער „יאַזדע״, האָט ער מסכים געווען.

איך האָב דאָס דאָזיקע פאַרזיכטיקייטס־מיטל אָנגענומען דעריבער, ווייל איך האָב נישט געוואָלט, אַז עמעצער אין שטאָט, אפילו זיין וויב, זאָל וויסן, אַז אַן אַמעריקאַנער פּאָרט אַרויס אַזוי ווייט. עס קאָן שאַפן אַן „עין הרע״ סיי פון דער פּאָליציי און סיי פון פאַרשוינען, וואָס וואָלטן אינמיטן וועג געוואָלט מיך באַרויבן.

און וועג מיט אייניקע שעה שפּעטער, בעת מיר זענען שוין געווען אין דער שטאָט לאַנצוט, האָב איך מיין שאָפער יאָ דערלויבט מיטטיילן דורכן טעלעפאָן זיין וויב, אַז ער פאָרט קיין וואַרשע און וועט קומען צוריק

אַהיים ערשט אויף מאָרגן שפּעט ביינאַכט, האָט ער זיך אינמיטן טעלע־
פאָנישן געשפּרעך מיט זיין ווייב שטאַרק צעלאַכט. יענע האָט אים
געשריאָקן, אַז דער פּאַסאָזשיר זיינער, דאָס הייסט איך, איז געווויס אַ רויבער
אָדער אַ מערדער און וועל אינמיטן נאַכט מסתּם אים באַפאַלן, דערמאָרדן
און צונעמען זיין נייעם אויטאָמאָביל. ער האָט איר געשווויגן אין „יעזוסעס
נאָמען", אַז איך קוק נישט אויס ווי אַ גזלן און אַז זי מעג זיין רויק.

שפּעטער האָט מיר מיין שאָפער דערציילט, אַז נישט זעלטן טרעפט
אויף די וועגן, אַז מען באָפאַלט און באַרויבט איינזאַמע דורכפאָרנדיקע
רייזנדער.

מיר פאָרן אַריבער דעם ברייטן טייך סאָן און אָט זענען מיר שוין אין
שטעטעלע ראָדימנאָ. ביי מיר איז דער נאָמען געבליבן פאַרבונדן מיט אַ
סענסאַציאָנעלן און סעקסועלן פּראָצעס פון אַ „ראָדימנער רביצין" אין די
צוואַנציקער יאָרן. אָבער איך דערמאָן זיך אויך, אַז דאָ איז געבוירן געוואָרן
אונדזער פריינד דער דיכטער מלך ראַוויטש.

אויפן מאַרק זע איך אַן אַלטע אַרטאָדאָקסישע (פּראַוואָסלאַווע) קירך,
אין וועלכער מען האַלט דאָס „אָפּפאַל" פון שטאָט. דאָקעגן אין דער גאָטי־
שער קאָטווילישער קירך גייט גראָד איצט אָן די פאַרנאַכט־תּפילה מיטן
אָנטייל פון אַ גרויסן עולם מיט ליכט אין די הענט. פאַרגעסט נישט, אַז
מיר זענען אין „רויטן" פּוילן, ווו די הערשנדיקע רעליגיע איז מעכטיק־
קאָטוילישׁ.

און אָט פאָרן מיר שוין אַריין אין דער אַלטער היסטאָרישער שטאָט
יאַראָסלאַוו, וואָס איז מיט גאָלדענע בוכשטאָבן פאַרשריבן אין דער יידי־
שער געשיכטע אין פּוילן: דאָ פלעגן פאָרקומען די זיצונגען פון „ועד ארבע
הארצות", דער כמו־פאָרלאָמענט פון די יידן אין פּוילן, רייסן, וואָלין און
ליטע.

פּסח־צייט פלעגן די זיצונגען פאָרקומען אין לובלין און אין די חדשים
אב־אלול — אין יאַראָסלאַוו.

די דאָזיקע אויטאָנאָמיע האָט געדויערט כמעט צוויי הונדערט יאָר.
די לעצטע זיצונג איז טאַקע פאָרגעקומען אין דאָזיקן יאַראָסלאַוו אין זומער
פון יאָר 1753 — ד. ה. מיט העכער צוויי הונדערט יאָר צוריק.

און וועג מיר פאָרן אַריין אין דער שטאָט — איצט אויסגעלייַדיקט
פון יידן — קאָן איך זיך נישט באַפרייען פון יראת־הכבוד־געפיל פאָר די
גרויע אַלטע מויערן פון ראָטהויז, וועלכע האָבן צוגעזען יענע גרויסע טעג,

וועג פון אַלע זייטן פון די „פיר לענדער״ האָבן דאָ געשטראָמט יידן, כדי צו זיין אין יאַראָסלאַוו, וועג די זיצונגען פון „יידישן סיים״ קומען פאָר.

דאָ הייבן זיך איצט אויף די 3־שטאָקיקע חורבות פון דער שול, — דער „סיימאָווער סינאַגאָגע״, וואָס פלעגט מיט איר אַרכיטעקטור צוציען געסט און מביגים פון אַלע עקן וועלט. די בילדער פון דער שול זענען רעפּראָדוצירט אין פיל ענציקלאָפּעדיעס און יאַראָסלאַווער „שטאָט־טאָטעס״ האָבן מיט דעם אַמאָל שטאָלצירט.

איצט קוקן אַרויס בלינדע לעכער פון צווישן די רויניר־טע סלופּעס. אגב, די אייניציקע רויניר־טע געביידע אויפן באַלעבטן מאַרק צווישן ראַטוש און קלויסטער.

און ווי אַזוי האָט דאָס אויסגעזען בעת אַ סעסיע פון „וועד אַרבע הארצות״? — דערציילט וועגן דעם דער טראַגישער כראַניקער פון כמיעל־ניצקיס פּאָגראָמען, נתן האַנאָווער — אין זיין ווערק „יון מצולה״ (געשריבן מיט העכער דריי הונדערט יאָר צוריק, אין 1648).

„און עס פלעגן זיך דאָ צונויפקומען עטלעכע הונדערט ראשי־ישיבות און עטלעכע טויזנט בחורים און צענדליקער טויזנטער סוחרים מכל המינים, ווי זאָמד אויפן ברעג פון ים. און ווער עס האָט געהאַט אַ זון אָדער אַ טאָכטער חתונה צו מאַכן, פלעגט דאָ קומען און זיך משדך זיין. עס פלעגן זיך מאַכן עטלעכע הונדערט חתונות מיטאַמאָל״...

קוק איך אויף די חורבות פון דער געבליבענער, ווו די זיצונגען פון „ועד ארבע הארצות״ פלעגן פאָרקומען און דערמאָן זיך, אַז אויף דער לעצטער זיצונג האָט מען אויסגערופן אַ חרם, — דעם צווייטן שוין חרם, — אויף די געהיים־איבערגעבליבענע נאָכפאָלגער פון שבתי צבי ביי יידן.

אַז דאָן איז אויך פאָרגעקומען די טרויעריק־פאַרשריבענע דין־תורה צווישן די צוויי באַרימטע גאונים פון יענער צייט, ר׳ יעקב עמדין (יעב״ץ) און ר׳ יהונתן אייבשיץ (ר׳ יהונתל פּראָגער).

די פון אונדז, וואָס קוקן זיך צו מיט אַנגסט צו דער מחלוקת צווישן די רבנים אין איצטיקן ישראל, דאַרפן זיך דערמאָנען, אַז דאָן, מיט אַרום צוויי הונדערט יאָר צוריק, איז געווען נאָך פיל ערגער: פאַרן העכסטן בית־דין אין יאַראָסלאַוו איז געשטאַנען דער טעמפּעראַמענטפולער גאון און בעל־מקובל ר׳ יהונתן אייבשיץ, וועמען אַ צווייטער גרויסער זייל אין לומדות, ר׳ יעקב עמדין, האָט באַשולדיקט, אַז ער איז אַ געהיימער אַנהענ־גער פון שבתי צבי.

כאָטש אויך ר׳ יהונתן האָט דאָן אונטערגעשריבן דעם חרם קעגן דער סעקטע, אָבער אינגאַנצן אָן חשדים איז ער פון פּסק־דין נישט אַרויס.

דער היסטאָריקער פון יענער עפּאָכע באַמערקט:

„די דאָזיקע מחלוקת האָט אויפגעדעקט פיל וווּנדן אין גייסטיקן לעבן פון דעמאָלטיקן יידנטום. אָנגעזעענע רבנישע פירער האָבן פאַרלוירן זייער אויטאָריטעט כלפּי פּנים און געוואָרן צו שפּאָט כלפּי חוץ״ (דעם דענישן קעניג און די קאַטוילישע קירך האָט מען אויך אַרײַנגעשלעפּט אין דער מחלוקה).

נישט קוקנדיק אָבער אויף אַלץ, איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן דער זכרון פון „ר׳ יהונתן פון פּראָג״ געבליבן אין פּאָלקס־באַווּסטזיין גרויס און באַליבט.

*

נו, גוט, בויט איצט פּוילן אָפּ די שטאָט יאָראָסלאָוו. אָבער ווו וועט בלייבן כאָטש דער סימבאָלישער זכרון, אַז דאָ האָט הונדערטער יאָרן רומרייכע יידישע געשיכטע זיך איבערגעפּלאָכטן מיט דער פּוילישער?

שוין זשע וועט מיטן נאַטירלעכן צעוואַרפן פון די איצט נאָך שטייענדיקע חורבות פון דער אַלטער שול אויף אייביק אויסגעלאָשן ווערן דאָס ליכט פון דער עפּאָכע פון „ועד ארבע הארצות״?

פּאָרן מיר ווייטער. אָט איז פּשעווואָרסק. אָן אַלטע שטאָט פון דער אַמאָליקע פּוילישע „שלאַכטע״, און אויך אייניע פון די עלטסטע יידישע קהילות איז דאָ אַמאָל געווען.

דער אַלטער מאַגיסטראַט מיט דער האַלבער לבנה אויפן שפּיץ שטייט אויף זיין פּלאַץ. זוך איך מיט די בליקן יענע אַלטע שול אין ווינקל פון מאַרק, ווו איך האָב געוווינט צום עולם אין די צוואַנציקער יאָרן. נישטאָ! פּוסט. היטלער האָט אָפּ אַנטיק־געביידע די יידן נישט פאַרגינגען. איך געדענק דעם פּשעווואָרסקער אַלטן קלויז צווישן מגחה און מעריב. די בערדיקע יידן אין „קאָפּעלאַטשן״. די קליינע יינגלעך אין רבנישע היט מיט לאַנגע געקרייזלטע לאָקן אויף די באַקן. אַלע שאָקלען זיך אין עקסטאַז צו שמונה עשרה. מען האָט מיר דאָן געזאָגט, אַז די אייניקלעך זענען דאָ פרומער ווי די זיידעס. פּשעווואָרסק איז געלעגן אין ראַיאָן פון גראַף פּאָטאָצקיס גיטער. נישט ווייט איז די שטאָט לאַנצוט מיטן פּאַלאַץ פון די פּאָטאָצקיס.

פֿאַרשטייט זיך, בענק איך נישט נאָך יענע צייטן, וועַן די יידן האָבן דאָ זייער פֿרנסה געצויגן פון די פֿריצים: גראָפֿן פֿאַטאָצקי און די פּירשטן סאַפֿיעהאַ.

די פֿריצים האָבן זיך געראַטעוועט אין פֿאַרשידענע גלותן — אָבער די יידן — נישט. און נאָך זיי בענק איך, און זיי באַווייַן איך.

אין אַ האַלבער שעה אַרום זענען מיר שוין אין לאַנצוט, וווּ עס געפינט זיך דער אַמאָל באַרימטער פֿאַטאָצקיס פֿאַלאַץ. מיר פֿאָרן צו אים צו: איצט איז ער אין אַ מוזיי פֿאַרוואַנדלט געווארן.

אויפֿן מאַרק אַרום — פיל קלייניע קראָמען, וועלכע געהערן צו פֿאַליאַקן לויט די נעמען אויף די שילדן. קיין יידן זענען אויך דאָ נישטאָ.

איך גיי דורך די אייזערנע שטאַכעטן פון פֿאַלאַץ. עס קומען מיר אַנטקעגן אייניקע אוניפֿאָרמירטע באַדינער. דערצייל איך זיי אָפּן און קלאָר:

„מיט אייניקע וואָכן צוריק בין איך געווען אין לימאָ, די הויפּשטאָט פון פּערו. דאָרט בין איך געווען צוגאַסט ביים גראָף יעזשי פֿאַטאָצקי, דער געווען אייגנטימער פון אָט דעם פֿאַלאַץ אוּן פון דער גאַנצער שטאָט אַרום (בעת דער מלחמה איז גראָף פֿאַטאָצקי געווען דער פֿוילישער אַמבאַסאַדאָר אין וואַשינגטאָן).

דער גראָף איז איצט דער אייגנטימער פון רייכע טיי־פּלאַנטאַציעס אוּן אַ שוואָגער פון געווען פּרעזידענט פון פּערו.

האָט ער מיך געבעטן איבערגעבן אַ גרוס זיינע אַמאָליקע באַאַמטע אין פֿאַלאַץ, אויב אַזעלכע זענען נאָך דאָ פֿאָראַן.

מיינע וועַרטער רופן אַרויס אַ סענסאַציע צווישן דער גרופּע מוזיי־באַדינער.

עס רוקט זיך פון צווישן זיי אַרויס אַן עלטערער, גלאַט־געראַזירטער, געוויקסיקער אוּן דיקער פּויער, נעמט מיין האַנט, דריקט זי וואַרעם אוּן זאָגט: „איך בין האַרי הערבערט, דער געווען קאַמערדינער פון די פֿאַטאָצקיס. דעם גראָף יעזשי האָב איך באַדינט מער ווי פערציק יאָר. אויך די אַנדערע, וואָס שטייען דאָ מיט מיר, האָבן אַמאָל אין פֿאַלאַץ געדינט. צי קלערט נישט דער גראָף צו קומען צוריק? וואָס מאַכן זיינע קינדער? רעדן זיי נאָך פּויליש? מיר האָבן געהערט, אַז די מאַמע זייערע איז אַ שפּאַניערין".

ענטפער איך, אַז איך גלייב נישט, אַז דער גראַף וועט צוריקקומען. אפשר מיט אַ ווייזט אַמאָל, אָבער נישט אַלס אייגנטימער... און די זין זיינע רעדן שוין זייער שלעכט פּויליש — אפילו דער גראַף האָט נישט מיט וועמען פּויליש צו רעדן אין לימאַ.

בעט מיך דער אַלטער קאַמערדינער איבערגעבן דעם גראַף זייערע הייסטע וווּנטשן און גרוסן; זאָגן אים, אַז זיי לעבט זיך דאָ גאָרנישט שלעכט, אַז זיי פאַרנעמען די זעלבע צימערן אין פּאַלאַץ, וואָס אַמאָל.

פרעגט מיך אַ צווייטער, צי ווייס איך אפשר נישט, וואָס איז געווארן פון פירשט יעווסטאַכי סאַפּיעהאַ, ביי וועמען זיין פאָטער איז אַמאָל אַ לייבדינער געווען?

ענטפער איך, אַז גראָד ווייס איך: מיט אייניקע יאָר צוריק האָב איך באַזוכט די שטאָט נייראָבי, אין קעניאַ, אַפריקע. האָט מען מיר געזאָגט, אַז נישט ווייט אַרבעט אַלס קאָסירער דער פירשט סאַפּיעהאַ, דער זעלבער, וואָס איז געווען אויסערן־מיניסטער ביי פּילסודסקין. בין איך צוגעפאָרן די עטלעכע מייל הינטער דער שטאָט, כדי צו זען דעם פירשט. ער איז געשטאַנען ביי אַ הילצערן הויז אויף דער שוועל, אַן אייגעבויגענער אַלטיטשקער, מיט אַ ברייטן שטרויענעם הוט אויפן קאָפּ, און אויסגעצאָלט דעם וואָכן־געהאַלט אַ הונדערט כמעט נאָקעטע נעגער, וואָס אַרבעטן אין דער קאָוווע־פּלאַנטאַציע. עס האָט אים אַרויסגעהאַלפן זיין פּרוי, אַרעם געקליידט, אָבער נאָך מיטן שטאָלצן געשטעל פון אַן אַמאָליקער פּוילישער פּירשטין.

עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן דעם אייגדרוק, וואָס עס האָט געמאַכט מיין דערציילונג אויף דער גרופּע מוזיי־באַדינער פון פּאַלאַץ, וואָס האָט זיך אַרום מיר פאָרזאַמלט (זי איז שוין באַשטאַנען פון אַ גאַנצן טוץ).

מיט צוויי חדשים שפּעטער בין איך געזעסן ביים גראַף יעזשי פּאָטאָצקי אין לימאַ (פּערו) און אים איבערגעגעבן דעם גרוס. אַ מאָדנע זאַך: אויך די גראָפישע אויגן זענען געווען אַזוי נאָס, ווי איך האָב דאָס געזען ביי זיין לעצטן קאַמערדינער אין לאַנצוט.

וואָס איך האָב איצט געזען אין ריישע

עס איז שוין געווען פֿאַרנאַכט, ווען אונדזער אויטאָמאָביל האָט פֿאַר־לאָזט דעם אַמאָליקן גראַפֿן־פּאַלאַץ אין לאַנצוט און געפֿאָרן אין דער ריכ־טונג צו דער שטאָט ריישע (זשעשאָוו).

אַ שפּאַס — ריישע! ווען אויפן לאַנגן שאָסיי מיט צעבליטע ביימער ביי די זייטן אויסגעשטעלט, מיט די דערפֿער נאָך איצט אויך מיט שטרויענע דעכער באַדעקט, האָב איך אַן אייגנאַמער געבלעטערט מיין בוך פון זכרון — האָבן פון די זייטן „ריישע" אַראָפּגעשיינט אַזוי פיל דערינערונגען פון צייטן נאָענטע און ווייטע, פון מענטשן־ריזן אין העלקייט פון שכינה אייג־געוויקלט, און אויך פון מענטשן, וואָס לעבן איצט ביי מיין זייט, די אַרויס־געראַטעוועטע שטיקלעך קויל פון גרויסן פייער.

עס איז דאָך נישט געווג אַרייַנצופֿאָרן אין גאַסן פון אַ שטאָט, אייג־געקריצט מיט גאָלדענע און פיל מאָל בלוטיקע אותיות אין דער יידישער געשיכטע און פעסטשטעלן, אַז זיי זענען איצט אויסגעלידיקט פון יידן און פֿרעמד, אַז דער צוג מיט די ברידער מייַנע איז אַוועק קיין אוישוויץ, אַדער טרעבלינקע, אַדער מיידאַנעק — די שטאָט אַבער איז געבליבן היינטער זיי אַ גאַנצע, מיט אירוווינער, מיט טעאַטערן, מיטן טומלדיקן מאַרק...

פאַר מיר, וואָס האָט די אַלע שטעט פערזענלעך באַזוכט אין פֿעריאָד פון זייער יידישן גלאַנץ, איז דאָך דער גאַנצער זין פון דער איצטיקער רייזע, אַראָפּברענגען צוריק די שאָטנס פון די, וואָס זענען אַוועק, אַנפילן מיט זיי די הייזער, וווּ זיי האָבן געווינט, די חורבות פון די בתי מדרשים, וווּ זיי האָבן געדאַוונט — די אַמאָליקע שול־געביידער, אין וועלכע איך פלעג נאָך הערן די שטימען פון די „תינוקת של בית רבן".

אמת, פול איז דאָס האַרץ מיט וויטיק און עס דוכט זיך אָפּטמאָל, אַז עס וועט פּלאַצן פון יאוש און בענקשאָפט. באַרויק איך זיך אַ ביסל דער־מיט, וואָס אָט בין איך געקומען פון ווייטע לענדער אויפן גרויסן בית־הקברות, וווּ עס האָבן מיליאָנען יידן געלעבט און עפּעס אַזוי ווי אַ גרוס ברענג איך די גייסטער פון עבר, וואָס שוועבן נאָך אַלץ אַרום און ווילן נישט מען זאָל זיי פאַרגעסן.

אַרויסגעפֿאָרן אויף דער הויפּט־גאַס פון ריישע. זי הייסט לוואָווסקאַ — גאָר אַמאָל, אין די צייטן פון פּראָגנץ יאָזעף, האָט זי געהייסן די הערן־

גאס. געווען דאָ פול מיט יידישע געשעפטן, קאָפּעען, שענקן. איבערגעלאָזן דעם שאָפער מיטן אויטאָמאָביל ביי דער בענזין־סטאַציע און אַריין אין אַ ריזיקער שענק מיט אַ סך שויפענצטער, אָנגעשטעלט מיט פלעשער משקה. דער פּלאַץ איז טומלדיק, אָנגעפילט מיט הונדערטער טרינקענדיקע, שרייענדיקע פּאָליאַקן פון באָאָמטן־ און אַרבעטער־טיפּ, סאָלדאַטן. געדיכט־באָפּאָרבטע מיידלעך אין ווייסע פּאָרטעכער לויפן פון איין טישל צום צווייטן, טראָגן פלעשלעך, גלעזלעך, צובייסעכץ, לאָכן הויך און הילכיק, וועָן די געסט „באָגריסן" זיי מיט אַ קניפּ.

כאָטש איך פיל, אַז איך בין דאָ אַרײַנגעפאַלן אין אַ גאַנץ פרעמדן פאָר מיר פּלאַץ, פאַרנעם איך אַ פּריַיע שטול ביי אַ באַזעצטן טישל און באָשטעל שווארצע קאָווע.

„און גאָרנישט צום טרינקען?"

„ניין, אַ דאַנק: גאָרנישט!"

מיינע שכנים מיט די פּאַרשלאָפענע אונטערגעטרונקענע אויגן באַטראַכטן מיך מיט חשד. איך פאַרלויף זיי דעם וועג:

„אַ שרייבער בין איך פון אַמעריקע. איך פאָר דאָ דורך מיטן אויטאָמאָביל, געוואָלט אַ קוק טאָן אויף אייער שטעטל".

אַ יונג מיט צעקודלטע בלאָנדע האָר שיסט גלייך אַרויס: „אָבער איר זענט דאָך אַ ייד! נישטאָ שוין מער „אייערע". איז וואָס זענט איר דאָ געקומען?"

מען קוקט מיך אָן מיט שנאה. איך זע, אַז איך האָב געמאַכט אַ פּעלער, וואָס איך בין דאָ אַריין אָן מיין שאָפער, ווייל איך האָב נישט געוואָלט לאָזן מיין געפּעק אויף הפקר.

איך וויל שוין נישט די באָשטעלטע קאָווע. לאָז איבער אַ פּאָר זלאָטע אויפן טישל און הייב זיך אָן אַרויסרוקן.

זאָגט אַ צווייטער יונג: „באָדאַי וואָלט איר כאָטש געשטעלט אַ „פּלעשל" פּאָר אונדז אַלעמען. זע נאָר דעם אַמעריקאַנער! עס פּאַסט אים נישט זיצן מיט קריסטלעכע מענטשן. גייט, גייט אויף „קאַרק־צעברע־כעניש" („גאָ זלאַמאַניע קאַרקו", — אַ פּוילישער אויסדרוק).

איך בין שוין גליקלעך צו זיין אויף יענער זייט טיר. איך האָב אין די געצייטלטע מינוטן דערפילט די רציחה, די יוכע, די שנאה, און פּאָר־שטאָנען, פּאַרוואָס דאָס ביסל צוריקגעקומענע נאָך דער מלחמה יידן האָבן זיך פון דאַנען אָפּגעטראָגן אַזוי שנעל, ווי איך האָב דאָס איצט געטאָן.

ביי דער בענזין־סטאַציע וואַרט מיין שאָפער. איך פרעג דעם באַאַמטן דאָרטן, צי איז נאָך פאַראַן אין ריישע אַ ייד. גיט ער אונדז דעם אַדרעס פון אַ פרוי פון יענער זייט באַן־רעלסן, ערגעץ־ווו לעבן דער אַמאַליקער טעפּער־גאַס.

פאַרן מיר אַהין גענוג לאַנג, בלאָנדזשען אַ ביסל. דערקען איך אויפן וועג די נאָך אַלץ גוט־אויסזעענדיקע געבוידע פון אַמאַליקן „בית עם", וואָס איז איצט אַ קלוב פאַר באַן־אָנגעשטעלטע.

דערמאָן איך זיך די געשיכטע אַרום דעם דאָזיקן בנין. עס האָבן אים געבויט יידישע אַסימילאַטאָרישע עלעמענטן. מען פלעגט אויך שבת די אַרבעט נישט אָפּשטעלן. האָט דער גרויסער ריישער רב, ר׳ אהרן לעווין, הי״ד, נאָכדעם ווי ער האָט עטלעכע מאָל מתרה געווען, אַז מען זאָל אויפ־הערן מחלל שבת זיין ביים בויען אַ יידישן געזעלשאַפטלעכן בנין, געווארפן אַן איסור, אַז קיינער, וואָס וועט זיין רב נאָך אים, זאָל נישט איבערטרעטן די שוועל פון „בית עם".

ליידער, ליידער זענען שוין נאָך ר׳ אהרנען קיין אַנדערע רבנים אין ריישע נישט געווען. און איך גלייב נישט, אַז וועלכער עס איז רב וועט איבערטרעטן איצט די שוועל פון באַן־קלוב, וואָס איז אַמאָל געווען אַ געאַסרטער „בית עם".

מיר באַגעגענען די געזוכטע פרוי, ווען זי גייט אַרויס פון דער אייז־שטאָקיקער הילצערנער שטוב, אין וועלכער זי וווינט. זי קוקט אויס „ספק גויע, ספק ציגיינערקע".

זי איז אומאָנגענעם פאַרוווּנדערט, וואָס מען האָט אויף איר אָנגעוויזן, אַז זי איז אַ יידישע.

זי שטאַמט פון ראָזוואַדאָוו, איבערגעלעבט די נאַצישע אָקופּאַציע אַלס אַ פרוי פון אַ קריסט. איצט איז זי אַן אַלמנה און פאַרנעמט זיך מיט פאַר־וואַלטן אָט די אייניקע הייזער אַרום אונדז. ניין, זי קען נישט און ווייסט נישט פון קיין אַנדערע יידן.

בין איך זיך שוין מיאש פון זוכן לעבעדיקע יידן אין איצטיקן ריישע און באַנוגן זיך מיט אויספילן די גאַסן און די הייזער מיט די שאָטנס פון די, וואָס זענען אַוועק.

אין דער ערשטער רייע טאַקע מיט דעם ריישער רב ר׳ אהרן לעווין, אַ פירער פון אַמאַליקן פּוילישן יידנטום, זייער פאַרשטייער אין פאַרלאַ־מענט, וועלכער איז אומגעקומען דורך די נאַצים אין איין טאָג און אין איין

תפיסה מיט זיין ברודער ד״ר יחזקאל לעווין, דעם לעמבערגער רב. וועגן לעצטן אָב איך דערמאָנט אין איינעם פון מיינע פריערדיקע אַרטיקלען: אַ קויל האָט דורכגעלעכערט זיין האַרץ, וועג ער האָט אויסגערופן ״שמע ישראל״. און אין דער זעלבער צייט האָט אויסגעהויכט זיין נשמה אויך זיין ברודער, דער גרויסער ריישער רב מיטן זעלבן פּאַטעטישן ״שמע״, אין דער זעלבער ״בריגידקער״ תפיסה.

גרויס זענען געווען די באַמיונגען פון יידן אין דער גאַנצער וועלט צו ראַטעווען דעם פּירנדיקן רב ר׳ אהרן, וועלכער איז אַנטלאָפן פון די אַנגרייפנדיקע נאַציס אין דער ריכטונג פון ווילנע.

עפּעס אַ נישט־פּאַרשטענדלעכער בייזער פּאַטום האָט פּאַרפּאַלגט דעם גרויסן רב אויף זיינע וועגן זיך צו ראַטעווען.

דער באַרימטער זון זיינער — איצט אין ניו־יאָרק — ד״ר יצחק לעווין, פּראָפעסאָר פון ישיבה־אוניווערסיטעט, דערציילט אַ ביסל וועגן דעם און ״אלה אזכרה״, לייענט זיך דאָס ווי אַן אומווּאַרשיינלעכע קייט פון אומגליק־לעכע צופאַלן: דער ריישער רב לויפט צום שטעטעלע ראַדון — דאָ אונטער די ״רויטע״, כדי זיך פון דאָרטן צו ראַטעווען אין ליטווישן ווילנע.

ראַדון, ווי באַקאַנט, איז געווען דאָס לאַנגיאָריקע ווווינאָרט פון גאון ״חפץ חיים״. אַ סך יאָרן האָט דער ריישער רב זיך אַלץ געקליבן באַזוכן דעם ״חפץ חיים״, איידער דער לעצטער איז נפטר געוואָרן.

אָבער איצט כאַפּן אים די ״רויטע״ בעת ער וויל אַריבערגיין קיין ליטע, ברענגען אים צוריק קיין ראַדון און פּאַרשפּאַרן אים אין אַ תפיסה, וואָס איז נישט קיין אַנדערע ווי דאָס זעלבע הויז, אין וועלכן דער ״חפץ חיים״ האָט געלעבט זיין גאַנץ לעבן.

בקיצור, דער ריישער רב וועט צוריק פּאַרטריבן אין גאַליציע און ענדיקט זיין רומפול לעבן אין לעמבערגער ״בריגידקער״ תפיסה אין איין שעה מיט זיין ברודער, ווי שוין פריער דערציילט.

שטיי איך איצטער אויפן מאַרק פון נייעם ״יודענריינעם״ ריישע. וועלן איצט אָפּגעבויט הייזער דאָרט אויף דער צווייטער זייט, וווּ די אַלטע שול (פון 17־טן יאָרהונדערט) איז געשטאַנען.

ציט זיך אימפּאָנירנדיק און מאַסיוו אַ בלאָק רויט־ציגלדיקע געביידעס, וווּ עס געפינט זיך איצט די נייע וואָיעוואָדישע פּאַרוואַלטונג.

שטייט נאָך אָבער איןווינקל דאָס אַלטע הויז, וווּ די ריישער רבנים

האבן געווינט׳ דערמאן איך זיך דעם טראגי־קאמישן עפיזאד, וועגן וועלכן עס דערציילט דער פעיקער און געטרייער כראניקער פון דער שטאט ריישע, צבי לעדער: וועז מען האט אין אנהייב פון היינטיקן יארהונדערט אראפגעבראכט קיין ריישע אלס רב דעם אב״ד פון סאמבאר, ר׳ נתן לעווין, דעם פאטער פון ר׳ אהרן הי״ד, האבן פאנאטישע חסידים אויסגעזעצט די שויבן פון דעם נייעם רבס דירה. די סיבה: דער רב ר׳ נתן טראגט א ווייסן קראגן מיט א שניפס. ער טראגט אויך געפוצטע שטיוול. און זיין ווייב, די רביצין, באגוצט א שייטל אנשטאט א „שטערן־טיכל״ אויף די אייגענע האר...

דער זעלבער צבי לעדער דערציילט אויך א כאראקטעריסטישן עפיזאד פון ריישע אין יענער תקופה פון עסטרייכישן קייזער פראנץ יאזעף: אנטי־סעמיטישע פאליאקן האבן אויסגעפועלט אין ווין מען זאל צונעמען די קאנצעסיעס אויף בראנפן, ווין און מעד פון גרעסטן טייל יידישע שענ־קערס. דאס האט געדראט מיט אן עקאנאמישער קאטאסטראפע פאר א באריטנדיקן טייל פון דער יידישער באפעלקערונג. האבן זיך אט אויף דעם מארק, וו׳ איך שטיי איצט, צונויפגעזאמלט ארום צווי טויזנט יידישע שענקער פון גאנץ ריישער געגנט און זיך געלאזן מיט א פראטעסט־דעמאנ־סטראציע קיין ווין. זיך דערשלאגן דארטן צום סאמע קייזערלעכן פאלאץ און מיט קולות און יללות ארויסגעבראכט אויפן באלקאן דעם קייזער אליין. בקיצור, כמעט אלע יידישע שענקערס האבן צוריק באקומען זייערע קאנצעסיעס. ביי זייער צוריקקומען איז די שטאט ריישע מיט דער סביבה ווידער שיכור געווען פון פרייד און ווין.

צוליב קאנטראסט וואס איך א בליק אויף דער גרויסער „מלוכה־שענק״, פון וואנען איך האב זיך נאר־וואס ארויסגעקריגן — און א זאג געטאן צו זיך אליין:

„די רעדער פון דער געשיכטע האבן בלוטיק צעמאלן אייערע יידישע קאנקורענטן, איבערלאזנדיק פאר אייך „עקסקלוזיוו״ דעם טרונק, דעם פרעס, דעם זויף! וועט איר דורך דעם אויפגעבויט ווערן?״

אויך דא אויפן מארק און אין די גאטן ארום דעם טייך וויסלאק געפי־נען זיך א ביסל פריוואטע קראמען, וואס געהערן צו פאליאקן. אייניקע גרעסערע געשעפטן אויף דער הויפט־גאס זענען מלוכהשע. די פרייזן אויף עסנווארג זענען אין די ראמען פון די באשיידענע פארדינסטן. דאקעגן קליידונג קאסט דא ארום 6—8 מאל אזוי טייער ווי אין די מערב־לענדער,

רעכענדיק, פארשטייט זיך, לויטן אפיציעלן זלאטע־קורס (ארום 24 זלאטע פאר א דאלאר). דער נישט־אפיציעלער קורס אבער איז פון 80 ביז 100 זלאטע פאר א דאלאר, און די באפעלקערונג רעכנט זיך מער מיט דער דאזיקער ווירקלעכקייט. איז דעריבער די נויט צווישן די ארבעטער און באמטע, וואס מוזן לעבן פון זייער שכירות, באדייטנדיק גרעסער ווי זי איז אין ראטן־פארבאנד.

פארן נאך אן אונטערשיד, וואס וואַרפט זיך אין די אויגן: אין ראטן־פארבאנד, וווּ די מלוכה צאלט צען רובל פאר א דאלאר — וועט א מענטש מיט שכל בשום אופן נישט אנגענעמען די פארשלאגן, וואס עס מאכן אייך אין גאס, אדער אפילו אין האטעל, צופעליקע רוסן, פארלייגנדיק 20—30 רובל פאר א דאלאר; אין גרעסטן טייל פאלן ווערן אזעלכע פארשלאגן געמאכט פון פארמאסקירטע פאליציי־אגענטן און עס איז א סכנה זיך „קוואפען" אויף די איבעריקע פאר רובל.

אין פוילן אבער (און אויך אין רומעניע און אפילו אין טשעכיע) איז דער אזוי־גערופענער „פרייער" מארק אויף דער וואלוטע אן אלגעמיין־אנגענומענע דערשיינונג און כאטש עס איז קיין געזעץ, ווערט ער אבער ברייט פראקטיצירט.

איך האב, פארשטייט זיך, אלעמאל אפגעזאגט אזעלכע „וואלוטע־פארשלאגן". אבער זיי זענען מיר געמאכט געווארן דורך פיל פערזאנען — אייניקע פון זיי אפילו אין אונזערמען פון רעגירונגס־באמטע.

א קליין קרעמל פון יוועליר־אויסארבעטונגען אויפן מארק, אין פענצטער פון וועלכן עס זענען געווען נאך א ביסל זילבערנע און ניקלנע סחורות (אויך א פאר „יידישע" בענטש־לייכטער אלס זכר לחורבן) — האט מיך דערמאנט אין יענע לאנג־לאנג פארשוווּנדענע צייטן, מיט א יאר פינף הונדערט צוריק, ווען ריישער יידן זענען געווען די גרויסע קינסטלער פון גאלד־אויסארבעטונגען. די מלוכה און פריצים פלעגן באשטעלן ביי זיי גאלדענע מטבעות, הערלדישע יחוס־שטעמפלען און גאר פיינע גאלד־שניצונגען. „ריישער גאלד" איז געווען בארימט אויפן מיטלאלטערלעכן ווועלט־מארק און אלס אזעלכע פיגורירט זי אין ביכער ווען אנטיקן.

*

וויס איך, אז מיין אי־צטיקער שפאציר איבער די ריישער גאסן ווען

אַרויסרופן טיף־סענטימענטאַלע געפילן ביי גאַליציאַנער בכלל און ביי די ריישער בפרט.

ציילן זיי דאָך צווישן זייערע ריין באַדייטנדיקע פיגורן אין יידישן לעבן אין פאַרשידענע פּלעצער.

איך האָב שוין דערמאָנט מיין חשובן פרייַנד, הרב ד״ר יצחק לעווין, וועלכער איז אויך דער רעליגיעזער פירשפּרעכער אין די ספּעציעלע קאָמיסיעס פון „יוניייטעד ניישאַנס״. און מי לנו גדול פון האַרציקן בעריש ווייַנשטיין, דער מחבר פון דער פּאָפּולער „ריישע״, וואָס גלאַנצט אַלס איינער פון די ערשטע אין דער מאָדערנער יידישער דיכטונג.

געדענק איך מיין ליבן בעריש, וען איך פּאָר איצט אַריבער דעם טייך וויסלאָק מיט דער זעלבער שיינער פּאַנאָראַמע ווי ביי אים, — די גרינע פעלדער אַרום, די בליענדיקע מיט ווילד־בלומען לאָנקעס, דער ווייטער שאָטנדיקער וואַלד.

און ווי שטאַרק איז בעריש ווייַנשטיינס באַלאַדע אין לעצטן סוכות־נומער פון „אידישער קעמפער״, געווידמעט טאָקע אָט דעם וואַלד אין זיין לעצטן וועג דורך אים מיט דריי חברים:

„כ׳וועל טרויערן! לאָז מיך נישט, גאָט, אין אַזאַ וואַלד אַליין,
כ׳האָב מורא פאַר די דענקמעלער פון דער פוילישער געשיכטע;
פאַר זייערע מונדירן, פאַר אַלע זייערע בייזע, מעשענע קנעפּ.
כ׳וועל סמוטנע פון די קאַשטשאַלן, פונעם גלח אויפן גראָז;
פון יעדן שטיינערנעם אָפּגאָט, פון יעדן אויסגעשניצטן צלם,
וואָס האָבן אויגן און זענען נישט; אויערן און הערן נישט,
און פילן נישט, אַז זיי שרעקן מיך, אַז כ׳ציטער פאַרן היטל;
פאַר די צווי צעקנייטשטע פיאות מיינע — למה יאמרו הגויים?
אַז אויפן שיידוועג לויכט גיפט דורך אַלע פינצטערניש;
זיין אויפגעשטאָכענע ברוסט רייצט אויף דעם סם צו מיר!״

ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק אין היסטאָרישן צויזמיר

וועג אונדזער אויטאָמאָביל פאַרלאָזט ריישע, איז שוין שטאָק־פינצטער. דער וועג אָבער איז אַ גוטער, איך באַקום אַלץ מער צוטרוי צו מיין פוילישן שאָפער, נעבן וועמען איך זיץ די גאַנצע צייט און מיר פרובירן ביידע

איבערצולייענען אין דער פינצטער די צייכנס מיט די נעמען פון די פלעצער, פאר וועלכע מיר פארן פארבייי. מיר האבן באשלאסן צו פארן ביז צו דער שטאט סאנדאמיעזש (צויזמיר) און דארט זיך דורכשלאפן א פאר שעה, איידער מיר הייבן אן דעם ווייטערדיקן וועג קיין וואַרשע.

צויזמיר איז א באדייטנדיקער טוריסטן־פונקט ביי דער ווייסל. איך פלעג דארטן פארן קריג פארברענגען צו אייניקע טעג. אבער מיר בלאנ־דזשען א ביסל. קיין אויטאמאבילן אויפן וועג באגעגענען מיר כמעט נישט. פארנעמען מיר זיך אויף לינקס לויט דער מאפע, וואס איך האלט צעשפרייט אויף די קני אונטער דער ליכט פון אן עלעקטריש לעמפל. און דא זענען מיר אין מיטן מארק אין א שטעטל — א קליין ווייס פויליש שטעטל מיט הילצערנע הייזער.

פרעגן מיר ביי די איינזאמע פאר גויים, וואס שטייען אין מיטן מארק ביי דעם פלומפ: „ווו זענער מיר?" ענטפערט מען אונדז: „איר זענט אין שטעטל ראפשיץ".

פאר מיין שאפער איז דאס גאר א פארווארפן ווינקל, וואס ער האט געקאנט אויסמיידן. פאר מיר אבער איז דאס שוין א באגריף, א בינטל זכרונות — א ברען־פונקט אין דער געשיכטע פון חסידות. דא האט דאך לאנג געלעבט דער גרינדער פון דער ראפשיצער דינאסטיע ר' נפתלי הערש האראוויטש.

ער איז געווען באווסט אלס דער „חכם צווישן רביים". אליין א תלמיד פון דעם „חוזה פון לובלין" און פון קאזשעניצער, איז זיין געטרייער תלמיד אויך געווען ר' חיים האלבערשטאם פון סאנדז. און די דינאסטיעס האבן זיך משדך געווען. און דער ראפשיצער איז געווען דער זיידע פון גרויסע רביים אייניקלעך (אויך סאדיגורער, קלויזענבורגער). דער אלטער רבי איז געווען א גרויסער בעל־מנגן און זיינע ניגונים ווערן נאך איצט געזונגען פון ברוקלין ביז בראזיל.

אפשר האט זיך דא פארווארלגערט אין מיטן פון דעם פוסטן „יודענ־ריינעם" ראפשיצער מארק א גילגול פון זיינס א ניגון? ערגעץ־ווו, אין מיין אונטערבאווסטזיין, וואכן־אויף קלאנגען, וואס איך האב אמאל געהערט אויף א מלווה־מלכה פון דעם קאזשעניצער רבין אין אטוואצק. אינטאניר איך זיי אין דער שטילקייט פון דער נאכט, ביז מיר דערגרייכן צו דער אמאליקער גרענעץ צווישן גאליציע און קרוין־פוילן — דאס שטעטל ראזוואדאוו. מיר פארן אויך פארבייי סענזשישאוו. פון דאנען פארצווייגן

זיך די וועגן: רעכטס קיין קרושניק: לינקס קיין פּינטשעוו. איר געדענקט דאָך דאָס שפּריכווארט: „אין פּינטשעוו טאָגט שוין". קוק איך אָבער ווייט־ווייט און זע נישט קיין טאָג... אויך דער הימל איז פּינצטער איבער די אַלע צעגדליקער שטעט און שטעטלעך, וועמענס הייליקע קהילות זענען אַוועק מיט די רויכן.

דורכגעלאָפן שנעל דורך דעם שטעטל סטאַשאָוו, גיבן אַ פלאַטער אויף אין זכרון די גאַלע און די שוואַרצע בערד פון די טעמפּעראַמענטפולע פּירערס פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק. גיט אַ שמייכל פון א פּינצטער פּענצטער אויף דעם גוט באַקאַנטן מאַרק דער זכרון וועגן דער יונגער דאָקטאָרשע, וועלכע האָט געזונגען אַמאָל פאַר מיר אין איטאַליענישׂ. אָבער אַ חלום איז דאָס! געבליבן פון דעם יידישן סטאַשאָוו איז בלויז אַ „יזכור־בוך" און אויך אַ ביסל קינדער, צעשפּרייטע איבער אַלע עקן וועלט.

פונדערווייטנס דערזעען מיר פלוצלינג אַ ים מיט ליכט, אַזוי ווי עפּעס א גרויסע שטאָט וואָלט געלעגן פאַר אונדז. פון מיינע אַמאָליקע רייזעס געדענק איך גאָרנישט, אַז אין דער געגנט זאָל אַזאַ שטאָט עקזיסטירן. און מיין שאָפער כאַפּט זיך פלוצלינג אויף פון זיין האַלבן דרימל, גיט זיך אַ פּאַטש אין שטערן און זאָגט:

„דאָס איז דאָך די נייע שטאָט סטאַלאָוא וואָליע, דער געווער־ארסענאַל פון פוילן. איך ווייס גאָרנישט, צי איך האָב אייך, אַן אמעריקאַנער בירגער, געמאַכט דאָ אַרײַנפּירן!"

אָבער מיר פּאָרן שוין דורך אַ גאַס מיט הויכע פּילשטאָקיקע הייזער, העל באַלויכטן. דאָ ווינען די פּיל טויזנטער אַרבעטער.

אַ מאַרק מיט עלעקטרישע שילדן און שויפענצטער פון קאָאָפּעראַטיוון. אַ קינא־טעאַטער, ביי וועלכן עס שטייען לאַנגע רייען מענטשן. אויף רעכטס און אויף לינקס ווידער מאַסיווע פאַבריקס־געביידעס.

איך בין אַ ביסל איבערראַשט מיט דעם פּאַרנעם ווי אַזוי דאָס נייע פּיילן בויט אַ שטאָט, זאָל זיין פּאַר אַזאַ צווועק, ווי פּאַבריצירן געווער. איך האָב אָבער שפּעטער געזען ווי מען האָט אויפגעבויט פרידלעכע שטעט, וואָס זענען דורך די נאַציס געווען פולשטענדיק רוינירט, — און דאָס האָט אויך אימפּאָנירט.

און אָט באַווייזט זיך אין דעם מילכיקן ליכט פון דער לבנה אַ באַרג מיט טורעמס, מיט קירכעס, אַ פּאַנאָראַמישע ליניע פון דער אַנטיקן־שטאָט

סאַנדאַמיעזש. פאַר אַ ייד איז דאָס אַ מגילה, פאַרשריבן מיט ליידן, מיט זיבן הונדערט יאָר געשיכטע — די שטאָט צויזמיר.

און אונטן זילבערט זיך די בריטע צעגאָסענע ווייסל, מיט טונקל־גרינע קוסטעס פאַרוויקלט. דער וועג שלענגלט זיך דורך בערג, ביז מיר פאָרן אַרויף אויף אַן אַספאַלטירטער גאַס, באַלויכטן מיט עלעקטרישע ליכט, מיט הייזער אַלטע, מאַסיווע, מיט „פראַמוגעס", אַזוי ווי מען האָט געבויט מיט הונדערטער יאָרן צוריק.

אין אַ קעלער־שענק זיצן בירגער און עסן און טרינקען. פלעשלעך בראַנפן, האַלב־ליידיקע, אויף די טישלעך. מען טרינקט אַ סך אין פּוילן; עפּעס נאַגט, עפּעס מאַטערט, זוכט מען דאָס צו פארגיסן מיט בראַנפן.

מיר טרינקען אויס הייסע טיי מיט צובייסעכץ, און מיר פרעגן זיך נאָך אויף אַ פלאַש, ווו מען וואָלט געקאָנט איבערנעכטיקן. זאָגט מען אונדז, אַז צוליב דעם „וויקענד" ווערט אונדז אַזאַ פלאַש שווער זיין צו געפינען, ווייל די שטאָט איז פול מיט טוריסטן פון אַלע עקן פוילן.

מען גיט אונדז אַן אַדרעס אויף אַ צווייטער גאַס. אַ לאַנגע ליניע מיט טוריסטן־אויטאָבוסן ביים אַרייַנפאָר פון האָטעל זאָגט עדות, אַז אונדזער האָפענונג צו קריגן דאָ אַ פלאַש איז זייער קליין.

אַן אַלטער פּאָליאַק, דער פאַרוואַלטער פון דעם דאָזיקן רעגירונגס־האָטעל, לאָזט זיך אָבער בייגן — נאָכמער, ווען איך זאָג אים, אַז איך האָב נישט קיין זלאָטעס, נאָר אמעריקאַנער דאָלאַרן, און אַז איך וועל זיי אים געבן לויטן אָפיציעלן קורס, ווערט ער נאָך צוגעלאָזענער.

בקיצור, פאַרן שאָפער שטעלט מען אויף אַ בעטל אין אַ גרויסן זאַל, ווו עס שלאָפן שוין אַ הונדערט טוריסטן, און פאַר מיר טרעט אָפּ דער פאַרוואַלטער זיין אייגן בעט. ער וועט שוין ווי עס איז איבערשלאָפן די נאַכט אין זיין קאַנטאָר, אויף צונויפגעשרויקטע שרייבטישן.

דער פאַרוואַלטער איז אומגעוויינלעך ליבנסווירדיק. באַשליס איך אים צו געבן נאָך אַ פּאָר דאָלאַר און צו בעטן, אַז ער זאָל מיך באַגלייטן אויף אַ שפּאַציר אין צויזמיר. עפּעס ציט מיך גאָרנישט צום שלאָף, און אויך נישט צו זיין בעט מיט דער גרויסער פּערענע.

די לופט איז קלאָר און פריש. די שטאָט זעט אויס ווי אַ צויבער־מעשהלע, אַרויסגענומען פון אַלטע ביכער. דער פאַרוואַלטער פון האָטעל איז אַן אינטעליגענטער פּאָליאַק, וואָס קען די געשיכטע פון זיין שטאָט. גייען מיר פריער פאַר אַלץ אַרויס אויפן מאַרק, אויף יענעם היסטאָרישן

מאַרק, ווו עס האָבן זיך אָפּגעשפּילט יאָרהונדערטער פון דער פּוילישער געשיכטע, און וועלכן י. ל. פּרץ האָט געזומען אַלס דעם פּלאַץ פון זיין אויפּטרייסלענדיקער פּאָעמע „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק״. אַזוי, יעדנפאַלס, האָט מען מיך אינפאָרמירט. און דאָס בילד, וואָס איך זע, איז טאַקע אין הסכם מיט י. ל. פּרצעס באַצייכענונגען פון די היסטאָרישע געביידעס.

אָט איז דער ראַטוש (שטאָטראַט־געביידע), מיטן בריטן טורעם ביי דער זייט, אויבן דער האַן, אונטן דער זייגער מיט דעם אומהיימלעכן קלאַנג. גראָד קלינגט איצט האַלבע נאַכט, און די צוועלף קופּער־קלעפּ, דוכט זיך אויס, לאַדן אין שדים, גייסטער, מתים.

און פון אויבן, פון דעם באַלקאָנדל, דער „העינאַל״, אַזוי ווי דאָס איז געווען מיט יאָרהונדערטער צוריק. דוכט זיך, אַז באַלד וועלן אַרויסגיין פון זייערע גאָלדענע ראָמען די אַלטע קעניגין און די וואַיוואָדעס.

אָט איז דער „גטש״, ווי פּרץ רופט די בראָנדז־פּיגור, וואָס שטייט אין מיטן אַ קליינעם פּלאַץ. דאָ האָבן די נאַציס געשאָסן די לעבעדיקע „משכנות״, פּאָליאַקן און יידן.

אין די שוועכע וויסע מויערן אַרום דעם מאַרק, אונטער די גאָטישע אַרקן, זענען אַמאָל געווען קראָמען, אַ סך קראָמען, אַלע יידישע. אַרום זיבן טויזנט יידן האָבן דאָ געווויינט אין די יאָרן פּאַר דעם היטלער־חורבן.

איז איצט די צייט צו זאָגן מיין באַגלייטער, אַז איך בין אַ ייִד. יאָ — ער האָט — זאָגט ער — דאָס נאָך פון פּריער חושד געווען. אָבער ער איז אַן אַלטער סאָציאַליסט און ער איז פון שטענדיק ליבעראַל צו יידן.

„איז עמעצער דאָ געבליבן?״ — פּרעג איך.

„יאָ, אָט אין דעם ווינקל־הויז וווינט דער אין־אייניציקער געבליבענער ייִד אין צויזמיר״ — ענטפּערט ער.

זאָג איך:

„איך קלייב זיך אַרויסצופּאָרן וועיטער אין אייניקע שעה אַרום. וואָלט עס געווען פּאַסיק, אַז איך זאָל אין אַזאָ שפּעטער שעה אָנקלאָפּן אין דער טיר פון דעם יידן און אים אויפּוועקן?״.

מיין באַגלייטער מיינט, אַז עס שאַדט נישט, אַז דער ייִד וועט זיין זייער צופּרידן, ספּעציעל נאָך, אויב איך וועל אים אָדער זיינע קינדער געבן עפּעס אַ מתנה. ער איז אַ גרויסער אָרעמאַן.

גייען מיר אַריין אין דעם מיט אַלטקייט און שימל „שמעקנדיקן״ קאָרידאָר, און מיר קלאָפּן אָן אין אַ טיר.

אַ פרויען־שטימע רופט זיך אָפּ. מיין באַגלייטער זאָגט וועג ער איז, און אַז צוזאַמען מיט אים איז אויך דאָ אַ גאַסט.

עפּנט זיך די טיר און אַ בלאָנדע קריסטין, אייגנעוויקלט אין אַ קאָלדרע, ציגדט אָן די עלעקטריע. טיף אין צימער זע איך אַ בעט מיט דריי קינדערשע קעפּלעך אונטער אַ פּערענע. פון דעם צווייטן צימער גייט אַרויס אין זיין אונטערוועש אַ פאַרשלאָפענער יונגערמאַן. וועגד איך זיך צו אים פריער אויף פּויליש און דערנאָך מיט אַ יידישן „שלום עליכם". וועדט ער לעבעדיק. ער שטעלט זיך פאָר אַלס יחיאל דוד לאַס — טאַקע דאָ געבוירן.

גיב איך אַ קוק אויף די הייליקע בילדער אויף די וועגט, אויף דעם גרויסן צלם איבערן בעט פון זיינע קינדער, און איך פרעג שטום מיט די אויגן...

זאָגט יחיאל דוד אין יידיש:

„ניין! איך בין נישט געשמדט! מיין ווייב און מיינע קינדער זענען טאַקע קאַטאָליקן. מען האָט דאָך נישט געהאַט קיין יידישע טעכטער מיט וועמען חתונה צו האָבן. אָבער איך בין געבליבן אַ ייד! געוועזן דאָ אין צויזמיר נאָך אַ ייד, האָט ער „ספּעקולירט". האָט מען אים אייגנעזעצט אויף פינף יאָר. איך האָב אַ ברודער אין ברוקלין, חיים לאַס (2239 — 85־טע גאַס), און נאָך אַ ברודער אין אַמעריקע, זיסקינד הייסט ער. פון צייט צו צייט באַקום איך שטיצע פון דעם יידישן קאָמיטעט אין וואַרשע. עס איז שווער אויסצוקומען מיט אַ ווייב און פינף קינדערלעך".

דערווייל האָבן זיך אויפגעכאַפּט די קינדערלעך און אָנגעהויבן אַרום־פּויזען איבער דער שטוב. דער עלטערער מיט אַ צלמל אויף זיין האָלדז קוקט אויס אַזוי יידיש, אַז עס ווילט זיך אַזש זוכן זיינע פּאותלעך.

אָבער דאָס איז דאָך דער סוף, דער לעצטער „יחיאל דוד" אין דער געשיכטע פון זיבן הונדערט יאָר.

גיב איך דעם טאַטן אַ פּיינע מתנה פאָר די קינדערלעך. פּרייט זיך די בלאָנדע מאַמע: מען וועט קאָנען קויפן קליידלעך און הייזעלעך.

טוט זיך אָן דער טאַטע און מיר גייען צוזאַמען אַרויס אויפן אַלטן מאַרק, וווּ דער זייגער קלאַפּט שוין איינס פאַרטאָגס, און די קירכעס אַרום — באַנייטע דורך דעם קאָמוניסטישן רעזשים — דערציילן וועגן מלכים, גלחים, וואַיוואָדעס און העטמאַנס.

איצט, ווען עס איז אַזוי שטיל אויפן אַלטן מאַרק, צווישן די שאָטנס

פון עבר, זע איך די אַמאָל אומפאַרשטענדלעכע אָבער איצט נביאישע בילדער פון פּרצעס פּאָעמע:

עס ציען זיך מתים פון אונטער די צעשמעטערטע שטיינער פון בית־עולם. זיי גייען, זיי קומען.

עס איז אַ חלום פון אַ פיבער־נאַכט. עס גייט אַ בדחן אויף זינגט:

„תורה־גלעקעלעך,
סוכה־פלעקעלעך,
תפילין־זעקעלעך...״

און אַ מת פרעגט אים:

„ווי לאַנג לעבן טויטע? ווי לאַנג לעבן טויטע?...״

„אָ, זייער לאַנג״ — ווילט זיך מיר אים ענטפערן — „אַזוי לאַנג, ווי עס קלינגען נאָך ע ר ג ע ץ - ו ו ו תורה־גלעקעלעך, אַזוי לאַנג, ווי עס לויפן נאָך ערגעץ־ווו קינדער מיט תפילין־זעקעלעך...״

דאָ, אין צויזמיר, וועלן שוין יחיאל דודס קינדער נישט וויסן פון קיין תורה, פון קיין סוכה און תפילין. אָבער דאָרט, אין ברוקלין, וווּ זיין ברודער חיים ווויינט, זענען מיט יידישע קינדער פול די גאַסן. כן ירבו!

באַזוך אין אַסטראָוצע און אַפּט, אַמאָליקע חסידים-שטיבלעך

עס איז פינף אַזייגער פון אַ זומערדיקן פּאָרטאָג, וועו איך געזעגן זיך מיטן אומהיימלעכן היסטאָרישן אָלטן מאָרק אין צויזמיר (סאַנדאָמיעזש) און לאָז זיך מיטן אויטאָמאָביל אין לאַנגן וועג אַריין אין דער ריכטונג צו וואַרשע.

עס איז זונטיק און כאָטש עס איז נאָך פּאָרטאָג קלינגען שוין די אָלטע קירכן־גלאָקן. און אָט קלינגען זיי פון דאָרף צו דאָרף, פון שטעטל צו שטעטל דעם גאַנצן וועג, אַזוי ווי איך וואָלט דורכגעפּאָרן דורך אַ ריזיקער לוויה.

פוילן, דאָס רויטע פוילן, איז איצט מער קאַטויליש, ווי זי איז געווען אין די צייטן פון אירע פּריערדיקע הערשער. די צאָל גלחים איז אַ גרעסערע און אויך זענען איצט פּאָראַן מיט אייניקע טויזנט מער נאַנעס, ווי אַמאָל. וועו איך שטעל זיך אָפּ אויפן דאָזיקן פּאָראַדאָקס אין מיינע געשפּרעכן

מיט פוילישׂ־קריסטלעכע מענטשן, הער איך: „זאל דאס נאר נישט ערגער ווערן, קיין עין־הרע נישט שאטן. אונדזער גאמולקא האט געמאכט א קלוגע שותפות מיט אונדזער קארדינאל ווישינסקי: גאמולקא הערשט איבער אלדאס ערדישע, און דער קארדינאל — איבער נייניציק פראצענט פון פוילישע נשמות"...

און דאס האב איך אויך געזען אין דאזיקן זונטיקדיקן פרימארגן, ווען דער אויטאמאביל איז געפארן איבער די שטעט און שטעטלעך: פון אלע זייטן, אויף אלע וועגן ציען זיך לאנגע רייען פון פויערים און ארבעטער מיט באשיידן אויסגעפוצטע און אויסגעצוואגענע ווייבער און קינדער צו די קירכן, אויפן פרימארגנדיקן געבעט.

א, ווי גוט איך געדענק אט די זעלבע וועגן און די זעלבע שטעטלעך פון קעלצער און ראדאמער קרייז נאך פון דער צייט צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, וועו איך פלעג רייזן דורך זיי אין ברייטע פארצייטיקע „קאטשן" מיט פערד, איידער די אויטאבוסן האבן אנגעהויבן קורסירן.

פון סטאשאוו קיין אפאטאוו — די אלטע רבניש־היסטארישע אפט — פון אפאטאוו קיין אסטראוויץ, קיין אילזשא, קיין סקארזשיסקא...

איצט פארהאלט איך זיך אויף א מינוט ביים אריינפאר אין אפט פאר דעם הויז, ווו א יידישע אכסניה איז געשטאנען. איך פלעג דארט נעכטיקן, געקענט דעם אייגנטימער און זיין משפחה. דאס הויז שטייט, אבער קיין איין יייד איז דער גאנצער געגנט איז מער נישט געבליבן.

און אט בלייב איך שטיין פאר א הויפן שטיינער. דא איז געשטאנען די בארימטע אפטער שול. זי האט נאך פארמאגט א „קונע", ווו מען האט אמאל ארויסגעשטעלט „צו שאנד און שפאט" יידן, וואס האבן זיך פארזינדיקט. אט דער בארג מיט שטיינער איז אלץ וואס איז געבליבן פון די זעקס הונדערט יאר געשיכטע. שטייט פאר מיינע אויגן דער ייד מיטן בלאנדן בערדל און אומשולדיקן פנים — דער בוכהאלטער ראזענשטיין, וועלכער האט מיך דאן געבראכט אנקוקן די זעלטענע שול און די נאך זעלטענערע „קונע", אזוי ווי ער וואלט געמאנט יושר: „זעט, וואס איז געווארן פון אונדז: מיר זענען נישטא מער, און אזוי פיל זינדיקע שפאצירן ארום לעבעדיק און פריי".

און גאנץ איז די געביידע פון „הייליקן קאלגיאט", וואס שטאמט פון זעכצנטן יארהונדערט, און גאנץ זענען די טורעמס זיינע מיטן זייגער, וואס זינגט אויס די שעהן.

ווייטער... ווייטער... מיר פאָרן אַריין אין דער פאַרשטאָט פון אָסטראָ־ווייץ — אַ גרויסע ידישע קהילה דאָ אַמאָל געווען. די שטאָט האָט פאַר־מאָגט ריזיקע מעטאַל־פאַבריקן און די ידישע באַפעלקערונג האָט עקאָנאָ־מיש געלעבט בעסער ווי אין די שכנותדיקע שטעטלעך.

אַ גרויסער חסידישער צענטער געווען, און אויך אַ צענטער פון וועלטלעכער קולטור־טעטיקייט.

איצט, ביים אַרײַנפאָר אין שטאָט, לעבן אויף פאַר די אויגן די ערשטע, וואָס איך האָב באַגעגנט דעמאָלט, ווען איך בין געקומען גרינדן די קאָא־פּעראַטיוון פאָלקס־באַנק: דער מאַגיסטראַט־מיטגליד בייגלמאַן; דער אַגודה־טוער ר' אברהם מינצבערג; דער דאָקטאָר וואַרכאָלדער; דער דירעקטאָר הענעך רויזמאַן...

איצט אָבער האָב איך דאָך נישט קיין שום אַדרעס. שטעל איך זיך גאָר אָפּ נעבן דער קירכע מיט שוואַרצע הילצערנע טורעמס, פון וועלכע עס טראָגט זיך אַ געזאַנג און די מוזיק פון אַן אָרגל. איך וואַרף אַ קוק אינעווייניק: זי איז פול, כאָטש עס איז נאָך זיבן אַזייגער אינדערפרי, פול מיט בעטנדיקע, וואָס האָלטן ליכט אין די הענט.

און ווי איך שטיי אַזוי און קוק אַריין דורך די שטאָכעטן אין קלויסטער אַריין — גייט אַרויס פון דעם הויז ביי דער קירכע אַ גלח אין אַ ווייס געשפּיצט העמד מיט אַ רויטן קראָגן, אַ סימן אויף זיין הויכער ראַנג אַלס גייסטלעכער.

איך וויל שוין פאַרשווינדן, אָבער דער גלח פאַרהאַלט מיך מיט אַ פריינדלעכן „גוט מאָרגן" און „גאָט זאָל אייך בענטשן".

דער גלח גייט אַרויס דורך דעם טירל אויפן גאַס, ווו איך וואַרט נעבן מיין אויטאָמאָביל.

שטעל איך זיך פאָר אַלס גאַסט פון אַמעריקע, אַלס יידישער שרייבער, וואָס פאָרט דאָ דורך און האָט געקענט די שטאָט פון אַמאָל. איך דערמאָן טאַקע די איניקע נעמען פון אַנגעזעענע כלל־טוער, וועלכע איך האָב אויבן געבראַכט.

זאָגט מיר דער גלח, אַז ד"ר וואַרכאָלדער און בייגלמאַן זענען געווען זייער פריינד. ער זאָגט מיר אויך, אַז קיין איין יד ווינט דאָ נישט מער. ער גיט צו מיט אַן אומעטיקן אויסדרוק פון געזיכט, אַז ליידער־ליידער האָבן זיך „מיינע פוילישע מיטגלויבער" נישט גוט פאַרהאַלטן אין באַצוג צו

דעם ביסל יידן, וואס זענען צוריקגעקומען קיין אסטראוצע שוין נאכדעם, ווי די נאצים זענען באזיגט געוואָרן און פוילן איז ווידער אויפגעשטאנען אלס מלוכה.

ער דערציילט מיר נישט דעם גאנצן אמת, וואס שפעטער האט מיר דערציילט דער שרייבער קאלעגע ק. חרמץ פון בראזיל, וועלכער איז געווען אייניער פון די צוריקגעקומענע נאר דער מלחמה. אכציק יידן זענען צוריקגעקומען נאכן חורבן אין זייער היימשטאט אסטראוצע, האבן פאליאקן דערמארדעט זעקס פון זיי. אלע יונגע מענטשן. זענען זיך די איבעריקע, פארשטענדלעך, צעלאפן אין דער וועלט אריין. די דערמארדעטע האט מען מקבר געווען און געשטעלט א שטיינערנע מצבה אויף דעם ברודער־קבר.

ווען אן אסטראוצער יד איז מיט יארן שפעטער געקומען אויף א באזוך, האט ער געפונען די דאזיקע מצבה צעבראכן אויף שטיקלעך...

און דא דערציילט מיר דער גלח א געשיכטע, פון וועלכער עס איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן:

„איר זעט די דאזיקע שטוב, פון וועלכער איך בין איצט ארויס? דאס איז דאס פאראפיע־הויז, די דירה פאר גלחים. אין דער צייט פון די נאצים האב איך דא אליין געווווינט. אייניקע יידישע פריינד, וועלכע מען האט געטריבן אויף שחיטה קיין צוזמיר, האבן מיר איבערגעלאזן זייערע קינדער — פינף יינגלעך, נישט עלטער פון זעקס יאר.

האט מען מיך געמסרט און עס זענען געקומען די מערדער ארויס־נעמען די קינדער. איך בין אויף די קני געפאלן, געווויינט — מיטן צלם אין האנט געבעטן. האט מען מיך אפגעשטופט, זיך אויסגעלאכט און געסטראשעט מיך אויך צו דערשיסן.

און די קינדער? מען האט זיי דערשאסן דא אויפן ארט — אייניער נאך אייניעם, מלאכימלעך טייערע...

און עס קלינגט מיר נאך איצט אין די אויערן דאס שטימעלע פון א זעקס־יאריק יינגעלע, וועלכער איז געשטאנען פאר אן עס־עס־מאן אויף די קני און זיך געבעטן מיט צונויפגעלייגטע הענטעלעך:

„ניעד פאן מניע ניע זאביע, כצען יעשטשע זשיטש" (זאל מיך דער הער נישט טויטן, איך ווייל נאך לעבן). אבער דער „הער" האט געשאסן און דאס קינד איז געפאלן".

ווען דער גלח האט גערעדט, האב איך געפילט, אז עס ווערט מיר

קאלט, אז אט־אט פארליר איך מיינע חושים. איך שפאר אן מיין קאפ אן דעם אייזערנעם שטאכעט און צעכליפע זיך. דער גלח גלעט מיך איבער דער פלייצע.

א ביסל זיך באדויקט, בעט איך דעם גלח ארויסנשרייבן זיין נאמען אין מיין נאטיץ־ביכל. שרייבט ער אריין: קסיאנדז־פראלאט יאן רוט־קאווסקי פון דער קירכע „אונטערן העכסטן רוף פון יעזוסעס האַרץ״ (דאס איז דער נאמען פון קאשטשאל).

איך געזעגן זיך אינגאנצן א צעבראכענער מיטן גלח רוטקאווסקי און פאר צו צום פלאץ, וווּ עס איז געשטאנען די אלטע הילצערנע שול, וועל־כע איז אויפגעבויט געוואָרן מיט צען יאר פריער, אידער קאלומבוס האט אנטדעקט אמעריקע.

זי איז געווען באמאלט מיט הונדערטער בילדער פון תנ״ך, זי איז געווען באהאנגען מיט צענדליקער שווערע, קופערנע מנורות.

ערגעץ־וווּ איז דא געשטאנען דער אלטער בית המדרש. א גרויסער בעל־מנגן, ר׳ עקיבא מושקעס ע״ה איז געווען חזן.

גיט זיך מיין געדאנק א וואַרף אריבער אין וויטן ריא דע זשאַנייראַ, וווּ ר׳ עקיבאס טאכטער, בלומע, מיט איר מאן ישראל סאובעל זענען איצט פון צווישן די פירנדיקע פערזענלעכקייטן אין בראזיליאנער יידנטום, און אין זייער פראכטפולער שטוב זענען זיי די מכניסי־אורחים פון אונדז אלעמען — די יידישע וואנדערער. און דארט שטייט בלומע ביי דער פיאנא און זינגט נאך איצט ניגונים — וויטע גלגולים פון אסטראווצער חזן — איר אלטן טאטן.

דא, איבער די חורבות פון דער פארברענטער שול, שוועבט נאך אלץ דער גייסט פון אן אומגעווויינלעכן יוד, פון איינעם אין פיל דורות, פון אסטראווצער רבין ר׳ מאיר יחיאל הלוי — פון דעם, וואס האט געפאסט גאנצע פערציק יאר. דאקטוירים האבן די דאזיקע מערקווירדיקע דערשיי־נונג מעדיציניש געפארשט און דאך נישט געקאנט באגרייפן.

דאס איז געווען יענער באַרימטער רבי, וואס זיין טאטע איז געווען א פשוטער בעקער און אים פלעגט שטענדיק ציען צום איינפאכן מענטש, צום ארעמען יוד.

איז שטרענגט אן א ביסל אייער פאנטאזיע: אויף די זייטן פון בערגל, אויף וועלכן עס ליגן די חורבות פון דער היסטארישער שול, זענען נאך געבליבן סימנים פון טרעפלעך. אויף זיי פלעגן די מחנות קצבים, שוס־

טערס און שניידערס אַרויפטראָגן דעם רבין אויף די אַקסלען אויף זיין וועג צו „כל נדרי". דער גאַנצער פלאַץ אַרום איז געווען אויסגעפילט מיט יידן אין טליתים און קיטלען, מיט ווייבער אין יום־טובדיקע וווייסע טיכלעך.

איבער דער דאָזיקער טויזנט־קעפיקער מאַסע האָט מען געטראָגן דעם רבין. ער האָט געשוועבט מיט זיינע געשלאָסענע אויגן און צעפלאַ־סענער באָרד און פיאות, אַזאַ אויסגעדאַרטער, אויסגעפייניקטער פון תעניתים און שלאָפלאָזע נעכט — ווי אַ גייסט פון יענער וועלט. אפשר וואָלט מאַרק שאַגאַל בכוח געווען דאָס דאָזיקע בילד איבערצוגיסן אויפן לייוונט?

ביי די אָסטראָווצער אין ניו־יאָרק און טאָראָנטאָ, אין בראָזיל און קאָלומביאַ און אומעטום, וווּ דער שיקזאָל האָט זיי פאַרוואָגלט, ביי די פרומע און ביי די גאָר פרייע — האָב איך געפונען איינגעקריצט אין זכרון דאָס דאָזיקע בילד, ווי דאָס פאָלק טראָגט דעם אָסטראָווצער רבין אין שול אַריין צו כל נדרי.

געבליבן איז נאָכן אַלטן רבין אַן אייגנאַרטיקער זון, הרב ר׳ יחזקאלע הי״ד, אַ ייד מיט אַ הדרת־פנים, וואָס האָט זיך געפאָסט צו דער גאָלעריע פון רעמבראַנדטס רבנים־בילדער.

האָבן אים די נאַציס בראש פון אַ גרויסן טייל פון זיין קהילה פאַר־טריבן קיין צויזמיר און דאָרט אויפן אַלטן מאַרק, וועלכן איך האָב היינט פינף פאַרטאָג פאַרלאָזן — זיין באָרד אָפגעשוירן, געהייסן זינגען און טאַנצן און אים פאַרפייניקט פאַר די אויגן פון זיינע טרייע חסידים.

*

וווייטער... וווייטער... איך פלי דורך די גאָסן פון שטאָט סקאַרזשיסקאַ, דער פלאַץ, וווּ עס האָבן זיך געפונען גרויסע נאַצי־לאַגערן מיט פאַרשקלאַפטע יידן.

דער אויטאָמאָביל פאָרט אַריין אין אַמאָליקן יידישן שטעטל אילזשאַ. עס איז מערקווירדיק, ווי אַלץ איז דאָ געבליבן אומבאַרירט, ווי דער מאַרק מיט די אַמאָליקע יידישע הייזער קוקט אויס אָט אַזוי ווי איך האָב אים פאַרלאָזן מיט 25 יאָר צוריק, נאָר אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג אין דער שטאָטישער שול.

אַ ייד אַ משכיל האָט מיך דאָן אַרויסגענומען אין גאָס און געוויזן מיטן פינגער אויפן הויכן באַרג, אויף וועלכן עס שטייען די רוינען פון אַן אַלטן שלאָס. ער האָט מיר דערציילט:

„לויט דער לעגענדע, איז געזעסן לאַנגע יאָרן פאַרשלאָסן אין דאָזיקן טורעם אַ פּוילישע פּרינצעסין, וועלכע האָט ווידערגעשפּעניקט איר פאָטער. פלעגט מען זען די פּרינצעסין שפּאַצירנדיק צווישן די ביימער פון גאָרטן אַרום שלאָס און פאַרגיסנדיק טרערן. און אַז מ׳האָט דאָס דאָרף היטנערן באַרג פאַרוואַנדלט אין אַ שטעטל, האָט מען עס אַ נאָמען געגעבן „יעי לזאַ״ (אַרויסגערעדט פאַרקירצט „אילזשאַ״), וואָס באַדייט, איבערגעזעצט פון פּויליש — „איר טרער״.

נישט איין טרער, נאָר אַ ים אַ גאַנצן, האָבן יידן פאַרגאָסן, וועמען מען האָט זיי געגנומען צו דער עקזעקוציע הינטער די שטיינערנע וועגט פון שלאָס — דאָרט אויבן, אויפן באַרג.

איבער אַמאָליקע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן

נאָך אַ פּאָר טעג זיין אין וואַרשע, האָט מיך עפּעס אַ געהיימע קראַפט אָנגעהויבן צו ציען צו די שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן אַמאָל געווימלט מיט יידן, וווּ אין משך פון פיל הונדערטער יאָרן האָט זיך אויסגעפּורעמט דער דינאַמיש־שפּעריש־שער, באַוועגלעכער און אונטערנעמעריש־שער טיפּ מענטש, וואָס איז אונדז באַווּוסט אַלס „פּוילישער ייד״.

פּאַרשטייט זיך, איך האָב אויך אין וואַרשע געקאָנט גאָנץ פּיין פּאַר־ברענגען די צייט: טאָגצט מען נישט דען יעדן טאָג אין צווויי זאָלן אין דעם זעלבן „בריסטאָל״־האָטעל, וווּ איך וווין? שפּילן דען נישט אין איצטיקן וואַרשע אַ צענדליק גאָר גוטע טעאַטערס, וועלכע וואָלטן אויך ניו־יאָרק נישט פאַרשעמט מיט זייערע גוטע שוישפּילער?

און אויב איך האָב נאָר צייט און חשק, קאָן איך דאָך טעג פאַרברענגען אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אויף דער אַמאָליקער טלאָמאַצקע, וווּ עס געפינען זיך אוצרות פון דער יידישער געשיכטע נישט נאָר אין פּוילן, נאָר אין גאַנץ אייראָפּע.

אונטער דער ווירקלעך פאַכמענישער, איבערגעבענער לייטונג פון זיין דירעקטאָר, פּראָפּ. בער מאַרק, איז דער אינסטיטוט אַ קוואַל, פון וועלכן עס שעפּן יידישע און נישט־יידישע וויסנשאַפטלער פון גאָר דער וועלט.

דאָס מאָל האָב איך אין אינסטיטוט, באַגלייט דורכן דירעקטאָר, געזוכט דעם באַרימטן ישראל־פּאַרשער פּראָפ. גרשון שלום, וועלכער זיצט שוין דאָ איניקע וואָכן און שטודירט די אַלע מאַנוסקריפּטן, וואָס דערציילן וועגן די פּאַלשע משיחישע באַוועגונגען: שבתי־צביניקעס און פראַנקיסטן.

איך האָב אים געפונען אַזש אויף אַ בוידעם פון אינסטיטוט, וווּ ער האָט פלייסיק שטודירט אַלע „שמות", וואָס וועלן מיט אַ ניי ליכט יענע עפּאָכע באַלייכטן. און טאַקע דאָרט אויפן בוידעם פון וואַרשעווער אינסטיטוט האָב איך זיך מיטן פּראָפעסאָר גרשון שלום געטיילט וועגן מיין צופעליקער באַגעגעניש מיט אַ פירער פון די הייַנטיקע „שבתי־צבי"־אין קאַנסטאַנטינאָפּאָל און פון אים געלערנט ווי אָפּצושאַצן די ידיעות, וואָס איך האָב דאָרט באַקומען (צו מיין צופרידנקייט האָט ער זיך מיט זיי געוואַלדיק פּאַראינטערעסירט).

און אַז מען וויל קאָן מען אין פוילן געפינען שטעט און פלעצער, וואָס זענען מיר נאָך פון אַמאָל באַקאַנט מיט זייער ווונדערבאַרער לאַנדשאַפט און פּאַרווייַלונגס־אייגנשאַפטן (זאַקאָפאַנע, קריניצע, צאָפּאָט...).

און פּאַר אויסלענדישע געסט, וואָס האָבן אַ ספּעציעלן אינטערעס אין דער פּוילישער וואַקסנדיקער אינדוסטריע, איז כדאי אַראָפּצופאָרן קיין שלעזיע און ספּעציעל אין דער שטאָט נאָווא־הוטא, נעבן קראָקע, וווּ עס איז אויסגעוואַקסן דער גיגאַנטישער שטאָל־פּראָדוצירער פון פוילן.

פּאַר אַ ייד איז אפשר כדאי אַריינצופאָרן אין די אַמאָליקע געווען־זענע דייטשע שטעט וואָראָצלאָוו (ברעסלוי) און ליגניצע (ליגניאַן), וווּ אַ צאָל יידן, מייסטנס פון רוסלאַנד צוריקגעקומענע אין פּאַרשידענע פּעריאָדן, פרובירן אויפבויען אַ קהילה־לעבן, געשטיצט צו דעם צווועק פון דער דעגירונג מיט אַ ברייטער האַנט. אָבער דאָס זענען לויט מיין מיינונג קינסטלעכע פלאַנצן, וואָס וועלן זיך אויף יענעם געווען־זענעם דייטשן באָדן נישט „אָננעמען" און נישט געבן קיין פרוכט פון קומענדיקע, שאָפּנדיקע דורות. דער דאָזיקער פּעריאָד פון דער טויזנטיאָריקער יידישער געשיכטע אין פוילן האָט זיך שוין, לויט מיין מיינונג, געענדיקט מיטן לעצטן חורבן. פּאַר דעם ביסל, וואָס זענען פּאַראַן, זענען געבליבן די צוויי אויסוועגן: אַסימילאַציע און עמיגראַציע. אָבער דאָס איז אַן אַרבעט פּאַר דער גענעראַציע. לאָמיר נישט פאַרלויפן איר דעם וועג.

ציט מיך אָבער דווקא צום „פוילן של מעלה" — צו די קהילות אונדזערע מיט אַמאָל גלאָרייכע נעמען, וואָס זענען שוין נישטאָ מער.

ציט מיך אייגנטלעך צו גרעאַגראַפיש־היסטאָרישע באַגריפן, וואָס לעבן אין הערצער, אין ביכער, אין נעמען פון לאַנדסמאַנשאַפטן דורך דער גאַנצער וועלט. נישט אַזוי שנעל וועט די דאָזיקע בענקשאַפט אַרויסגעריסן ווערן פון אונדז, וואָס האָבן געלעבט, געווירקט, געחלומט און געליטן אין יענע הייזלעך, געסלעך, שטעטלעך, פון וואַנען מיר זענען געקומען און אַנגעהויבן בויען די נייע ישובים איבערן גאַנצן ערד־קיילעך.

בין איך דאָך נישט לאַנג געזעסן אין די ביורא־צימערן פון טערקישן היפּט־רב אין איסטאַמבול, און ער האָט פאַר מיר געעפנט די שאַפע מיט פראַטאָקאָלן פון די אַמאָליקע, פון שפאַניע אַרויסגעטריבענע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין טערקיי. זעט איר דאָרטן פאַרשריבענע העפטן פון לאַנדסמאַנשאַפטן, וואָס טראָגן די נעמען פון זייערע אַמאָליקע שטעט אין שפאַניע: סעוויליע, גראַנאַדע, מאַלאַגאַ, טאָלעדאָ, און פיל פיל אַנדערע. גיט איך אַ קלעם אין האַרצן פון געדאַנק, אַז אַזוי ווי יענע נעמען זענען פאַר די שפּעטערדיקע דורות טערקישע, איטאַליענישע, אַדער גריכישע יידן — אַלע פון גירוש שפאַניע — געווארן טויטע באַגריפן, אַזוי וועלן דאָך פאַר אונדזערע נאָכפאָלגער קלינגען פרעמד אַזעלכע ערטער ווי ווילנע, וואַרשע, לעמבערג אַדער ביאַליסטאָק...

אָבער פאַר אונדז?... נייַן, — זיי רופן, זיי ציען, זיי זענען אַ קוואַל פון בענקשאַפט און ליידן, אַזוי ווי דער ווייזער אויפן קאָמפּאַס ציט מיט זיין געהיים־מאַגנעטישער קראַפט נאָר צום צפון — אַזוי ציט מיך איצט אין האָטעל „בריסטאָל״ אין וואַרשע נאָר צו די פּלעצער, וווּ עס האָבן אַזויפיל דורות פאַר מיר געלעבט און געשאַפן, און דאָרט איז דאָך אויך די גרעסערע טייל פון מיין לעבן פאַרבליבן...

דינג איך אַן אויטאָמאָביל מיט אַ שאָפער, וואָס עס רעקאָמענדירט מיר די אָפיציעלע רעגירונגס־ביורא „אַרביס״.

„סתם דרכים בחזקת סכנה״ (יעדע רייזע אַנטהאַלט אין זיך סכנות), האָבן אונדזערע חכמים געזאָגט, וויל איך כאָטש די סכנה נישט פאַרגרעסערן דורך אַ לענגערער רייזע אין אויטאָמאָביל מיט אַ פאָליאַק, וועלכן איך קען נישט. איז גוט צו האָבן אַ רעקאָמענדאַציע. און וען מיר הייבן אָן אונדזער רייזע אוֹן מיין יונגער שאָפער צלמט זיך פאַרבייפאַרנדיק די קירכע פון „הייליקן קרייץ״, דערמאָן איך זיך אויך אַ זאָג פון אונדזערע הייליקע ספרים: „אַז דער גויישער בעל־עגלה דיינער צלמט זיך נישט

איבער, קאָן ער אַמאָל זיין אַ רוצח"... (כאָטש וויפל פון זיי האָבן געמאָרדעט מיטן צלם אין האַנט און מיט יעזוסעס נאָמען אויף די ליפן?...).

שיין איז דער „גאָלדענער האַרבסט" אין פוילן און מיט נאָסטאַלגיע אָטעמען די רויט־געוואָרענע בלעטער אויף די געדיכטע קאַשטאַן־ביימער לענגאויס אונדזער וועג.

אָט איז ראַדזימין, דאָס אַמאָליקע זיץ־אָרט פון אַ שטרענגן רבין מיט טויזנטער חסידים. און אָט איז די מיל פון די ברידער ראַדזימינסקי, חסידישע יידן אין סויבלנע שטריימלעך יעדן שבת.

דאָס איז אויך די געבורט־שטאָט פון די פּראָמינענטע רבנים אין אַמעריקע און ישראל, די משפּחה ווילגעלערנטער.

איז די מיל איצט אַ שטאָט־אייגנטום, און דעם רבינס הויז — אַ רעסטאָראַן „מיט שאַרפע געטראַנקען", און די שמאָלע אַמאָל חסידישע „קאַלייקע" (קלייבאַן), וואָס פאָרט פֿאַראַלעל מיט אונדזער אויטאָמאָביל, איז געפּאַקט מיט אַרבעטער, וואָס פֿאָרן צו די „צעגעלניעס" אין מאַרקיפוסטעלניק (אַמאָל האָבן זיי געהערט צו ראָזענבערגן, דער פאָטער פון היינטיקן פֿאָפולערן אין ישראל טוריסטן־מאָגנאַט „קאָפּעל"). אפילו דער בית־עולם איז דאָ צעאַקערט און מער נישטאָ.

און שוין זענען מיר אין דער שטאָט וויטשקאָוו. וויי, וויי, וויפל זכרונות קנויטלן זיך פון דער צייט, וועו איך בין דאָ דאָס ערשטע מאָל געקומען מיט 35 יאָר צוריק, כדי צו פאַרליגן די קאָפּפאַראַטיווע באַנק.

נישט אַליין בין איך דאָן געווען איז אויטאָמאָביל. עס איז מיטגעפאָרן דער נאָך דעמאָלט געצילעך אומבאַקאַנטער צווישן יידן אין פוילן, אינזשעניר אַדאַם טשערניאַקאָוו, דער שפּעטערדיקער ראש פון וואַרשעווער געטאָ, וואָס איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, וועו מען האָט ביי אים געפאָדערט אַרויסגעבן צו די גאַז־קאַמערן דעם ערשטן טראַנספּאָרט יידן. איצט איז זיין נאָמען באַרימט און זיין פּלאַץ אין דער יידישער געשיכטע פאַרזיכערט.

דעמאָלט אָבער, בעת אונדזער ערשטע רייזע אויפן שליאָך וואַרשע־ביאַליסטאָק, איז ער געווען אַזוי וויט פון יידן און יידישקייט. שוין זיין פאָטער האָט גערעדט נאָר פּויליש און דייטש און אַזוי אויך דער זון. ער האָט אַפילו קיין „אלף־בית" נישט געקענט. ער איז געוואָרן אַנגעשטעלט דורך דער אויפבוי־אָפּטיילונג פון „דזשאָינט" אלס דער בוי־ספּעציאַליסט אויפצושטעלן די חורבות אין אַ רייַ יידישע ישובים. און אַזוי זענען מיר

עטלעכע יאָרן צוזאַמען געפֿאָרן: ער — כדי מיטצוהעלפֿן בויען הייזער, און איך — קאָאָפּעראַטיוון בענק.

און אַריינפֿאָרנדיק אין ווישקאָוו האָבן מיר זיך דאָן פֿאַרהאַלטן אין אַ יידישן רעסטאָראַן, וואָס איז געווען באַרימט מיט זיינע פּישׂ.

און וועז איך האָב מיט יאָרן שפּעטער ווידער באַזוכט ווישקאָוו, האָב איך גענעכטיקט ביים בעקער, וועמענס ברויט האָט געהאַט אַ שם אין דער גאַנצער געגנט.

און איצט. נאָכן חורבן? דער ווישקאָווער מאַרק האָט אייניקע רעגיי־רונגס־קראָמען: פּון לעדער, פּון עלעקטרישע מכשירים, פּון שפּיץ. אויך קיילעכדיקע שוואַרצע ברויטן, ענלעכע ווי די, וואָס מיין בעקער האָט געבאַקן, לאַדעווטע מען אַן אויף אַ וואָגן, און אַ ביסל מענטשן דרייען זיך אין מאַרק אַרום פֿויערישע פֿורן. אַלץ די נייע, די פֿרעמדע.

אַ שילדל ביי דער בענזין־סטאַציע אינמיטן מאַרק לאַדט אונדז איין אויף עסן און אַ שנאַפּס צום רעסטאָראַן אין געסל אונטערן עטוואָס מאַדנע־קלינגענדיקן אין פֿוילן איטאַליענישן נאָמען „לאַ בעללאַ דאָננאַ" (די שיינע דאָמע). דאָס הויז איז טאַקע דאָרטן, וווּ מיר האָבן אַמאָל מיט טשערניאַקאָוון געגעסן די געפֿילטע פּישׂ. לאָז איך דעם שאָפֿער אָננעמען בענזין און אַליין פֿאָרדריי איך זיך אין געסל.

שטייט דאָס זעלבע גרויע הילצערנע הייזל צווישן יעשענדיקע ביימער. שטייען וואָאָנעלעך מיט רויטע בלימלעך אויפֿן פֿענצטער. רוקט זיך אַרויס אַ צעקודלטער קאָפּ מיט שלעכט־געפֿאַרבטע בלאָנדע האָר, וואָס הענגען אין קאָסמעס, מיט אַ ראָזלעך־דיקן פּרעך־לאָכנדיקן געזיכט. דער „קאָפּ" פֿרעגט מיך: „וועמען זוכט איר דאָ, פֿראָשען פֿאָנאַ"? ענטפֿער איך: „די „לאַ בעללאַ דאָננאַ" זוך איך". „קומט אַריין, זוכט נישט, דאָס בין איך די „פֿיענקנאַ פֿאָני" (די שיינע דאָמע) — זאָגט דער „צניעותדיקער" קאָפּ.

אַנטשולדיק איך זיך און גיי אַוועק: איך ווייס, אַז דאָס וואָס איך זוך איז מער נישטאָ. טויטע שאָטנס שפּאַצירן אין מאַרק, טרינקען דאָ אין שענק און איך קוק גאָר צוריק אויף די יאָרן, וועז צוזאַמען מיט טשערניאַ־קאָוון האָבן מיר אין חסידישן ווישקאָוו געפֿילטע פּישׂ געגעסן.

און דער גלאַטער שאָסיי פּירט אונדז אַריין אין דער אַמאָל באַדייטנ־דיקער יידישער שטאָט אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק. טאַקע דאָ ביים אַריינפֿאָר איז געשטאַנען די מיל „אויטאָמאַט" פֿון די ברידער קאַהאַן. איצט — נישטאָ די מיל און נישטאָ די ברידער. פֿון די צען טויזנט יידן, וואָס האָבן

געווינט דאָ אַמאָל, איז געבליבן נאָר איינער. „אַ שטיק מטורף", זאָגן אויף אים די גויים.

אַן „עולה" פון ישראל — זאָגט מיר אַ פירנדיקער קאָמוניסט איז וואַרשע, ווען איך רוף אַן דעם דאָזיקן ייד אַ „יורד", אויב איר ווילט, אַ דאָפּלטער „יורד", ווייל ער איז שוין אַיין מאָל געקומען צוריק פון ישראל, נאָכדעם מיט יללות און תחנונים האָט ער איבערצייגט דעם ישראל־קאָנ־סולאָט אין וואַרשע מען זאָל אים ווידער שיקן קיין ישראל און איצט איז ער נאָכאַמאָל דאָ צוריק.

מען ווייזט מיר דאָס שטיבל, וווּ ער וווינט. איך האָב נישט קיין חשק אַריינצוגיין. מוקצה...

און איצט פאַרקערעווע איך אונדזער אויטאָ אין דער ריכטונג פון טרעבלינקע. פאָר פאַרביי דאָס שטעטל בראָק, אַמאָל אַזוי פאָפולער מיט איר מצות־עקספאָרט, מיט אירע וועלדער, וווּ וואַרשעווער פאָלקס־מענטשן האָבן זייער זומער־אָפּרו געהאַט (אַ פעיקער זון פון בראָקער יידן, דוד מאַרקוס, איז היינט רעדאַקטאָר פון דער „אידישער פרעסע" אין ריאָ, בראַזיל). די סטאַציע מאַלקין אַליין איז דאָך אַמאָל געווען אַ פאָפולער חתונה־אָרט פאָר משפחות פון וואַרשעווער און ביאַליסטאָקער געגנטן, און דאָ איז דער בריטער טייך בוג, און דאָרט, אויף יענער זייט, איז איינער פון די טראַגישסטע ערטער אין דער מאָדערנער געשיכטע, אַ נאָמען, וואָס מיר האָבן צום ערשטן מאָל דערהערט נאָר דאָן, ווען עפּעס אַ ייד אין אַנטלאָפן פון די דאָרטיקע גאַז־קאַמערן אין יאָר 1942, געקומען אין וואַר־שעווער געטאָ און דערציילט, אַז די געפאָקטע וואַגאָנען, וואָס גייען יעדן טאָג מיט טויזנטער יידן, ווערן געבראַכט דירעקט אין די גאַז־קאַמערן אויף אַן אָרט, וואָס הייסט — טרעבלינקע.

דאָ, און אין מאַידאַנעק, זענען זיי אומגעקומען, די נאָענטע אונדזערע, מיינע און אייערע בריידער און שוועסטער, טאַטעס און מאַמעס — די מיל־יאָנען.

און איצט פאַרהאַלט זיך מיין האַרץ דאָ, צוזאַמען מיטן אויטאָביל:

„איך בין אויף שטויב צעברעקלט פון דעם גרויל.
דו ווייסט, וואָס הייסט געשאָכטענע מיליאָנען —
מען קאָן עס דען אַרויסרעדן פון מויל?!".

(סענאַלאַוויטש)

*

מיר פאַרן אַרויס פון דער סטאַציע אין שטעטל מאַלקין, מיר פאַרן אַרויס פון די שמעקנדיקע געדיכטע סאָסנע־וועלדער, וווּ טויזנטער יידן פלעגן וווינען אויף דאַטשע, יידן „עמך", וואָס האָבן זיך נישט געקאָנט פאַרגינען אַרויסצופאָרן אין טייערערע קוראָרטן.

און אָט עפנט זיך פאַר אונדז די ליכטיקע וואַסער־בריטקייט פון טייך בוג.

פון דאַנען זענען געבליבן נאָר אַ פּאָר קילאָמעטער צו טרעבלינקע, צו דעם פונקט, וואָס איז געווארן איינער פון די וויניקע אינטערנאַציאָנאַלע געאָגראָפישע סימבאָלן, וועלכע מען האָט פאַר דער נאַצי־עפּאָכע גאָרנישט געקענט, אָט אַזוי ווי מאַידאַנעק, אַדער סאָביבאָר, למשל.

אָבער די בריק אויפן בוג איז גאָר צעבראָכן, מוזן מיר אַנלייגן אַ צען מייל שלעכט ברוקירטן אומוועג, כדי צו דערפאָרן צום איצט פאַרוויסטן פעלד, וווּ די קרעמאַטאָריעס האָבן געהויכערט.

אַנגעהויבן האָבן די נאַציס אין טרעבלינקע (אין 1942) מיט צוויי אויוונס, פאַרענדיקט מיט — צען. און אין 1944, נאָכן אויפשטאַנד פון די אַרעסטאַנטן, איז דער לאַגער פאַרברענט געוואָרן. די דייטשן האָבן פיל אַרבעט אַוועקגעלייגט און פּרובירט דאָן פאַרווישן אַלע שפּורן פון זייער פאַרברעכן; דער רוסישער פראָנט האָט זיך דערנענטערט.

דעמאָלט, ווען דער מאַרד איז אַנגעגאַנגען מיט דער גאַנצער קראַפט, און די טויט־צוגן פון וואַרשע און ביאַליסטאָק, פון דייטשלאַנד און פון די וויטסטע געגנטן פון אייראָפּע פלעגן אָט־דא, אויפן פלאַץ, וווּ איך שטיי איצט, ביי די פאַרשוואוורטע צעדרייטע באַן־רעלסן, אַרויסוואַרפן די טויזנטער, וואָס האָבן זיך אין מיליאָנען פאַרוואַנדלט, האָט דאָס אַנדערש אויסגעזען; אַ הילצערנער וואָקזאַל איז געווארן אויפגעבויט (ער איז דאָ קיינמאָל פריער נישט געווען), מיט אויפשריפטן „בופעט", „קאַסע", „וואַרט־זאַל". אַ באַראַק מיטן אויפשריפט „קאַראַנטין־באַד" איז געשטאַנען הינטערן וואָקזאַל. אַ מין „טריומף־טויער אינגעווינקלט אין גרינע צווייגן האָט געטראָגן דעם סענטימענטאַל־דייטשן לאָזונג „אַרבעט מאַכט דאָס לעבן זיס"...

און יעדער איינער פון די „פאַסאַזשירן" האָט געמוזט האַלטן אין האַנט אַנגעגרייט אַ זילבערנע „זלאָטע"־מטבע אַלס אָפּצאָל פאַר דער „באָד".

נו, און ווייטער וויסט איר שוין אַליין: דאָס גאַזירן האָט געדויערט נאָר 15 מינוט...

און די קרבנות וועלן געשאַצט אויף אַרום צוויי מיליאָן יידן, אַ באַדייטנדיקע צאָל פּאָליאַקן און דער גאַנצער ציגיינער־שבט, וואָס מען האָט צונויפגעזאַמלט פון אַלע טיילן איראָפּע.

שטיי איך איצט פאַרן ווינקלשטיין, וואָס מען האָט נישט לאַנג געלייגט, כדי אויפצובויען אַ ווירדיקן מאָנומענט פאַר די קרבנות פון דייטשן באַר־באַריזם. שטייט דאָ אַ גרויסע שיסל און אין איר ברענט דאָס סימבאָלישע „אייביקע פייער".

האָב איך באַשלאָסן נישט נאָכגעבן מיין „יצר־הרע" פון אויסברעכן אין אַ געוויין: מען דאַרף רעזערווירן די כוחות און טרערן, ווען מען פאָרט איבער די אַזוי איינגעבאַקענע אין האַרצן און איצט ליידיקע פון יידן שטעט און שטעטלעך פון פוילן.

גראָד מיט צוויי טעג פאַר מיין אָנקומען אַהער איז דאָ פאָרגעקומען אַ גרויסע פייערונג: צוואנציק טויזנט איינוווינער פון די שטעט און דער־פער אין דער גאַנצער אומגעגנט, פון אָסטראָוו, סאָקאָלאָוו, ווענגראָוו, פון ווישקאָוו, זאַמבראָוו, פון סטאָטשעק און אפילו פון אַזוי ווייט ווי שעדלעץ, האָבן זיך דאָ צונויפגעזאַמלט אויף אַן אַנטי־מלחמה־מיטינג. געקומען זענען אויך געווען אַרעסטאַנטן פון לאַגער מיט זייערע פאַמיליעס.

און עס האָט גערעדט אַ פויערים־פירער פון יענער געגנט סטאַניסלאָוו זאַמבראָן: „לאָמיר אָפּגעבן כבוד די דערמאָרדעטע. מיר זאָגן צו די, ווועלכע זענען אומגעקומען אויף דער דאָזיקער ערד, אַז מיר ווועלן נישט דערלויבן קיינמאָל, אַז אונדזער פאָטערלאַנד זאָל געטראָטן ווערן מיט די שטיוול פון אַגרעסאָר"...

דערנאָך האָבן גערעדט פאָרשטייער פון די געווען טרעבלינקער אַרעסטאַנטן, טאַדעוש קלוטשינסקי און וולאַדיסלאָוו לאַסקאָווסקי, ווועלכע האָבן פאָרגעשטעלט דעם גיהנום פון לאַגער־לעבן, דעם טעראָר און בעסטיאַלישקייט פון די היטלעריסטן. דערנאָך האָט אַן אָרקעסטער געשפּילט שאָפענס טרויער־מאַרש און מען האָט געלייגט פיל בלומען־קרענץ.

איר באַמערקט: קיין סימן נישט פון יידישן אָנטייל, כאָטש די אַשן אַרום און די צעמאָלענע ביינער זענען פון אונדזער פלייש און בלוט.

דער פאַליציי־אָפיציר, וואָס איז אַנגעקומען, וועָן אונדזער אויטאָ־מאָביל האָט זיך באַוויזן אויפן פעלד, קוקט זיך לאַנג צו, ווי איך שטיי שטום, די הענט אויפן האַרצן און די אויגן פאַרגליווערט צום הימל...

נאָכדעם צערעדן מיר זיך.

„ניין, נישט געווען דאָ קיין יידן בעת דער פייערונג, ווייל זיי זענען דאָך מער דאָ נישטאָ אין דער גאַנצער אומגעגנט... אגב, זעט איר, ווי אונדזער רעגירונג וויל פאַראייביקן דאָס אָרט, אַ הערלעכער מאָנומענט וועט דאָ אַנטשטיין. מיר האָבן אויסגערוימט די מאַרודערן, וואָס פלעגן נאָך ביז גאָר נישט לאַנג גראָבן דאָ אין די נעכט און זוכן גאָלדענע ציין צווישן די פאַרבליבענע צעבראָכענע שאַרבנס. מען האָט פיל אַזעלכע „שאַקאַלן" פאַרמשפט צו לאַנגיאָריקער תפיסה"...

מיר איז שווער פאַרצוזעצן דאָס געשפרעך מיטן פאַליציאַנט, ווייל אין האַלדז שטייט אַ קנויל. וועלן עס, הייסט דאָס, יאָרן פאַרגיין און דער זכר פון יידישן אומגליק וועט דאָ אָפּגעמעקט ווערן. נאָר פאַליאַקן וועלן בייווינען די „אזכרות" און אפשר וועט אויך אַנקומען אַ בויד מיט ציגיי־נער...

גיי איך צוריק צום אויטאָמאָביל, וואָס שטייט דאָרטן ביים וועג נעבן אַ צעקרומטן בוים. קומט מיר אַ פאַלקס־ליד אויפן זינען:

„אויפן וועג שטייט אַ בוים, שטייט ער איינגעבויגן,
גייט אַ יד פון טרעבלינקע מיט פאַרווויינטע אויגן"...

*

איצט פאָרן מיר צוריק, ווידעראַמאָל דורך די גאַסן פון דער נישט־לאַנג „יידישער" שטאָט אָסטראָוו־מאַזאָוויעצקי.

מעכאַניש קוק איך אויף די שילדן אין מאַרק: אַ טעכניש שולע, אַ קאָאָפּעראַטיוו פון שפּיץ, פונקט אין הויז וווּ אונדזער סוחרישע ליי־קאָסע איז אַמאָל געווען. די גאַסן, אָן באַוועגונג, קוקן אויס טויט.

די היסטאָרישע שטאָטראָט־געבוידע איז די זעלבע. וואָלט זי געקאָנט רעדן, וואָלט זי מסתם דערציילט, ווי מען האָט דאָ, אויפן מאַרק טאָקע, צונויפגענומען אייניקע הונדערט יידן, די חשובסטע אין שטאָט, געהייסן זיי גראָבן אַ גרוב און דערנאָך האָט מען זיי מיט שיסעריין אַלעמען אין גרוב אַרייגעטריבן און באָפוילן די גויים שיטן ערד אויף זיי. שפּעטער

האָבן גויים דערציילט: „די יידן האָבן נישט געוואָלט שטאַרבן, האָט זיך דעריבער די געשאָטענע ערד לאַנג באַוועגט, און ווען מען האָט זיי ענדלעך פאַרשאָטן און מען האָט שוין קיינעם נישט געזען, האָט זיך נאָך אַלץ די ערד געהוידעט און געוויגט"...

און אַז איך קוק איצט אויפן דאָזיקן פּלאַץ, הייבט זיך מיר אָן דוכטן, אַז עס וויגט זיך נאָך אַלץ די ערד.

ווייטער... ווייטער... אויפן וועג צו דער שטאָט זאַמבראָוו.

ברענען אין דער זון די פאַרגילדעטע בלעטער פון די ביימער אויף ביידע זייטן וועג. פאָרן אַנטקעגן אונדז פורן, אייגעשפּאַנטע מיט געזונטע זאַטע און גוט־געפלעגטע פערד. דערקלערט מיר מיין שאָפער, אַז גראָד נאָך דער מלחמה האָט מען אין פוילן נאָך מער אַנטוויקלט דעם קולט פאַר האָדעווען פערד, און דער פויער לייגט אַריין אין זיי זיין גאַנץ פאַרמעגן. ער וויל אָפילו דעם מאָדערנעם טראַקטאָר נישט צולאָזן צום אַקערן, ווייל ער טוט אַלץ מיט דער הילף פון זיינע „געכאַליעטע" פערד.

און מיר זענען איצט אויפן מאַרק פון זאַמבראָוו: נייע הייזער אויפ־געבויט נאָך די צעשטערונגען פון דער מלחמה; אייניקע גרויסע מלוכה־געשעפטן פון שפּייז, פון מאַנופאַקטור, פון אייזן, אַנשטאָט די אַמאָליקע צאָלרייכע יידישע קראָמען.

נאָר אין שענקל, אין ווינקל פון מאַרק, ווו איך גיי אַריין עפּעס קויפן, געפּין איך נאָך דעם אָמאָליקן יידישן וואַנט־זייגער, די צעראַטענע קאַנאַפּע און דאָס זעלבע מעבל פון יידישן שענקער, וועלכן איך געדענק: יאָ, ער איז אַוועק קיין טרעבלינקע און מער צוריק שוין נישט געקומען.

קאָן איך נישט באַהאַלטן די שטילע קנאה, וואָס נאָגט מיך: פאַרוואָס איז די שטאָט איצטער שענער און באַקוועמער און ריינער, ווי זי איז געווען אין יענע צייטן, ווען איך פלעג דאָ קומען אין יידישע אָנגעלעגנהייטן?

טרייסט איך זיך, אַז אין בני־ברק אָדער אין רמת־גן, ווו איך האָב זיך געטראָפן מיט געראַטעוועטע זאַמבראָווער יידן, איז נאָך ריינער, נאָך שענער און געוויס זענען דאָרט די מענטשן מיט שענערע אידעאַלן באַהויכט, ווי די, וואָס איך זע איצט אין ביידע שענקען: דעם „קאָזיאָנעם", ווו אַרום אַלע טישלעך זופט מען בראָנפן, און דעם פּריוואַטן, ווו עס הענגט דער יידישער וואַנט־זייגער.

פאָרן מיר ווייטער. די אויפשריפטן אויף די קרייצונגען פון די וועגן דערווען אַ ים מיט זכרונות: טשיזשעוו, וויסאָקאָ־מאַזאָוויעצק, טשעכאַ־

נאָו, סטאַוויסקי, יעדוואַבנע, לאָמזשע... אויף מיין צוריקרייזע וועל איך זיך באַמיען כאָטש טיילוויז זיי באַווכן.

געדענק איך דאָך, וואָס עס האָט מיר אָנגעזאָגט אין שטאָקהאָלם דער פאַרטרעטער פון אינדיע אין יידישן וועלט־קאָנגרעס, מיין פרייַנד צ. צינאָוויטש: „שאָטנס פון גרויסע טאַטעס און זיידעס באַהאַלטן זיך הינטער די רוינען פון אַמאָליקן שטעטל מיינעם יעדוואָבנע. זאָגט זיי, אַז דער זון אין ווייטן באַמביי לעבט נאָך איצט מיט יענע שאָטנס און זאָגט אָפט „קדיש" נאָך זיי".

*

נעבן דאָרף יעזשערנע, אויפן טראַקט קיין ביאַליסטאָק, שטייט אַ סלופ מיט אַן אויפשריפט: „צו טיקטין 8 קילאָמעטער".

טיקטין... די ערשטע ריזיע מיינע אין לעבן אין אַ „בויד" אָנגעפראָפט מיט יידן און יידענעס, וועמען איך בין פינף יאָר אַלט געווען: דאָס האָט מיך אַ זיידע געפירט אויפן „ברית" צו אַ פעטערס אַ זונעלע, דער שפּעטער־דיקער פּאָפולערער למדן אין דער מירער ישיבה, משה שאָשקעס. איז מען לאַנגע שעהן געפאָרן, געטרייסלט זיך דורך פינצטערע וועלדער און צעגאָסענע טייכלעך, געפאָרן ביז מען איז אין לעגענדאַרן טיקטין אָנגעקומען. וויפל מעשיות עס זענען אין דער גאַנצער געגנט אַרומגעגאַנגען וועגן דער אַלטער שטאָט טיקטין: די וועלף אין פראָנטשאָקס וואַלד, וואָס וועלן אָט־אָט באַלד אַרויפשפּרינגען אויף דעם קאַרק פון אונדזערע פערד, די בייזע גייסטער, די „נישט־גוטע", וואָס לויערן אין די בלאָטעס ביים טייך נאַרעוו, אָנגעטאָן אין גרינע קאַפּעלוישן מיט ציגענע פיס — זיי ציען אַריין קינדער אין זומפּ און לאָכן דערביי אַזוי שוידערלעך. די מעשיות האָט דערציילט טאַקע דער בעל־עגלה ר׳ נחום אַליין, און איך האָב זיך פון זיי צעווייניגט.

איצט ווילט זיך ווידער וויינען, וויל צו וואָס פאָר אַ טיקטין פאָר איך דאָס? צו דער אויסגעלייזיקטער, אויסגעמאַרדעטער „הויפּטשטאָט" פונעם גאַנצן אַמאָליקן ביאַליסטאָקער קרייז, צו דער שטאָט, וואָס האָט רעפּרעזענטירט אין 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט די יידן פון דער גאַנצער געגנט אין פּאַרלאַמענט פון „ועד ארבע הארצות"?

געדענק איך נאָך אַליין דעם שטעמפּל אויף אַלע ספּרים: „ביאַליסטאָק הסמוכה לטיקטין", וויל פון ביאַליסטאָק האָט מען דעמאָלט, מיט אַ פּאָר

הונדערט יאָר צוריק, נישט געווסט אין דער יידישער וועלט, האָט מען געמוזט אַנווייזן, אַז זי איז נישט ווייט פון טיקטין. אמת, דורך דעם גאַנצן פאַריקן יאָרהונדערט איז שוין טיקטין געווען אַ יורד — אַ קליין שטעטל מיט גרויסע מיוחסים, גרויסע רבנים און נאָך אַלץ נישט קיין קליינע אַמבי־ציעס. די מיטגלידער פון ועד־הקחל אין אַמאָליקן טיקטין ווערן געוויפן אין זייער פּנקס מיטן טיטל „אלופים" (געגנעראַלן אין ישראל). און ווען איך האָב אַמאָל, זיצנדיק ביי אַ גרויסן רב פון טיקטין, הרב פינקוס (ער פאַרמאָגט אַ פאַרצווייגטע און בכבודיקע משפּחה אין אַמעריקע. איינער פון די לעצטע רבנים אין טיקטין איז געווען הרב הגאון ר' אברהם קאַלמאַנאָוויטש, דער איצטיקער פרעזידענט פון דער מירער ישיבה אין ניו־יאָרק), געבלעטערט דעם כּמעט פיר הונדערט יאָר אַלטן „ספר הזכרונות", האָב איך דאָרט געפונען אַ כאַראַקטעריסטישע באַמערקונג: „מען זאָל דערלויבן דער ביאַליסטאָקער קהילה אָנשטאָט צוויי אתרוגים קויפן דריי און דעם שליח דאַרף מען געבן פינף גראָשן פאַר דער טירחה פון יעדן אתרוג".

פיר איך דאָ איצטער מיט זיך אַן אתרוג פאַר דער ביאַליסטאָקער „קהילה" דירעקט פון ישראל, — דער אייניציקער אתרוג אין משך פון די לעצטע 20 יאָר. געווען צייטן, ווען ביאַליסטאָק האָט אויסגעקויפט אייניקע טויזנט אתרוגים. יאָ, — פון דער צייט, ווען טיקטין האָט „דערלויבט" ביאַליסטאָק באַנוצן אַזש 3 אתרוגים ביז דער צייט, ווען אַ פאַרוואָגלטער זון פון אַמאָליקן ביאַליסטאָק פירט מיט זיך דעם איינזאַמען אתרוג — איז אונדזער פאָלק אין פוילן פון צענער טויזנטער געוואָקסן ביז מיליאָנען און פון מיליאָנען רעדוצירט געוואָרן ביזן טרויעריקן הייפל פון היינט.

— — — — — — — — — — — — — —

עס באַוויזן זיך די פאַרסמאַליעטע מויערן פון דער אַלטער לעגענדאַרער טיקטינער שול און אַרום איז פוסט: נישטאָ קיין יידן.

אין די שטעטלעך אַרום ביאַליסטאָק

איך בין שוין נישט ווייט פון ביאַליסטאָק, מיין געבורטשטאָט, אָבער איך פאַרהאַלט זיך גאָך אַ ביסל נעבן די חורבותדיקע וועגט פון דער טיק־טינער אַלטער שול.

אַ, וועָן זיי וואָלטן געקאָנט רעדן!

נאָך פון זיידעס האָב איך אינגעזאַפּט אַ קראַנץ פאַרביקע לעגענדעס וועגן טיקטין און איר שול. שפּעטער האָב איך וועגן דעם געלייענט; נאָך שפּעטער, אַלס רייפער מענטש, בין איך געקומען קיין טיקטין העלפן גרינדן די פּאָלקס־באַנק, און דער רב און די פירער פון קהל האָבן זיך שוין מיט מיר מטפל געווען, געוויזן דעם היסטאָריישן פּנקס, די אַלטע פּרוכתן, קרוינען און דעם „כסא של אליהו", אויף וועלכן מען האָט מל געווען.

בלעטער איך דעם פּנקס, לעבט פאַר אייך אויף אַן עפּאָכע מיט גאַנצע 450 יאָר צוריק; זעט איר תקנות פאַרשריבן אין יאָר 1522; זעט איר די דערלויבענישׂ, וואָס דער הערשער פון דעמאָלטיקן פאָדלאַשע — אולבריכט גאָטשאַלד — האָט געגעבן צען יידן פון גראָדנע (פאַרשריבן הורדנא) זיך צו באַזעצן אין טיקטין, אָט דאָ טאָקע אויף קאָטשאַראָוו, הינטער דער בריק אויפן טייך נאָרעוו. „בויט קריאָמען, בויט אַ שול, פאַרליגט אַ בית־עולם... האַנדלט פריי מיט זאַלץ, בשמים און משקאות... איר זענט פריי פון שטייערן גאַנצע דריי יאָר... געריכטלעכע סכסוכים צווישן אַ יד מיט אַ יד זוערן איבערגעגעבן דעם רב, און צווישן אַ יד מיט אַ נישט־יד — צום פּוילישן סטאָראָסטע מיטן רב"...

און יידן האָבן אַנטוויקלט נישט נאָר טיקטין אַליין, נאָר אַ געגנט מיט 40 אַנדערע ישובים. צווישן זיי אַ דערפל, וואָס האָט דעמאָלט געהייסן ביאַליסטאָק און געהערט צו דעם זעלבן פּריץ, ווי אויך סעמיאָטיטש, אָרלע, באָדקי, זאַבלודאָווע, האָראָדאָק, כאָראָשטש, וואַשילקאָווע...

איך וויס, ווי עס קלאַפּן די הערצער פון מיינע לייענער, וועלכע שטאַמען פון יענע געגנטן, וועָן איך דערמאָן זיי דעם „פאָרטאָג" פון זייער געשיכטע, וועלכע האָט זיך אין אונדזער צייט, ביי אונדזער לעבן, אין אַ פינצטערער, בלוטיקער נאַכט פאַרוואַנדלט.

אין פּנקס געפּין איך אויך אייניקע אינטערעסאַנטע ציפערן וועגן אַנדערע שטעט, וואָס זענען באַקאַנט אין דער יידישער געשיכטע:

אין גראָדנע האָבן זיך אין מיטן פון זעכצנטן יאָרהונדערט געפונען 60 יידישע הייזער, אין בריסק — 25 הייזער, און אין טיקטין — 37 הייזער. אַזוי האָט זיך דאָס אָנגעהויבן... פון יעניקע וויניקע טויזנטער יידן, זענען געוואָרן מער ווי דריי מיליאָן אויפן גאַנצן שטח פון פּוילן, און פון די דריי מיליאָן זענען בערגלעך אַש געבליבן אויף די פעלדער פון טרעבלינקע, מאַידאַנעק, אוישוויץ.

יאָ. און אויף די בערגלעך וואָקסן אומפאַרשעמט שיינע בלומען, וועלכע קוקן מיט פאַרביקע אָפענע מיילער דירעקט אין די הימלען אַריין. די נאַטור זינגט דאָ איר אייביקע שירה און די זון קוקט אַראָפּ און וואַרעמט... און די הימלען — זיי שפּאַלטן זיך נישט!

„אָט דאָ — איר זעט — איז דער אָרון־קודש געשטאַנען, און אין איינער פון זיינע טירלעך איז געווען פאַרמויערט די „קמיע" מיט דעם שם המפורש, די זעלבע, וואָס האָט געראַטעוועט טיקטין פון בלוט־בלבול נאָך בימי פון פּריץ אולברעכט; די זעלבע, וואָס האָט אָפּגעשטעלט די גרויסע שריפה, די כאָלערע־מגיפה, ווי אויך פאַרהאַלטן די שווערע מעשענע קאַנדעלאַברע, וואָס האָט זיך אָפּגעריסן פון סופיט דווקא צו „כל נדרי" און גערעטעט, חלילה, טויטן מי־יודע וויפל מענטשן. זי איז אָבער געבליבן הענגען אין דער לופטן צווישן סופיט און צווישן די קעפּ פון די מתפּללים, ביז דער לעצטער ייד האָט פאַרלאָזן די שול. ערשט דאַן איז זי אַראָפּגעפאַלן"...

און נאָך און נאָך אַזעלכע לעגענדעס האָב איך זיך אָנגעהערט וועגן טיקטין, סיי אין מיין קינדהייט, סיי בעת אַן אַמאָליקן באַזוך ביים רב און די פּרנסים.

איצט, אויפן פּוסטן מאַרק, שטייט מיין אויטאָמאָביל מיטן פּוילישן שאָפער און עס קלויבט זיך אַרום אונדז אַ רעדל מיט שטאָטישע קריסטן. עס פּאַרט גראָד דורך דער אַמבולאַנס, וואָס קורסירט אַזוי אָפט איבער די איצטיקע פּוילישע וועגן און טראָגט מעדיצינישע הילף דער דאָרפישער באָפעלקערונג. אויך דער סאַניטאַר פון אַמבולאַנס גייט צו צו אונדז. פּרעג איך אים, צי זענען אין דער גאַנצער אומגעגנט געבליבן עפּעס יידן. ענט־פּערט ער, אַז אין איינעם פון די דערפער, אַרום דער באַן־סטאַציע טשיזשע־וע, וווינט אַ יידישער שמיד מיט זיין קריסטלעכער פרוי. וועגן קיין אַנדערע יידן ווייסט ער נישט.

דערמאָן איך זיך, וואָס ה. סמאָליאַר האָט מיר געזאָגט, אַז איינצלנע פאַרוואָגלטע יידן אין ווייטע דערפער שרייבן אויס די יידישע צייטונג „פאַלקסשטימע" פון וואַרשע, און זי קומט אָן אין אַזעלכע פלעצער, אויף וועלכע מען קאָן זיך גאָרנישט ריכטן, אַז דאָרט ווינען יידן: די לעצטע שפּענדלער, פאַרטראָגענע דורכן גרויסן שטורעם...

איצט פאָרן מיר דורך דעם שטעטל כאָראָשטש, וואָס איז געווען אַמאָל

באַרימט אין גאַנץ רוסלאַנד צוליב דער טוך־פאַבריק פון די ברידער מאַוס, שפּעטער וויניקער באַרימט, אָבער באַקאַנט צוליבן משוגעים־הויז, וואָס האָט באַדינט די גאַנצע געגנט. איצט איז שוין נישטאָ מער די פאַבריק און דאָס משוגעים־הויז, כאָטש די גאַנצע — איצט פרעמדע — געגנט אַרום מיר איז, דוכט זיך, משוגע.

דערמאָן איך זיך, ווי דער גרויסער כאָראָשטשער רב ר׳ יהונתן אַבעל־מאַן (שפּעטער די רעכטע האַנט אַלס דיין פון ר׳ שמואל מאָהילעווער) איז געשטאָרבן אין לומדישן יחיאל־נעכטס בית־מדרש — די גייסטיקע אכסניא פון מיין טאַטן און מיינע זיידעס, — געשטאָרבן אין מיין קעגנווארט. אַ ייִנגל פון אַ יאָר צען בין איך דאָן געווען, און די „שטאָט״ פון מיין זיידן ר׳ לייזער ליפשיץ איז געווען בשכנות מיטן פּלאַץ, ווו דער כאָראָשטשער רב איז געזעסן אייגנעוויקלט אין טלית־און־תפילין.

צו וואָס זאָל איך „טרייבערן״ מיינע נערוון און זיך דערמאָנען, ווי טומלדיק, יום־טובדיק, יידיש־נגידיש דער עולם האָט אויסגעזען אַמאָל אויף דעם זעלבן וואָקזאַל! ווי עס האָט זיך געקאָכט אַרום בופעט פון די אַלע, וואָס האָבן זיך געאיילט קיין וואַרשע, ווילנע, בריסק, פּעטערבורג...

די בלויע, די ברוינע, די גרינע וואַגאָנען האָבן געוואַרט אויפן דריטן קלונג, זיי זאָלן זיך אַ ריר טאָן אין די מרחקים פון דער מעכטיקער און בריט־צעליגטער „מאַטושקא ראַסיאַ״.

אָבער שפּעטער, — יאָ, שפּעטער — זענען פון זעלבן וואָקזאַל אָפּגע־פאָרן אין דער ריכטונג פון נישט־וויטן טרעבלינקע די רויטע הילצערנע משא־וואַגאָנען אָנגעלאָדן מיט אונדזערע טייערסטע. אַוועק איז דער צוג און מער צוריק שוין נישט געקומען.

ביי יידן אין איצטיקן ביאַליסטאָק

פאַר איך איצטער איבער די פרעמדע גאַסן פון דער אַמאָל אַזוי אייגענער שטאָט. זע איך דאָ און דאָרט געביידעס, ווו עס זענען געווען יידישע נעסטן: דאָס מויערל פון די נאַוויקס, וועלכע האָבן אויפגעבויט די ריזיקע קאַפּעליושן־אינדוסטריע; דער הויף פון דער אַמאָליקער וויסאָצ־קעס האַנטווערק־הויכשול, ווו די יידישע קהילה־געביידע איז געשטאַנען.

די ווייסע געבוידע פון „באַסאַ", פון דער כמעט דורכאויס יידישער פייער־לעשער־קאַמאַנדע, וואָס האָט אין משך פון פערציק יאָר געזאַמלט אַרום זיך פּאַלקס־מענטשן, געוואָגטע קלעטערער, דעכער־שפּריגער, און דאָס ביסל אינטעליגענץ, וואָס האָט ליב געהאַט די מעשענע היטלען, די גאַל־דענע קנעפּ און די בלייענע מעדאַלן, וועלכע מען האָט אויך יידישע פייער־לעשער נישט געזשאַלעווט.

און ווי זינגט געבירטיק: „עס ברענט, יידעלעך! עס ברענט! אונדזער אַרעם שטעטל ברענט!"...

האָבן די זעלבע יידישע פייערלעשער, וועלן די גורל־שעה איז געקומען, איבערגענומען די אַרדענונג אין געטאָ. אַנדערע האָבן ווירדיק און העלדיש זייער פליכט אויסגעפירט (דער קאַמענדאַנט יצחק מאַרקוס, למשל). אַנדערע האָבן זייער מונדיר און יידישן נאָמען פאַרשוועכט, דינענדיק קנעכטיש דעם דייטש.

ניין, איך דערקען נישט די גאַסן פון אַמאָל. פיל זענען נאָך דער „גרויסער שריפה" פאַרשוווּנדן, און אַנדערע געפינען זיך נישט אויפן פלאַץ, וווּ איך האָב זיי פאַרלאָזן.

זוך איך מיט גרויס שוועריקייט דאָס הויז, וווּ נאָך איצט וווינען די זילבערבלאַטס — די ברידער משה און אַלעקס — די אייגנציק־פאַרבליבענע אין ביאַליסטאָק פון אַמאָליקן פאַבריקאַנטיש־באַלעבאַטישן יחוס (זייער שוועסטער און שוואָגער, די בערעזאָווסקיס, וווינען היינט אין ניו־יאָרק).

איך האָב זיי טעלעפאָנירט פון וואַרשע מיט אַ טאָג פריער, אַז איך קום, אָבער דעם אַדרעס האָב איך פאַרביטן. און אַז איך פאָר־צו דורך אַ טעות צו דעם אַנדערן הויז, דערקען איך עס פון אַמאָל. עס האָט געהערט צום אינדוסטריעלער מעללער. פלעג איך קומען צו זיינע טעכטער. פלעגט דאָרט זיין אַ זאַמלפונקט פון אַמאָליקע גימנאַזיסטן און גימנאַזיסטקעס. אויפן בוידעם פון יענעם הויז האָט אונדז, בעת דער רעוואָלוציע פון „פינפטן יאָר", צונויפגעזאַמלט עפעס אַן אַנארכיסטישער רעדנער און אייניגעטענהט מיט אונדז שילער, אַז נאָר דורך וואָרפן באָמבעס און פיזיש פאַרניכטן די צאַרישע סאַטראַפּן, מיט אַלע מענטשן פון זייער רעזשים, וועט די וועלט באַפרייט ווערן פון פאַרשקלאַפונג און אַ גן־עדן וועט הערשן אויף דער ערד.

דער דעמאַלטיקער רעדנער — ווי פיל ביאַליסטאָקער געדענקען מסתם — איז מיט עטלעכע טעג שפּעטער אויפגעריסן געוואָרן פון אַן אייגענער באַמבע, טאַקע דאָ אין אַ קליין הילצערן הייזל נעבן מעללערס מויער. ער איז צעריסן געוואָרן אויף שטיקער. זיין קאָפּ איז געוואָרן אַוועקגעשליידערט אויף דער צווייטער זייט פון טראָטוּאַר. פּאַליציי האָט שפּעטער געזוכט די שילער, וואָס האָבן אים געהערט (מען האָט, ווייזט אויס, אונדז געמסרט), כדי מיר זאָלן דערקענען דעם קאָפּ. אַלע האָבן דערקענט. קיינער אָבער — און מיר זענען דאָן קינדער געווען — האָט נישט געוואָלט דערקענען.

אָט דער מעללערס מויער איז דאָס דער אינציקער, וואָס איז געבליבן פון דער אַמאָליקער פאַבריקאַנטיש־אַריסטאָקראַטישער גאַס „ניי־וועלט״.

ווּינט גאָר זילבערבלאָט נעבן דער גאַס, וואָס הייסט אויפן נאָמען פון העלדישן געטא־קעמפער יחיאל מאָלמעד. יאָ. אָמאָל האָט די גאַס געהייסן „גומיענער״. איר געדענקט? די „בירזשע״ פון די פּוּעלי־ציוניסטן. עס איז רעווואָלוציע־צייט... „פּינפּטער יאָר״. שטייען רעדלעך, יונגע, שרייענדיקע, פיבערדיקע. שטייט אינמיטן אַ שוואַרצער, דאַרער, קנאַכיקער בחור מיט געקרייזלטע האָר און רעדט הייס און מאַכט מיט די הענט.

דאָס איז דאָך אליעזר סוקעניק, דער שפּעטערדיקער באַרימטער אַרכעאָלאָג פון ירושלים, דער אָנטדעקער פון די מגילות פון ים המלח, דער פּראָפעסאָר און פּאָטער פון געזעראַל און אַרמיי־קאָמאַנדיר אין ישראל, יגאל ידין.

נעבן אים קאָכט זיך און דיסקוטירט מיט „בונדישע אָפּאָנענטן״ אַ קליין שוואַרץ מיידל מיט פייערדיקע אויגן, די טאָכטער פון רייכן גלאָז־סוחר מאָטיס פיינסאָד. דאָס איז כאָשקע — די שפּעטערדיקע פרוי פון סוקעניקן און די מוטער פון געזעראַל.

גיט נאָר אַ קלער: וויפל זכות מען דאַרף האָבן אין משך פון איין דור זיך אַריבערוואַרפן פון אַ דיסקוסיע אויפן ראָג פון גומיענער גאַס — דירעקט און בריייט אויף די זייטן פון דער יידישער געשיכטע! און דערצו הייסט נאָך די גאַס, מיט רעכט, אויפן נאָמען פון אַ סאָציאַליסטישן אַרבעטער־העלד, וועלכער האָט געשפּיגן אויף די נאַציס און געלאָכט פון זיי, ווען מען האָט אים דעם שטריק אויפן האַלדז פאַרוואַרפן.

מיין האַרץ קלאָפּט ווען איך טרעט אויף דער דאָזיקער ערד. דאָ, אין גאַניאַנדזקיס מויער (איצט נישטאָ), זענען דאָך דורכגעפלאָסן מיינע צען

יאָר, פון גמרא־חדר ביזן ענדיקן די גימנאַזיע. דאָ האָבן געטראָטן מיט זייערע פיס מיין טאַטע־מאַמע און מיינע שוועסטערס, אשר הלכו לעולמם...

איך קלינג אין טיר פון אַלעקס זילבערבלאַט.

איך האָב אַ קוועטש געטאָן דאָס גלעקל, הייסט דאָס, צו דער ווינונג פון די זילבערבלאַטס, די איינציק־געבליבענע אין ביאַליסטאָק פערזאָנען, וועלכע איך געדענק נאָך פון אַמאָל.

עס עפנט די טיר אַ געוויקסיקער, אַריסטאָקראַטיש־אויסזעענדיקער הער, וועלכן איך האָב שוין לאַנגע יאָרן נישט געזען, אָבער דאָך איז ער דער זעלבער אַלעקס זילבערבלאַט, דער זון פון אַן אַמאָליקן יחוסדיקן אינדוסטריעלער און כלל־טוער, חנא זילבערבלאַט. זיין צווייטער ברודער, משה, איז אויך צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק נאָך לאַנגע וואַנדערונגען. מער קיין חשק צו זיין פאַרוואָגלט האָבן זיי נישט געהאַט, זענען זיי געבליבן אין דער שטאָט, ווו זייערע פאָטערס און זיידעס האָבן געבויט פאַבריקן און בתי־מדרשים, די באַרימטע האַנטווערקער־שולע, און די פאַרצווייגטע יחוסדיקע פאַמיליע פאַרפונדעווען, וואָס ציט זיך פון אויסטראַליע דורך ישראל קיין ניו־יאָרק.

אַליין איז מען אַן פאַמיליעס, אָבער מען באַזוכט אָפט דעם נאָענטן „באַגאַווקער" בית־עולם, ווו אונטער רייכע מאַרמאָר־שטיינער ליגן די אבות באַשריבן אין שבחים מיט גאָלדענע אותיות.

דערפרייט זיך אַלעקס מיט זיין גאַסט, וועלכן ער האָט שוין דערווארט פון נעכטן אָן (איך האָב אים טעלעגראַפירט פון ווארשע). דערלאַנגען קריסטלעכע באַדינערינס געוויכערטע פיש און משקה. קומט דער ברודער משה, גיט אַ בליץ־אויף דער שבת־יום־טובדיקער טאָטע זייערער מיטן צילינדערהוט און פּראַדנעם זשאַקעט, ווי איך דערמאָן זיך אים פון עפּעס אַן עפּנטלעכער אויפנאַמע בעת אַ וויזיט פון גראַדנער גובערנאַטאָר, וועגן איך בין נאָך אַ שילער געווען.

אַלעקס איז איצט אין ביאַליסטאָקער געגנט אַ הויכער באַאַמטער: דער דירעקטאָר פון מלוכהשן קוילן־סינדיקאַט. דער ברודער, משה, איז האַרץ־ליידנדיק און אַרבעט נישט מער.

מען ווּוינט אין דעם נייעם הויז אין אַ פּיק־מעבלירטער דירה. מען איז זייער נעט געקליידט. מען דערנערט זיך גוט. פרעג איך אין מיין נאַי־וויטעט: „צי צאָלט טאָקע די פּוילישע רעגירונג אירס אַ הויכן באַאַמטן

אזא געהאלט, אז מען זאל אימשטאנד זיין דעם דאזיקן לעבנס־סטאנדארד אויפצוהאלטן ?".

ענטפערט אלעקס:

— איך קאן זיך נישט קלאגן. מען צאלט מיר פאר מיין פראפעסיע לעכער ארבעט אן געגנג הויכן געהאלט, מיט וועלכן מיר קאנען דעקן אפשר א דריטל פון אונדזערע באדערפענישן. אבער פון א צווייטן קוואל באקומען מיר די איבעריקע צוויי דריטל, און דאס איז אונדזער שוועסטער, זאל לעבן, אין ניו־יארק.

אהא! איצט האלט שוין דער חשבון אויס.

פון פענצטער דערזע איך דעם מארק, און צו מיין איבערראשונג שטייט שוין דארט אין מיטן א נייאינקער שטאט־זייגער, — דער טורעם, וואס איז אמאל געווען די מערקווירדיקייט פון ביאליסטאק. מיט קנאפע צווי הונדערט יאר צוריק (אין יאר 1763) האט גראף בראניצקי אויסגעבויט דעם זייגער מיטן טורעם מיט זעכציק קראמען ארום אין דער פארם פון א „ציגן־וואלף", אלץ כדי צוצוציען אין זיין ביאליסטאק די יידן פון די ארומיקע געגנטן. אויבן, אויפן טוי־עם, איז געווען א באלקאנדל און אויף אים פלעגן טאג און נאכט וואכן די פייערלעשער, מערסטנס יידן. דאס „טרובען" ווען א שריפה האט אויסגעבראכן, איז געווען די גרעסטע אטראקציע אין שטאט. היימישע פאעטן און בדחנים האבן געווידמעט לידער אט דעם „פאזשארנע טורעם", וואס די נאציס האבן אפגעמעקט צוזאמען מיט די קראמען, מיטן מארק — נו, און מיט די יידן.

איצט האבן די פאליאקן ווידער אויפגעבויט א רעפליקע פון יענעם שטאט־זייגער און פון די קראמען. אבער דאס האט שוין קיין יידישע קרעמער און איינוואוינדערער מער נישט צוגעציגן ווי אין בראניצקיס צייטן. די איבערגעבליבענע אכציק יידן, איצט אין ביאליסטאק, זענען נישט פון דעם סוחרישן אדער פאבריקאנטישן טייג געקנאטן. א טייל פון זיי זענען מלחמה־אינוואלידן אדער עלטערע מענטשן, וועלכע ווערן אויס־געהאלטן פון דער מלוכה, א טייל ארבעט אויף מלוכה־שטעלעס און א גאנץ קליינער טייל פארדינט נאך פון די וויניקע דערלויבטע פריוואטע אונ־טערנעמונגען. אין דער געגנט, למשל, פון אמאליקן ארבעטער־קווארטאל סוראזער פיאסקעס געפינען מיר פיר ביידלעך (קליינטשיקע קראמען), וואס געהערן צו יידן: א שוסטער, א שניידער, א פריזירער און א שלאסער. צענדליקער אזעלכע גויישע „בודקעס" געפינען זיך אויפן זעלבן פלאץ.

דערווייל קומט אָן אין זילבערבלאַטס ווויינונג אַ יונגערמאַן אין אַרבעטס־קליידער. אָן אָפּן, פריינדלעך געזיכט. דאָס איז לייב ווידערמאַן, דער הויפּט פון דער קליינער גרופּע, וואָס בילדעט די רעליגיעזע קהילה אין ביאַליס־טאָק. ער איז אָן אייגנטימער פון אַ טעקסי און פון דעם ציט ער זיין באַשיידענע חיונה.

איך גיי מיט אים שפּעטער אין זיין דירה, וואָס געפינט זיך בשכנות. ענדלעך עפנט די טיר אַ יידישע פרוי. דאָס איז איצטער אַ זעלטנהייט אין ביאַליסטאָק, ווו די מערהייט יידן האָבן חתונה געהאַט מיט קריסטלעכע פרויען...

פאַר די לעצטע צען יאָר זענען אין ביאַליסטאָק פאַרגעקומען נאָר צוויי יידישע חתונות: פון אַ זייער אַלט פּאָרפּאָלק און פון אַ בחור מיט אַ מיידל. די לעצטע זענען גלייך אַוועק קיין ישראל. דאָס אַלטע פּאָרפּאָלק איז געבליבן.

און ביי לייב ווידערמאַן אין דער ווויינונג הייסט שוין דאָס ווייב שפּרינ־צע, די קינדערלעך: יענטע און זלמן, עפּעס אַן אינטימער אָפּקלאַנג פון אַמאָליקן פאָלקסטימלעכן ביאַליסטאָק.

און ער אַליין, דער טאַקסי־שאָפער, איז דער בעל־תפילה, דער בעל־קורא אין די זעלטענע טעג, ווען מען קאָן צונויפזאַמלען אַ מנין אין דעם איינציקן איבערגעבליבענעם שולכל — „שמולקע ציטראַנס בית מדרש", אויף ניי־וועלט, וואָס איז געבליבן פון די הונדערטער בתי־תפילה פון אַמא־ליקן ביאַליסטאָק.

אויף ימים־נוראים, ווען אַ פאָר מניינים יידן קומען דאָוונען, ברענגט מען אַראָפּ אַזש פון ביעלסק אַ גאָר געהויבענעם חזן — יאָסל איזבודסקי. ער איז טאַקע דאָרטן נישט מער ווי אַ פורמאַן, אָבער זיין שטימע לויבט מען שטאַרק.

איצט ברענגט מען מיך אין דער דירה פון סעקרעטאַר פון יידישן קולטור־פאַרבאַנד, דוד ציגעלניצקי. ער איז שוין אַ רעגירונגס־מענטש. און אַ רעגירונגס־מענטש איז אויך דער פאַרזיצער פון פאַרבאַנד, און לויט זיין פאַזיציע — דער ערשטער „קאָזיאָנער" יידּ אין שטאָט: וואָלף פּאַשקאָ.

דער לעצטער איז אַ דירעקטאָר פון אַ מעבל־קאָאָפּעראַטיוו און לויט דעם כבוד, וואָס מען גיט אים אָפּ, איז ער, ווייזט אויס, אַ וויכטיקע פערזאָן. אָבער דער סעקרעטאַר ציגעלניצקי — אַ מלחמה־אינוואַליד און אַ תושב אין וואַרשעזוער מלוכה־ספּערן — איז אינטעליגענט און רירעוודיק.

ביי אים אין שטוב באַגעגן איך אויך אַ פּוילישן פּולקאַווניק, דעם קאַמאַנדיר פון ביאַליסטאָקער טאַנקען־פּולק. טרינקט מען צוזאַמען טיי מיט ציגעלניצקיס קריסטלעכער פרוי און טאָכטער. הערשט דאָ אַ יידן־פריינד־לעכע אַטמאָספער. דער פּוילישער פּולקאַווניק וויל אויך הערן, וואָס איך וועל זאָגן בעת מיין רעפעראַט אין קלוב, וווּ איך בעט ציגעלניצקין איינצו־לאַדן אַלע ביאַליסטאָקער יידן. זאָג איך אים, אַז איך וועל רעדן יידיש. זאָגט דער פּולקאַווניק — עס מאַכט נישט אויס, ער וועט פאַרשטיין.

באַשליס איך פריער אַרומפאָרן איבער די אַרומיקע שטעט און שטעט־לעך אין דער באַגלייטונג פון ציגעלניצקין, דערנאָך וועל איך וויידער קומען קיין ביאַליסטאָק האַלטן מיין פאָרלעזונג.

איך טייל מיט וועגן דער מתנה, וואָס איך האָב געבראַכט די ביאַליס־טאָקער יידן — אַ לולב און אַן אתרוג דירעקט פון ישראל, און איך פרעג, צי וועל איך דאָס קאָנען איבערגעבן בעת מיין רעדע אין „רויטן" קלוב. ענטפערט מען מיר, אַז אדרבא, זיי זענען דאָ זייער, זייער טאָלעראַנט.



ד״ר ח. שאַשקעס גיט איבער דעם פאָרזיצער פון דער ביאַליסטאָקער יידישער רעליגיע־זער קהילה אַ לולב מיט אַן אתרוג, וואָס ער האָט געבראַכט פאַר זיי פון ישראל

דערווייל גייען מיר אין דער באַגלייטונג פון די קהילה־פירער באַזוכן די שטאָט. פאַר מיר, וואָס האָט געטרונקען דאָ אין מיין קינדהייט דעם

שטאַרקן געטראַנק פון פולבלוטיקער יידישקייט, אין חדר, אין בית מדרש, אין טאַטנס שטוב — פאַר מיר איז דער דאָזיקער שפּאַציר איבער די איצט פרעמדע גאַסן, מיט טיילווייז נייע הייזער, מיט דער דורכאויס פּוילישער באַפעלקערונג, וואָס איז אַזוי גלייכגילטיק און נישט באַקאַנט מיט אַלץ, וואָס האָט די דאָזיקע שטאָט גרויס און באַרימט געמאַכט — פאַר מיר איז דער דאָזיקער גאַנג געווען פול מיט ווייטיק און ליידן.

דאָ איז דער שול־הויף אַמאָל געווען... שטייט אַ צוים אַרום פּלאַץ, ווו די גרויסע שול איז געשטאַנען, און אויפן צוים — אַן אויפשריפט אין פּויליש וועגן דעם, אַז אין אַ געוויסן שבת, אין יולי פון יאָר 1941, האָבן די בּאַרבאַרן פאַרברענט דאָ לעבעדיקערהייט אַרום דריי טויזנט יידן...

ווייס איך דאָך, אַז צווישן זיי זענען געווען אויך פון מיין בלוט־און־פלייש. פאַרהאַלט זיך דאָס האַרץ אויף אַ ווייל...

גאָרנישט געבליבן אַרום פון יענע בתי־מדרשים, וואָס זענען דאָ אויפגעשטאַנען, וועו ביאַליסטאָק איז געבוירן געוואָרן און אַווען מיטן רויך וועו די יידן זענען אַוועק.

דאָ אופן באַלקאָן פלעגט דער גרויסער רב, ר׳ ליפּעלע, זיצן, און שפּעטער מיט אַ דור, זיין זון ר׳ חיים־הערץ.

און דאָ, אויף גומיענער גאַס, אונטער דער ווייסער מויער, איז שטרוי געלעגן, כדי די וועגענער זאָלן נישט שטערן דעם קראַנקן רב ר׳ שמואל מאָהילעווער. און פון דאַנען האָט זיך זיין גרויסע לוויה געצויגן, וועו איך בין נאָך אַ חדר־יינגל געווען.

דאָס דאָזיקע געסל מיט די נייע הייזער האָט אַמאָל געהייסן „יחיאל נעכעס גאַסל", און עס איז געשטאַנען דאָ דער מקום־קדוש פון מיין טאַטן, זיידעס און עלטער־זיידעס, פון גרויסע דורות לומדים און גבירים. דאָ האָט אַלס קינד געדאַוונט ר׳ חיים זעליג סלאָנימסקי, דער גרינדער פון „הצפירה"; דאָ האָט אויך אַריינגעקוקט אין אַ ספר בעת דעם נאַפאָלעאָנישן קריג אַ ייד, וועמען די רוסישע רעגירונג פלעגט שיקן אין דיפּלאָמאַטישע מיסיעס קיין אויסלאַנד: דוד וואָלאָך, דער עלטער־זיידע פון שפּעטערדיקן סאָוויעטישן דיפּלאָמאַט מאַקסים ליטווינאָוו (דער דאָזיקער פּאַקט, אַז מאירקע וואָלאָך־ליטווינאָוו איז געווען אַן אוראיניקל פון אַ צאַרישן דיפּלאָמאַטישן אַגענט, איז אין זיין ביאָגראַפּיע נישט דערמאָנט)...

די גאַנצע לענג פון געסל איז געווען באַבויט מיט בתי־מדרשים, מיט דער כאָר־שול, מיט מנינים.

געווען זענען שולן מיט פאַרמעט, מיט ספרים.
צוזאַמען מיט זיי, מיט די דאַוונער פאַרברענט...
געווען זענען לעבנס... פאַרשווונדן אין קברים —
און וואָס זאָלן טאָן מיינע הילפלאָזע הענט?

(סעגאַלאָוויטש)

גייען מיר אויפן געטאָ־בית־עולם, וואָס געפינט זיך אין מיטן שטאָט און ווערט גוט אויפגעהאַלטן.

ליגן דאָ אונטער אַ מאַרמאָר־מצבה די זיבעציק יונגע העלדן, וועלכע זענען געפאַלן בעתן געטאָ־אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָק. דערמאָן איך זיך, ווי דער אַלטער מוליער קאַלעשניקאָוו האָט מיר דערציילט מיט דרייצן יאָר צוריק, בעת מיין ערשטן ווייזיט אין ביאַליסטאָק גלייך נאָך דער מלחמה: „מיר האָבן דאָך זיי אַלע געקענט, אַט די יונגע יינגלעך פון פאַרשידענע פאַרטייען, וואָס האָבן באַשלאָסן בעסער צו שטאַרבן אין קאַמף, אידער דערשטיקט צו ווערן אין די בונקערס. האָבן זיי געשאָסן אויפן דייטש, פושקעס מיט פולווער געוואָרפן, אַפילו הייס וואַסער געגאָסן פון די פענצטער...

האָט מען זיי אַלע ביז איינעם ביז טויט פאַרמאַטערט און טאָקע דאָרטן, איז עק פון גומיענער גאַס, נעבן טייכל, וווּ זיי האָבן דעם לעצטן ווידערשטאַנד געשטעלט, מיט ערד פאַרשאָטן.

דערנאָך האָב איך זיי מיט מיינע הענט אַליין אויסגעגראָבן און מיט די ערשטע יידן, וואָס זענען ווידער געקומען קיין ביאַליסטאָק, אַריבערגעטראָגן אויף אָט דעם בית־עולם.

געטראָגן האָב איך די יונגע „שוואַלבעלעך"... דער אויסדרוק „שוואַל־בעלעך" איז מיר שטעקן געבליבן אין זכרון אָט די אַלע יאָרן, ביז איך בין איצטער ווידער ביי זייער קבר מיט בלומען־קראַנצן באַלייגט און מיט אַ מאָנומענט באַצירט.

מיט אַ שעה שפּעטער בין איך אויפן „באַגנאָווקער" בית־עולם, וווּ עס רוען די ביינער פון די ביאַליסטאָקער אין די פרידלעכע פאַרמלחמה־צייטן.

דוכט זיך מיר, אַז אויב די גאַנצע איצטיקע שטאָט איז נישט מער ווי אַ פאַנטאָזיע, וואָס הייסט עפּעס ביאַליסטאָק אָן יידן — איז די איינציקע וויכקלעכקייט נאָר אויפן בית־עולם.

וואַקסן אויס שטיינער מיט גרויסע נעמען, וואַקסט הינטער זיי די עפאָכע, וואָס האָט דאָס רוסיש־פוילישע יידנטום גרויס געמאַכט.

שטייט אינמיטן בית־עולם דער שוואַרצער מאַרמאָרענער סלופּ מיט די אַכציק נעמען פון די געהרגעטע בעת דעם שרעקלעכן ביאַליסטאָקער פּאָגראָם אין יאָר 1906. און עס ברענען מיט נביאות די פייערדיקע פערזן פון דעם דעמאָלט נאָך אַזוי יונגן זלמן שניאור:

חזק ועמד עמוד־אבל, — היה כחלמיש!
ובהמיר מדינות ועמים, — ממקומך על תמיש,
כי חלל כבוד עמי ודמו... קיץ ושחקים זאת ראו.
והשמש לא בושה להאיר, ועיני העולם לא כהו.

(שטיי פעסט, דו טרויער־סלופּ, זיי ווי אַ פעלדז! און אַז מדינות און פעלקער וועלן זיך בייטן, זאָלסטו פון אָרט זיך נישט רירן, וויל פאַר־שוועכט איז געוואָרן דער כבוד פון מיין פאָלק און פון זיין בלוט. זומער און הימל האָבן דאָס געזען, אָבער די זון האָט זיך נישט געשעמט וויטער צו שיינען און די אויגן פון דער וועלט זענען נישט בלינד געוואָרן).

האָבן זיך פון דעמאָלט אָן געביטן די פאָלגנדיקע רעזשימען: צאַריש רוסלאַנד, ווילהעלמס דייטשלאַנד, באָלשעוויקעס, פאָליאַקן, נאַצי־דייטש־לאַנד, באָלשעוויקעס, נאַצים, רויטע פאָליאַקן.

און פון די אַכציק פּאָגראָם־קרבנות זענען אַכציק טויזנט געוואָרן...

און די זון שעמט זיך נישט צו שיינען, און די אויגן פון דער וועלט זענען נאָך אַלץ נישט בלינד געוואָרן.

*

דער סעקרעטאַר פון לאָקאַלן קולטור־פאַרבאַנד, דוד ציגעלניצקי, פרובירט באַקומען אַ צימער פאַר מיר און דעם שאָפער. אין אייניצקן מלוכה־האָטעל, וואָס ביאַליסטאָק פאַרמאָגט, אָבער אַלע צימערן זענען פאַרנומען.

בלית ברירה נעמען מיר אָן די פריינדלעכע אייניאַדונג פון ציגעל־ניצקין איבערצונעכטיקן ביים אים אין ווינונג.

ווי אַמאָליקע יאָרן אין אַזעלכע פאַלן, בעט מען אויס אויפן טאַפּטשאַן

פון עסצימער און מען שטעלט אויך אויף אן אייזערן בעטל פאַרן שאַפער, וואָס פירט מיך פון ווארשע.

עס שלאָפט זיך נישט אַזוי גוט מיט די שאָטנס פון עבר — בין איך דעריבער גלייך ווי עס האָט אָנגעהויבן טאָגן צוגעגאַנגען צום פענצטער און אַרויסגעקוקט אויף דער גאַס: שטייט דאָס נייע הויז פונקט אַנטקעגן די ווילד־פאַרוואַקסענע אַלייען פון אַמאַליקן בראַניצקיס פאַלאַץ, — געווען דאָ אמאָל, אין די צאַרישע צייטן, דער קייזערלעכער אינסטיטוט פאַר „אַדעליקע פריילינס"; געווען דאָ, אין די פוילישע צייטן, דער צענטער פון דער אַדמיניסטראַציע פאַר דער וואיעוואדשאפט (גובערניע). איצט זענען די ווייסע געביידעס, וואָס דערמאָנען דעם ווערסאַלער פאַלאַץ, באַשטימט פאַר דער מעדיצינישער אַקאַדעמיע — אַן אינסטיטוציע, צו וועלכער די צווייי הונדערט יאָר געשיכטע פון יידישן ביאַליסטאָק האָט נישט דערלעבט. א ייד האָט אַפילו אין יענע צייטן קיין רעכט נישט געהאַט אַריבערשפּרייזן דעם שפּיציקן טויער און שפּאַצירן דורך די פּראַכטפול־צוגעשוירענע אַלייען פון פאַלאַץ.

אָבער איך וואַרף א בליק אויף די ביימער פון שטאָטישן גאָרטן, וואָס איז שוין געווען „פאַריידישט" דורך און דורך. פון די ענגע, שטויביקע גאַסן, וווּ די אַרבעטער האָבן געווויינט, פון די באַלעבאַטישע הויפן פון די פאַרמעגלעכע יידן פלעגט זיך א לאַנגער מענטשן־שטראָם ציען אין די זומערדיקע פאַרנאַכטן און אין די שפּעטע אָוונט־שעהן — צו־און־פון שטאָטישן גאָרטן. דאָרט האָט געשפּילט א מיליטעריישער אָרקעסטער, דאָרט האָט מען דעם אָטעם געקאָנט אָפּכאַפּן אין דעם דערשטיקטן פון פאַבריק־רויך יידישן ביאַליסטאָק. דאָרט זענען געווען ראָמאַנטישע אַלייען, „ליבעס־אַלייען", וווּ שידוכים זענען געשלאָסן געוואָרן און אויך — צעבראָכן געוואָרן („נייע פרילינגס, נייע פייגל, נייע לידער").

גייט אויף איצטער לאַנגזאַם די זון איבער די גרעלע ביימער — פאַר־גילדעט זיי מיט א ווייזיע פון יענער צייט, ווען מען איז אַליין יונג געווען און אין לעבן אַרויסגעשטורעמט.

איך זוך מיינע געסלעך אין איצטיקן ביאַליסטאָק און קאָן זיי קוים געפינען.

אָט טאַקע פון דעם פענצטער דערזע איך גאָר פלוצלינג „אַנקערס גאַס", וווּ דער זאַל און טעאַטער „האַרמאָניע" איז געווען. דורך א קאַפּריז

פון צעשטער איז די געביידע נאָך אַלץ שטיין געבליבן — אַן „אומעטיקע זקנה", ווו מען הובלעוועט איצט מעבל.

אָבער די מוזיק אויף די טויזנטער יידישע חתונות, וואָס זענען דאָ פאַרגעקומען, קלינגט נאָך אַלץ מיטן לעצטן עכאָ אין מיינע אויערן.

און דאָ איז דער פישמאַרק און דאָרט איז דער וואַלד. אַלץ איז געווען מיט ווימלדיק לעבן אָנגעזאָפט און איצט דערוועקט דאָס נאָר אַ ווייטיקלעכע בענקשאָפט.

*

אַלע זענען שוין אויפגעשטאַנען. מען עסט פרישטיק. דוד ציגעלניצקי נעמט אַרויס פון שאַנק אייניקע נומערן פון דער „ביאַליסטאָקער שטימע", די פּובליקאַציע פון ביאַליסטאָקער צענטער אין ניו־יאָרק. ציגעלניצקי בלעטערט דעם זשורנאַל, דערציילט, אַז מען לייענט אים בציבור אין אָרטיקן קולטור־קלוב. מען פאַלגט נאָך די שמחות און להבדיל לוויות.

מען שטודירט די פאָטאָגראַפיעס, מען האַלט זיך ביים „שפּינווּעבס", וואָס פאַרבינדט דעם רומרייכן עבר מיט דער עלנטער גרופּע מענטשן, וואָס וווינען איצטער אין דער שטאָט, וואָס טראָגט נאָך אַלץ דעם נאָמען ביאַליסטאָק.

דערנאָך קומט דער פאָרזיצער פון דער רעליגיעזער גרופּע יידן, לייבל ווידערמאַן — דער טאַקסי־שאָפער.

קיין פאָרמעלע רעליגיעזע קהילה איז נאָך נישטאָ. די רעגירונג וואַלט דאָס דערלויבט, וואָלט אפילו געגעבן שטיצע (די איצטיקע פּוילישע רעגירונג אַנטזאָגט נישט קיין שטיצע פאַר רבנים, שוחטים און אַלע רעליגיעזע הצטרכותן), אָבער נישטאָ איצט אין ביאַליסטאָק גענוג בעלנים אויף דעם.

פאַרן מיר אין ראַיאָן פון אַמאָליקער נייוועלט־גאַס צו דער אייגציקער שול, וואָס איז דאָ געבליבן, צו שמואלקע ציטרינס בית־מדרשל, און אָזאָ פּנים ווי דאָס איצטיקע ביאַליסטאָק האָט איצט, אָזאָ מקום־קדוש פאַרמאָגט עס: אַלט, אָפּגעלאָזן, אַרעם. דאָס מויערל איז נאָך גאַנץ, אָבער אינעווייניק פייפט דער דלות פון די אַרעמע בענקלעך, פון מער ווי באַשיידענעם „אָרון קודש". אַן אָרטיקער טאַלאַנט האָט אַפילו פּרובירט אויסמאָלן די סטעליע

מיט מלאכים און פייגעלעך — זענען זיי אָבער נישט געגנוג „איבערצייגנדיק״ פאַר אַ מקום־קדוש.

פרובירט דער באמת תמימותדיקער און איבערגעגעבענער יונגער ראש הקהל, ווידערמאַן, טאָן זיין חוב און גישט דערלאָזן, אַז דער לעצטער פונק פון יידישקייט זאָל דאָ אויסגעלאָשן ווערן. „קלאַפּט״ מען צונויף דעם שבתדיקן מנין, זענען שוין יום־כפור געווען אפשר דריי מניינים דאַוונענער, בתוכם אייניקע אָפיציעלע יידישע קאָמוניסטן. זיי זאָגן אפילו, אַז זיי קומען נאָר אַ קוק טאָן, צי אַלץ איז כשורה — פּאָרט „מלכות״, אָבער פון גאָר באַגלויבטע קוועלן האָט מען מיר דערציילט, אַז מען האָט זיי געזען שלאָגן־דיק זיך „על חטא״ און אַריינקוקן אין סידור בעת דער „הזכרה״... קיין טובה צו זייער קאַריערע אין דער פּאַרטיי וועט דאָס נישט זיין — ווען איך דעריבער קיין נעמען נישט אַנרופן.

ווינט אין אָרעם צימערל ביים שולכל דער שמש מיט דער שמשטע, — די צוויי לעצטע יידן פון לאָמזשע, וואָס זענען אַהער אָנגעקומען און מען האָט זיי באַאָרגט מיט דער הונגער־פּרנסה.

*

גייען מיר אויף דער פּאַרזאַמלונג, וואָס איז צוליב מיר צונויפגערופן געוואָרן אין יידישן קולטור־קלוב.

דאָ טרעף איך שוין אַ פאַרהעלטנישמעסיק צאָלרייכן עולם אין קלוב — אַ פופציק פּערזאָן פון דער צאָל אַכציק יידן, וועלכע, ווי מען אינפאָר־מירט מיך, ווינען איצט אין ביאַליסטאָק. נאָר פינף האָבן געטראָגן קראַ־וואַטן — אַלע איבעריקע האָבן געטראָגן שטאַרק אָפּגענוצטע אַרבעטער־קליידער. געווען אויך דריי פרויען, יידישע פרויען: איינע אין אַ נייעם מאַנטל, די אַנדערע צוויי אין טיכלעך אויפן קאָפּ און מער ווי באַשיידן געקליידט.

איך האָב זיך דערמאָנט: אין משך פון לאַנגע יאָרן איז ביאַליסטאָק געווען באַרימט אין דער וועלט מיט איר ביליקן טוך און מיט אירע שיינע מיידלעך.

אויף דער גאַנצער וואַנט פון קלוב אַנטקעגן אונדזער טישל הענגט אַ רויטע באַנד מיט אַן אויפשריפט: „זאָל לעבן די פּאַראיניקטע אַרבעטער־פּאַרטיי״. אויף די וועגט — בילדער פון לענין, מאַרקס, סטאַלין (דאָס

אייגציקע אַרט אין פּוילן, וווּ איך האָב געזען זיין „זיסע צורה"), מענדעלע מוכר ספרים און שלום־עליכם.

איך רעד מער ווי אַ שעה און רעד פריי, כאָטש איך ווייס, אַז דאָס איז אַ קאָמוניסטישער קלוב און אין זאל געפינט זיך אַ שפּאָר ביסל פּאַרטיי־חברים. און כאָטש איך קריטיקיר אויף אַ דראַסטישן אויפן דאָס טויטן פון דער יידישער קולטור אין ראַטן־פאַרבאַנד, פאַרגלייכנדיק מיט פוילן, וווּ עס איז פאַראַן אַ יידישע פּרעסע, יידישע שולן, יידיש טעאַטער — הערט זיך נישט קיין אַין צווישנרוף. איך ווידמע אַ באַדייטנדיקן טייל פון מיין רעדע דער לאַגע אין ישראל.



אין ביאַליסטאָקער קלוב אויף ד״ר ח. שאַשקעס רעפעראַט

און די באַציונג פון עולם איז געווען פול מיט אינטערעס, פול מיט רעספּעקט — אפילו די אייניקע קינדער האָבן זיך די גאַנצע צייט שטיל געטוליעט צו זייערע מאַמעס.

ניין, איך וואָלט נישט געוואָגט אַזוי רעדן אין ראַטן־פאַרבאַנד, אָדער רומעניע, אָדער אונגאַרן. עפּעס האָט זיך מיר געדוכט, אַז איך רעד נאָך אין אַלטן ביאַליסטאָק צו די שאָנטנס, צו די מתים פון דער גרויסער פאַרגאַנגענהייט.

איך אינטערעסיר זיך מיט וואָס עס זענען באַשעפטיקט די מערסטע

יידן, וועלכע זענען געווען אויף דער פאַרזאַמלונג, און איך באַקום פאַלגנדיקע תשובה:

פאַשקאָ וואָלף — דירעקטאָר פון מעבל־קאָאָפעראַטיוו; ציגעלניצקי דוד — סעקרעטאַר און מלחמה־אינוואַליד; אַסטרינסקי יאַנקל — שניידער־קאָאָפעראַטיוו; זייטשיק חיים — קאַלדרעס־קאָאָפעראַטיוו; אַסאָוועצקי אברהם — שניידער־קאָאָפעראַטיוו; פיעניאַזשעק שלום — טאַקסי־שאָפער; זילבער־בלאַט אַלעקס — דירעקטאָר פון קוילן־סינדיקאַט; זילבערבלאַט משה — האַרץ־ליידנדיקער, אַרבעט נישט; ווידערמאַן לייבל — טאַקסי־שאָפער; קוריאַנסקי מאיר — טרעגער־אַנלאַדער; בוקשטילסקי פרץ — טאַקסי־שאָפער; זשוקאָווסקי שיע — שניידער („אויף צרות", גיט עמיצער צו); לעוו יוסף — פאַטאָגראַף; חזן חנה — שניידער־קאָאָפעראַטיוו; טאַמטשאַק אברהם — סטאַלער־קאָאָפעראַטיוו; פענדזשאַק כאַצקל — אינוואַליד; כאַש־קעס יאַנקל — „דער אַרעמאַן פון שטאַט", אַזוי האָט ער אַליין באַצייכנט זיין „באַשעפטיקונג".

געווען נאָך אין זאַל פערזאָנען אויף קוליעס — די נעמען זענען נישט פאַרשריבן.

אַלזאָ, דאָס איז דער סך־הכל, און קיין שום קאָמענטאַרן זענען נישט נייטיק.

אויף חורבות פון יידישע שטעטלעך

איך זעץ זיך אַריין אין אויטאָמאָביל, וואָס איז געקומען מיט מיר פון וואַרשע און נעם מיט זיך דעם סעקרעטאַר פון ביאַליסטאָקער יידישן קולטור־פאַרבאַנד דוד ציגעלניצקי.

ער איז אַ פיינער מענטש, אַן אינוואַליד, וואָס איז מיט עטלעכע יאָר צוריק געקומען פון ראַטן־פאַרבאַנד אַ פילפאַך פאַרוווּנדעטער. זיין פרוי איז אַ קריסטין; איך האָב פאַרגעסן פרעגן, צי די קריסטלעכע קינדער, וואָס איך זע אין שטוב, זענען זיינע. אָבער, אַז צוויי ביאַליסטאָקער יידן הייבן אָן אַ רייזע אין די אַמאַליקע שטעט און שטעטלעך אַרום זייער אַלטער היים — וועלכע שנעל אָפגעווישט די מחיצה, וואָס טיילט אָפּ דעם „קאָזיאָנעם" פוי־לישן קלוב־באַאַמטן פון צעווייטיקטן שכן זיינעם, דעם שרייבער פון אַמעריקע.

מיר האָבן איבערגעלאָזט אין די הענט פון דעם רעליגיעזן ראש־הקהל, לייבל ווידערמאַן (אַ טאַקסי־שאָפער) און דעם קלוב־פאָרזיצער וואָלף פּאַשקאָ, די צוגרייטונגען צו דער פאַרזאַמלונג פון אַלע ביאַליסטאָקער, וווּ איך וועל האַלטן אַ פאָרטראָג, וועַן מיר וועלן צוריקקומען פון דער רייזע איבער די שטעטלעך פון ראַיאָן. וועַן איך זאָג — אַ פאַרזאַמלונג פון „גאַנץ ביאַליסטאָק" מיינט דאָס, פאַרשטייט זיך, די קרוב אַכציק נפשות — שוין קינדער אַריינגערעכנט — שוין צוזאַמען מיט די קריסטלעכע ווייבער, וואָס די אַמאָליקע שטאָט פון זעכציק טויזנט יידן (און אפשר מער, און מער...) ציילט היינט.

דער אויטאָמאָביל פליט פאַרבײַ דאָס שטעטל סופראַסלע מיט זיינע הילצערנע דאַטשעס צווישן די שמעקנדיקע סאָסנע־ביימער. שטייען נאָך אויך די קוימענס פון עטלעכע גרויסע יידישע טעקסטיל־פאַבריקן.

און אָט איז דער קלויסטער, וווּ מען האָט פונקט מיט פופציק יאָר צוריק געבראַכט די ביינער פון „הייליקן" יינגל גאַווּרילאַ, וועלכן כידוע (עס וועט וועגן דעם דערציילט אין דער געשיכטע פון דער פּראַוואָסלאַווּ־נער קירכע, וואָס האָט גאַווּרילען — דעם יינגל פון זעקס יאָר — פאַר אַ „קדוש" אָנערקענט) אַ יידישער אַרענדאַר פון נאָענטן דאָרף זוויעשקי, האָט אין יאָר 1690, ד. ה. מיט 270 יאָר צוריק געשאָכטן אויף מצות. דער דאָזיקער פאַל איז באַקאַנט אין דער יידישער געשיכטע אַלס דער טרויע־ריקער „זאַבלודאָווּער עלילת־דם־בילבול".

די ביינער פון „קדוש" האָט מען פון אַמאָליקן פּוילן געבראַכט מיט 200 יאָר צוריק קיין סלוצק, אוּן שוין אין אונדזער צייט — מיט פופציק יאָר צוריק — האָט מען גאַווּרילען מיט פּראָצעסיעס, מיט פּענער, מיט הונדערטער גלחים באַגלייט, צוריקגעטראָגן דורך ביאַליסטאָק צו אָט־דעם קלויסטער אין סופראַסלע.

אַ סך ביאַליסטאָקער געדענקען מסתמא די פאָגראָם־שרעק, וואָס האָט דאָן באָהערשט די שטאָט אוּן אומגעגנט. בפרט, אַז מ׳האָט פאַרשפּרייט צווישן פאָלק פלוגבלעטלעך מיט אַ ליד, — געשריבן דורכן זעקס־יאָריקן גאַווּרילאַ „פערזענלעך", אין וועלכן ער דערציילט, ווי אַזוי יידן האָבן אים גרויזאָם געפּיניקט...

עס איז כדאי זיך צו דערמאָנען יענע בלוטיקע נאַרישקייטן אין הייליקן וויירויך פאַרווּיקלט, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט געפּראָווּעט אין דער לעצטער עפּאָכע פון איר הערשאַפט, וועַן מען האָט אויך „אַנטדעקט" דעם

„פרישן קערפער פון הייליקן סעראַפים״ — דער קייזערינס פּאַטראָן. איך האָב שפּעטער די „פרישקייט״ פון זעלבן קערפער געזען אין אַנטי־רעליגיעזן מוזיי פון „סטראַסטנאי מאַנאַסטיר״ אין מאָסקווע! אַ געפּאַרבטער הילצערנער פּוס, אַ בויך אָנגעשטאָפּט מיט דזשעגעכץ, און אַ קאָפּ „צוגעפיקסט״ מיט וואַקס...

און גלייך פּאַרקערעווען מיר זיך אויפן שאָסיי קיין זאַבלודאָווע — אַ וויכטיקער און אַלטער היסטאָרישער פונקט — מיט אַ יחוס, וואָס דערמאָנט די פיר הונדערט־יאָריקע געשיכטע פון טיקטין. עס איז באַקאַנט פון די פּראָטאָקאָלן פון טאַרנאָפּאָל פון „ועד ארבע הארצות״ — ווי עס האָבן געפּירט אַ לאַנג־יאָריקע דין־תורה איבער זאַבלודאָווע די שטעט גראָדנע און טיקטין — ביז דער בית־דין פון די גרויסע רבנים האָט געפּסקנט, אַז זאַבלודאָווע קאָן דאָס שטעטל פּאַר זיך אַליין באַשטיין און דאַרף נישט געהערן נישט צו גראָדנע און נישט צו טיקטין.

געשטאַנען איז דאָ אַמאָל די אַזוי באַרימטע הילצערנע שול מיט טוריעמס און דעכלעך אין פּאָרם פון אַ כינעזישער פּאַגאָדע. ש. אַנסקי איז דאָ געפּאָרן און באַשריבן די אַזוי אָריגינעלע אַרכיטעקטור. צענדליקער פּאָרשער און היסטאָריקער — קריסטן ווי יידן — זענען קיין זאַבלודאָווע געקומען, פאָטאָגראַפירט, באַשריבן, פּרובירט דעשיפרירן אויפשריפטן אויף די וועגט און איבער די „שטעט״ אין „מזרח״, וואָס דערציילן וועגן אַמאָליקע צייטן. איך אַליין האָב מיט אַ יאָר דרייסיק צוריק, אין באַגלייטונג פון זאַבלודאָווער רב, הרב מירסקי, געקלעטערט אויף די וועגט און פּרובירט דורכדרינגען דורכן פּאָרהאַנג פון דער פּאַראַנגענהייט, לייענעדיק די קאָלירטע אויפשריפטן.

איר וועט געפינען די פּאָטאָגראַפיעס פון דער אַמאָליקער זאַבלודאָווער שול אין ענציקלאָפּעדיעס — צוזאמען מיט אַזעלכע שולן ווי, וואָלפּע, זשוליעוו, סוכאָוואָליע, גאָמבין...

דער גרינדער פון „הצפירה״, חיים זעליג סלאָנימסקי, איז דאָ אַן איידעם געווען, און דאָ טאָקע האָט ער געשריבן (אין יאָר תקצ״ה—1835) זיינע מאָטעמאָטיש־אַסטראָנאָמישע ספרים: „מוסדי חכמה״ און „כוכבי השביט״; זיי האָבן דאָן אויפגעשטורעמט נישט נאָר די יידישע וועלט. ווייל מען האָט דערוואַרט דאָס דערשיינען אויפן הימל פון דער האַליי־קאָמעטע, אַ סענסאַציע, וואָס מען קאָן פאַרגלייכן מיטן היינטיקן ספּוטניק־לוניק־פּיבער. סלאָנימסקי האָט פּאַרויסגעזאָגט איר גאַנג.

שטייען נאָך די הייזלעך, וווּ ה. ז. סלאָנימסקיס ווערק זענען געשאַפֿן געוואָרן, אָבער מיט ווילדגראָז איז פאַרוואַקסן דער פּלאַץ, וווּ די זאַבלודאָ־ווער שול האָט געשיינט. עפּעס אַן אומבאַקאַנטער פריינדלעכער גוי האָט דאָ — נישט מיר, נישט דיר — אַ מצבה־שטיין פון יחוסדיקן בית־עולם געבראַכט. און אַ קעלנער איז דאָ אויסגעגראָבן, וווּ די נייע שטאָט־באַלעבאַטים האַלטן איצט פאַרפוילטע קאַרטאָפֿל, און קריסטלעכע קינדער צעלויפן זיך, וועָן מיר גייען אַרויס פון אויטאָמאָביל און פֿרובירן זיך „ראָיען" צווישן די פלעקענער, וואָס ליגן צעוואָרפן איז ווילדן גראָז! אפשר וועט אַ יידיש אות פון דער אַמאָליקער שול אַ צייכן געבן? פאַר די שקצימלעך, וואָס שפּילן זיך דאָ זענען מיר געווען עפּעס ווי גייסטער, וואָס זענען געקומען פון אַ פרעמדער וועלט. און ווי געשפּענסטער זענען מיר טאַקע געווען. וואָס זוכן מיר דאָ? אַ חלום פון פינף הונדערט יאָר געשיכטע, וואָס איז אין פלאַמען אַוועק?

דערציילט מען מיר, אַז פון גאַנצן יענעם עבר איז דאָ געבליבן אַ יידישע טאַכטער — אַן אַמאָליקע גרויסע שיינהייט, וואָס האָט זיך געשמדט און חתונה געהאַט מיטן פּאָליאַק, וואָס האָט זי געראַטעוועט פון די נאַציס. און זי ווייל מער נישט וויסן פון איר פאַלק.

נו, ווילן מיר אויך נישט וויסן פון איר. קלאַפּן מיר נישט אַן אין איר טיר — און פאָרן ווייטער...

זענען מיר שוין אויף דעם אַזוי גוט־באַקאַנטן מאַרק פון ביעלסק. דאָ איז געשטאַנען — און שטייט נאָך איצט — דאָס הויז פון די קאָגאַנס. און דאָ נישט־ווייט — די הייזער פון מערקווירדיקן יידישן ערד־באַזיצער ר׳ דניאל ווינאָגראַד, דער זיידע פון מיין פרוי, — אַ ייד אַ ריז און אַ מוקיר־רבנן.

אין די אַלטע הייזער צווישן די ליפּע־ביימער האָט געווינט די יחסנדיקע סירקין־פאָמיליע, וואָס האָט זיך פאַרצווייגט איבער רוסלאַנד, איבער אַמעריקע. אָבער דאָ אין ביעלסק איז זי יונג געווען, וועָן די דאָזיקע ביימער זענען נאָך יונג געווען, און דאָ נישט ווייט אין נידעריקן הייזל איז געבוירן געווארן ש. סטופּניצקי; און דאָ איז דאָס הויז פון די צוקערס.

אָנשטאָט די יידישע קראָמען — ווי אומעטום — קאָאָפּעראַטיוון פון שפּייז, פון טאַנדעט־אויסזעענדיקע פאַרטיקע קליידער. אַ ביסל קראָמען־בייזלעך פון פּריוואָטע אונטערנעמער מיט סחורות אין ווערט פון גראָשנס.

ציגעלנ׳צקי פירט מיך זען די פֿאָר יידן, וואָס זענען דאָ געבליבן — אינגאַנצן דריי משפחות.

אין עק שטאָט, אין אַ הייזל, וואָס שטייט אין אַ גאָרטן, וווינט ישראל בערקאָווסקי — דער זון פון אברהם בערקאָווסקי, דער אַמאָליקער פֿאָפּוּ־לערער שוסטער פון ליטווישער גאַס. ער אַרבעט אַלס קוילן־ליפעראַנט פֿאַר דער רעגירונג, האָט אַ יידישע פרוי מיט צווי טעכטערלעך; די פרוי שטאַמט פון פֿרוזשאַנע (יודל פרידמאַנס טאָכטער).

בערקאָווסקי איז הויך, פעסט געבויט און זעט אויס ווי אַ גוי. אָבער אַ וואַרעם יידיש האַרץ קלאַפּט אין זיין ברוסט. ער האָט פֿרנסה — יאָ! קיינער טשעפּעט אים נישט, מען באַציט זיך צו אים מיט צוטרוי, אָבער עס בענקט זיך נאָך אַ יידישער סביבה; און דאָס האַרץ טוט וויי, ווען ער דאַרף אַרבעטן אום יום כיפור. און ווען ער קוקט אויף זיינע צווי שוין כמעט דערוואַקסענע טעכטער, איז ער פול מיט שרעק פֿאַר זייער צוקונפט.

ניין, ניין, ער קלאָגט זיך נישט. „איר זעט דאָך, די שטוב איז מעב־לירט, און מען איז געקליידט — אמת, ווי פויערים אַמאָל, נישט מער, מען האָט וואָס צו עסן...״ און פֿלוצלינג כאַפּט זיך ישראל בערקאָווסקי אַרויס מיט אַ זאָג:

— עס בענקט זיך אַזוי נאָך אַלץ, כאָטש נעם אַ שטריקל אויפן האַלדז...

איך דערפיל זיך אומבאַקוועם, הייב אים אָן צו טרייסטן; שרייט אויף אים אָן זיין ווייב פֿאַר אַזעלכע שרעקלעכע ווערטער:

— ער דאַרף דאָך גליקלעך זיין, מען האָט פון וואַנען צו לעבן. די טאָכ־טער איז שוין בה״ש אַ סטודענטין אין דער ביאָליסטאָקער מעדיצינישער אַקאַדעמיע און מיר האַלטן זי אויס. אַ באַשיידן מיידל, שלעפּט זיך נישט אַרום מיט שקצים; ווייסט, אַז זי איז אַ יידיש קינד. און אַז גאָט וועט העלפֿן, וועט זי אַ באַשערטן געפינען, אַ ייד, פארשטייט זיך.

דאָ ברעכט זיך איר שטימע אין, אַזוי ווי זי אַליין וואָלט נישט זיכער געווען אין אירע ווערטער: אַ באַשערטן, פונוואַנען? וועט ער דען פון הימל אַראָפּפֿאַלן? אין די אויגן פון דער בלאָנדער, אַזוי באַשיידן אויס־זעענדיקער סטודענטקע, זע איך שוין אַ טרער. צייט צו פֿאַרענדיקן דעם דריקנדיקן שמועס.

שפּרייזן מיר אַלע צופוס צום הויז פון אַ צווייטן ייד, אַ פורמאַן, יוסף (יאָסל) איזבודסקי.

אַ הילצערן הויז שטייט אינמיטן אַ גאָרטן געדיכט פֿאַרוואַקסן מיט

פאַרשידנאַרטיקע כריזאַנטעמעס. מען זעט אַ געניטע, געראַטענע האַנט פאַרנעמט זיך מיט דעם. קלערט מיר אויף ד. ציגעלניצקי: די פרוי פון איזבודסקין אין אַ קריסטין, אַ לאַנדווירטין; אויך זי האָט אַ האַנט אין זיין רעטונג, בעת די נאַציס (איזבודסקי איז דער זון פון אַ בעקער אין שטעטל אַרלע). עפּנט אונדז די טיר אַ שמייכלנדיקער יונגערמאַן, — אַ טיפּ פונעם גוטמוטיקן יידישן פּאָלקס־מענטש. ווערט ער לכתחילה אַ ביסל איבערראַשט פון דער גרופּע פרעמדע געסט; אָבער ער ווערט שנעל הייַמיש, רופט אַריין די בלאָנדע קריסטין, וואָס איז זיין פרוי. טוליען זיך צו דער מאַמען דריי קליינע קינדער. דאָס יינגעלע זעט אויס, ווי אַ קליין יידעלע, וואָס האָט פאַרבלאָנדזשעט צווישן גויישע מיידעלעך.

זאָגט איזבודסקי:

— איך וויס, וואָס איר קלערט: אָט וואַקסן ביי אַ יידישן בעל־עגלה דריי גויימלעך; זאָג איך אייך, אַז איר האָט אַ טעות, זאָג איך אייך, אַז די קינדער וועל איך אַוועקפירן קיין ישראל, דאָרט וועל איך זיי ראַטעווען, דאָרט וועט מען זיי אויסלערנען „קדיש" זאָגן נאָך מיר; און מיין וויב פאַרשטייט דאָס, זי ווייל דאָס אויך; זי וועט אין ישראל אַ יידישע טאַכטער ווערן.

איך הער זיך צו די ווערטער, וואָס ווערן אַרויסגעזאָגט מיט אַן אַלץ וואַקסנדיקן פּאַטאָס — און איך גלייב אים, און איך באַקום אים ליב, דעם בעל־עגלה יאָסעלע איזבודסקי.

אָבער דאָ איבערראַשט ער מיך ביים זאָגן:

„איך פאָר איה"ש אויף די ימים־נוראים קיין ביאַליסטאָק. איך בין דאָך דער חזן, דער בעל־מוסף אין דעם דאָרטיקן שולכל. מען זאָגט אויף מיר, אַז איך האָב אַ גוטע שטימע און קען דעם פּירוש־המילות אויכעט".

אַזוי גאָר, ר' יאָסעלע, זענט איר דאָס היינט דער חזן אין ביאַליסטאָק? טויכן אויף פאָר מיינע אויגן די גלענצנדיקע חזנים, וואָס איך געדענק אין מיין געבורט־שטאָט: ר' משה באָס מיט דער געפאַרבטער שוואַרצער באָרד, דער מוזיק־קינסטלער און מלומד ר' נחום ווילקאָמירסקי, שפּעטער באַרימט אויף ביידע קאָנטינענטן (אונדזער אָשר ווילקס אַ פּעטער), דער קליינער טאַלאַנטפּולער א. פּאָדראָבינעק מיט דער ריזיקער שטימע, און פריער — דער גרויסער ר' ישראל חזן (דער זיידע פון ר' אַלטער סאַפּירשטיין, דער גרינדער פון „מאַרגן־זשורנאַל" אין ניו־יאָרק), וואָס אויף זיין מצבה געפינט זיך דער פילוסאָפישער צושריפט: „תם וישר ירא אלהים אשר

קולו נשמע כפעמון בבואו אל הקודש הרבנו מו״ה ישראל במו״ה יששכר״ (דער תמימותדיקער אַרנטלעכער מענטש, וועמענס שטימע עס האָט זיך געהערט ווי אַ גלאָק, ווען ער פלעגט אַרייגקומען אין הייליקן אָרט...).

און איצט, דער תמימותדיקער בעל־עגלה און טאַטע פון דער (דער־ווייל) קריסטלעכער משפחה — ער פאַרנעמט דאָס דעם פּלאַץ פון יענער פּלעיאַדע חזנים. וואָס פאַר אַ דור, אַזעלכע שליחי־ציבור שיקט ער. מעג־לעך, אַז דער אייבערשטער וועט הערן די נישט־געקינסטלטע שטימע פון דאָזיקן פורמאַן מיט דער זעלבער לייטזעליקייט, ווי זיינע פאָרגענגער די מיוחסים; און ווען ער וועט אָנהייבן פאַר מוסף דעם „הנני העני...״ מעגט איר אים גלייבן; אָרעם איז ער און צעבראָכן געוויס...

מיר האַלטן זיך ביים גזעזגענען, אָבער ר׳ יאָסל וויל אונדז נישט אַרויסלאָזן:

— ניין, איר וועט נישט אַוועקגיין, ביז איר וועט נישט אָנקוקן מיין שפּייזער, מיין „סוס״, וואָס איז גאָר אַ זעלטנהייט אין אונדזערע מקומות.

דאָרף מען זיין אַ גזלן, און נישט וועלן זען דעם שפּייזער פון דעם ביאַליסטאָקער „בעל־מוסף״, וועלכן מען „אימפּאָרטירט״ ספּעציעל פון ביעלסק.

מאָכן מיר אונדזער וועג דורך די געדיכטע כריזאָנטעמע־קוסטעס צו דער שטאָל — צו אַ שמאָלן בנין, נייער און שענער, ווי די הילצערנע שטוב.

עפּנט ר׳ יאָסל די טיר פון שטאָל און פירט אַרויס אַ ריזיק, גלאַנצנדיק שוואַרץ פערד פון דער באַרימטער „פלעמישער ראַסע״. אַזעלכע פערד האָט נישט פאַרמאָגט דער העלד פון מענדעלעס בידנער קליאַטשע און אַזוינס האָט אויך נישט געזען מסתמא טביה דער מילכיקער, וועמענס „פּגירה״ עס האָט קוים געשלעפּט די פּיס.

און שטאָלץ מיטן אייגדרוק, וואָס דער פערדישער אַריסטאָקראַט פון אַלט־פלעמישן בלוט האָט אויף אונדז געמאַכט — פרעגט ר׳ יאָסל קורץ:

— נו?

זאָג איך:

— איך מוז זיך מודה זיין, אַז נישט ביים צאָר און אויך נישט אין פּילטודסקיס פּוילן האָבן אין פּוילן געלעבט אַזעלכע פערד. נאָר דער רעזשים אונטערן שאָטן פון מאָסקווע האָט דאָ זייער אַנווועזנהייט מעגלעך געמאַכט...

קוקן מיך אַלע אַנוועזנדע אַ ביסל משונהדיק אָן, ווי זיי וואָלטן געזאָגט:

— וואָס טראַכט ער, וואָס מיינט ער? צי לאַכט ער, צי — וויינט ער?...

מיר שפּרייזן שוין ווידער און פֿאָרן אַלץ ווייטער, צו דער אַמאָליקער שטאָט אָרלע — אויך מיט אַ יחוסדיקער מעטריקע.

פֿאַרשוועכטע יידישע הייליקטימער אין די קליינע שטעטלעך

מיר פֿאַרלאָזן די שטאָט ביעלסק מיט די צוויי יידישע משפּחות און פֿאַרנעמען זיך אויפן וועג צו דעם אַמאָל היסטאָרישן שטעטל אָרלע.

נאָך אַ ייד וווינט אין ביעלסק, — איינער קיווע גרודי — אַ מאַן פון אַ קריסטלעכער פרוי און קינדער — איז ער גראָד אין שטאָט נישט געווען.

פון אַמאָליקע יאָרן, וועלן אַלס באַנק־אינספּעקטאָר פלעג איך באַזוכן די דאָזיקע מקומות, געדענק איך גוט דעם קראַנץ יידישע ישובים, וואָס האָבן זיך אַרום ביעלסק צעלייגט. גיט טאַקע אַ ריס אין האַרצן, וועלן איר דערזעט אויפן שאָסיי די אויפשריפטן: „קיין סעמיאָטיטש", „קיין בריאַנסק", קיין נאַרעווו, נאַרעווקע און אָרלע". און וויייטער צום באָרימטן און נאָך אַלץ פֿאַרמבולדיקן ביעלאָוויזשער וואַלד, וווּ אין דער געדיכטעניש פון די דעמבעס און סאָסנעס שפּאַצירן די זוברעס — די איינציקע פון דעם מין חיות אין גאַנץ אייראָפּע.

אויפן פּלאַץ, וווּ עס קרייצן זיך די וועגן „ביעלסק־בריאַנסק", שטייט אַ קליין פּויעריש שענקל. כאָפּן מיר זיך דאָרט אַריין אויסטרינקען אַ קאַלט פּלעשל סאָדע־וואַסער.

דער קוטשמעווואָטער האַלב־פּויער, האַלב־שענקער עפּנט ברייט אויף די אויגן, וועלן ער דערקענט אין אונדז יידן. ער צלמט זיך אַפּילו איבער, זאָגנדיק דערביי, אַז ער האָט זיך שוין פֿאַרבענקט צו זען „סטאַראָזאַקאָנעץ" (אַן איידעלער פּוילישער נאָמען פֿאַר אַ ייד אָנשטאָט „זשיד"). ער שעלט דעם דייטש, וואָס האָט פֿאַרטיליקט זיינע אַמאָליקע יידישע פּריינד. ער דערמאָנט אויך, אַז דאָ אין די וועלדער, וווּ זיין הייזל שטייט, האָבן יידישע פֿאַרטיזאַנער זיך לאַנג באַהאַלטן און געקעמפט.

פון אַ שופלאָד נעמט ער אַרויס אַ געלבלעך פֿאַרמעטענעם טאָשן־

פֿאַרטפּעל, געשטעפּט, ווייזט אויס, דורך אַ היימישן שוסטער און דער־לאַנגט עס מיר:

— דאָס איז אַ הייליקייט, איך האָב דאָס צוגענומען פֿאַר אַ גלעזל בראַנפן פון אַ פורמאַן. זעט נאָר, קוקט נאָר איבעווייניק... איר קאָנט עס אָפּקויפן...

און אַז איך עפן דעם פֿאַרטפּעל, גייט דורך אַ שוידער דורך מיין גאַנצן וועזן. דאָס איז דאָך געמאַכט פון אַ יריעה פון אַ ספר־תורה! אין אַלע זעקס „קעשענעס" לייענט איר דאָס גאַנצע קאַפּיטל ב׳ פון דער פּרשה שמות; און דער כתב איז אַזוי פּריש געציקלט און דער פּסוק ווי משה האָט געהרגעט דעם מצרי, וואָס האָט געשלאָגן אַ ברודער־יידן, פּאַסט זיך דאָך אַזוי גוט צום דאָזיקן אָרט, וווּ הונדערט פֿאַרטיזאַנער פון בריאַנסק, סעמיאַטיטש און אָרלע האָבן כמעט צווי יאָר זיך געווערט, געשלאָגן נאַצישע מצרים און פּוילישע פּאַרעטער און אַרייַנגעשריבן אַ העלדיש קאַפּיטל אין דער יידישער געשיכטע. דער פֿאַרגלבטער פֿאַרמעט ליגט איצט אויף מיין טיש, וועז איך שרייב די דאָזיקע שורות.

האָב איך דאָך דעם לעצטן יולי געטראָפן אין ווייטן מאַראַקאַיבאָ, וועגעזועלאַ, איינעם פון די פֿאַרטיזאַנער־פּירער אין אָט־די וועלדער, דעם אַטלעטישן ליבראַידע. און מיט אַ חודש שפּעטער האָב איך זיך געטראָפן אין שטאָקהאָלם מיט דער פֿאַרטיזאַנער־משפּחה פון אַלטער טרוס, וועלכער האָט פֿאַראייביקט די געשיכטע פון זיין שטאָט בריאַנסק און די עפֿאָכע פון קאַמף אין די פּינצטערע וועלדער, וואָס שאָטענען זיך איצט פֿאַר מיינע אויגן.

קיין איינציקער ייד איז נישט געבליבן אין גאַנצן ראַדיוס אַרום די ביעלאָוויזשער וועלדער, — קיינער נישט, וואָס זאָל מיט מיר שטילער־הייט מיטברומען דאָס פֿאַרטיזאַנער־ליד פון ה. גליק, וואָס פּאַסט זיך דאָ אַריין מער ווי אין יעדן אַנדערן אָרט.

און אָט זענען מיר שוין אויפן ליידיקן מאַרק פון דעם אַלטן שטעטל אָרלע.

מיט פּיר הונדערט יאָר צוריק איז עס געווען די „מאַמע" פון אַלע יידישע ישובים אַרום. פון דעם שטעטל זענען דאָס אַרויס די ערשטע יידישע משפּחות זיך צו באַזעצן אין ביעלסק, נאַראָוו, אין בריאַנסק און אין פּיל אַנדערע פּונקטן.

אין מיטן פון זעכצנטן יאָרהונדערט האָט מען דאָ באַשולדיקט אַ ייד, יצחק באָראָוואוסקי, אַז ער האָט געקוילעט אויף מצות אַ קריסטלעך מיידל, און מען האָט אים פאַר דעם עפנטלעך געהאָנגען. דאָס האָט דערפירט צו דעם, אַז דער פוילישער קעניג זיגמונט האָט דאַן פאַרבאָטן משפטן פאַר אַזעלכע נישט־דערוויזענע בלבולים.

און דאַן איז די שול — די היסטאָרישע געבוידע פון רויטע ציגל, מיטן האַלב־גאָטישן שפּיץ — אויפגעבויט געוואָרן. זי איז געבליבן גאַנץ — די אינציקע אין דער גאַנצער געגנט. נאָך איצט איז זי אָנגעפילט מיט ברוד און שמוץ, אַזוי, אַז מען קאָן נישט דאָרטן אַריינגיין. אָבער צוליב די באַמיונגען פון די אָנפירער פון ביאַליסטאָקער קולטור־פאַראַנד — ד. ציגעלניצקי און וו. פּאַשקאָ — האָט דאָס פוילישע קולטור־מיניסטעריום געמוסן דעם פאַרלאָזענעם היסטאָרישן שול־בנין אונטער זיין שוץ און אויף דער מויער הענגט איצט אַ בלעכענע אויפשריפט: „די געבוידע איז אונטערן רעכטלעכן שוץ פון קולטור־מיניסטעריום".

שטייט די שול אינזאַם און פאַריתומט און אויפן קאַרניז ביים אַריין־גאַנג לייענט מען קוים די ווערטער, וואָס זענען דאָרט מיט הונדערטער יאָרן צוריק אויסגעקריצט געוואָרן: „מה נורא המקום הזה!".

טאָקע, טאָקע נביאישע ווערטער. שרייען זיי אַרויס פון אַמאָליקע רומרייכע צייטן: „ווי שרעקלעך איז דאָס דאָזיקע אָרט..."

דאָ, אין אַ ווינקל פון דער שול, איז געזעסן און געלערנט אַ גרויסער רב, א. זילבערשטיין, וועלכן מען האָט גערופן „מר בר רב אשי". מיט אים צוזאַמען איז געווען זיין יוגנט־חבר ר' אהרן קלעמענטינאָווסקי, דער מחבר פון שפּעטערדיקע מאַטעמאַטישע ספרים: „שאלות החשבון" און „מעשה החשבון" (שוין אַ געשיכטע פון באַלד הונדערט יאָר).

און ר' אהרנס זון איז דאָס געווען דער פאָפולערער שפּעטער אין ביאַליסטאָק ר' יהושע העשל קלעמענטינאָווסקי, וואָס איז נאָך אין 1883 אַרומגעפאָרן מיט ר' שמואל מאָהילעווער איבער רוסלאַנד און אייראָפּע פאַר „חובבי־ציון"־צוועקן מיטן רעזולטאַט, אַז דער באַראָן ראָטשילד פון פּאַריז, דער „נדיב הידוע", האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט פאַר „ישוב ארץ־ישראל".

דער זון פון ר' יהושע העשל — דוד קלעמענטינאָווסקי, איצט אין ניו־יאָרק — איז אַ היסטאָריקער און אַ „נאַציאָנאַל־פאַרבאַנד"־טוער.

איז אָט בין איך פאַר די וואַרצלען פון יענעם בוים ביי דער אַלטער

שול, פון וועמען דער זעקסטער דור בליט שוין גאָר אין ברוקלין און לאָנג־איילאַנד.

די וועגט פון דער שול זענען צעלעכערט מיט קוילן; אויפן אַלטן בית־עולם, מיט קראָפּיווע באַוואַקסן, וואַלגערט זיך אַן איינאונאייניציקע מצבה.

און דאָס איז אַלץ...

פּאָרן מיר ווייטער, — דאָרט אין דער ריכטונג צום ביעלאָוויעזשער וואַלד. וווּ עס ענדיקט זיך פּוילן און עס הייבט זיך אָן דער ראַטן־פּאַרבאַנד.

מיין שאָפער, אַ פּוילישער אינטעליגענטער קריסט, וואָס פּאָרט מיט מיר אַזש פון וואַרשע — הייבט זיך אָן וואָקלען, צי זאָל ער אַרייפּאָרן אין וואַלד, צי נישט. עס פּאַלט שוין צו די נאַכט. ער איז נאָך קיינמאָל דאָ נישט געפּאָרן אַזוי שפּעט.

— ניין, נישטאָ מער קיין באַנדיטיזם אין פּוילן, מען האָט אים שוין אויסגעראָטן, אָבער דאָך, מען איז אין אורוואַלד, האָרט ביי דער גרענעץ, מען קאָן נאָך פּאַרפּאָרן אומגערן אויף דער צווייטער זייט, וועט שפּעטער זיין שווער צוריקצוקומען...

און ווי אויף צו באַשטעטיקן זיין שרעק, באַווייזן זיך פּלוצעם צוויי סאָוויעטישע זעלנער מיט רויטע עפּאָלעטן. זיי טראָגן לאָנגע שטעקנס אין האַנט, אַזעלכע וואָס דערגרייכן די טעלעפּאָן־סלופּעס.

אַ מינוט שרעקעניש; שוין־זשע זענען מיר, נישט ווילנדיק, אַריין אין סאָוויעטן־לאַנד? נאָר ניין! דאָס איז אַ גרופּע סאַלדאַטן פון סאָוויעטישן פּאַרבינדונגס־פּולק, — זיי קאָנטראָלירן די דראָטן אויף ביידע זייטן גרענעץ.

איצט פּאָרן מיר אַריין אין שטעטל האַינאָווקע. דאָס איז דער טויער צום ביעלאָוויעזשער וואַלד. יידישע האַלץ־סוחרים פון גאַנץ פּוילן פלעגן דעמאָלט ווינטער אין די אכסניות לעבן וואָקזאַל, וווּ מען האָט געלאָדן זייער געהילץ.

פּאָרן מיר דורך אַ גאַס, פּאַרבויט מיט הילצערנע הייזקעס אייניקע קילאָמעטער לאַנג.

טאַנצט מען אין אַן אַרבעטער־קלוב און מען זעט שאָטנס דורך די באַלויכטענע פענצטער. דאָן וויים איך גאָרנישט צי איך מעג עפּעס זען און נאָטירן; אַן עסקאַדרע „שיבאָווצעס" (עראָפּלאַנען אָן מאָטאָרן) מיט

סאוויעטישע צייכנס לאזט זיך אראפֿ אויף א נייַ־אויפגעבויטן לופט־פעלד. דאס איז שוין א בשותפותדיקע רוסיש־פוילישע אונטערנעמונג.

דערפאַרן מיר ביזן לעצטן פונקט פון דער גרענעץ, — צום שלאגבוים, וואס האט זיך דא נישט־לאנג אויפגעהויבן, כדי דורכצולאזן ניקיטאַ כרושטשאוון, וואס איז אריבער צופוס די גרענעץ און אריינגעפאלן גלייך אין די ארעמס פון גאמולקאן.

נישט ווייט איז דער יאגד־פלאץ פון אלעקסאנדער דעם דריטן. פריער ער, שפעטער זיין זון ניקאלאי, נאך שפעטער קייזער ווילהעלם, און נאך אים פילסודסקי. אבער אויך געריג און היטלער און נאך זיי כרושטשאוו און גאמולקא — אלע זענען זיי דא אויף יאגד געגאנגען, הירשן און ווילדע חזירים געשאסן, מיט די זוברעס, די פארמבולדיקע חיות, זיך באגעגנט, אבער שיסן טאר מען זיי נישט, ווייל עס איז ווייניק פון זיי אין דער וועלט געבליבן. אפילו היטלער האט געשאנעוועט די זוברעס, בעת די שחיטה אויף מענטשן פון אלע רעליגיעס איז דא אנגעגאנגען אומגעשטערט.

פינצטער איז ארום, — פינצטער דער וואלד און פינצטער אין די שטעטלעך, וווּ מיר פארן איצט אדורך.

נארעוו... געווען דא אמאל א געדיכטע, פרומע, פארביקע יידישע קהילה. א ישיבה, וואס האט געפלאמט מיט דביקות; איז אלץ אוועק אין פלאמען און געבליבן איז פרעמדקייט, פוסטקייט און — פינצטער אין די גאסן.

און אט איז נארעווקע — א דינאמיש שטעטל. געווען פול מיט פקחים יידן, וואס האבן מיסטנס געלעבט פון פרנסות ארום ביעלאוויזשער וואלד. אין מיין בוך „א וועלט, וואס איז פארביי" (בוענאס־איירעס, 1949) האב איך באשריבן מיינעם א זומער דארטן פינקטלעך מיט 50 יאר צוריק.

שטורעמען נאך איצט ווי דאן די וואסערן פון טייך נארעוו, אויף וועלכע עס זענען אוועקגעשוווּמען פון דאנען אין ווייטן אויסלאנד די געפלאכטענע שווערע דעמבעס און דעליקאט פאפיר־געהילץ. איז דא געשטאנען דאס גרויסע הויז מיט פארביק גלאז פון ר׳ יהודה אייזענשמיד, וווּ די יוגנט פון שטעטל האט זיך אין די אוונטן פארזאמלט און געוויילט זיך און דיסקוטירט.

ווי לעבעדיק שווימט ארויס דער פאצט מאטיע־חיים מיט די קודלעס, ווי ביי א פאפ, און דער יונגער משכיל, דעם שמשס זון דוד־איטשע ליניעוו־

סקי (איז ער נאָך אַלץ אַ שול־פאַרוואַלטער אין מאַנטיסעללאָ?), און דעם שניט־קרעמערס טאָכטער שרהלע זאַבלודאָווסקי...

אָט איז דער פלאַץ, ווו דער בית־מדרש איז געשטאַנען — איצט פאַר־ברענט. דאָרט האָט געלערנט דער גרויסער עילוי און מתמיד ר׳ ישראל הלוי ראָזענבערג זצ״ל, שפּעטער דער ראש פון רבנים־פאַרבאַנד פון אַמע־ריקע און קאַנאַדע...

פּלעגן מיר דאָן פּאָרן איבער די שטעטלעך אַרום אין אַלע ריכטונגען, באַזוכט די „מאַידאַנעס״ אויף די עקן פון ריזיקן ביעלאָוויעזשער וואַלד, ווו יידישע האַרעפּאַשניקעס האָבן געברענט די סאָסנע־וואַרצלען און פון דעם אַרויסבאַקומען דעם שמעקדיקן טערפּענטין־עקסטראַקט, וועלכן מען האָט פאַרקויפט אויף עקספּאָרט. הונדערטער אַזעלכע „מאַידאַנעס״ זענען צעוואַרפן געווען אין אַלע ווינקלען פון וואַלד — נעבן פרוזשאַנע, נעבן שערעשעווע, נעבן סעמיאַטיטש — ווייט־ווייט ביזן סאָמע עק פון דער געדיכטענישׂ.

פון אַלע „מאַידאַנעס״ איז אין גרויסער מאַידאַנעק געווארן, ווו עס זענען פאַרברענט געווארן די זאַפּטיקע וואַרצלען פון יענעם געשמאַקן, פרוכטבארן שורש. אַלץ איז אַוועק, אָבער די ווילדע חזירים זענען דאָך געבליבן...

ברויזט און טומלט נאָך אַלץ אויך איצט דער וואסערפאַל אין שטעטל נאַרעוו צווישן די ביידע בריקן, און באַגלייט מיט בייזקייט דעם גאַסט פון אַמעריקע, וואָס פרובירט אַרויסרופן די טויטע שאָטנס אין פרעמדן איצט נאַרעווקע.

און ווידער זענען מיר אויפן שאַסי — אויף אונדזער וועג צוריק קיין ביאַליסטאָק, דאָרטן, ווו עס שטייט די שענק ווו איך האָב צוגע־נומען די געשענדעטע „יריעה״ פון אַ ספר־תורה, פון וועלכער מען האָט געמאַכט אַ טאַשן־פאַרטפעל. דאָ האָבן זיך אויפגעהאַלטן די שוין דערמאַנטע בריאַנסקער פאַרטיזאַנער, — די נקמה־נעמער און מערסטנטיילס אומבא־קאַנטע העלדן.

דערמאָן איך זיך, וואָס עס דערציילט אַלטער טרוס, איצט אין שטאָק־האַלם, וועגן אַ ייד אַ העלד, וואָס איך האָב דווקא יאָ געקענט, ווייל ער איז געווען דער וויצע־פאָרזיצער פון דער בריאַנסקער קאָאָפּעראַטיוועד באַנק. אַ פאַרהאַרטעוועטער ייד, אַ שטעפּער, וועלכער האָט אין פאַלקס־

באַנק רעפּרעזענטירט די באַלמעלאָכעס. זיין נאָמען איז — אברהם וועריפּיכאָווסקי.

וועג מען האָט די בריאַנסקער יידן פאַרשפּאַרט אין געטאָ, האָט וועריפּיכאָווסקי אויף זיך געמוטעט די גרויסע מצווה פון זיין דער ראש פון דער „חברה קדישא". שפּעטער האָט ער זיך מיט נאָך זיבעציק יידן פאַרשפּאַרט אין אַ בונקער און צוגעגרייט אַ ווידערשטאַנד. אָבער מען האָט זיי געמסרט, נאָך איידער די אַרויסגעשיקטע שליחים האָבן איינגעשאַפט געווער.

מען איז זיי באַפאַלן פלוצלינג, געבונדן די הענט אויף הינטן און אויסגעשטעלט צום שיסן. דאָן האָט זיך דערהערט די שטימע פון וועריפּיכאָווסקי: „הער קאָמענדאַנט! מיר זענען געבונדן, מוזן מיר אַלע שטאַרבן, אָבער איין ביטע אַנטזאָגט מיר נישט: שיסט מיך דעם לעצטן, ווייל איך בין דאָ אין שטאָט דער מענטש, וועלכער דאַרף מיט כבוד באַגראָבן די טויטע, לויטן יידישן דין".

דער קאָמענדאַנט האָט אַרויסגעווויזן „גרויסמוטיקייט" און נאָכגעגעבן זיין פאַרלאַנג.

נאָך דעם, ווי מען האָט אַלעמען אויסגעשאָסן, האָט מען פונאַנדערגעבונדן די הענט פון וועריפּיכאָווסקין.

ער האָט אויסגעגליכן די געפאַלענע קערפּערס, זיי פאַנאַנדערגעטיילט — מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער. דערביי האָט ער געזאָגט תפילות. זייַנע אויגן זענען געווען טרוקן, קיין טרער האָט זיך נישט באַווייזן אין זיי.

נאָך דעם ווי ער האָט אַלעמען אויסגעלייגט אין דעם פריער אויסגעגראָבענעם גרוב, האָט ער זיך אויפגעשטעלט און געבעטן מען זאָל אים שיסן. מיט „שמע ישראל" איז ער אומגעפאַלן.

אַזוי איז געשטאָרבן דער בריאַנסקער שטעפּער ר' אברהם וועריפּיכאָווסקי.

די דאָזיקע גאַנצע געשיכטע איז פאַרשריבן געוואָרן לויטן עדות־זאָגן פון די פאָליאַקן, וואָס מען האָט צוזאַמענגעטריבן צו זען די עקזעקוציע.

פיל פון זיי האָבן זיך בעתן דערציילן געצלמט, פיל האָבן געווויינט. דער גלח האָט וועריפּיכאָווסקין טיטולירט „דער הייליקער".

לייענט זיך עס אין פראָטאָקאָל ווי אַ מעשה פון העלדישן פאַרצייטן, עס זינגט אַרויס פון די שורות אַ נאָך נישט אויסגעזונגען ליד.

און אויך דאָ אויפן ראָג ביים שאָסיי, אויפן ראַנד פון וואַלד, איז חדשים לאַנג געלעגן אויסגעצויגן אַ צווייטער העלד פון בריאַנסק — הערשעלע

רובין — און געשאַסן פון אַ באַהעלטעניש אויף דורכפאָרנדיקע דייטשן. ער פלעגט אָפט בייטן זיין פאַזיציע און מען האָט אים נישט געקאָנט כאַפן, ביז פאַליאַקן פון דערבייאיקן דאָרף פאַליעטיל האָבן אים אַרויסגעגעבן פאַר אַ קילאָ צוקער... איז הערשעלע געפאַלן שיסנדיק.

אָבער דאָס דאָרף פאַליעטיל שטייט גאַנץ. והא ראיה: אונדזער אויטאָ־מאָביל איז שטיין געבליבן פאַררייכטן אַ געפלאַצטע גומע גראָד ביים אויפ־שריפט מיטן נאָמען פון דאָרף.

אין דער טיפער פינצטערניש פון דער נאַכט פאַרנעמען מיר זיך צוריק אויפן וועג קיין ביאַליסטאָק.

באַזוך אין היינטיקן קאָצק

צופעליק, אויף אַ רייזע פון וואַרשע קיין לובלין, אין אַ שוועכן מאָסיוון אויטאָ, זענען מיר שטיין געבליבן אויף עפעס אַן אָפגעלעגענער גאַס פון אַ ישוב, וואָס האָט דאָ אויסגעזען ווי אַ דאָרף. האָבן מיר אַ פרעג געטאָן ביי אַ פויער, וואָס איז געשטאַנען ביי זיין הייזל: „וווּ געפינען מיר זיך?״.

„אין קאָצק!״ — איז געווען זיין ענטפער.

און אַזוי בין איך אַדאַנק אַ צופאַל אַריינגעפאָרן צום הונדערטסטן יאָרצייט פון גרויסן קאָצקער רביז ר׳ מענדעלע זצ״ל אויפן אָרט, וווּ עס דאַרפן רוען זיינע ביינער. אַזוי ווייניקסטנס, האָבן מיר געמיינט ביים אַריינפאָרן.

אַמאָל, גאָר אַמאָל, פלעגט אַ שניי־שטורעם פאַרטראָגן אַ פאַרבלאָנ־דזשעטן רייזנדן ערגעץ אין אַן אומבאַקאַנט אָרט. נו, און ניסים פלענן טרעפן, אָט אַזוי ווי זיי ווערן דערציילט אין פאָלקלאָר פון פעלקער.

אין היינטיקע ניכטערע צייטן טרעפן נישט קיין ניסים און זייער זעלטן באַווייזן זיך אויטענטישע שדים און לילית.

אָבער ווי אַזוי וועט איר דאָך באַצייכענען די מאָדנע געשעענישן, וואָס אַ ייד איז פאַרטראָגן געוואָרן קיין קאָצק גראָד צום הונדערטסטן יאָרצייט פון שוין כמעט לעגענדאַרן רבין־שווייגער און מיט דעם איבערגעריסן די מאוימדיקע איינזאַמקייט אין אַן אָרט מיט הייליקע זכרונות, מיט חסידישער מיסטיק, מיט תפילות און געזאַנגען, וואָס זענען דערשטיקט געוואָרן אין סאַמע ברען.

אי, דער ייד איז אַ מתנגד — איז אָבער אין אים מגולגל געוואָרן די התלהבות פון אַ חב"דניק. טאַקע אַ געבוירענער מתנגד ווי איך, אָבער אַ חסיד פון חסידות...

בין איך געווען עפּעס מאָדנע גליקלעך, וואָס דער בלינדער גורל האָט מיך פֿלוצלינג פאַרוואָרפן קיין קאָצק, אין דער שטאָט, וווּ איך בין געווען און זי באַשריבן מיט דרייסיק יאָר צוריק.

עפּעס אַן אומרויק געפיל אין מיר דערלויבט מיר נישט אָפּצולייגן דאָס איבערגעבן מיינע אינדרוקן פון צוויי גרויסע קברים, וואָס איך האָב אַמאָל איבערגעלאָזן אין קאָצק: דער אוהל פון קאָצקער רבין און דער מאָנומענט פון פולקאָווניק בערעק יאָסעלעוויטש.

פאָרט אונדזער אויטאָמאָביל אין דער ריכטונג פון מאַרק, אין צענטער פון קאָצק.

און דעם קאָצקער מאַרק געדענק איך דאָך גוט: פול מיט יידן דאָ געווען, מיט יידישע הייזער, יידישע קראָמען.

איצטער, ווי אומעטום, איז קיין זכר פון זיי נישטאָ.

וועג מיר זענען אַזוי אַ ביסל "אָפּהענטיק" שטיין געבליבן אינמיטן מאַרק, גייען אונדז פאַרבי אייניקע פּאָליאַקן. זיי דערנענטערן זיך צו אונדז. דער ערשטער — אַן אייראָפּעיש־געקליידטער, בלאָנדער יונגערמאַן — גייט צו צום אויטאָמאָביל, זאָגט "דזשען דאָברי" (גוט מאָרגן) און שטעלט זיך פאָר אַלס דער פאָרזיצער פון ראַיאָן־ראַט, אַ מין בירגערמייסטער, קער־טשעווסקי (אויב איך האָב ריכטיק דערהערט זיין נאָמען).

דערקלער איך, אַז איך בין אַ זשורנאַליסט פון אַמעריקע. וועלן זיי אַלע זייער אויפמערקזאָם און העפלעך. פרעג איך קערטשעווסקין, ווי אַזוי קאָן מען פון דאָנען דערפאָרן צום יידישן בית־עולם. וועלט ער זייער ערנסט און זאָגט, אַז, ליידער, ליידער, איז שוין וויניק וואָס פאָראַן צו זען אויפן בית־הקברות. אָבער אויב איך וויל, וועט ער מיך דאָרטן אַליין באַגלייטן. דאָנק איך אים. מיר זעצן זיך אַריין אין דער מאַשין, דער בירגערמייסטער און זיינס אַ געהילף.

מיר זענען ווידער אויף אַ זאָמדיקן וועג, פאָרן אָפּ אייניקע קילאָמעטער און בלייבן שטיין נעבן אַ צעאַקערט פעלד.

„אָט דאָ איז געווען דער יידישער בית־עולם"... — זאָגט קערטשעווסקי.

גיב איך אַ ווארף אַן אויג אויפן בערגל, ווו אין צענטער איז געשטאַנען דער „אוהל" פון ר' מענדעלע זצ"ל און זע נאָר צעאַקערטע בייטן. רייסט

זיך ביי מיר שטיל אַרויס, אַזוי אינסטינקטיוו, אַזוי ווי אַ רעאַקציע אויף אַ שאַרפן ווייטיק: „אוי, געוואַלד!...״ דערהערן דאָס מסתמא מיינע באַגליי־טער, פאַרשטייען דאָס אויך און בלייבן שטום.

שפּעטער פרעג איך מיט צער:

„אָבער ווי אַזוי האָט איר דאָס געקאָנט דערלאָזן, אַז אַזאַ אָרט, וואָס איז הייליק פאַר טויזנטער מענטשן אין דער גאַנצער וועלט, זאָל פאַרניכטעט ווערן, אויסגעריסן ווערן מיטן ווארצל״?

ענטפערט דער בירגערמייסטער אַ ביסל פאַרשעמט: שווערע יאָרן דורכגעלעבט. געדאַרפט אויך אַנטוויקלען די לאַנדווירטשאַפט. קיינער האָט זיך נישט געזאָרגט וועגן טויטע, האָט מען אַלע פעלדער אַרום דער שטאָט פאַראַקערט.

„איך האָב אגב גארנישט געווּסט, אַז אונדזער קאָצק איז אַזוי פּאָפולער אין דער וועלט — האָט דער בירגערמייסטער געזאָגט — עפּעס האָב איך געהערט וועגן אַ גרויסן רבין, וועגן חסידים, וואָס טאָנצן און זינגען בעתן דאַוונען, ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד, אָבער איך געדענק קוים אַ לעבע־דיקן ייד. דוכט זיך, אַז איר זענט דער ערשטער ייד, וואָס איך זע אין משך פון די אַלע יאָרן נאָכן קריג.

„וואָס איך דערמאָן זיך איז — דערציילט ער ווייטער — ווי אַזוי מ׳האָט פאַרניכטעט די לעצטע הונדערט און פופציק קאָצקער יידן. מען האָט זיי צונויפגעזאַמלט אין בית־מדרש און געהייסן זיי זאָלן זיך צוגרייטן צום טויט. די נאַצי־בעסטיעס האָבן צונויפגעזאַמלט די פּוילישע איינוווינער אויפן מאַרק.

„די יידן האָבן געווּסט, אַז מען גייט שטאַרבן, האָבן זיי געדאַווענט. די געשרייען פון די תפילות האָבן געקאָנט די הימלען שפּאַלטן. דערנאָך האָט מען אַלע דערשאָסן און געהייסן די פּוילישע איינוווינער זיי באַגראָבן אין מיטן מאַרק.

„פאַראַיאָרן איז געקומען אַ באַפעל פון וואַרשע, איבערצופירן די טויטע אויפן בית־עולם, אָבער אויף דעם פּעלד איז שוין געוואָקסן תבואה, האָבן מיר זייערע ביינער באַגראָבן אָט־דאָ ביי דער זייט״... — האָט דער בירי־גערמייסטער פאַרענדיקט.

אונטערן בערגל, ביים סאָמע וועג, שטייט אַן איינזאָמע מצבה, און אויף איר געפינט זיך פאָלגנדיקע דאָפּלטע אויפשריפט:

משה בן ישראל...

רייזל בת יהודה. תרע"ח, תרע"ט".

מיינע קאַצקער לייענער וועלן מן־הסתם וויסן ווער זיי זענען געווען, ווייל קיין פאַמיליע־נאַמען האָב איך נישט געקאָנט איבערלייענען. מסתמא האָט מען דעם שטיין — דעם לעצטן שטיין — אַראָפגעטראָגן פון בית־עולם, אָט־דאָ אונטן „על אם הדרך" צווישן קאַצק און ראַדזין.

אונטער דעם דאָזיקן שטיין האָט מען אויסגעגראָבן אַ גרויסן גרוב און דאָרטן באַהאַלטן דאָס, וואָס ס'איז געבליבן פון די 150 לעצטע יידן.

קיין אויפשריפט וועגן דעם איז נישטאָ. אָבער דער בירגערמייסטער באַשטעטיקט, אַז אַזוי איז עס געווען.

נו, אדרבא, פֿרובירט אָנגפילן מיט אייער פאַנטאַזיע דעם בלויז, וואָס האָט זיך אין מיר געעפנט וועג איך בין געשטאַנען ביים קאַצקער צעאַקערטן בית־עולם.

צומאַכנדיק אויף אַ מינוט די אויגן, האָב איך זיך דערזען דאָ אויף דעם זעלבן אָרט מיט דרייסיק יאָר צוריק, אין דער באַגלייטונג פון אַ מאַדנער גרופּע מענטשן: דער דעמאַלטיקער ראש־הקהל פון קאַצק, דער דעמאַל־טיקער בירגערמייסטער, דער גראַף זשולטאָווסקי, דער בוכהאַלטער פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק (זייערע נעמען געדענק איך איצט נישט, אָבער יידן פון קאַצק געדענקען אַוודאי יאָ). איך האָב דעמאָלט געמאַכט אַ פּאָטאָ־גראַפיע און גליקלעכערווייזע האָב איך זי אין מיינע דאָקומענטן.

געגאַנגען זענען מיר צו די צוויי וויכטיקע קברים נעבן קאַצק: צו ר' מענדעלעס אוהל און צום שטיין פון בערעק יאָסעלעוויטש. טאַקע נעבן דעם שטיין זענען מיר פאָטאָגראַפירט.

אַריין בין איך אין אוהל אַליין. איבערגעקליבן די פאַרגעלטע קוויט־לעך, וואָס זענען דאָרט געווען אַרייַנגעשטעקט אין די וועגט און זיך געוואַלגערט אויפן טיש און אויף דער ערד.

קוויטלעך אין יידיש, העברעיש און אַפילו פויליש. אָט אַזוי האָבן זיי אויסגעזען אויך אין די וועגט פון „כותל מערבי", וועו מען האָט נאָך דאָרט צוגעלאָזט יידן. וועדטער און בקשות פול מיט פיין, ווייטיק, הכנעה, האָפֿע־נונג — דוכט זיך, אַ מבול פון טרערן און בטחון.

ביים לעבן האָט ר' מענדעלע קיין קוויטלעך נישט אָנגענומען, אָבער נאָכן טויט איז שוין נישט געווען דער שטרענגער גבאי, ר' הערש טאַמאַ־שאָווער, וואָס האָט צענדליקער יאָרן געהיט דעם רבין אין זיין פאַרמאַכטן חדר. זענען געקומען פון אַלע עקן פוילן די אַלע מיט פאַרביטערטע הערצער

און מיט טרערן דורכגעווייקט די געלע קוויטלעך, וואס איך האָב דאָן געהאַלטן אין מיין האַנט.

דער רבי האָט דאָך נישט געהאַלטן פון דער גאַנצער וועלט אַרום אים. ער האָט געזוכט און געפאָרשט די „נקודה העיקריות, הפנימיות" — דעם אינערלעכן פּינטל, דעם עיקר פון דער נשמה, דעם אמת אין מענטש.

ער פלעגט אויך זאָגן, ווי דער מדרש זאָגט: „השליך אמת ארצה" — דער אמת וואַלגערט זיך דאָך אויף דער ערד, אָבער קיינער וויל זיך נישט נעמען די טרחה זיך אינבייגן און אים אויפהייבן.

און דווקא דאָ, ביים פאַרשוווּנדענעם קבר פון ר' מענדעלע, דאָ אויפן פּעלד, וואָס איז אַזוי גרינטלעך צעאַקערט, אַז עס איז גאָר אַ ספק אויב זיינע בייגער זענען אפילו געבליבן, איז פאַסיק זיך צו דערמאָנען, וואָס דער קאָצקער רבי זצ"ל האָט געטראַכט וועגן לוויות און אַלץ, וואָס איז דערמיט פאַרבונדן: ווען זיין גרויסער רבי ר' בינם פון פשיסכע איז נפטר געוואָרן, איז ר' מענדעלע פאַרשווּנדן געוואָרן פון דער לוויה. מען האָט אים געזוכט און נישט געפונען אוז ענדלעך געבראַכט דעם פשיסכער צו קבורה אין זיין אָפּוועזנהייט.

ווען מען האָט שפּעטער געפרעגט ר' מענדעלען, פאַרוואָס ער האָט אַזוי געטאָן, האָט ער געענטפערט, אַז ער האַלט נישט בכלל פון דעם גאַנצן טומל מיט לוויות, מיט מצבות און אַלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט צערעמאָניעס אַרום טויטע. „דעם לעבעדיקן גייסט דאַרף מען דערהאַלטן, זיך פאַרטיפן אין די הויכקייטן, ווו די נשמה איז אַוועק, איך האַלט נישט פון טויטע"...

דאָס איז געווען אייגער פון זיינע פאַראַדאָקסן, וואָס האָבן דערשטוינט זיינע חסידים, יאָרן־לאַנג זיי איבערראַשט און געמאַטערט ביזן „בונט" פון ר' מרדכי יוסף פון איזביצע, וואָס איז אַוועק מיטן רוב פון די קאָצקער און געעפנט די נייע שיטה אין חסידות.

אויך די געשיכטע האָט זיך אירע טראַגישע פאַראַדאָקסן: אָט איז געווען אַ גרויסער רבי, אינגעקריצט אין טויזנטער הערצער אין משך פון דורות.

זיין קבר — צעאַקערט, זיינע בייגער — צעשפּרייט. און ער אַליין האָט גאָרנישט געהאַלטן פון „גאַנצן טומל מיט לוויות".

נישט שוין־זשע האָט די השגחה אירע אייביקע חשבונות און מיר פאַרשטייען זיי נישט...

דער קאַצקער רבי זצ"ל פלעגט זאָגן: „דער עיקר איז, אַז עמעצן זאָל דער ענין אַרן"...

מיך, — דעם צופעליקן ייִד אויפן קאַצקער „הייליקן אָרט", נאָך אַן איבערריס פון לאַנגע יאָרן — האָט דאָס אַלץ זייער און זייער געאָרט.

*

אַראָפגייענדיק פון בערגל, ווו דער אַלטער בית עולם פון קאַצק ליגט אַ צעאַקערטער און עס איז אַפילו קיין סימן נישט געבליבן פון אוהל פון רבי ר' מענדעלע, ווועמענס ביינער דער מאַדערנער טראַקטאָר, ווָאס האָט געשענדעט דאָס „הייליקע פעלד", האָט צעמאָלן אויף אַ באָדן־באַפרוכ־פּערער — האָב איך געפילט ווי אַ שוועכע משא דריקט מיין האַרץ:

אַ שיינע „הילולא" פונקט צום הונדערטסטן יאָרצייט פון רבינס פטירה איז דאָ דורך בייזע גייסטער געפּראָווען געווָארן! נאָך גוט, ווָאס איין ייִד, איין־און־איינציקער ייִד, האָט דאָ צופעליק פאַרבלאַנדזשעט און אַ שטילן קרעכץ געטאָן איבערן דאָזיקן אָקט פון ווַאנדאַליזם.

כאָטש ווען מען דערמאָנט זיך דעם אופן, ווי אזוי דער רבי, דער „גרויסער אָפּגעזונדערטער שווייגער", האָט רעאַגירט אויף אַלע אויסער־לעכע דערשיינונגען פון לעבן — פאַראַדנע לוויות און שיינע מצבות אַריין־גערעכנט — ווייס איך גאָרנישט, צי ער אַליין וואָלט אַ זיפק געטאָן, ווען מען זאָגט אים ביים לעבן, אַז אַזוי וועט אויסזען דאָס אָרט פון זיין קבורה. האָט ער דאָך אַמאָל אַ זאָג געטאָן צו זיין געטרייען תלמיד און שפּעטערדיקן שוואָגער ר' איטשע מאירלען: „די גאַנצע וועלט איז נישט ווערט דיין זיפּצן"...

פלעגט ער דאָך זאָגן: „דער אמת איז באַגראָבן אין דער ערד, אָבער ער איז נישט געשטאָרבן, שטרעבט צו קומען צוריק; מער נישט, דער מענטש דערלאָזט דאָס נישט".

עס שטייט נאָך אין קאַצק די געמויערטע שטוב, ווו הונדערטער שאָרפע חסידים פלעגן פּראָווען מלווה־מלכהלעך, סעודהלעך, טענץ ביז פאַרטאָג. דער רבי אָבער איז יאָרנלאַנג געווען פאַרשפּאָרט אין זיין חדרל, אין דער הילצערנער הייזקע דערנעבן, און גאָרנישט געוואָלט וויסן ווען די חסידים, וואָס שטראָמען צו אים פון אַלע זייטן, ווען „קוויטלעך", „פּדיונים", ווען גאַנצן „צערעמאָניאַל" פון אַ פּאָפולערן רבין.

און אַז איין מאָל איז דער טומל צו אים דערגאַנגען, איז ער אַרויס פון זיין לאַנגיאָריקער אָפּגעזונדערטקייט, אַריין צווישן די הוליענדיקע חסידים און זיי ברוטאַל צעיאָגט, צעיאָגט די שמחה און אַליין אין אייניקע טעג אַרום געשטאַרבן אין גרויס עצבות פאַר דער וועלט.

*

אויף דער אַנדערער זייט פון דער שטאָט קאָצק איז פאַראַן דאָס צווייטע בערגל מיט אַ מצבה פון אַ מערקווירדיקן ייד, און צו איר דערנענטערן מיר זיך איצט.

דאָס זאָמד איז טיף און מיר רינגלען אַרום די גאַנצע שטאָט — אַ מהלך פון אייניקע מייל.

אָט איז דער בארג, און אָט איז דער שטיין. און אָט זענען מיר אין די „פּוילישע וועלדער", וווּ פולקאָוויניק בערעק יאָסעלעוויטש איז געפאַלן אין דער שפּיץ פון זיין אָפּטיילונג פון די „יידישע אולאַנער", אַרומגערינגלט פון אַ צענפאַכיק שטאַרקערן שונא.

און מערקווירדיק איז, וואָס אין לעבן פון קאָצקער רבין ר׳ מענדעלע און פון ראָמאַנטישן קעמפער פאַר דער פּוילישער פרייהייט, דעם „אָפּיקורס" בערעק יאָסעלעוויטש, איז פאַראַן אַ געמיינזאַם קאַפּיטל געשיכטע, כאָטש זיי האָבן ביידע נישט געלעבט אין דער זעלבער צייט: פולקאָוויניק יאָסע־לעוויטש איז געפאַלן נעבן קאָצק מיט 150 יאָר צוריק און דער רבי איז דאָרט נפטר געוואָרן מיט הונדערט יאָר צוריק.

אָבער וען די פּאָליאַקן האָבן אין די דרייסיקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט (אין יאָר 1831) רעוואָלטירט קעגן דער רוסישער הערשאַפט, האָט דער רבי פון קאָצק מיט זיין גרויסן אויטאָריטעט צווישן יידן דעם דאָזיקן אויפשטאַנד געשטיצט (דאָס איז נאָך געווען איידער ער האָט זיך אָפּגעשלאָסן אין זיין באַזונדערן חדר). און אַז דער אויפשטאַנד איז דורכ־געפאַלן, איז דער רבי מיט זיין געטרייען חבר ר׳ איטשע מאירל אַנטלאָפן קיין לעמבערג און דאָרט געזעסן אין תפיסה עד יעבור זעם.

אָבער יידן, פיל פון זיי מיט בערד און פּיאות, האָבן געגרינדעט אַ רעגימענט פון „נאַציאָנאַלער גוואַרדיע" און געקעמפט פאַר פוילנס באַפרייונג אונטער דער אָנפירונג פון בערעק יאָסעלעוויטשעס זון, אַזוי ווי זיי האָבן דאָס געטאָן מיט אַ דור פריער אונטער דער פירונג פון זיין פאָטער. וועגן

די יידישע קעמפער אין דער צייט פון קאָצקער רבין שרייבט דער פּוילישער קאָמאַנדיר, גענעראַל אָסטראָווסקי:

„די יידן האָבן אומעטום געקעמפט ווי אמתע העלדן. כאָטש ס׳האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז זיי זענען איבערגעשראָקענע מענטשן. אָבער זיי זענען קיינמאָל נישט אָפּגעשטאַנען, קעמפנדיק אויף די פּאָזיציעס צוזאַמען מיטן פּוילישן מיליטער".

מיט 25 יאָר פריער האָט גראָף פּאָטאָצקי, דער דעמאָלטיקער פּרעזידענט־מיניסטער פון פּוילן, מיט די־אַ ווערטער געענדיקט זיין אָפּיציעלע רעדע, אין וועלכער ער האָט באַווייזט בערעקס טויט:

„דאָס פּאָטערלאַנד וועט געדענקען דיינע וווּנדן, דיינע נצחונות, וועט אייביק געדענקען, אַז דו האָסט דער ערשטער ביי אונדז געגעבן אַ ביישפּיל פון אומגעהויערער מוטיקייט פון דיין פּאָלק און מיט דעם אויפגעלעבט דעם זכרון פון די אַלע יידישע גבורים, וועלכע זענען געפּאַלן אין קאַמף פאַר די וועלט פון ציון"...

אַזוי האָט געערדט און צוגעזאָגט גראָף פּאָטאָצקי מיט קרוב 150 יאָר צוריק, וועז בערעק איז געפּאַלן. צי האָט ווירקלעך זיין פּאָטערלאַנד דעם צוזאָג געהאַלטן? די תשובה ווייסן מיר אַלע.

און אָט איז דער מאָנומענט פון בערעק יאָסעלעוויטש: אַ גרויסער רויער שטיין, אויף וועלכן עס זענען אויסגעהאַקט די ווערטער:

„בערעק יאָסעלעוויטש, געבוירן — 1760; געפּאַלן — 1809. דאָ באַהאַלטן".

אַמאָל איז די גאַנצע ערד אַרום דעם שטיין געווען באַוואָקסן מיט דיקן גראָז. איצט אָבער זע איך און איך שטוין: אַרום יענער מצבה איז די ערד מער נישט באַוואָקסן און אַ גרויסע מאַרמאָר־פּליטע זעט זיך אַרויס פון דער ערד. און אויף איר לייען איך:

„דאָ ליגט דער פּולקאָווניק בערעק יאָסעלעוויטש, וואָס איז געפּאַלן אין קאַמף פאַר פּוילן דעם 5־טן מאַי, 1809".

„נישט דורך שאַכער־מאַכער האָסטו פאַרדינט דיין רום (ניע שאַכער־קאָן, ניע מאַכערקאָן זדאָבילעש סאָביע סלאָווען), נאָר דורך פאַרגיסן דיין בלוט פאַרן פאָטערלאַנד".

אַלזאָ, איצט איז מיר שוין קלאָר: דער שטיין, וואָס שטייט נאָך אַלץ דאָ, און וועלכן איך האָב געזען אויך מיט דרייסיק יאָר צוריק, איז פון אַ שפּעטערדיקער דאַטע.

עס האָט אים געשטעלט דער גראַף זשולטאָווסקי, דער אייגנטימער פון דער געגנט פון קאָצק, אַ ליבעראַלער קריסט, וועלכער האָט זיך געשעמט מיט דער אויפשריפט אויפן אָריגינעלן מאָנומענט, וואָס מען האָט געשטעלט, וועו בערעק איז געפאַלן — אייגנטלעך, אַ יאָר נאָך דעם, ווי גראַף פאָטאָצקי האָט געהאַלטן די פריער ציטירטע רעדע מיט לויב־געזאַנגען פאַר בערעקן און זיינע חיילות.

עפּעס האָט אַ גיפטיקע „פּוילישע יוכע״ נישט געקאָנט זיך איינהאַלטן און אפילו אויף דער מצבה פון אַ יידישן העלד אויסגעדריקט זיין פאַראַכ־טונג צום „שאַכער־מאַכער״־פּאָלק, צווישן וועלכן, לויט זיין מיינונג, בערעק איז געווען אַן אויסנאַם.

אָבער דער גראַף זשולטאָווסקי, מיט הונדערט יאָר שפּעטער, האָט די דאָזיקע באַליידיקנדיקע אויפשריפט צוגעדעקט מיט ערד, פאַרזייט מיט גראָז, און אָנשטאָט דעם אויפגעשטעלט דעם שטיין מיט דער איינפאַכער אויפשריפט.

פאַרוואָס איצט, דווקא ביים קאָמוניסטישן רעזשים אין פּוילן, איז דער פריערדיקער מאַרמאָרנער שטיין אויפגעדעקט געוואָרן — ווייס איך נישט.

נאָך מער, דער איצטיקער בירגערמייסטער פון קאָצק, וואָס באַגלייט מיך אויפן דאָזיקן באַזוך, שעמט זיך שוין צום צווייטן מאָל: פריער, ווען מיר זענען געקומען צום צעאַקערטן און פאַרזייטן אַמאָליקן יידישן בית־הקברות, און איצט, ווען עס איז ווידער ארויס פון דער ערד דער שטיין וועגן בערעקן מיט דער אמתער אויפשריפט.

ווי האָט געזאָגט דער קאָצקער רבי זצ״ל: „אמת מארץ תצמח, — כדי דער אמת זאָל וואַקסן, מוז מען פריער דעם שקר באַגראָבן״.

האָט מען דעם שטיין מיטן שקרדיקן „שאַכער־מאַכער״־אויפשריפט באַגראָבן, אָבער מיט הונדערט יאָר שפּעטער האָט דער אמת, וואָס פּוילן האָט געטראַכט דאָן וועגן איר העלד בערעק יאָסעלעוויטש, דאָך אַרויסגע־שפּראָצט פון דער ערד.

און ווידעראַמאָל האָט דער גורל געוואָלט, אַז אַ יידישער שרייבער פון אַמעריקע זאָל צופעליק פאַרבלאָנדזשען אין די דאָזיקע וועלדער פון אַמא־ליקן בשותפותדיקן פּויליש־יידישן רום און פאַרצייכענען נאָך אַן עפּיזאָד אין דער געשיכטע פון קאָצק.

עס איז אינטערעסאַנט אויך צו דערמאָנען נאָך אַ פאַקט, וואָס האָט אַ שייכות צו יענעם פּעריאָד:

אין יאר 1927 האָב איך אין וואַרשע באַזוכט די וווינונג פון מיין גוטן פרייַנד (ער איז קורץ נאָך דעם געשטאָרבן), ד״ר נח דאָווידזאָן, אַ באַרימטער פירער פון פּוילישן יידנטום, דער זון פון פּאַטריאַרכאַלן דאָזאָר (פּרנס) ר׳ לייבוש דאָווידזאָן.

ד״ר דאָווידזאָן האָט פּאַרמאָגט אַ רייכע קאָלעקציע פון יידיש־פּוילישע אַנטיקן. ער האָט זי מיר געוויזן און איך בין געווען אַנטציקט.

נאָך דעם זאָגט ער צו מיר: „איצט וועל איך אייך וויזן נאָך עפּעס, אָבער איר מוזט מיר געבן אייער וואָרט, אַז וועט איר וועט דאָס דערמאָנען אין אַן אַרטיקל, זאָלט איר בשום אופן נישט אָנרופן מיין נאָמען אַלס באַזיצער פון דאָזיקן „קעגנשטאַנד״. איך האָב צוגעזאָגט.

ד״ר נ. דאָווידסאָן האָט דאָן אַרויסגענומען פון אַן אייזערנער שאַנק אַ זיידענע פּאָן פון רויטן שטאָף מיט אַ ווייסער ראַם — די נאַציאָנאַלע פאָרבן פון פּוילן.

אויף דער פּאָן איז געווען אויסגעשטיקט אַ ווייסער אָדלער און איבער אים אין העברעיש: „שמע ישראל ד׳ אלוהינו ד׳ אחד״.

„דאָס איז די פּאָן פון דעם יידישן רעגימענט אין דער פּוילישער נאַציאָנאַלער גווארדיע, זיין קאַמפּס־פּאָן. אַז מען וועט זיך דערווייסן, אַז זי איז אין מיין באַזיץ, וועט די פּוילישע רעגירונג עס ביי מיר צונעמען״.

איך האָב דאָן אין „היינט״ געשריבן אַן אַרטיקל איבערן יידישן לעגיאָן, דערמאָנט, אַז ערגעץ וווּ דאָרף זיך געפינען די פּאָן, אָבער, פּאַרשטייט זיך, נישט דערמאָנט ד״ר נ. דאָווידזאָנס נאָמען. איצט קאָן מען שוין. נישטאָ ד״ר נ. דאָווידזאָן און נישטאָ אויך די פּאָן.

באַזוך אין חסידישן ראַדזין

פון קאָצק פּאָר איך קיין ראַדזין, אַ מהלך פון אַרום צוואַנציק קילאָמעטער.

דעם וועג פון ראַדזין קיין קאָצק האָב איך דורכגעמאַכט מיט אַרום דרייסיק יאָר צוריק אין אַ פויערישׂ פורל, אָבער עס האָט מיך אַרויסגאָגלייט דעמאָלט אַ יונגער נייגנציאָריקער סטודענט, משה קליינבוים, דער זון פון פּאַרזיצער פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק שמעון קליינבוים, וועלכער

צוזאַמען מיט יעקב קאַנטאָר זענען דאָס געווען די אָנפירער פון די משכילים אין דעם מערקווירדיקן חסידישן שטעטל ראַדזין.

איך רוף דאָס דאָזיקע שטעטל „מערקווירדיק״, כאָטש אַזוי האָב איך אויך געקאָנט באַצייכענען פיל אַנדערע פונקטן אויף מיין איצטיקן וועג. למשל: מעזריטש, לובלין, ביאַלע, לוקאָוו, שעדלעץ... פון זייערע אויס־געלייזיקטע פון יידן גאַסן, צעאַקערטע בתי־קברות, פאַרוויכערטע וועגט פון שולן, זינגט אַרויס די טויזנט־יאָריקע געשיכטע פון יידן אין פוילן. אוך אין יעדן פון זיי דערמאָנען מיר זיך אַלע די אָנגעוואָרעמטע נעסטן, פון וועלכע עס זענען אַרויסגעפלויגן אין דער גרויסער וועלט די יונגע שוואַלבן, וואָס האָבן שפּעטער זייערע שטעטלעך באַרימט געמאַכט — יעדער אויף זיין אופן.

דאָס וואָרט „שוואַלבן״ האָט מיר גראָד צוגעשפּילט: פון הויז פון ראַדזינער פאָטאָגראַף איז דאָך טאַקע אַרויסגעפלויגן דער שפּעטער באַרימטער יידיש־פּוילישער זשורנאַליסט נתן שוואַלבע (געשטאָרבן אַ פּאַרשיקטער אין ראַטן־פּאַראַדע). אוך אַרום פריינדלעכן טיש פון משכיל שמעון קליינבוים האָב איך דאָך נאָך געטראָפן זיינע צוויי יונגע זין — כמעט יינגלעך דאָן — פון וועלכע דער עלטערער, משה, האָט זיך פאַר־וואַנדלט אין היינטיקן קאָמוניסטישן כנסת־דעפוטאַט משה סנה, אוך דער צווייטער, יצחק, איז דער פריערדיקער „דזשאָינט״־דירעקטאָר אין מאַראָקאָ אוך היינט אין בראַזיל.

אוך אַז מיין אויטאָמאָביל שטעלט זיך איצט אָפּ נעבן דער שטוב מיט די באַלויכטענע פענצטער, וווּ די קליינבוימס האָבן דאָן געווויינט, ווייס איך דאָך שוין געניו, אַז פון די פיר טויזנט נפשות, וועלכע איך האָב איבערגעלאָזן מיט דרייסיק יאָר צוריק, איז שוין איצט קיינער נישט געבליבן. באַלד נאָכן חורבן זענען געקומען קיין ראַדזין אַ פּאָר צענדליק איינזאָמע יידן — זוכן, נישטערן. געפונען האָבן זיי אַ פלאָמענדיקע שנאה פון די „שכנים״, וואָס האָבן פאַרנומען זייערע דירות, זייער מעבל, זייערע קראָמען. אויך זיבן נייע קרבנות זענען געפאַלן, כדי אָפּצושרעקן די דאָזיקע, וועמען עס וואָלט אפשר איינגעפאַלן זיך אויפסנייי איינצוואַרדענען אין דער „אַלטער היים״. זענען אַלע אַנטלאָפן און איר געפינט איצט די געראָטעוועטע ראַדזינער אין ישראל, אויך אין אַמעריקע און אין קאַנאַדע.

כאָר איך איבער די גאַסן פון ראַדזין און עס לעבט אויף פּאָר מיר דאָס מערקווירדיקע קאַפּיטל פון איר קעמפּנדיקן חסידות, וואָס איז אין דער

וועלט באַקאַנט צוליב די בלויע (תכלת) ציצית מיט וועלכע דער רבי, ר׳ גרשון־העניך זצ״ל, האָט מיט אַ יאָר נייַנציק צוריק פּראָקלאַמירט אַ „רעוואָלוציע״ אין „טלית״ און „אַרבע כנפות״. אָט ציט זיך נאָך איצט דער אַמאָליקער גאָרטן פון רבין אַוש ביזן טיינכל, און דאָרט, אפשר טאַקע אין יענער הילצערנער „הייזקע״, וואָס איז שטיין געבליבן, איז געווען די לאַבאָראַטאָריע פון דער „ציצית־איבערקערעניש״.

דער רבי ר׳ גרשון־העניך האָט אויסגעפונען אין דער גמרא (מנחות מ״ד ע״א), אַז מיט צווי טויזנט יאָר צוריק האָט מען באַנוצט דאָס „בלויע בלוט״ פון אַ זעלטן חיהלע, דעם „חלזון״, כדי אָפּצופּאַרבן איין „ציצה״ פון יעדע 8 אויף תכלת־פּאַרב. און דער חלזון באַווייזט זיך אין מיטל־לענדישן ים איין מאָל אין זיבעציק יאָר. אָבער דער רבי האָט זיך פּאָר דעם נישט אָפּגעשטעלט. ער האָט געוואָלט ווידעראַמאָל צוגעבן די „ציצית״ יענע הייליקייט, וועלכע זיי האָבן געהאַט פּאַר דעם חורבן בית־המקדש.

דאָרף מען דעריבער געפינען דעם „חלזון״. פּוילט זיך נישט דער רבי און צוזאַמען מיט זיין גבאי ר׳ ישראל קאָצקער מאַכט ער דורך די פּשוט אומווּאַרשיינלעכע דעמאָלט רייזע קיין איטאַליע, און פון דאָרטן ברענגט מען אַ זאַק אַ גאַנצן מיט באַשעפּענישן, וואָס פּאַרמאָגן צענדליקער קליינע סיסעלעך און אַ זעקעלע ביים האַלדז מיט דעם מאָגישן „תכלת־בלוט״.

און אין דאָזיקן הייזל, אין זיין גאָרטן, וועלט דאָן איינגעאָרדנט אַן „אָפּטייק״ מיט סלאָיען, פלעשלעך כעמישע שטאָפן. בקיצור, מען האָט אַרויסבאַקומען דעם סוד, ווי צו פּאַרוואַנדלען דעם „זאָפט״ אין פּאַרב, און די ראַזינער חסידים האָבן אין משך פון די דריי דורות, וואָס די דינאַס־טיע פון ראַזין האָט געהערשט, באַשיינט זייערע „ציצית״ מיטן בלויען „חלזון״־בלוט.

דאָ איז נישט דאָס אָרט צו דערציילן, וואָס פּאַר אַ מחלוקת איז דער חסידישער וועלט עס האָט זיך צוליב דעם אויפגעהויבן. אָבער ראַזין איז שוין אַריין אין דער געשיכטע, אויב נישט אַלס די שטאָט פון „כולו תכלת״, איז כאָטש מיט דעם בלויען פּאָדעם אין די ציצית.

עס איז אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז די ראַזינער חסידים אין ישראל האָבן דעם „חלזון״ געפונען אין די וואַסערן נעבן חיפה, אָבער דאָס בלויע בלוט־זעקל ביים האַלדז איז געווען פאַרהאַרטעוועט ווי אַ שטיין. אפילו די כעמיקער פון ווייצמאַן־אינסטיטוט האָבן דעם שטיין נישט געקאָנט פּאַרוואַנדלען אין אַ פּליסיקייט — דאָס וואָס דער רבי ר׳ גרשון־

הענעך האָט באַווּיזן מיט אַזוי פיל יאָרן צוריק מיט זיינע פּרימיטיווע מיטלען און קענטענישן. איז געקומען פון רוסלאַנד אַ פאַרבער, אייגער שפּייזאייזען, געאַרבעט טעג און נעכט, און פון שטיין האָט זיך אַ בלויע פּליסיקייט צעגאָסן. אַ צווייטער נס מיט אַ שטיין! אַ גרויסע סעודה אונטער דער אָנפּירערשאַפט פון אונדזער גוטן פריינד ר׳ זלמן שרגאי — אַליין אַ ראַדזינער חסיד — איז צוליב דעם פאַרגעקומען אין ירושלים מיט אייניקע יאָר צוריק (זע „ספר ראַדזין״, תל־אביב, רעדאַגירט פון יצחק זיגעלמאַן).

*

ביים אַריינפאָר אין ראַדזין שטייען די חורבות פון דער אַלטער שול, ווו איך געדענק נאָך דעם אַרטיסטיש־געשניצטן ארון־קדוש.

די משכילים פון מתנגדישן בית־מדרש, וואָס איז געווען ווי אַ מין קלוב פאַר ציוניסטיש־געשטימטע יונגעלייט — אָבער נאָך אַלץ מיט חסידישע היטעלעך — האָבן מיך געוואָרנט: „ווען איר וועט דורכפאָרן דורך דער שול אינמיטן נאַכט און איר וועט דערהערן, ווי מען דאַוונט, לאָזט זיך נישט אַרייניצייען אַלס כלומרשט אַ צענטער צום מנין: עס דאַוונען דאָרטן די „מתים״, וואָס האָבן קיין „תיקון״ נישט אויף יענער וועלט. מען וועט אייך נאָך אויפרופן און געבן אַן „עליה״, אָבער דאָן שטאַרבט איר אין משך פון דער זעלבער וואָך״.

איך האָב די עצה נישט געפאָלגט — בין אַריין אין שול און באַטראַכט די אַלטערטימלעכקייטן. עס האָבן געדאַווענט דאָרטן פלאַמענדיקע, לעבעדיקע יידן, און אויף זייערע טליתים האָבן זיך געבאַמבלט די בלויע ציצית. איך וואָלט איצט גאָר אַ סך געגעבן, וועז פון די חורבות רופט מיך א י צ ט אַזאַ חסיד כדי מצרף זיין מיך צום מנין.

און ווי קליין עס איז נישט געווען דאָס שטעטל, האָט דאָס פאַרמאָגט אַלע פאַרבן פון דער יידישער וועלט: אַרטאַדאָקסישע, העברעישע, יידישע שולן, ספאָרט־קלובן, פילאַנטראָפישע חברות, אַ קאָאָפּעראַטיוו, חסידים מיט „תכלית״ און — להבדיל — קאָמוניסטן, שרייבער, מאָלער, פּאָלקס־פירער.

און אַזוי זענען דאָך אייגנטלעך געווען די פיל הונדערטער אַנדערע אַזעלכע שטעט און שטעטלעך, גרעסערע און קלענערע ווי ראַדזין.

נאָר איצט — אין רעטראָספּעקט — זענען מיר אין אַ לאָגע צו באַוווּנ־דערן דעם אומגעווויינלעכן טאַלאַנט פון קאָנען זיך זעלבסט אַרגאַניזירן אין

די באַדינגונגען פון פּאָליטישע פאַרפּאָלגונגען, פון ביטערן קאַמף פאַרן שטיקל ברויט, וועלכן מען האָט טאָג־טעגלעך געמוזט פירן, כדי זיך צו האַלטן אויף דער אויבערפלאַך און נישט אונטערגיין.

גיי איך איצט איבער די אַמאָליקע יידישע גאַסן וואַרשאַווסקע און אַסטראָווצקע, דריי זיך אַרום אויפן מאַרק, וואָס איז געבליבן נישט צע־שטערט, באַטראַכט די אָרעם־געקליידטע פּאָליאַקן, וואָס באַווויזן די פּריערדיקע יידישע דירות, און קלער, צי וועלן זיי באַוויזן דאָס, וואָס יענע פאַרניכטעטע פּאָר טויזנט יידן האָבן באַוויזן פון זיך אַרויסצוגעבן?

צוויי ליכטיקע מאָמענטן שיינען אַרויס פון די פינצטערע יאָרן אונטער די נאַציס: דער „קידוש השם" פון לעצטן ראַדזינער רבין, ר׳ שלמהלע, און דער פּאַרטיזאַנער־קאַמף אין די וועלדער צווישן קאָצק און ראַדזין.

די נאַציס האָבן געפאָדערט די יידן זאָלן אַרויסגעבן דעם רבין ר׳ שלמהלע, וועלכן זיי האָבן באַשולדיקט אין עצהן די יידישע יוגנט זי זאָל גיין אין וואַלד און קעמפן ווי פּאַרטיזאַנער. און דאָס איז טאַקע געווען אַן אמת: דער רבי האָט אַזאָ עצה געגעבן, האָט מען אים געמרט... ווען די נאַציס האָבן אַרומגערינגלט דאָס געטא, האָבן זיי געפאָדערט נאָר דעם רבין, צוזאָגנדיק צו שאָנעווען אַלע איבעריקע יידן. דער רבי האָט וועגן דעם גאָרנישט געווסט, זייענדיק אָפּגעשלאָסן אין זיין חדר־מיוחד. אָבער אַ חסיד, אַ פשוטער יid, ר׳ יעקב וואָלף, האָט אַ זאָג געטאָן צו די יידן: „לאָזט מיך גיין. איך וועל זאָגן, אַז דאָס בין איך דער רבי". ער האָט אָנגע־טאָן זיין קיטל, זיין טלית מיט די תכלת־ציצית און איז אַרויס צו די נאַציס, זיך פאַרשטעלנדיק פאַרן רבין. מען האָט אים תיכף אין מיטן מאַרק דער־שאָסן.

מיט אייניקע טעג שפּעטער האָט מען די דייטשן דערטראָגן, אַז ר׳ יעקב וואָלף איז נישט געווען דער געזוכטער רבי. האָט מען וויידער באַלאָגערט דאָס געטאָ און געפאָדערט, אַז ר׳ שלמהלע זאָל צו זיי אַרויסגיין. ערשט דאַן האָט זיך דער רבי דערוווסט די געשיכטע מיט ר׳ יעקב וואָלפן, וואָס האָט זיך פאַר אים מקריב געווען.

דער רבי, שפּטשענדיק אַ תפילה, האָט אויך זיך אָנגעטאָן אין טלית און קיטל און איז אַרויס צו די דייטשן. אַרום איז געשטאַנען די עדה חסידים און ביטער געווויינט. עס האָט זיך דערהערט אַ שאָס און ס׳איז געפאַלן דער רבי, דער לעצטער פון זיין דינאַסטיע. דער גרויסער דיכטער־מאַרטירער יצחק קאַצענעלסאָן — אַליין אַ שפּעטערדיקער קרבן פון די

דייטשן — האָט נאָך באַוויזן די דאָזיקע פּאַטעטישע געשיכטע באַזינגען אין אַ פּאָעמע אונטערן נאָמען „דאָס ליד וועגן ראַדזינער". אין דעם דאָזיקן ליד, וווּ עס קומט צום ערשטן מאָל צום אויסדרוק קאַצענעלסאָנס פּראָטעסט קעגן „כביכול", וואָס לאָזט אונטערגיין די בעסטע פון זיינע דינער, ענדיקט דער דיכטער מיט די אָ שורות:

„ער קאָן ניט, דער רבי, ניט צוהען גאָטס פיין,
ער קאָן אים ניט קוקן אין פּנים אַריין,
אין פּנים פּאַרוואָלקנט, זיין האָרץ פּאַרקלעמט,
דער אויבערשטער, נעבעך, ער האָט זיך פּאַרשעמט,
דער רבי ווייניט שטילער, מען הערט קוים זיין שטים —
ער האָט, דער ראַדזינער, רחמנות אויף אים.
ער ווייניט — און גאָט שטיקט זיך, היים־היים, מיט זיין טרער —
און ס׳לאָזט דער ראַדזינער דעם קאָפּ אַראָפּ שווער"...

ביי אונדז יידן קאָנאָניזירט מען נישט העלדן, וואָס שטאַרבן על קידוש השם — זייער צאָל איז דאָך אין מיליאָנען! נאָר איז דען נישט דער אומ־באַקאַנטער ראַדזינער חסיד ר׳ יעקב וואָלף, וואָס איז געגאַנגען פרייוויליק שטאַרבן פאַר זיין רבין, אַ פיגור געהיליקט צו ווערן אין יעדער רעליגיע?

און די פּאַרטיזאַנער פון ראַדזין און קאָצק, וואָס האָבן זיך פּאַרגראָבן אין צוויי בונקערס נעבן דאָרף סטאַראַ־וויעש און פון דאָרט אַטאַקירט די דייטשע טראַנספּאָרטן און נקמה געגומען, טויטנדיק דורכפּאָרנדיקע נאַציס און אונטערצינדיק די הייזער פון די „היימישע" פּאַרעטער? — מען האָט זיי כמעט אַלעמען געכאַפּט און דערשאָסן. דעם אַנפירער, יצחק קליינמאַן, איז געלונגען צו אַנטלויפן אין מעזריטשער געטא, אָבער מען האָט אים דאָרט געפונען און אומגעבראַכט.

די קאַפּריזן פון דער געשיכטע: מיט מער ווי הונדערט יאָר פריער האָט דער קאָצקער רבי ר׳ מענדעלע גערופן יידן גיין אין די וועלדער און קעמפן קעגן צאַרישן אָקופּאַנט פון פוילן. בעת דעם נאַצי־חורבן האָט אַן אוראייניקל פון ר׳ מרדכי־יוסף איזביצער — וואָס איז געווען ר׳ מענדעלעס גרעסטער קעגנער — ר׳ שלמהלע, איבערגעחזרט דעם רוף פון ר׳ מענדעלע, און מען איז געגאַנגען אין וואַלד אַלס פּאַרטיזאַנער.

זיצט אין זיין קראָם אויף דער פערטער עוועניו אין ניו־יאָרק אַ ראַדזי־

נער ייד, מאנועל ליכטענשטיין, אַ סוחר און אַ משכיל, און פאַראייביקט אין הויך־טאַלאַנטירטע מאָלעריין און גראַוויורן די „היים פון זיין וויג". זיצט אין ברוקלין אויך אַ סוחר, אָבער אַ באַדייטנדיקער פּאָעט, מאיר סעגאַל, און באַזינגט אין לידער זיין אַלטע מוטער־שטאָט ראַדזין.

זיצט אַ ייד, אבא דאָנילאָק, אין טאַראָנטאָ און פאַרצייכנט מיט קענטעניש דעם אומעט און שמחות פון זיין אַמאָליק שטעטל.

און די פּלעיאַדע אַרבעטער אויף פאַרשידענע געביטן אין ישראל, ווי בורשטיין, ווינדערבוים, א. לאָזער און אַנדערע האָבן מיטגעהאָלפן דעם אָנפירער פון זייער גרופּע, יצחק זיגעלמאַן, צו שאַפן אַ מאָנומענט פון „ראַדזין של מעלה".

איר דערמאָנט זיך ווערטער — כמעט די לעצטע ווערטער — פון גרויסן היסטאָריקער שמעון דובנאָוו, ווען מען האָט אים געפירט צו דער עקזעקוציע: „פאַרשרייבט, יידן, פאַרשרייבט!".

*

פאָר איך פאַרבי דעם געדיכטן גאָרטן, וואָס רינגלט אַרום דעם נאָך איצט אויך געהיימנישפול־אויסזעענדיקן אַלטן שלאָס פון פּאַן שלובאָווסקי. זיינע פינצטערע לאַנגע פענצטער, זיין ראָקאָקא־טורעם פלעגן אָנווארפן אַ שרעק אויף יידישע קינדער.

לעגענדעס זענען אַרומגעגאַנגען וועגן אומהיימלעכן שלאָס און זיין אינזאַמען פּריץ. מען האָט דערציילט, און אַנדערע האָבן אָפילו „אַליין געזען", די טייוואָלים מיט די הערנער און די קודלעוואטע מכשפות, וואָס האָבן אַרויסגעקוקט דורך די פענצטער און געטאַנצט אַרום די פיגורן אויפן דאַך פון טורעם. אויב איר ווילט, איז דאָס קיין לעגענדע נישט געווען; די שדים מיט די מכשפות זענען אַרויס פון שלאָס, באַהערשט די וועלט און „פאַרניכטעט יעקבן און זיין ווינונג פאַרוויסט".

*

מיר פליען אַריין מיטן אויטאָמאָביל אין דער לאַנגער, ציכטיקער גאַס — די לובעלסקע־גאַס — פון שטעטל לובאַרטאָוו. שטייען ביי ביידע זייטן די איינשטאָקיקע הייזער, וואָס זענען דאָ אַמאָל באַוווינט געווען אויס־

שליסלעך פון יידן. דוכט זיך מיר, אַז באַלד וועט אַרויסגיין פון אָט יענער טיר דער הויכער שבת־יום־טובדיקער קהילה־פירער א. ליכטנשטיין מיטן גרויען בערדל, מיטן אויסגעפוצטן ראַק, און ער וועט מיך פירן צו דער באַנק, ווי ער פלעגט דאָס תמיד טאָן, בעת מיין אָנקומען פון לובלין. די באַנק איז געווען אויף שעדלעצקע־גאַס, נישט ווייט פון אַלטן גאָטישן אַנטיק־קאָשטשאָל און עס האָט געווימלט אויף איר מיט יידן, פאַרהאַרטע־ווענטע, פאַרשמייעטע, אין געיעג נאָך פרנסה — און אויך יידן מיט טלית־זעק אונטערן אָרעם, און קינדערלעך, וואָס האָבן זיך געאיילט אין חדר אָדער שולע... וואָרף איך איצט אַ בליק אויף דער גאַנצער לענג פון דער הויפּט־גאַס און זע אויף איר נאָר אין־און־אייניציקן מענטש, דעם גלח, וואָס גייט פּאַמעלעך און רחבותדיק צו דער קירכע פון דער „געירשנטער״ שטאָט. נישטאָ קיין סימן אפילו פון דער שול, פון די בתי־מדרשים און מען זעט אויך נישט קיין יידישע מצבות, דאָרט, וווּ דער בית־עולם האָט געזאָלט זיין.

פאָרן מיר אַראָפּ פון לובלינער שאָסיי און פאַרנעמען זיך אויף אַ נייעם ברייטן שליאָך — אויפן „סטראַטעגישן וועג״, ווי מען רופט אים איצט דאָ — וואָס ציט זיך פון וואַרשע אַזש ביז מאָסקווע, דורך דער נייער פּוילישׂ־רוסישער גרענעץ אין בריסק.

אייגנטלעך, איז דער דאָזיקער „שליאָך״ שוין גאָרנישט קיין נייער: מיט צוויי הונדערט יאָר צורים — נאָר אין די צייטן פון יעקאַטערינע דער גרויסער — איז דער דאָזיקער וועג דורכגעהאַקט געוואָרן און אויף זיינע ראַנדן זענען געוואַקסן מינסק און בריסק, בּאָריסאָוו, באָבּרויסק און סמאָ־לענסק, יידישע קהילות — רירעוודיקע, יחוסדיקע, און פאַרמעגלעכע מיט רומרייכע זייטן פון יידישער געשיכטע. איצט אָבער איז דער זעלבער וועג ברייטער און אַספאַלטירט — אַ וועג מיט אַ ווייטן בליק: דאָ וועלן דאָך אפשר דאַרפן — די שעה זאָל נישט קומען — פּויזן טאַנקען, קייקלען זיך האַרמאַטן, מאַרשירן חילות — זאָל דאָס כאָטש זיין אויף אַ „באַקוועמען״ אופן.

אַ בליק, נאָר איין בליק, אויפן נאָך איצט אַזוי שיינעם גאָרטן־סקווער אין מיטן פון דער שטאָט ביאַלאָ־פּאָדלאַסקאַ. דאָרט אויפן ראָג, וווּ עס איז איצט דער רעגירונגס־רעסטאָראַן, איז געווען פינקעלשטיינס ווייך־געשעפט. דאָרט, אין געסל, איז אין יאָר 1927 פאָרגעקומען אַ פייערונג אין קהילה־זאָל, אויף וועלכער איך בין געווען! עס איז געוואָרן אַ יאָר, ווי די צייטונג

„ביאַלער וואַכנבלאַט" איז דערשינען, האָט מען דעם 25-טן נומער געדרוקט מיט גאָלדענע בוכשטאָבן און אָרטיקע טאַלאַנטן זענען אַרויסגעטראָטן אויף דער בינע. מיך, דעם אורח, האָט מען מכבד געווען מיט דערציילן אײַנדרוקן פון אַ שיף־רייזע צווישן רומעניע און טערקיי, און אַ יונגיטש־קער שרייבער־אָנפאַנגער, יצחק פּערלאָוו (איצט אין ישראל), האָט פאָרגע־לייענט פון זײַנע ערשטע שריפטן. עס איז געווען ענג און דושנע אין זאַל. אויסגעפילט מיט יידן פון אַלע שיכטן. אָרלעאַן האָט געערעדט און אויך אַנדערע, וועמענס נעמען איך געדענק שוין נישט.

און איצט איז אַזוי גרויזאַם, אַזוי פּוסט אין שטאָט, און דער שפּעטער האָבסט מיט די פאַלנדיקע גאָלדענע בלעטער פון די ביימער שפּילט צו צו מיין שטימונג: פאָרלאָשן די שטאָט און פאַרלאָשן איר זון, נאָר די טרוקענע טויטע בלעטער, וואָס באַדעקן די גאַסן פּאַסן זיך אַריין אין אַ טרויער־ראָם פון די זכרונות.

איך לאָז אין אַ זייט די אַזוי גוט־באַקאַנטע באַן־סטאַציע לוקאָוו, נישט אַריינפאָרנדיק אין דער נאָך איצט חרובער שטאָט (אַזוי זאָגט מיר מיין שאָפער) און פאָר אַריין מיט אימפּעט אין מעזריטש.

די שטאָט פון די קעמפּנדיקע בערשטער, פון יענע אומרויקע בונטאָ־רישע אַרבעטער, וואָס זענען געטריבן געוואָרן אין רעוואָלוציאָנערע רייען נאָך פריער אַפילו ווען דער „בונד" איז געבוירן געוואָרן, אוז שפּעטער, אַרגאַניזירט דורכן „בונד", האָבן זיי דערפאָלגרייך געקעמפּט קעגן דעם פּופּצן־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, קעגן די צוויי רובל אַ וואָך שכירות, קעגן דער עלנטקייט און אָרעמקייט, קראַנקייטן און אומווייסנקייט.

איך בין לאַנגע יאָרן געווען פאַרבונדן, סיי געזעלשאַפטלעך, דורך דער קאָאָפּעראַטיוווער אַרבעט, און סיי פערזענלעך, דורך פאַמיליע־באַציונגען, מיט אַלע שיכטן פון יידישן מעזריטש. איך שטרייך אונטער יידישן, ווייל קיין גויים, דוכט זיך, האָב איך דורך די אַלע יאָרן גאָרנישט געטראָפן דאָרטן. פאַרשטייט זיך, אַז זיי זענען געווען אַן אומבאַדייטנדיקע מינדערהייט.

פאַרהאַלט איך דאָ אין מעזריטש דעם טעמפּאָ פון מיין רייזע. גיי אַרויס אין גאַסן אוז געסלעך, וואָס זענען איינגעקריצט אין מיין זכרון, לעב ווידער דורך די צענדליקער באַזוכן אין משך פון מער ווי דרייסיק יאָר, וואָס איך האָב געמאַכט אין דער דאָזיקער רירעוודיקער שטאָט.

דאָ איז די בענזין־סטאַציע, וואָס האָט געהערט צו הערשל קאָזעס,

דער מאַן פון דער שיינער פאַניע, וועלכע ער האָט „אימפּאַרטירט״ פון ביאַליסטאָק.

איצט „פּאַמפּעט״ פון זעלבן קראַן אַ געשטופּלטער פּאַליאַק, וואָס וווינט, אגב, דאָ אַנטקעגן אין דעם צוויישטאָקיקן הויז־האָטעל, וועלכן עס האָט אויפגעבויט הערשלס אַלטער טאַטע, — אַ ייד אַ גבר און אַן אונטער־נעמערישער גייסט.

דער צווייטער זון, דער יוריסט אליהו, איז געווען אויך דער קאָמענ־דאַנט פון די פייערלעשער — אַ קאָמאַנדע וואָס איז באַשטאַנען אויס־שליסלעך פון יידן און וואָס האָט האַרט פאַרן קריג באַקומען דעם מלוכהשן „פּרייז״ פאַר דיסציפּלין און אָרגאַניזירטקייט. נישט לייכט איז געווען פאַר יידן צו באַקומען אַזאַ פּרייז אין פאַרמלחמהדיקן פוילן.

און דאָ, אויף לובעלסקע־גאַס, — איינס נעבן איינס — שטייען נאָך די באַקוועמע הייזער־„אסאַבניאַקעס״, וואָס עס האָבן געבויט פאַר זיך די רייך־געווואָרענע חזיר־האָר עקספּאָרטערן — פיל פון זיי אַליין געווענען צוויי־רובל־אַ־וואָך בונטאַרישע אַרבעטער פון אַמאָל.

איצט זענען זיי שוין נישט קיין „בונדיסטן״, נאָר „פּאָלקיסטן״ פון נח פּרילוצקיס „גווואַרדיע״.

גיי איך וויטער דורך דער גאַס און פאַרהאַלט זיך נעבן דעם גרויען הויז מיטן לאַנגן הויף, וווּ עס האָט געווווינט דער ציוניסטישער דאָקטאָר קאָפּלאַן, דער גרינדער פון דער „תרבות־שולע״. דערמאָן איך זיך יענעם אָוונט, וועז עס איז אויף מיר אויסגעפאַלן דער כבוד — צוזאַמען מיטן אומפאַרגעסלעכן יוסף העפטמאַן ז״ל, דער לאַנג־יאָריקער פאָרזיצער פון זשורנאַליסטן פאַריין אין ישראל — ברענגען און פּונאַנדערווויקלען די בלוי־וייסע פאָן פון דער נייער מעזריטשער „תרבות־שולע״. איצט שטייט נאָך אַלץ די זעלבע געביידע. מער נישט, די שילד איז אַן אַנדערע: „אַנפאַנגס־שולע נומער צוויי״... — די קינדערלעך זענען „אַוועק״ קיין מיידאַנעק און טרעבלינקע. און די בלוי־וייסע פאָן? זי פלאַטערט שטאָלץ איבער די בערג פון יהודה און ירושלים.

און דאָ איז דאָס „חרם־געסל״ פאַרבונדן מיט יענעם טרויעריקן עפּיזאָד אין דער מעזריטשער געשיכטע. פונקט מיט הונדערט יאָר צוריק, וועז דער גרויסער רב, רב ליפּעלע — דער שפּעטערדיקער ביאַליסטאָקער מרא דאתרא, האָט אויסגערופן אַ חרם אויף די חסידים, ספּעציעל אויפן קאָצקער רבין ר׳ מענדעלע.

אַ סך פּלאַץ פאַרנעמט די באַשרייבונג פון דאַזיקן קאַמף צווישן חסי־דים און מתנגדים אין מעזריטש, סיי אין „פּנקס ביאַליסטאָק", סיי אין מערקווירדיקן בוך „מעזריטש", פון מיין פריינד מאיר עדעלבוים, פאַר־עפנטלעכט אין בועאַס־אירעס.

קיין כבוד דעם יידישן נאָמען האָט די מחלוקת נישט פאַרשאַפט. עס זענען געווען פויסטן־קאַמפן, מסירות, אַריינמישונגען פון דער מאַכט... ר׳ ליפּעלע האָט זיך געבעטן דורך שליחים צום רבין ר׳ מענדעלע, מען זאָל זיך זעצן צו אַ דין־תורה. אָבער ער האָט קיין תשובה אויף אַלע זיינע וועגדונגען נישט באַקומען (דאָס איז געווען דאַן, וען ר׳ מענדעלע האָט זיך אויף אַן אומפאַרשטענדלעכן אופן פאַרשפּאַרט אין זיין „שטיבל" און קיינעם צו זיך נישט צוגעלאָזט. מסתם אויך נישט די שליחים פון ר׳ ליפּעלע). נאָך די דריי התראות צו ר׳ מענדעלען און צו די אָנפירער פון דער מחלוקת וועגן שלום, האָט ר׳ ליפּעלע באַשלאָסן אויסרופן אַ חרם אויף אַלע, וואָס האָבן אַ האַנט געהאַט אין דער מחלוקת. עס איז געווען דאַנערשטיק. די גאַנצע קהילה (פאַרשטייט זיך, איר מערהייט — די מתנגדים) האָט געפאַסט. אַ סך האָבן זיך פאַרזאַמלט אין שול — אַרום דריי טויזנט יידן. עס האָבן געברענט שוואַרצע ליכט.

נאָכן בלאָזן שופר איז אויסגערופן געוואָרן דער גרויסער „חרם". ר׳ ליפּעלע האָט געדאַוונט מעריב מיט בכיות. דער גאַנצער עולם איז אויסגעבראָכן אין אַ יללה.

און פונקט צו די שלושים איז דער קאָצקער רבי ר׳ מענדעלע געשטאָרבן...

דער קאָצקער הויף — אַזוי דערציילן די מתנגדים, די חסידים לייקע־נען דאָס — האָט זיך דערשראָקן און מען האָט אַרויסגעשיקט פאַרשטייערס, וואָס האָבן געשלאָסן שלום. דער קאַמף צווישן מתנגדים און חסידים האָט אין מעזריטש אויפגעהערט.

מיין גוטער פריינד, י. האַרן, באַקאַנטער זשורנאַליסט פון בועאַס־אירעס, האָט מיר מיט אייניקע חדשים צוריק דערציילט, אַז אַלס אַ קינד נאָך פלעגט מען אים זאָגן, אַז חסידישע יינגלעך האָבן מורא דורכצוגיין דאָס „חרם־גאַסל".

יאָ, איצט איז גאַנץ מעזריטש אין גרויס „חרם־גאַסל"... און קיין איין יד ווויגט דאָ נישט מער.

און דאָ שטייט איך ביי דער געביידע פון דער יידישער פאָלקס־שול, וואָס

איז אויפגעבויט געוואָרן אין די יאָרן פאַר דער מלחמה; זי דערציילט עטוואָס פון דער אַמביציע פון מעזריטשער יידן: פּוילישע כולי־גאַנעס האָבן אונטערגעצונדן און פאַרברענט די געביידע פון דער אַלטער פאַלקס־שול — איז אין משך פון אַ קורצער צייט צונויפגעזאַמלט געוואָרן אַ באַדייטנדיקע סומע געלט און מען האָט אַנשטאָט דער פאַרברענטער אַוועק־געשטעלט אַ נייע מאָנומענטאַלע געביידע — פון אַ יידישער שול, וואָס איז שפּעטער באַרימט געוואָרן איבער גאַנץ פּוילן מיט אירע לערער און רעזולטאַטן.

איצט געפינט זיך אין דער זעלבער געביידע דער „קלוב פאַר פּויערים".

מיט אַ צייט צוריק האָב איך באַזוכט אין תל־אביב, אין „בית סוקולוב", די אויסשטעלונג פון אַ מעזריטשער סקולפּטאָר צבי טוואַרדאָדזשעווסקי. דורך אַ מאַדנעם צופאַל דריקט זיך אויס דער טאַלאַנט פון דעם סקולפּטאָר אין שניצונגען פון האַרטן האָלץ, אַזוי ווי זיין פאַמיליע־נאָמען באַדייט („טוואַרדאָדזשעווסקי" — אין פּוילישן מיינט עס „האַרט האָלץ").

דער פאָטער פון קינסטלער איז געווען אַ באַקאַנטער קולטור־טוער אין מעזריטש. דער קינסטלער אַליין איז פאַרשיקט געוואָרן אין אַ סאָוויעטישן קאָנצענטראַציע־לאַגער און דאָרט אָפּגעשמאַכט גאַנצע זיבעצן יאָר.

איך האָב זיך פאַרקירעווט אויפן לובלינער שאָסיי און פון די רויטע קאָזאַרמעס אין גאָרוואָליַן, הינטער וועלכע מען האָט אויסגעשאָסן די שטאָט מיט יידן, בין איך אַרײַנגעפאָרן אין שטעטל קוראָוו. כ׳האָב פיל זכרונות פונעם שטעטל פון דער צייט, וועו איך האָב דאָרט געגרינדעט די פאַלקס־באַנק. אַזעלכע טייערע יידן מיט בערד זענען דאָן געזעסן מיט מיר אַרום דעם טיש. און איצט: אַרום צוואַנציק פורן מיט אויסגעשפּאַנטע פערד שטייען אויפן מאַרק. מען פאַרקויפט עפּל, באַרנעס, מילכיקס. די וואָגן הענגען אויף דער פור און פּויערטעס אין טיכלעך וועגן די סחורה און פאַרקויפן צו די שטאָטישע פאַליאַקן וואָס וווינען אַלע אין די אַמאָליקע יידישע הייזער.

דער אַלטער ראַבאַקאַ־קאָשטשאָל (קירכע) שטייט אַרומגערינגלט מיט פאַרגילדעטע ביימער פון טיפן האַרבסט.

אַ גרויסער אויפשריפט שיינט אַראָפּ פון קאַרניז פון דער קירכע: „יעזוס, מיר טרויען דיר!".

און עס דוכט זיך מיר אין מיין וויזיע, אַז איך זע די יידישע בערד פון אַמאָל — שוואַרצע, געלע, רויטע — פלאַטערן איבער די ביימער און וואַרפן

עפּעס פאַר יעזוסן: „זעסט, וואָס דיינע דאָוועניר האָבן געטאָן דעם פאָלק, פון וועלכן דו שטאַמסט! יעזוס, טרוי זיי נישט"...

פון קוראָוו פאָר איך אַריין אין נאָענטן מאַרקושאָוו. אויך דאָרט געדענק איך די יידן. און עס געדענקען זיי אַ ביסל „וווייטיקלעך" די אַנטי־סעמיטישע פאָליאַקן, קעגן וועלכע אַ פאַרטיזאַנער־אָפּטיילונג פון יונגע יידישע בחורים האָט ביטער און בלוטיק געקעמפט...

אויך דאָ שטייט דער האַלב־רוינירטער אַנטיק־קאָשטשאָל און אַרום אים פויערישע פורלעך אויפן מאַרק.

אַ פּאָר קילאָמעטער ווייטער איז דאָס שיינע, ניי־פאַנאַדערגעבויטע דאָרף גאַרבאָוו.

ביי דער זייט אַ טויטער סטאָוו מיט ווייסע ליליעס אויפן וואָסער. אין מיטן סטאָוו — אַ קליינער אינדזל, אַ ווייענדיקע ווערבע מיט צעשפּרייטע, אַראָפּגעלאָזטע צווייגן.

דוכט זיך, זי ווייגט אויס דעם „יזכור" פאַר מייגע און אייערע שטעטלשע יידן, וועמענס בערד עס פלאַטערן דאָ אין דער לופטן.

ביי די פאַרליבענע יידן אין לובלין

פאַר איינעם ווי איך, וואָס האָט פיל מאָל באַזוכט די שטאָט לובלין אין דער עפּאָכע פון איר יידישן גלאַנץ, מיט איבער פופציק טויזנט ברידער אונדזערע, וואָס האָבן געפינקלט מיט די פאַרבן פון אַ רעגנבויגן אויף אַלע געביטן פון פּאָליטישער, קולטורעלער, עקאָנאָמישער און קינסטלערשער טעטיקייט — איז דער איצטיקער באַזוך געוויס אַ גרויס אָפּקומעניש.

וואָלט כאָטש דער הימל פאַרכמורעט געווארן און אַ רעגן וואָלט געכליאַפּעט, און די גאַסן מיט בלאָטע באַדעקט — וואָלט די נאַטור מיטגע־שפּילט מיט דער שטימונג מיינער.

אָבער, ווי אויף צו־להכעיס, איז דאָס אַ זוניקער, זונטיק־יום־טוב־דיקער טאָג, און די מענטשן אויף די גאַסן זענען זייער פיין אויסגעפּוצט אין זייער בעסטער קליידונג. די הויפּטגאַס, קראָקאָווער פּאָרשטאָט, גלאַנצט מיט איר אַספאַלט און איז אויסגעפילט מיט די שפּאַצירנדיקע, וואָס האָבן נאָר־וואָס פאַרלאָזט די צאָלרייכע קירכעס. אין דעם קאָפּע־הויז אין קראָקע־

ווער האָטעל זענען אַלע טישלעך באַזעצט. קיין אָרט איז נישט צו קריגן, און אַנטקעגן, אונטערן טויער פון גרייז־גרויען שלאָס („בראם״), שפּילט גאָר אַ מיליטערישער אָרקעסטער.

בלויז איך שטיי אין מיטן „הו־האַ״ אַ פּאַרלאַזענער, אַ פרעמדער מיט אַ האַרץ, וואָס איז מיט שוועלן בליי אָנגעלאָדן.

שטעל איך אָפּ אַ פּוילישן מיטליאָריקן מאַן, פון אויסזען אַן אינטעליגענט, און פרעג אים מיט דער גרעסטער העפלעכקייט, אפשר קאָן ער מיר זאָגן, אין וועלכן הויז עס געפינט זיך דער יידישער קלוב.

קוקט מיך אָן דער מענטש מיט אַזאַ דערשטוינטן בליק, אַזוי ווי איך וואָלט געפרעגט עפּעס אַ פראַגע פון אַן אומנאַרמאַלן מענטש. „אַ יידישער קלוב? דאָ, אין לובלין? נישטאָ אַזאַ זאַך״. ער אַנטשולדיקט זיך און גייט ווייטער.

מיין פראַגע אָבער האָט דערהערט אַן אַנדערער דורכגייער פון צווישן געדיכטן עולם שפּאַצירנדיקע און ער ווייזט מיטן פינגער אויפן הויף, ביי וועלכן איך בין גראָד שטיין געבליבן. קראַקאָווסקע נומער 13: „אָט דאָ אין הויז געפינט זיך דער קלוב״.

העגנט טאָקע אויפן טויער אַ שילדל מיט דער געהעריקער אויפשריפט. און איך קלעטער אויף אַלטע, הילצערנע טרעפּ פון דעם הויז, וואָס שטייט שוין דאָ עטלעכע הונדערט יאָר, און ווער ווייסט, אפשר געדענקט עס נאָך די זיצונגען פון „ועד ארבע הארצות״, וואָס זענען אין דעם זעלבן לובלין פאַרגעקומען צווישן זעכצנטן און אַכצנטן יאָרהונדערט.

אויפן דריטן שטאָק, אין אַן אָרעם מעבלירטן צימער, לינקס, טרעף איך דעם ערשטן ייד, אַ פאַרהעלטנישמעסיק יונגן מענטש, וואָס ענטפערט מיטן רוסישן „זדראַסטוויטע״ אויף מיין „גוט מאָרגן״. קליינע קינדער, פון סלאַווישן טיפּ, טוליען זיך צו אַ דיקלעכער פרוי, זייער מוטער.

דער ייד הייסט דוד מיטעלמאַן — אַמאָל פון אַ קליין שטעטל נעבן לובלין. ווען ער איז נאָך געווען אַ יונג בחורל, איז ער דורך דעם מלחמה־שטורעם פאַרטראָגן געוואָרן אין אַזיאַטישן רוסלאַנד, אַוש קיין אַלמאַ־אַטא, אויף דער כינעזישער גרענעץ. דאָרט האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ רוסיש־קריסטלעכער פרוי און ער האָט מיט איר דריי קינדער. ער איז אַן אויסגע־שטודירטער עלעקטראָטעכניקער און אַרבעט איצט אין דער וואַסער־לייטונג פון לובלין. אין ראַטן־פאַרבאַנד האָט ער געהאַט בעסערע באַדינגונגען

פון אַרבעט און געקריגן בעסער באַצאָלט. דאָ פאַרדינט ער קוים אויף עסן.

פאַרוואָס האָט ער זיך רעפּאַטריאירט קיין פוילן?

ביז איצט האָט ער געריידט רוסיש, כדי זיין ווייב וואַלענטינאַ זאָל אויך פאַרשטיין. איצט גייט ער אַריבער אויף יידיש, אין וועלכן ער שטאַמלט אַ ביסל צו.

„אַזוי פיל יאָרן נישט געריידט" — פאַרענטפערט ער זיך. ער וויל אַבער נישט, ווייזט אויס, אַז זיין ווייב זאָל וויסן אַלץ, וואָס ער דערציילט מיר.

„מילא, האָב איך חתונה געהאַט מיט אַ קריסטין. נישט געוואָלט קיין יידישע פרויען אין אַלמא־אַטא. אָבער עס זענען געבוירן געוואָרן און אַנגעהויבן אונטערוואַקסן די קינדער, האָט מיך אַנגעהויבן מאַטערן דער געדאַנק, אַז אָט גייען דאָך אונטער צוליב מיר אַלע דורות פון מיין טאַטן און מיינע זיידעס. די שטוב, ווו איך האָב זיך דערצויגן, איז געווען אַ חסיד־באַלעבאַטישע. איך האָב געלערנט אין חדר, שפּעטער געווען אין אַ ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון מיין שטעטל. די מלחמה און די איבערלעבונגען האָבן אַלץ אָפּגעווישט. נישט געוואָלט קיין צייט צופיל צו טראַכטן און געדענקען.

„אָבער מיט אַ פּאָר יאָר צוריק האָט מיך אָנגעכאַפּט אַ געוואַלדיקער חשק צו מאַכן די קינדער פּאַר יידן, אָבער ווי, אַז קיין יידיש בוך, קיין בלעטל אָפּילו פון אַ סידור וועט איר אין פאַרוואָרפענעם אַלמא־אַטאַ נישט געפינען. בקיצור: אַז עס איז געוואָרן דערלויבט צוריקצופאָרן קיין פוילן, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז אין דער אַלטער היים וועט מען קאָנען מיין ציל פאַרווירקלעכן.

„נו, זיצן מיר שוין דאָ אייניקע חדשים און ס'איז ווידער די זעלבע לאָגע. קיין יידישע שול איז דאָך אין לובלין נישטאָ. אינגאַנצן ווונדערן דאָ אפילו נישט קיין הונדערט יידן. דאַרף מען ווידער וואַנדערן"...

ער ענדיקט נישט זיין געדאַנק און איך וויל נישט מאַכן דעם אויספּיר, אָבער זיין פּרוי וואַלענטינאַ ענדיקט פּאָר אים אין רוסיש, ווי זי וואָלט פאַרשטאַנען, וואָס ער האָט געזאָגט אין יידיש:

„דוד דאַרף נישט מורא האָבן, ער איז געזונט, האָט אַ גוט פּאָר אין האַנט און וועט אומעטום געפינען אַרבעט. איך וועל גיין מיט אים ווו עס

איז אונדז באַשערט און העלפן דערציען די קינדער אין גייסט וואָס ער וועט וועלן״.

איך זע, אַז סיי דוד און סיי זיין פרוי דערמאָנען נישט ישׂראל אַלס דאָס לאַנד, וווּ זיי וואָלטן געוואָלט וווינט פאָרן.

פאַרשטייט איך, אַז עס זענען פאַראַן וויכטיקע סיבות דערצו. אָבער אפשר האָב איך אַ טעות געהאַט און דוד מיטעלמאַן קלייבט זיך גאָר צו ״עמיגרירן״ אַזש קיין... וואַרשע, אַדער וואָצלאַוו, אַדער לאַדזש, וווּ עס זענען יאָ פאַראַן שולן פאַר יידישע קינדער. לאָז איך די מעגלעכע תשובה הענגען. עס איז בעסער פאַר די איינווינער אין קליינעם צימערל ביים ״יידישן קלוב״.

דערווייל קומט אַריין אַ יונג מיידל מיט אַן עמער און צאַפּט אַן וואַסער פון קראַן, וואָס געפינט זיך אין ווינקל פון צימער. דאָס מיידל, פון אַ יאָר צוואַנציק, איז אויסערגעווייניליך שיין, ברונעט מיט בלויע אויגן. און די שיינקייט שיינט אַרויס אפילו פון דעם קיך־קליידל, וואָס זי טראָגט אויף זיך.

שטעלט מיר מיטעלמאַן זי פאָר: ״דאָס איז פריילין לודמילאַ קרעמער, אַ טאָכטער פון מיין שכן, וואָס ווינט אין שכנותדיקן צימער. זיי האָבן נישט קיין וואַסער־קראַן, נעמען זיי עס ביי אונדז. גייט אַריין דאָרט, וועט איר זען אַ פיינע יידישע משפחה״.

דערהערט דאָס מיידל, וואָס ער זאָגט, הייבט זי שוין אַן אַליין צו בעטן, איך זאָל צו זיי אַרייַנגיין.

אין צווייטן צימער איז די ביבליאָטעק פון קלוב. פאָליצעס געדיכט פאַרשטעלט מיט יידישע ביכער זענען טיילווייז פאַרהאַנגען מיט פאַרהאַנגען. אויף דער וואַנט — אַן אַלט בילד פון י. ל. פּרץ, צווישן גרויסע בעטן פאַר־נעמען אַ העלפט פון צימער, וועלכן דער קלוב האָט אָפּגעגעבן פאַר היימ־לאָזע, וואָס קומען אַן פון ראַטן־פאַרבאַנד.

מיט אַ ברייטן ״שלום עליכם״ באַגעגנט אונדז הערש קרעמער, אַ מיטליאַריקער ייד, אַמאָל פון לובלין. זיין פרוי פעלאָ ווייל אַוועקשטעלן אויף דער פּרימוס־מאַשינקע דעם טשייניק און מאַכן טיי.

עס קומט דערווייל אַריין די צווייטע טאָכטער, אויך אַ בילד־שיין מיידל, וועלכע ווערט אַ ביסל איבערראַשט צו טרעפן פרעמדע געסט אין זייער צימער.

שנעל רעדן מיר זיך אלע פאנאנדער און ווערן היימיש.

מען דערציילט מיר, אז אין קלוב קומען זיך צונויף ארום זיבעציק מענטשן אויף א פארטראג וועדער וועט עס קומט א וויכטיקער גאסט. פארען דא א דריט צימער פאר אזעלכע צוועקן.

אמאל קומט אריין די ביבליאטעקארין צו זוכן א בוך פאר עמעצן, אבער דאס טרעפט זיך זעלטן. זיי וואלטן וואס שנעלער אוועקגעפארן קיין ישראל, דויערט אבער אזוי לאנג די פראצעדור פון דערלויבענישן, אויס־פארשונגען, וויזעס.

פרעג איך די מיידלעך פארוואס זיי גייען נישט ארויס אין גאס שפאצירן אין אזא שיינעדיקן זונטיק.

ענטפערט די וואס מען רופט מיטן ריסישן נאמען לודמילא, אבער וועלכע די מאמע רופט לאהלע:

„קיין יידיש יונגווארג פון אונדזער גלייכן האבן מיר נישט אין לובלין, און די פוילישע בחורים, וואס גייען אונדז נאך, זענען אונדז נישט צום הארצן. דאס זעלבע איז דאך געווען אין רוסלאנד, וען יעדער צווייטער „קאוואליר" האט אונדז פארגעלייגט צו „פירן א ליבע" און אנדערע זענען גרייט געווען חתונה צו האבן. מיר זענען אבער יידישע טעכטער, דארפן מיר חתונה האבן מיט יידן. אין ישראל, מסתם, וועט דאס קיין פראבלעם נישט זיין?" — פרעגט זי א ביסל א פארשעמטע, מיט אראפגעלאזטע אויגן.

לאנג, לאנג נאך איז מיר געבליבן אין זכרון סיי די מיט אזוי פיל צניעות ארויסגעזאגטע מורא, וואס אין דער וועלט, אין וועלכער די מיידלעך האבן ביז איצט געלעבט, סיי אין רוסלאנד, סיי אין פוילן זענען פלוצלינג „אויסגערונען" קאנדידאטן אויף יידישע חתנים, ווי אויך די האפענונג, אז אנדערש וועט דאס מסתם זיין אין ישראל.

געווען אין לודמילא־לאהס שטים די שעמעוודיקייט, צניעות און די פעסטקייט צו בלייבן ביים שטאם, ווי אויך יענער ציטער, וואס קלינגט נאך איצטער אין מיינע אויערן ווי מוזיק.

פון די אייניקע לעבעדיקע יידן אין קלוב פארקערעווע איך דעם אויטאמאביל צום „טאל פול מיט מתים", ווו בעת מיין לעצטן וויזיט האט „געפלאקערט מיט התלהבות די ישיבת חכמי לובלין". איך פאר ארויס פון יענער זייט טורעם מיטן זיגער, דער „בראם", און לאז זיך אראפ נידע־

ריקער, ביזן עק פון לובאַרטאַווסקע־גאַס, דאַרט ווו עס שטייט נאָך איצט גאַנץ און פֿריש אָפּגעפֿאַרבט די געביידע פון דער באַרימטער ישיבה. אויפן בריייטן הויף פון דער געביידע גייט גראָד איצט אַן אַ פוטבאָל־מעטש צווישן די סטודענטן פון דער מעדיצינישער אַקאַדעמיע, וואָס פילן זיך אַזוי באַקווֹעם אין דעם מאָנומענטאַלן בנין, וואָס עס האָט פאַר זיי „אָנגע־גרייט" דער גרויסער רב און ויזיאָנער ר' מאיר שאַפּירא.

איז פֿאַרמאַך, בן אדם, אויף אַ מינוט די אויגן, און דערזע זיך אַליין אין מערץ פון יאָר 1938, ווען צוזאַמען מיט אַ גרופּע ווארשעווער מנהיגים און זשורנאַליסטן איז מען געקומען דאָ אויף אַ סיום הש"ס אַלס געסט פון דער ישיבה. אָנגעפירט די גרופּע האָט דער וואָרשעווער ראש הקהל ר' אליהו מאַזור. געווען מיט אונדז דאָן די פֿאַרשטאַרבענע ב. יאושזאָן־יוסטמאַן, נתן שוואַלבע, אלחנן צייטלין, י. מ. ניימאַן און די נאָך איצט לעבעדיקע דוד פלינקער, י. ביין, ש. גאָטליב, ב. זינגער און ח. שאָש־קעס (מסתם האָב איך אייניקע נעמען פֿאַרגעסן און דורכגעלאָזט).

אַנדערע קולות פון די איצטיקע האָבן מיר דאָן געהערט. דאָס איז געווען דאָס „קול, קול יעקב", די ישיבה־בחורים האָבן די געסט באַגעגנט מיטן הימן פון דער ישיבה, וועמענס ערשטע פיר שורות (דער רעפֿריין) איז אַזוי:

הישיבה חיינו, בה נעשה חיל
שעריהם לנו, שערי בין.
וכאור האביקה בחשכת הליל
לנו בגולה — ישיבת לובלין.

אין מיין שוואַכער איבערזעצונג: „די ישיבה, אונדזער לעבן, פֿאַרשריט און פֿראַכט. אירע טויערן, דער וועג צום שכל און זין. ווי אַ בליק, וואָס שפּאַלט דעם חושך פון דער נאַכט, באַלייכט אונדזער גלות ישיבת לובלין".

אין ריזיקן שיעור־זאַל זענען צונויפגעזאַמלט די תלמידים, אַ קאָנ־דענסירטער רעזערוואַר פון שארפזין און וויסן, וועמענס אויפריס־כוח ס'קאָן די הימלען שפּאַלטן, אַ שפּאָס, די שארפסטע גמרא־קעפ פון פיר קאָנטינענטן.

זאָגט זיין שיעור דער ראש ישיבה ר' יהודה אריה פראמער, דער ווירדיקער יורש פון יונג־פֿאַרשטאַרבענעם רב און סיים־דעפוטאַט ר'

מאיר שאַפּירא. זאָגט דעם דאָזיקן שיעור איבער פאַר אונדז דעם זעלבן אָוונט אויף דער סיום־סעודה אַ יונג בחורל — כמעט אַ ייִנגל. ער זאָגט אים איבער אויסנווייניק אינגאַנצן און שאָקלט דערביי זיינע בלאָנדע פאהלעך.

וואָלט זיך דאָס געקאָנט ריכטן, אַז יענץ ייִנגל וועט זיך פאַר־וואַנדלען אין הייַנטיקן הרב ר׳ אברהם מרדכי הערשבערג פון טשיקאַגאָ, וועמען איך האָב געהערט אין די אַמעריקאַנער אמבאסאדעס אין וועניזועלא און קאָלאָמביע רעדן פאַר אַ געקליבענעם עולם וועגן דער גרויסקייט פון אַמעריקע און אירע יידן און וועגן זיין פריינד דעם וויצע־פרעזידענט דיק ניקסאָן?...

וועז בעת דעם שפּאַציר איבער דער פרעכטיקער געביידע האָט אלחנן צייטלין הי״ד אַ פרעג געטאָן צי מען וועט אויך בויען אַ זאַל אויף גימ־נאַסטיק, האָט דער ראש־ישיבה וויציק געענטפערט: „קיין ספּעציעלע גימנאַסטיק איז דאָ נישט נייטיק, ווייל סיווי שאָקלען זיך די תלמידים זייער שטאַרק ביים לערנען״...

*

איצטער פאַרטויבט די גאַס דער „קול ענות״ פון פוטבאָל, און ערגעץ־ווו, אפשר אין אַ ישיבה של מעלה, ווערט מסתם פאַרגעזעצט דאָס געזאַנג פון „ישיבת חכמי לובלין״.

באַזוך אין טויטן־לאַגער מיידאַנעק

נעבז טויער, דורך וועלכן איך גיי דורך אין „פאַרניכטונגס־לאַגער״ מיידאַנעק, שטייען פוילישע אוניפאָרמירטע פאָליציאַנטן.

איינער פון זיי, דערזעענדיק מיין אַמעריקאַנער אויטאָמאָביל מיט די אויסלענדישע נומער־טאַבלעלן, שלאָגט פאַר מיין שאָפער אַ באַגלייטער, וועלכער קען ענגליש.

דאַנק איך העפלעך אין פויליש, דערקלערנדיק, אַז איך וויל זיין אַליין אָן אַ באַגלייטער.

עס קומט גלייך אָן אַ צווייטער אויטאָ, פון וועלכן עס שטייגן אַרויס דריי פּערזאָנען. זיי רעדן צווישן זיך דייטש. און ווען דער עלטערער פון זיי — אַ מאַן מיט אַ בולטער מיליטעריש־שער פּיגור און באַוועגונג — לייענט איבער אויפן קול דעם אויפשריפט אויפן טויער, דעם אַריגינעלן אויפ־שריפט, וועלכן מען האָט נישט אַרונטערגעריסן: „שטיין בלייבן! עס ווירד אָהנע אַנרוף שאַרף געשאָסן!" — גייט דורך אַ קעלט דורך מיינע בייגער. עס דוכט זיך אויף אַ סעקונדע, אַז דער דייטש וואָס לייענט, און דער אויפשריפט וואָס דראָט מיט טויט אונטער דעם אָנגעמאָלענעם טויטן־שאַרבן אויפן בלעך — זענען נאָך ווירקלעכקייטן...

און כאָטש איך קום גלייך צו זיך און הייב אָן שפּרייזן איבער דער אומהיימלעכער „שטאָט", פאַרפאָלגט מיך נאָך אַלץ די באַפעלערישע שטימע פון דעם דייטש, וואָס האָט נאָרוואָס איבערגעלייענט די וואָרענונג.

איך אַנטזאָג אויך דעם פּאַרשלאָג פון מיין שאָפער, אַז ער אַליין וועט מיר פירן ווייזן דעם פּלאַץ און דערקלערן. איך ענטפער אים שאַרף: „איך בעט אייך, לאָזט מיך אַליין! איך קען גוט מיידאַנעק".

און כאָטש איך בין דאָ צום ערשטן מאָל, האָב איך אָבער קיין באַגלייי־טער נישט געדאַרפט, די שׂאָטנס פון די מיליאָנען מתים זענען פאַרויס־געגאַנגען און עדות־געזאָגט:

יעדער בראַק — די הונדערטער פון זיי מיט די גרויע, נידעריקע דעכער, אויסגעשטעלט אין גלייכע ריען וואָס בילדן גאַסן, וועלכע שפּרייטן זיך פאַנאַנדער אויף אַ שטח פון 240 העקטאַר — געגנוג צו באַפעלקערן אַ שטאָט מיט צענדליקער טויזנטער איינוווינער — יעדע געביידע, אַזוי צוועקמעסיק פלאַנירט, האָט דאָך דערציילט די מאַקאַבריש־שע געשיכטע, וועלכע מיר אַלע קענען, אָבער וועלכע מיר באַגרייפן נישט ביז מיר זעען דאָס מיט די אייגענע אויגן.

איז לאָמיר אַליין, טאַקע אַליין מיט זיך, וואַנדערן, קוקן, פרובירן פאַר־שטיין, אָבער אויך נישט לאָזן פריי די סענטימענטן, נישט ווערן צעבראָכן און צעווייטיקט פון גרויסן אומגליק, נישט לאָזן מיינע אייגענע טרערן פאַרטונקלען די אויגן, וואָס דאַרפן בלייבן בריט צעעפנט און זען, און פאַרשרייבן שוין צום וויפלטן מאָל, נישט מיד זיין צו פאַרשרייבן.

עס איז דאָך נישט קיין מוזיי, וועל איך די פּלעצער באַטראַכטן נישט

מיט דער סיסטעמאַטישקייט פון אַ מומחה־וויגווייזער, נאָר שטיקלעכווייז, כדי נישט באַהערשט ווערן פון די ברויזנדיקע געפילן.

אָט איז אַ באַראַק, וווּ די צוויי הונדערט הינט — וועלף־הינט — האָבן געווווינט, און געהאָלפן די ס.ס.־לייט און די וואַך־פאָסטנס און די עלעק־טריזירטע דראָטן איינהאַלטן די זיכערקייט פון מיידאַנעק. די קרוב צוויי מיליאָן קרבנות, וואָס זענען „דורכגעגאַנגען" דעם לאַגער, האָבן מקנא געווען סיי דער פריווילעגירטער לאַגע, סיי די שפּייז, וואָס די הינט האָבן באַקומען. און עס איז פאַרצייכנט אין די פראָטאָקאָלן פון לאַגער, אַז קיין שום וואָלף־הונט האָט נישט צעריסן אפילו איין געפאַנגענעם אויף טויט. זיי פלעגן כאַפּן, בייסן, שלעפּן אויף דער ערד, אָבער דאָס טויטן האָבן זיי איבערגעלאָזט — דעם מענטש.

„אַ באַראַק פאַר שמייסן" — דערציילט דער אויפשריפט. אויף די בענק פלעגט מען אויסלייגן די יעניקע, וואָס האָבן זיך „פאַרזינדיקט" ביי דער אַרבעט. שמייסן פלעגט מען מיט בייטשן, מיט שטעקנס, מיט ריטער. מינדעסטנס, 25 שמיץ. אַ גרויסער פּראָצענט פלעגט פאַרשמיסן ווערן צום טויט.

אין דעם באַראַק פאַר שמייסן שטייט אויך דער הילצערנער „אינסטרו־מענט", אויף וועלכן מען האָט געהאָנגען פאַר די הענט, געקרייצט אויפן רוקן. אין צענטער פון לאַגער, הינטערן וואַש־באַראַק, שטייט אַ תּליה מיט אַ ריי רינגען: דאָ פלעגט מען הענגען גרופּנווייז.

נישט ווייט פון דער תּליה איז פאַראַן אַ שטיינערנע וואַנט, און אויף איר אַן אויפשריפט: „דעם 3־טן נאָוועמבער, 1943, האָט מען דאָ אויס־געשאָסן 18.400 (אַכצן טויזנט און פיר הונדערט) מענטשן".

עס איז אויך דאָ באַשריבן, ווי אַזוי מען האָט די דאָזיקע ריזיקע מאַסע מענטשן באַגראָבן הינטער דער קרעמאַטאָריע.

איצטער האָט איר שוין דעם מאָסשטאָב פון באַצישער טעכניק: מער ווי אַכצן טויזנט מענטשן אין איין טאָג, אין איין לאַגער. און אַזעלכע זענען דאָך געווען אין די צענדליקער, גרעסערע און קלענערע.

לויט געשיכטלעכע פאַרשונגען, זענען במשך פון דער גאַנצער צייט, וואָס די שפּאַנישע אינקוויזיציע האָט אינטענסיוו געאַרבעט — און דאָס אין אַ צייט פון פיל צענדליקער יאָרן — אומגעקומען אויף די

שייטערהויפנס פון 35 ביז 40 טויזנט קרבנות; און דאָ, אין מיידאַנעק, איז אַזאַ צאָל פאַרניכטעט געוואָרן אין משך פון צוויי טעג.

פון די זעקס גאַז־קאַמערן, וואָס שטייען נאָך אין לאַגער, האָב איך באַזוכט אייניעם, און אויך דאָס איז דאָך איבער מיינע כוחות. דער אינע־ווייניק איז, ווי פון אַן אַלטמאָדישער, שטעטלשער באָד, אַ באָד מיט פאַרע. מער נישט, אויבן, אויפן סופיט, דערזעט איר אַ נעץ מיט דינע רערן, מיט אָפענע קראַנען און אַ שטאָלענע טיר מיט איזערנע ריגלען. דאָס גאַנצע צימער איז זעקס מעטער אויף זעקס. אַ דיקע שויב פירט אין אַ קליין צימערל. דאָס איז דער וואַך־פאָסטן פאַרן „שפיאָן", פאַרן ס.ס.־„מענטש", וואָס קוקט אין לעכל און זעט, אויב אַלץ גייט „כשורה". אויף דער ערד אין קליינעם צימערל שטייען נאָך איצט די פושקעס מיטן ציקלאָן־גאַז (אויפשריפט: „פאַר ספּעציעלן געברויך אין די מזרח־געביטן").

אָט דער אינהאַלט פון די פושקעס פלעגט אַרייגגעשאָטן ווערן אין די רערן דאָן, וועו דאָס צווייטע צימער — די באָד — איז שוין געווען אָנגע־פאָקט מיט מענטשן. אַ דריי־געטאָן דאָס ראָד... אין צימער, אויסגעפילט מיט עטלעכע הונדערט צונויפגעפרעסטע מענטשן, איז אַריין דער גאַז... דורכן פענצטערל זעט דער „שפיאָן", ווי די פנימער ווערן פאַרקרימט, געענדערט, שוידערלעך...

עס דויערט פון צוויי ביז צען מינוט. די טויטע פאַלן נישט, צוליב דער ענגשאַפט; זיי בלייבן שטיין אין דער זעלבער פאָזע...

נאָר געגוג! איך פאַרלאָז די רייע מיט די גאַז־קאַמערן. איך וואַרף נאָר אַ בליק אויף אַיין הויז צווישן זיי: דאָס איז דער „פאַרווייילונגס־צענטער" פאַר די ס.ס.־לייט. דאָ האָבן פרויען־קרבנות — קעגן די אייגענע היטלער־געזעצן פון „ראַסן־שאַנדע" — געמוזט באַפרידיקן די ווילדע פאַרלאַנגען פון זייערע פייניקער. דאָ האָט מען געטאָנצט און געהוליעט אונטער די קלאַנגען פון סענטימענטאַלע וואַלסן, וועלכע עס האָט געשפילט אַן אָרקעסטער פון געקליבענע מוזיקער, אָנגעטאָן אין די פאַסן־קליידער פון געפאַנגענע; בעלער פון טויט...

איך הייב־אָן מיין באַזוך אין אַ צווייטן טייל פון לאַגער. מען דאַרף גיין מער ווי אַ מייל. איך בין דערשעפּט און מיד, אָבער דער אימפּעט יאָגט מיך און גיט צו כוחות.

דער באַראַק איז פול מיט שיך: מענערישע, דאַמען־שיך און קינדער־

שיכעלעך. זיי ליגן אָנגעהויפט, ווי אַ מאָדערנע צייכענונג פון אַ געשפּענסט־באַרג.

די קינדערישע שיכעלעך וועלן מיך שוין שטענדיק פּאַרפֿאָלגן. קיגן מיין ווילן, דוכט זיך מיר, אַז איך דערזע אין זיי פֿלוצלינג די פּיסעלעך פון די קינדערלעך פון מיינע שוועסטער; איך האָב זיי אַ מתנה געבראַכט — נייע שיכעלעך פון וואַרשע — אַ וואָך פֿאַר דער מלחמה.

קרוב אַ מיליאָן פֿאָר שיך, שטיוול און שיכעלעך האָט מען פֿאַררעגיסטרירט אין מיידאַנעק פֿאַר עקספֿאָרט קיין דייטשלאַנד.

און דאָרט, אין באַראַק, ליגט אַ געמישטער באַרג פון האָר. אַן אויפּשריפט: „טראַנספֿארטירן די האָר צו דער פֿילץ־פֿאַבריק ראָט קיין נירענבערג. פּריים: 50 מאַרק פֿאַר אַ קילאָ".

עס הענגט אויך אַ פּיין־געשטריקטער געוואַנט, געמאַכט פון מענטשלעכע האָר. אַ פֿאַרבן־שפּיל פון ברוין, געל, ברונעט און בלאָנד...

און אַ צימער מיט ליאַלקעס, וואָס די קינדערלעך האָבן מיטגענומען מיט זיך אויפן וועג קיין מיידאַנעק; און אַ צימער מיט ברילן און קוליעס — טויזנטער, טויזנטער...

איך בין שוין צוויי שעה אין לאַגער, און דערשלעפּ זיך צום פּירקאַנטיקן באַרג, אין דער פֿאָרם פון אַ האַלבער פּיראַמידע.

דער באַרג איז באַדעקט מיט אַזאַ שפּע פון גרינס און פילפֿאַרביקע בלומען, אַז דאָס אויג רוט אָפּ אויף דער דאָזיקער גאַטור־שיינקייט. אָבער גישט אויף לאַנג. אַן אויפשריפט נעבן אַרומגעצוימטן באַרג דערציילט אייך, אַז ער איז אינגאַנצן צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן פון די אַשן און צעמאַלענע ביינער, וואָס מען האָט צונויפגעשאָרט פון הינטער די קרעמאַטאָריעס און גאַז־קאַמערן.

זיץ איך אויף דער באַנק, אַנטקעגן דער משונהדיקער פּיראַמידע, אַנטקעגן דעם „גל של עצמות בגיא צלמות" (באַרג פון ביינער אינעם טויטן־טאָל), און וויס אַזוי טרויעריק קלאָר, אַז אפילו די העלסטע וויזיע פון יחזקאל הנביא — וועט ער אַנטפלעקט זיך פֿלוצלינג דאָ — וואָלט די דאָזיקע ביינער נישט אויפגעלעבט...

דערזע איך, אַז עס דערנענטערן זיך צו דער דאָזיקער באַנק — די איינציקע אויפן פּלאַץ — די דריי פֿאַרשוינען, וואָס האָבן גערעדט דייטש, ווען איך בין אָנגעקומען צום טויער פון מיידאַנעק.

איינער פון זיי, אַ נידעריקער ברונעט, וועגדט זיך צו מיר אין פּוילישׂ:
„איר וועט דערלויבן, אַז מיר זאָלן זיך צוזעצן נעבן אייך? אַ פּאַרדינטער אָפּרו, נאָך אַזעלכע שווערע איבערלעבענישן. דערלויבט מיר זיך פּאָר־שטעלן: סטאַניסלאַוו ק., פון פּוילישן מיניסטעריום פּאַר שווערער אינ־דוסטריע; און דאָס זענען צוויי אונדזערע גענסט פון דער „דייטשער דעמא־קראַטישער רעפּובליק", אַ פּאָטער און אַ זון, פּראָפעסאָר־אינזשעניר נאָלדע און פּאָן נאָלדע. אייער שאָפער האָט מיר געזאָגט, אַז איר זענט אַן אַמעריקאַנער זשורנאַליסט. איך שטעל זיך פּאָר, ווי דערשיטערט איר זענט איצט".

מיין שטימונג איז גאָרנישט געווען אַזאַ, איך זאָל זיך אַריינלאָזן אין אַ שמועס, און נאָך מיט דייטשן דערצו. רוק איך זיך אָפּ און מאַך פּלאַץ פּאַר די צוגעקומענע.

דער עלטערער דייטש, דער פּראָפּעסאָר, וועגדט זיך צו מיר מיט די ווערטער: „איך שעמע מיך, דאָס איך איין דויטשע בין...".

„איך מיין אַזוי", — ענטפער איך כמעט מעכאַניש.

דער יונגער נאָלדע גיט אַ מאָדנעם, אַ ביסל נישט־צופרידענעם קוק אויף זיין פּאָטער. אָבער דער עלטערער דייטש וויל דווקא רעדן:

„מיר זענען איצט אין אַ טעכנישער מיסיע אין וואַרשע, האָב איך אויס־גערעדט מיין פּאַרלאַמענט צו זען דעם דאָזיקן פּלאַץ. אָלע דייטשן האָט מען דאָ געדאַרפט ברענגען, כדי זיי זאָלן מיט די אייגענע אויגן זען, צו וואָס מלחמה און פּאַשיזם קאָנען דערפירן; ווי אַזוי אונדזער ציווילייזירט און קולטורעל פּאָלק האָט מען אין חיות פּאַרוואַנדלט...".

„באַליידיקט נישט די חיות" — זאָג איך ביטער, — „זיי וואָלטן אויף דעם אַלעם נישט געווען פּעיק".

„אָ, איך ווייס, וואָס איר טראַכט איצט וועגן אונדז; אייער שאָפער האָט אונדז געזאָגט, אַז איר זענט אַן אַמעריקאַנער ייד. דערלויבט מיר זיך דעריבער פּאָרשטעלן: דאָס בין איך דער אַמאָליקער פּריץ פּאָן נאָלדע, אייגער פון די אינזשעניר־געגנערן, וואָס זענען מיטן פּעלדמאַרשאַל פּאָן פּאָולוס אַריינגעפּאַלן אין רוסישער געפּאַנגענשאַפט נעבן סטאַלינגראַד. מיין נאָמען איז אויך געווען צווישן יענער גרופּע העכערע אָפּיצירן, וואָס האָבן אונטערגעשריבן דעם אויפרוף צום דייטשן פּאָלק קעגן ה י ט־ל ע ר ן און פּאַר פּאַרענדיקן די מלחמה. עס האָט פּונדעסטוועגן געגומען אַכט יאָר געפּאַנגענשאַפט ביז איך בין צוריקגעבראַכט געוואָרן קיין לייפּ־

ציק און דערלויבט געוואָרן זיך צו נעמען צו אַ פּעדאַגאָגיש פאַך. קיין נאַצי בין איך דאָך קיינמאָל נישט געווען, האָט די „דעמאָקראַטישע רעפובליק" מיך ווידער דערהויבן צו אַ פירנדיקער פאָזיציע אין דער שנעל־וואַקסנדיקער אינדוסטריע. אַ שאָד, וואָס אייער אַמעריקע שטיצט דעם אַדענאַוער־רעזשים, וואָס איז דאָך ווידער פאַשיזם, ווידער באַוואָפענונג...".

„פאָטער", — רייסט אים איבער דער יונגער ד"ר נאָלדע, מיט די קאַלטע, בלויע אויגן און פּאַרשנורעוועטע ליפּן, — דער „הער אַמעריקאַנער איז מיד, פאַרוואָס ציסטו אים אַריין אין אַ שמועס, וועלכן ער ווייל נישט פירן"?...

אָבער איצט וויל איך שוין יאָ עפּעס זאָגן: „הער געזעראַל" (דער אַלטער נאָלדע פאַררייכט מיר: „רופן זי מיך בעסער פּראָפעסאָר"), איך לאָז דורך זיין באַמערקונג, „הער געזעראַל — זעץ איך פאָר — אָט־דער באַרג מיט אַש און בייגער און די גאַז־קאַמערן אַרום זענען נישט קיין פשוטער עפּיזאָד אין דער געשיכטע. הונדערטער יאָרן, און זיך בייטנדיקע פּאָליטישע רעזשימען, וועלן דאָס נישט אָפּמעקן פון געוויסן פון דייטשן פאָלק. ביי אייך, אין קאָמוניסטישן דייטשלאַנד („אין דעמאָקראַטישן", פרובירט פאַררייכטן דער אַלטער), ניין, אין קאָמוניסטישן, זיצן נאָך אַלץ אויף שטעלעס געווען נאַציס, אפשר אויך מערדער פון דאָזיקן פלאַץ, און זיי זיצן ביי אַדענאַוערן, און איך ווייס גאָרנישט, וואָס פאַר אַ דערציונג און וויפל דורות עס וועלן זיך פאָדערן, כדי די דייטשן זאָלן אַנדערש ווערן. לאָמיר בעסער שווייגן, עס איז נאָך צו־פרי צו געפינען אַ געמיינזאַמע שפּראַך. אַנטשולדיקט מיר, מיינע הערן, מער קאָן איך נישט רעדן".

איך פאַרנייג זיך, און גיי אַוועק.

אַלע דריי הערן הייבן זיך אויף פון דער באַנק און געזעגענען זיך מיט אַ „וויידערזען".

הינטערן באַרג איז אויף דער תליה געהאָנגען דער קאָמענדאַנט פון מיידאַנעק, האָפמאַן; און מיט אים — נאָך צען פאַרמשפּטע מערדער, די ס.ס.־לייט: פאָגעל, גערשטענמייער, טערנע, שאָלען, אָטלאַנד און אַנדערע.

המן און זיינע צען זין...

צי קילט דאָס מיין האַרץ? ניין, קיין זאָך קאָן איצט נישט לינדערן דעם גרויסן בראָך.

„איך שטיי פאַר די אויוונס מיידאַנקער,
איך זינק מיט פאַרבראַכענע הענט ;
דאָ האָט מען געברענט מיינע ברידער,
דאָ האָט מען מיין אומה פאַרלענדט.

איך שטיי פאַרן אַש און פאַר שאַרבנס —
די רעשטלעך פון מענטשנס געביין,
איך זע זיי, די קדושים, אין פלאַמען,
איך זע זייער הייליק פאַרגיין.

נישטאָ שוין אַצינד די תלינים, —
כ׳זאָל הויבן מיט לויב איצט די הענט ?!
סייווי שוין מיין אומה געקוילעט,
סייווי דאָך שוין אַלע פאַרברענט !“...“.

(אַברהם זאַק, בוענאָס־אייראָס ;
געשריבן אין מיידאַנעק 1945)

— — — — — — — — — — — — — —

אַרויס בין איך פון די דראָטן און פון טויער, און פאַרקערעוועט מיין אויטאָמאָביל אויפן גוט־באַקאַנטן וועג, צוריק צו לובאַרטאָוו, לוקאָוו, מעזריטש...

זשעלעכאָוו — דער אַמאָליקער יידישער קוואַל

מיין אויטאָ — גליטשנדיק זיך אויפן אַספאַלט־שאָסיי צווישן לובלין און וואַרשע — וועלט אָפגעשטעלט דורך אַ יונג, קריסטלעך מיידל פון אַ יאָר פופצן ; לויטן אוניפאָרם מיטן ווייסן פאַרטעך — אַ שילערין.

זי פאָכעט עפעס מיט אַ גרין קאַרטל אין האַנט, און מיין שאָפער, וועלכער נעמט נישט געוויינלעך אַריין קיין „טרעמפּס“, מאַכט דאָס מאָל אַן אויסנאַם. וועגן דאָס מיידל פאַרנעמט איר פּלאַץ אין אונדזער אויטאָמאָביל,

וועלט פאר מיר קלאר פארוואס: אזעלכע קארטלעך וועלן ארויסגעגעבן דורך די פוילישע מוניציפאליטעטן פאר שילער אדער סטודענטן, וואס ווינען אין דערפער און איילן זיך אין שול אדער קירכע פון דער דערבייאיקער שטאט.

איך באטראכט מיט אינטערעס דאס קארטל: מען רופט עס „אויטא־אפשטעל", און דער שאפער, וואס קלייבט צונויף א געהעריקע צאל אזעלכע קארטלעך, קען אנטיילנעמען אין א לאטעריע, וווּ מען געווינט אן אויטא־מאביל פאר גוטהארציקייט צו יונגע און גאר אלטע פאסאזשירן, „טרעמפיסטן".

— וווּ איילט איר זיך, פריילין? — פרעג איך מיין מיטרייזנדערין.

— קיין ריקי, אין דער קירכע. אגב, לויט די צייכנס אויף אייער אויטא, זע איך, אז איר זענט אן אמעריקאנער, וויסט איר מסתמא, אז ריקי איז דאס געבורטס־ארט פון באריטן אמעריקאנער אדמיראל ריקאווער, וועלכער האט נישט לאנג צוריק באזוכט וואַרשע, צוזאמען מיט אייער וויצע־פרעזידענט ניקסאן? מען האט אונדז דאס דערציילט אין שול.

איך אליין האב די מעשה שיער נישט פארגעסן. געקאנט פארביילויפן דאס אזוי מיר גוט באקאנטע שטעטל, נישט געדענקענדיק דעם פאקט.

איך פאר ארויס אין שטעטל, לאז אראפ די „פאניענקע" נעבן רויט־ציגלדיקן קאשטשאל, מיטן גרויסן טורעם־זייגער, און קוק זיך ארום. געדענק איך, אז נאך דער גרויסער שריפה, אין די דרייסיקער יאָרן, איז ריקי באבויט געוואָרן אט מיט די ניי־אינקע געמויערטע הייזלעך, וווּ נאר יידן האבן געווינט. געדענק איך אויך דעם ענערגישן א. נייהויז, דעם קהילה־פירער, מיטן שוואַרץ־גרויען בערדל, וועלכער האט אין וואַרשע געזוכט און געפונען די קרעדיטן אויף אפבויען דאס שטעטל.

האבן די יידן די נייע הייזער געבויט, און איצט וווינען נאר פרעמדע אין זיי: קיין איין ייד איז אין ריקי מער נישטא. און אויך איז נישטא מער דאס קליינע, הילצערנע הייזל נעבן דער באד, וווּ ביי אן ארעמען יידישן שניידער איז דער איצטיקער אדמיראל חיים (הימאן) ריקאווער געבוירן געוואָרן. דער שניידער האט מיט יאָרן צוריק עמיגרירט מיט זיין צאל־רייכער פאמיליע קיין אמעריקע; און אט איז איינער פון דער משפחה, אדמיראל ריקאווער, באריטן פון זיין אטאמישער אונטערוואסער־שיף — צוריקגעקומען אויף א קורצן באזוך קיין פוילן. ניין, ער איז נישט געפאָרן

אַנקוקן זיין געבורטס־שטעטל, אָבער מיט וואַרשעווער יידן האָט ער געהאַט יידיש, מיטן כאַראַקטעריסטישן „פוילישן" אַקצענט.

צי האָט די שילערין, וועמען איך האָב געפֿירט אין דעם אויטאָ, געווּסט, אַז ריקאָווער איז אַ ייד?

— ניין — זאָגט זי, פֿאַרוווּנדערט אַנקוקנדיק מיך, מיט ברייט צע־עפֿנטע, גרויע אויגן — ניין, דאָס האָט מען זיי אין שול נישט דערציילט.

איך פֿאַרנעם זיך לינקס, אויפֿן וועג צום שטעטל זשעלעכאָוו.

זשעלעכאָוו — דאָס איז נישט גלאַט אַזוי איינע פֿון די איבער זעקס הונדערט אַמאָליקע פּוילישע שטעט און שטעטלעך, ווו עס האָט עקזיסטירט אַ מער ווייניק אָרגאַניזירטער יידישע ישוב: בעת מיינע וואַנדערונגען איבעֿר דער וועלט, האָב איך זיך איבערצייגט, אַז זשעלעכאָוו איז גאָר אַן אינטערעסאַנטאַלער באַגריף! פֿון אינדזל טריניד־אַד ביזן ווייטן אויסטראַ־ליע, פֿון בראַזיקן באַאַטאַ אין קאַלאַמביע ביזן סאַנטאַס־פּאָרט אין כראַזיל; פֿון צענטראַל־פּאַרק יועסט אין ניו־יאָרק ביז רחוב אַלענבי אין תל־אביב — האָט זיך צעזייט און צעשפּרייט און איז פּיבעריש טעטיק די „שארית הפּליטה" פֿון קלאַסישן שטעטל זשעלעכאָוו.

האָט דערי־בער אַ ציטער געטאָן מיין האַרץ, ווען איך האָב באַמערקט אויפֿן שאַסיי דעם אויפֿשריפֿט אויפֿן סלופּ: „שטאָט זשעלעכאָוו".

דאָס איז דאָך דאָס „שטעטל", אַזוי רעאַליסטיש און בולט, כמעט מיט אַ סקולפּטורישער פֿרעציזקייט אויסגעפֿורעמט דורכן גרויסן פֿאַלקס־שרייבער איטשע מאיר (י. מ.) ווייסנבערג — אַליין אַ געווּעזענער אַרבע־טער־געזעל פֿון זשעלעכאָווער אַרעמען פּראַלעטאַריאַט.

דאָס איז דאָך דאָס אָרט, ווו דאָס לירישׂ־חסידישע בחורל, יחיאל לערער, האָט אויסגעזונגען זיין פֿאָעמע „מיין היים", וואָס וועט שויז אויף שטענדיק פֿאַרבליבן דער הימן, דאָס שוואַנען־ליד פֿון דער אידילישער, צניעותדיקער משפּחה, וואָס איז געווען דער געזונטער קערן פֿון אונדזער פֿאָלק און דער ווינקלשטיין פֿון אונדזער קיום.

דאָ איז אויך געבוירן געוואָרן און אָנגעהויבן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט דער שטילער באַשיידענער און טאַלאַנטירטער עסייאיסט, שמואל ברייגסקי, וועמענס ווערק האָבן שפּעטער, בעת זיין קאַלאַמביער פּעריאָד, זייער תיקון געפֿונען.

איך אַליין האָב זיי אַלע דריי געקענט פֿערזענלעך, אין פֿאַרשידענע פּעריאָדן פֿון זייער לעבן; און האָב זיי ווידער פֿאַר מיינע גייסטיקע אויגן

דערזען, בעתן אַריינפאָר אין איצטיקן זשעלעזנאָווי, וואָס איז אויסגעלייזדיקט פון יידן.

דאָס איז דער מאַרק, דער זעלבער, אָבער אַן אַנדערער. עס שטייען נאָך אַלץ פויערישע פירלעך, פון דערפלעך אַנגעפאָרענע, מיט עפּל, מיט אוגערקעס, מיט קרויט. די שטעטלשע קריסטלעכע באַלעבאָסטעס טומלען זיך אַרום די פורן, דינגען זיך, טראָגן אַווק דאָס געקויפטע אין צייטוועלן גענוי.

אָבער איך געדענק דאָך יענע מאַרק־טעג, וועלן אַלץ אַרום האָט געווימלט מיט באָבערדלטע יידן, אין חסידישער קליידונג; אַדער מיט דער יונגט, די אַרבעטער־יונגט, וואָס האָט דאָ אַזוי שטאָלץ איר אָרעמקייט געטראָגן; אוּן מיט די מאַמעס אין שייטלען אוּן פּאַטשיילעס — מיט די קלאַסישע מאַמעס, דורך י. לערער אוּן י. מ. ווייסנבערג באַזונגען.

אוּן די פאַרוויכערטע וואָנט, וואָס סטראָשעט פאַריתומט, מיט אַן איבערבלייבעניש פון שטיינערנע לוחות, מיט וואָזעס ביי די זייטן! דאָס איז אַמאָל געווען די באַרימטע אין גאַנצן געגנט זשעלעזנאָווער שול, וועלכע עס האָט אַ לעבן־לאַנג געהאַלפן בויען אַ יידישער שניידער, משה נאָטעס, אוּן וואָס איז אונטערגעצונדן געוואָרן דורך די נאַציס דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, וועלן זיי האָבן פאַרנומען זשעלעזנאָווי.

אין די פלאַמען איז דאָן אַריינגעשפּרונגען אַ חסידישער יונג, ר' מאָטל יוסטמאַן, אוּן מיט מסירת נפש אָפּגעראַטעוועט עטלעכע ספרי־תורהס.

אָזוי איז אַווק מיטן פייער די הייליקע שול אויפן נאָמען פון ר' לוי־יצחק פון באַרדיטשעוו, וועלכער איז געווען רב אינעם זעלבן זשעלעזנאָווי גאַנצע צוועלף יאָר — זיינע יונגע יאָרן (1772—1784) — נאָכדעם ווי מען האָט אים באַזייטיקט פון רבנות אין פינסק, צוליבן היציקן קאַמף פון מתנגדים קעגן חסידים.

דאָס „שטעטל" פון י. מ. ווייסנבערג איז גאָרנישט געווען אַזוי אידיליש, ווי דאָס „שטעטל" פון שלום אש: זשעלעזנאָווי איז געווען די גאַנצע יאָרן פון איר דריי הונדערט (אַדער מער) עקזיסטענץ אַ ישוב פון קעגנזייטיקן קאַמף, פון פאַרביסנקייט, אַן סקרופולן אוּן אַן פשרות. מיט הונדערט אוּן אַכציק יאָר צוריק, וועלן די מתנגדים, אונטער דער וויקונג פון פאַנאַטישער קעגנערשאַפט קעגן דער „כת" (סעקטע) — ווי מען האָט די חסידים דאָן גערופן — האָבן פּשוט אַרויסגעטריבן פון אירע גרענעצן דעם האָרציקן מיטן פּשוטן פאָלק אויסגעמישטן רב לוי־יצחק, וועלכן בערדי־

טשעוו האָט שפּעטער אויפגעכאַפּט אַלס איר מרא דאתרא. נאָך אין מיינע צייטן האָט מען געוויזן נישט ווייט פון זשעלעכאָוו, אויפן וועג קיין גאָר־ווּאָלין, דעם לעגענדאַרן שטיק, אויף וועלכן דער פּאַרמאַטערטער ר׳ לוי־יצחק האָט זיך צוגעזעצט, וועו ער איז פּשוט געלאָפן פון זיינע פּאַרפּאַלגער אין שטעטל. די לעגענדע דערציילט, אַז ר׳ לוי־יצחק האָט דעם שטיק אַ נאָמען געגעבן דער ״ווייכער״, ווייל ער איז אויף אים געזעסן, ווי אויף אַ ווייך קישן. צוויי אַנדערע חסידישע רבנים נאָך אים, וועלכע מען האָט אויך פון שטעטל פּאַרטריבן, האָבן אין וועג געוועו אויפן ״ווייכן שטיק״.

מיט הונדערט און דרייסיק יאָר שפּעטער האָט דער דעמאָלטיקער באַרימטער לאָדזשער רב ר׳ אליעזר טריסטמאַן, נאָך אַ לייִדנשאַפטלעכן קאַמף, אין וועלכן עס זענען געוועו פּאַרוויקלט פּאָליציי און געריכטן, געמוזט פּאַרלאָזן זשעלעכאָוו. דאָס מאָל האָבן אים פּאַריאָגט די חסידים, ווייל דער רב איז געוועו אַ מתנגד...

זשעלעכאָווער שוסטערס, גאַרבערס, שניידערס, הייס־בלוטיקע רעוואָלוציאָנערן און קעמפער — פּריער קעגן צאָר און שפּעטער קעגן דעם פּילסודסקי־רעזשים — האָבן אין ״פּינפטן״ יאָר אַלס בונדיסטן, און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אַלס ״רויטע״, געשמט איבער פּוילן.

דוכט זיך, נישט מער ווי פּינף טויזנט יידן האָט פּאַרמאָגט זשעלעכאָוו, אָבער זייער דינאַמישקייט איז געוועו צענפאַכיק צו זייער צאָל; און די דאָזיקע דינאַמישקייט און אַרגאַניזיר־פּעיקייטן האָבן די זשעלעכאָווער — וואָס האָבן נאָך פּאַר די נאַציס עמיגרירט אין פּאַרשידענע לענדער, צוזאַמען מיט דעם ביסל, וואָס האָט זיך פון חורבן געראַטעוועט — באַרימט געמאַכט אין אַלע לענדער, ווו זיי האָבן נייע היימען געשאַפן.

זיצט אין דער רעדאַקציע פון די ״לעצטע נייעס״ אין תל־אביב דער פּעיקער זשורנאַליסט, קאַלעגע וואָלף יאָסני, וועלכער האָט, צוזאַמען מיט שמואל לאַקסמאַן און לייבוש ווייסלעדער, צוזאַמענגעשטעלט דאָס מאָנומענטאַלע ווערק איבער זייער געבורט־שטעטל.

זיצט אין הויכן פון באָגאָטאַ אַ טייערער פּריינד און כלל־טוער שמעון גובערעק, וועלכער איז געוועו איינער פון די בויער פון דער שטרייקערייי־אינדוסטריע אין קאָלאָמביע און ער אַרגאַניזירט און באַשרייבט דעם דאָזיקן מערקווירדיקן ״אינטערנאַציאָנאַל״, וואָס הייסט: זשעלעכאָוו.

פּאַרזאַמלען מיר זיך אין דער ווּוינונג פון לעאָן גרייזער, דעם אַווי פּאָפּולערן אין ניו־יאָרקער קולטור־טוער — דאָס אייניקל פון די גרינדער

פון דער גאַרבער־אינדוסטריע אין זשעלעזנאָוו — און הערן אויס דעם באַריכט פון פראָפ. אַרטור לייוואַ, פון לאָנג־איילענד־אוניווערסיטעט, וועלכער האָט, כמעט אין דער זעלבער צייט וואָס איך, באַזוכט זשעלעזנאָוו. זיצן די געסט, מיט אָנגעשפּיצטע אויערן, און הערן זיך צו צו אַ באַריכט וועגן בית עולם דאָרטן, וואָס איז גאַנץ געבליבן; וועגן שטיבעלע פון קריסטלעכן שומר — דאָס אַמאָליקע מתים־שטיבל — וואָס היט אָפּ די שטיינער; נו, און דעם זכרון פון די, וואָס רוען אויפן אַלטן בית־הקברות.

וויסן מיר שוין אויך די געשיכטע, וואָס עס דערציילט חנה אָשלאַק פון אויסטראַליע — אַ געראַטעוועטע פון מיידאַנעק — וועלכע איז, מיט פיר אַנדערע פרויען, שוין נאָך דער מלחמה, געקומען קיין זשעלעזנאָוו: די קאָשמאָר־נאַכט, וועו שטעטלשע באַנדיטן זענען באָפאַלן דאָס הויז, וווּ די פיר פרויען, און אויך צוויי מענער, האָבן פאַרבראַכט זייער ערשטע נאַכט אין „באַפרייטן" שטעטל; וועו „אייגענע" באַנדיטן זענען זיי באָפאַלן, אומ־ברחמנותדיק צעשאָסן (איר חברטע, אַ שוואַנגערע פרוי, איז אויף די קני געפאַלן פאַר די מערדער און געבעטן: „פאַנאָוויע, טויט מיך נישט! איך האָב איבערגעלעבט אַזאַ שרעקלעכע מלחמה! איך האָב פאַרלוירן אַלץ און אַלעמען! שענקט מיר דאָס לעבן. איך וויל לעבן!..." — אָבער די שאָסן זענען געפאַלן און זי געטויט). חנה איז לעבן געבליבן, וויל זי האָט זיך פאַרשטעקט צווישן שמאָטעס. שפּעטער האָט זי דערגרייכט אויסטראַליע.

דאָס זענען געווען די לעצטע יידן, וואָס האָבן פרובירט צוריקצוקומען קיין זשעלעזנאָוו.

נו, און אין משך פון די לעצטע צען יאָר באַגעגן איך זיי אין אַלע עקן וועלט.

דער גרינדער פון „בלוי־וויסן" קלוב אין טריניד‌אַד, און דער זייל פון יידישן ישוב אין קאַסטאַ־ריקאַ (ד. וויסלעדער); דער פאַרצייכענער פון די קאַמפּן־זכרונות און לעגענדעס פון זיין היים (שלום אַשליאַק) אין אויסטראַליע; דער כראָניקער פון קהילה־לעבן (משה באָרוכאָוויטש) אין ניו־יאָרק, און די שרייבער־גרופּע אין באָראַנקילאַ (מ. ציבולקערוויטש, כאָבערמאַן, ראָטערמאַן א. א.) — זענען אַלע זשעלעזנאָוער.

איך וויס, אַז נישט־דערמאָנענדיק ביים נאָמען נאָך פיל פון די ענער־גישע זשעלעזנאָוער יידן, צעשפּרייטע איבער דער גאַנצער וועלט, באַגיי איך אַן עוולה קעגן פאַרדינטע כלל־טוער פון אונדזער דור, אָבער עס איז שווער אויסצושעפּן די אומוואָרשיינלעכע קוואַל־ענערגיע, וואָס האָט זיך

איבער דער וועלט צעגאַסן פון י. מ. ווייסנבערגס און יחיאל לערער׳ס מערקווירדיקן שטעטל, און מיט וועמען עס שטאַלצירן די נייע ישובים, וווּ זיי האָבן זיך באַזעצט.

און נאָך דאַרף איך עפּעס באַצייכענען: אין די אַלע ווייטע גלותן האָבן די זשעלעכאָווער נישט מיטגענומען דעם גייסט פון בונטאַרישקייט, מחלוקה, טראָציקייט, וואָס האָבן אין משך פון איניקע הונדערט יאָר, פון צייט־צו־צייט, ווי אַן עפּידעמיע, באַהערשט דאָס שטעטל. גיכער, וואָלט איך געזאָגט, אַז ס׳לויכט־אויף אין זייערע הערצער די שטילע רירנדיקע תפילה, וועלכע ר׳ לוי־יצחק פון באַרדיטשעוו האָט פאַרפאַסט אינעם זעלבן זשעלע־כאָווּ: „גאָט פון אברהם, פון יצחק און יעקב". אַזוי רירנדיק און הארציק אויסגעווייניט דורך אַלע מאַמעס און באָבעס, ווען שבת פלעגט אַוועקגיין. „די וואָך זאָל אונדז קומען אַנטקעגן צו גוטס און צו מזל, צו הצלחה און צו ברכה, צו אהבת חברים, צו חסד און צו פרנסה, לנו ולכל ישראל, ונאמר אמן".

— — — — — — — — — — — — — —

ביים אַרויספאָרן פון שטעטל, פאָרט מיין אויטאָמאָביל פאַרבי אַן אייגן־זאָמען שטיין אויפן וועג. צי איז דאָס נישט אַמאָל יענער „וויכער שטיין", אויף וועלכן ר׳ לוי־יצחק פון באַרדיטשעוו האָט געזרוט? איך גיי אַרויס פון אויטאָ און זעץ זיך צו אויף אים אויף אַ ווייל.

ניין, ער איז האָרט, אַזוי האָרט, ווי אונדזער ווירקלעכקייט איז: פאַר אונדזער דור האָט דער בורא־עולם נישט ווייך געמאַכט, נישט די הערצער, נישט די שטיינער.

וועגן פשוטן, פראָסטן ייד אין זשעלעכאָוו פלעגט מען ביטולדיק זאָגן: „ער איז נאָקעט ווי אדם".

זינגט אָבער וועגן זעלבן ייד דער האָרציקער יחיאל לערער, הי״ד (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ):

„נאָקעט ווי אדם? נישט גוט געזאָגט! יענער האָט גאָרנישט, און אַלץ דאָך פאַרמאָגט: אַ גלויבן, אַ גאָט און פריידּ פון אַ קינד: און שרעק פון אַ קינד, און מורא פאַר זינד...".

אויף די גאַסן פון אַמאַליקן וואַרשע

פון מיין רייזע מיט אַן אויטאָמאָביל איבער צענדליקער שטעט און שטעטלעך פון ביאַליסטאָקער, לובלינער, לאָמזשער און שעדלעצער געגנט, בין איך פֿאַרפֿאָרן גלייך צו דער געבוירן אין וואַרשע, וווּ עס געפינען זיך אַלע געזעלשאַפֿטלעכע און קולטורעלע אינסטיטוציעס, פֿאַראייניקט אין „קולטור־געזעלשאַפֿטלעכן פֿאַרבאַנד", וועמענס פֿאַרזיצער עס איז הערש סמאָליאַר.

גראָד האָט זיך געדאַרפט באַלד אַנהייבן די אַנדענק־פֿאַרזאַמלונג לכבוד דעם ווילנער געטאָ. דער זאַל איז געווען פול געפֿאָקט מיט יונגע און מיטל־יאָריקע מענטשן, מיינטנס אַריבערגעקומענע פון ווילנע גופא. מען האָט מיך פֿאַרבעטן אויף דער טריבונע, אויף וועלכער, צווישן דער גרופּע ווילנער געטאָ־פֿערזענלעכקייטן, איז אויך געזעסן דער דערמאָנטער ה. סמאָליאַר.

און זיצנדיק אייגער נעבן צווייטן האָט צו מיר סמאָליאַר שטיל אַ זאָג געטאָן:

— האָט איר באַמערקט, אַז אין שטעטל זאַמבראָוו, פון וועלכן איך שטאַם, איז שוין פֿאַראַן אַן אייזנבאַן — אַ זאַך, וואָס נישט אונטערן רוסישן רעזשים און אויך נישט אונטער פּילסודסקיס פּוילן האָט מען געקאָנט אויספּועלן? האָט איר באַמערקט די נייע נעמען־לאָמטערנעס אין די גאַסן?

— ניין! — ענטפֿער איך. — נישט איך האָב דעם נייעם וואָקזאַל געזען און נישט ער האָט מיך אינטערעסירט. און אויך די נעמען־לאָמפּן האָב איך נישט באַמערקט, ווייל דאָס ליכט אין זאַמבראָוו איז פֿאַר מיר אויס־געלאָשן געווארן אין דער מינוט, ווען די לעצטע שבת־ליכט אין שטיבל פון לעצטן ייד זענען דאָרט אויסגעגאַנגען.

איז וואָס אַזוינס האָב איך דאָ געזוכט אין פּוילן בעתן איצטיקן ווויזיט מיינעם? האָב איך גאָרנישט באַמערקט דעם גרויסן פֿראָגרעס און אָנשטרענג, וואָס פּוילן האָט געמאַכט נאָך די שרעקלעכע מלחמה־יאָרן וועו זי איז געבליבן ליגן אַ פֿאַרגוואַלדיקטע אין רויינען? וויל איך גאָרנישט אָנערקענען, אַז פון חורבות און פון אַשן וואָקסט ווידער אויס דאָס לאָנד פון כמעט דרייסיק מיליאָן מענטשן — שטייט ווידער אויף אַזוי אייגנאַרטיק

אַ פאַנאַטיש־איינגעשפּאַרט פאָלק — אַזוי פאַרשידן פון אַלע אַנדערע לענ־דער אין קאָמוניסטישן בלאָק?

יאָ, פאַרשטייט זיך, האָב איך גוט געזען די נייע רויכנדיקע קוימענס פון פאַבריקן, די רושטאָוואַניעס פון נייע געביידעס, די שולן, אוניווערסי־טעטן, טעאַטערס; די מענטשן, וואָס זענען בעסער געקליידט, ווי בעת מיינע פריערדיקע וויזיטן. פאַרשטייט זיך, האָב איך אויך געזען, ווען איך בין געפאָרן הונדערטער מיילן אין אַ זונטיק־טאָג צווישן דערפער און שטעטלעך און שטעט, ווי עס מאַרשירן פיל־פיל טויזנטער פויערים, אַרבעטער און קינדער אונטער דער אָנפירונג פון זייערע לערערס — ווי זיי מאַרשירן צו די קאָטווילישע קלויסטערס, — וויפל בלייבן שטיין אינ־מיטן מאַרק, ווייל עס איז שוין קיין אָרט נישטאָ אינעווייניק... און איך קען דאָך אַזוי גוט די זעלבע פּלעצער פון אָמאָל. האָב איך דעריבער רעכט פעסטצושטעלן: אין פילסודסקיס צייטן זענען אַזוי פיל „דאָוונענער״ נישט געווען און עס איז פיל שוואַכער דאָן געווען די מאַכט פון קאָטווילישן גלח, ווי זי איז איצטער, בעת די צייטן פון קאָמוניסט גאָמולקאָ. און עס ווייסט סמאָליאַר אַזוי גוט ווי איך ווייס דאָס, אַז אויב נייַנציק פּראָצענט פון פּוילישן אַרבעטער־קלאַס שפּרייזט אין הייַנטיקן זונטיקדיקן טאָג מיט אַזאַ קוים־באַהאַלטענעם ענטוזיאַזם אין די קאָטווילישע קירכעס און קניען מאַסן־ווייז פאַר די צאָלרייכע סטאָטועס פון דער „הייליקער מאַריע״ אויף די וועגן — איז דאָס אייגנטלעך אַ פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן איצטיקן רעזשים, וואָס הערשט אין פוילן, אַ דעמאָנסטראַציע, וואָס כדי זי צו דער־שטיקן, פאָדערט זיך פיל מער רוסישע טאַנקען און רוסיש מיליטער, ווי עס איז באַנוצט געווארן אין אַזא פאַל אין אונגאַרן, ווייל די פאָליאַקן זענען אייגנעשפּאַרטער, פאַרביסענער און שאַנעוועדיקער נישט אַזוי זייערע לעבנס, ווי די אויפשטענדלער אין אַגדערע סאַטעליטן־לענדער.

אָבער דאָס זענען אַלץ זייטיקע באַמערקונגען און באַאַבאַכטונגען. אין צענטער פון מיין רייזע איבער די פּוילישע שטעט און שטעטלעך זענען געשטאַנען די שאָטנס פון מיליאָנען יידן, וואָס האָבן דאָ געווינט און מען האָט זיי אויסגעריסן מיט די ווארצלען, פאַרברענט און אויף זייערע חורבות בויט מען דאָס איצטער דעם נייעם וואָקזאַל אין זאַמבראָוו, מיט וועלכן עס פרייט זיך אַזוי הערש סמאָליאַר. אָבער אין זעלבן זאַמבראָוו, אין אַ שענקל אויפן מאַרק, וווּ איך בין אַריין עפּעס קויפן, האָב איך באַמערקט די צעראָטענע קאַנאַפּע און דעם לאַנגן ברוינעם וואַנט־זייגער,

וואס געדענקען נאך געוויס זייער אלטן חסידישן בעל־הבית אויפן זעלבן פלאץ. און אים האב איך פלוצלינג דערזען מיט די אויגן פון מיין זכרון — אים און אלע קרעמערס ארום, אלע אמאליקע יידן, וועלכע איך האב אזוי גוט געקענט, אין יעדער שטאט און שטעטל געקענט, צוואנציק יאר צווישן די מלחמות מיט זיי געארבעט, צו זיי געריידט, פאר זיי געשריבן. דער „יידישער" וואנט־זייגער אין שענק „גייט" נאך אלץ, און ער האט אפשר אויך נאכגעקוקט נאך זיינע בעלי־בתים בעת זייער לעצטן גאנג אט דא גאר נישט וויט — אין שכנותדיקן טרעבלינקע.

ווי אזוי קאן איך זיך פריייען מיטן טעכנישן פראגרעס אויף די ערטער, וווּ „מען האט אויפגעגעסן יעקבן און זיין ווינונג פארווויסט"? (כי אכלו את יעקב ואת נוהו השמו).

— — — — — — — — — — — — — — — —

באגינען פון זעלבן טאג בין איך נאך געווען אין תל־אביב. איינגע־אטעמט און איינגעזאפט אין זיך די פרישע מארגן־לופט און די ליבע קאנטורן פון געביידעם און מענטשן, כדי שפעטער דורכן דאזיקן אטעם שעפן נייע כוחות אין דער סביבה, ווו איך פלי איצט — קיין פוילן — ווען אטעם וועט מיר פארפעלן.

ווידער דער מיטללענדישער ים און ווידער די געצענדינערישע רעמי־נעסענצן פון אטען און פון רוים. עס איז מערקווירדיק, ווי דער „ויתרוצצו" צווישן ירושלים און רוים קומט נאך אלץ פאר אין אייערע געהירן, ווען אין משך פון דריי שעה פליט איר איבער די דאזיקע בוידע פאליוסן פון אייביקן קאמף.

און קורץ איבער ווין — ווו מען בייט דעם עראפלאן און אין קנאפע צווויי שעה ארום באווייזט זיך וואַרשע — נאך אלץ א מאגישער פונקט אויף מיין לעבנס מאפע: האב איך דען דא נישט פארבראכט לאנגע שעפערישע יאָרן, וועלכע זיך שוין נישט מער איבערחזרן? דאַרף מען זיין שטארק, נישט נאכגעבן דעם קאפריז פון א ביסל צעשרויפטע נערוון, נישט לאזן די סענטימענטאלקייט און האפענונגסלאזע בענקשאפט זאל דיך באהערשן! מען קאן דאך נאך אין טרערן פארטרונקען ווערן...

העפלעכע פוילישע צאל־באמטע, וואס עפענען נישט אפילו אייער באגאזש, פיל העפלעכער ווי אזעלכע באמטע אויף אונדזער ניו־יאָרקער

לופט־פאָרט, ווו נישט־דיסקרעטע הענט „ראַיזן" זיך אין יענעמס פּעקלעך — חושד זייענדיק, אַז א ל ע, וואָס קומען דאָ צו פֿאָרן, זענען קאָנטראַ־באַנדיסטן.

ווידער אַמאָל בין איך אין האָטעל „בריסטאָל", ווו מען גיט אייך א שיין צימער מיט א וואַנע פֿאַר פּיר דאָלאַר א טאָג לויטן אָפּיציעלן קורס (און נישט מער ווי פֿאַר א דאָלאַר לויט דעם קורס אויפן פּרייען מאַרק, וועלכער איז אויך אין א געוויסער מאָס אָנערקענט דורך דער פּוילישער מלוכה־באַנק).

עס איז שוין נאָכט און דער היינטיקער טאָג איז דאָך געווען אַזא לאַנגער! א שפּאַס עפּעס — אין דער פּרי נאָך אין תל־אביב און אין זעלבן פֿאַרנאַכט אין ווַארשע!

אָבער איך קאָן נישט גיין שלאָפן! נישט ווייט פון מיין האָטעל הייבן זיך דאָך אָן די אַמאָליקע „יידישע גאַסן", די ביעלאָנסקע, טלאָמאַצקע, נאָלעווקעס, געגשע — ווי אַזוי וועל איך דאָ קאָנען רויק שלאָפן גיין נישט אָפּגעבנדיק דעם פֿאַרדינטן כבוד די שאָטנס פון מיינע טויטע?

שפּרייז איך דורכן האַלב־רוינירטן און איצט כמעט אינגאַנצן פּוסטן פון שמאַצירנדיקע זאַקסישן גאָרטן.

קום איך אויפן ליידיקן און פֿאַרוואָקסענעם פּלאַץ פון אַמאָליקן „אייזערנעם טויער". געדענק איך ווי ער האָט געברענט מיט א העליש פּייער אין טאָג פון יום־כיפּור פונקט מיט צוואַנציק יאָר צוריק. אַוועק מיטן רויך די טויזנטער אַרבעטס־וואַרשטאַטן פון די העגדלער און פון די פּעדלער צוזאַמען מיט די געביידעס, פון וועלכע מען האָט געצויגן די הונגער־פּרנסה. אַוועק מיטן רויך זענען אויך שפּעטער די פֿאַרהאַוועטע, פֿאַרהאַרעוועטע יידן. ערגעץ־ווו אין עק פון זעלבן פּלאַץ בויט מען שוין די נייע געביידע פֿאַרן מאַרק. וועלן דאָרט קיין יידן מער נישט זיין. מילא, זאָל מען בויען...

און אָט איז דאָס געסל, ווו איך אַליין האָב געהאַט מיין לעצטע דירה אין וואַרשע. שטייט דאָרט, ווי אַן אייגנאַמער צאָן אין מויל, נאָר איין הויז — נישט דאָס, אין וועלכן איך האָב געווויינט. גיי איך צו נאָענט און דער־קען די געביידע. זי איז געשטאַנען אין מיין הויף, און דאָרט אויפן צווייטן שטאָק האָט געווויינט א יונגערמאַן — א חלוץ געווען. אריה ווילנער האָט ער געהייסן. מיט גאָרנישט זיך אונטערשיידט פון אַנדערע באַלעבאָטישע יינגלעך, וואָס האָבן געריידט פּויליש. איז געקומען אָבער דער מאָמענט

פון דער גרויסער פּראָבע, האָט אַ גייסט פון גבורה, פון ליבע צום פאָלק אויפגעוואַכט אין יענעם בחורל. און דאָס איז ער — אריה ווילנער — געוואָרן איינער פון די גרויסע געטאָ־קעמפער און פירער, וואָס האָבן דעם יידישן כבוד גערעטעוועט. ער האָט געקאָנט — צוליב זיין „אַרישן" אויס־זען — זיך ראַטעווען אויסער די מויערן פון געטאָ, וווּ ער האָט אַ געוויסע צייט געווינט. האָט ער נישט געוואָלט. איז ער צוריקגעקומען שטאַרבן מיט געוויר אין האַנט אין דער שפּיץ פון זיין קאָמפּס־אָפּטיילונג.

אָט איז ער, דער באַלקאָן, ווו איך פלעג דאָס יינגל מיט זיין שוועסטער אָפּט זען. זאָלן די דאָזיקע ווערטער דערגרייכן אָט דער שוועסטער אין מאָנטעווידעאָ, אורוגוויי, ווו זי ווינט איצט. זאָל זי כאָטש וויסן, אַז איך האָב אין יענער שפּעטער נאַכט־שעה פּשעכאָדניע־גאַס מיט גייסטיקע אויגן ווידער געזען דעם שאָטן פון איר העלדישן ברודער און אים אַ נישט־דערהערטן אל מלא רחמים געמאַכט.

און דער באַנק־פּלאַץ רופט זיך איצט אויפן נאָמען פון אַ פּאָליאַק, מיט וועלכן וויניק פּאָליאַקן שטאָלצירן — אויפן נאָמען פון פעליקס דזשער־זשינסקי — דער גרינדער פון דער מעכטיקער „טשעקאַ".

און וווּ ביסטו רימאַרסקע־גאַס, וואָס דער פּאַרבאַנד פון יידישע קאָאָ־פּעראַטיוון האָט אַזוי פּאָפולער געמאַכט אין גאַנץ פּוילן? דאָ, אויפן איצט־אויסגעצאַצקעטן גרינעם סקווער איז געווען דער „נומער זעקס", די לאָבאָ־ראַטאָריע און הויפּט־שטאָב פון דער קאָאָפּעראַציע מיט מער ווי זעקס הונדערט ווירטשאַפּטלעכע אינסטיטוציעס, ווועלכע האָבן ווי אַ וואָל פון עקאָנאָמישן זעלבשוץ געהאָלפן די יידן אין אַלע שטעט און שטעטלעך זיך קעגנשטעלן דער כוואַליע פון באָיקאָט און אויסראָטונג. און דער דאָזיקער פּוסטער פּלאַץ דערגרייכט איצט ביז דער ביעלאָנסקי־גאַס, אויף ווועלכער עס איז געשטאַנען די געביידע פון דער יידישער קאָאָפּעראַטיווער באַנק, ווועלכע האָט מיט צוואַנציק פענצטער אַרויסגעקוקט צו דער פּוילי־שער מלוכה־באַנק פונקט אַנטקעגן, אַזוי ווי זי וואָלט זיך גערייצט מיט איר: „דו ווילסט מיך פאַרטיליקן, מיין פּרנסה צונעמען — אָבער זע נאָר ווי איך וואָקס, ווי מיר יידן לאָזן זיך נישט"...

די געביידע, ווועלכע איז ביז נישט לאַנג געלעגן אין רויינען און אין וועמענס טעטיקייט איך האָב צוזאַמען מיט דער קליינער גרופּע שוין איצט אומגעקומענע חברים (דער אייניציקער לעבנגעבליבענער, דער טרייער חבר אברהם שמויס, לעבט איצט אין ניו־יאָרק) אַרייגגעלייגט די גאַנצע ענערגיע

פון מיין יוגנט, די גאַנצע ליידנשאַפט פון מיין האַרץ — בויט מען איצט ווידער אויף.

איז, מילא, זאָל מען בויען! נישט מיין פערד און נישט מיין וואָגן... („וואָס פאַר אַ באַרבאַר", וועלן אויף דעם געוויסע וואַרשעווער יידישע קאָמוניסטן זאָגן).

גיי איך וויטער אין דער איינזאַמקייט פון דער וואַרשעווער נאַכט און קום ביז דער גאַס, וואָס האָט אַמאָל געהייסן טלאָמאַצקע. היינט הייסט זי אַנדערש — אויף אַ נאָמען פון עפעס אַ פוילישן געניראַל.

צו מיר אָבער זינגט און ווייזט אַרויס דער נאָמען „טלאָמאַצקע" מיט אַלע טענער פון נאַסטאַלגישן טרויער־ליד: „טלאָמאַצקע־סינאַגאָגע" איז דאָ געשטאַנען. און אַז איר ווילט, שווימט אויף פאַר די אויגן די גאַלעריע שבת־יום־טובדיקע יידן — צילינדער־יידן, צוזאַמען מיט די פרעדיקער און ראַבינער ד״ר פאָזנאַנסקי און פראָפעסאָר שאָר, וועלכע איך אַליין פלעג נאָך הערן.

געזען האָב איך אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה — בעת מיין באַזוך אין וואַרשע — ווי צווישן הויפנס ברוך ליגט צעשפאָלטן די מבורה, ליגן געשענדעט די שטיינערנע „לוחות". איצט איז דער פלאַץ אָפּגעצוימט. מען בויט אַ ריזיקע געבוידע הינטערן פאַרקאָן. קוק איך אַריין צווישן די שפאַרונעס אין פלויט. זע איך בעטאָנענע וועגט וואַקסן, זע איך אַ נעץ מיט רערן וועלכע פאַרלייגט. וואָס בויט מען דאָ? קיין יי ד י ש ן רעליגיעזן אָדער קולטורעלן צענטער אַוודאי נישט. איז, מילא, זאָל מען בויען! דאָס לאָך אין מיין האַרצן וועט מען שוין סייווי נישט פאַרמויערן!

און דאָ איז געשטאַנען די געבוידע „טלאָמאַצקע דרייצן", וווּ דער יידישער ליטעראַטן־ און זשורנאַליסטן־פאַראיין האָט זיין באַשוידענע נעסט געהאַט. אַזוי פיל מאָל אין ביכער און לידער באַזונגען, אַזוי פיל שעפער און בויער פון יידישן באָפליגלטן וואָרט זענען אויף אָט דעם פלאַץ דורכגעגאַנגען אין משך פון אַ דור אַ גאַנצן.

בויט מען דאָ איצט דאָס נייע הויז. די זינג־פייגעלעך זענען פאַרשטומט געוואָרן. די קראָטעס זענען געבליבן.

גיי איך דורך נאָוואָליפקי. נייע, פרעכטיק־אָפּגעבויטע הייזער... ווען איך בין דאָ גלייך נאָך דער מלחמה אויף די בערגלעך מיט ברוך געשטאַנען און נאָכן פאַרשניטענעם דור „קדיש" געזאָגט, האָב איך געפילט ווי פונקען פון קדושה צינדן זיך אָן און פאַרשווינדן איבער די בלוט־דורכגעווייקטע

חורבות. און איצט ווינען פרעמדע אין די אמאליקע יידישע נחלות. נישט קיין „קדיש" ווילט זיך זאגן, נישט קיין פונקען פליען דא מער. נישטא... וועו די זעלבע גאסן האב איך דאן געזען טויט און רוינירטע — האט א ווארעמע כוואליע פון זכרונות זיי לעבעדיק געמאכט. איצט וועו זיי זענען אפגעבויט און פול מיט לעבעדיקע ברואים, זענען זיי ווי טויטע פאר מיר. איך קאן מיר נישט העלפן! אזוי פיל איך און אזוי גיב איך עס איבער.

וואנדער איך ווייטער דורך דער בריטער אלעע, וואס האט אמאל געהייסן און הייסט היינט אויך: „נאלעווקעס". אפילו בלומען־בייטן זעט מען אויף פיל פון די נייע באלקאנען... זע איך אבער מיט מינע גייסטיקע אויגן די יידן אין די לאנגע קאפאטעס — די קרעמערס, די טרעגערס, די חסידים, די קורץ־געקליידטע, די רעדאקציעס, די לאנגע טיפע הויפן.

יא, עס איז געווען כאטיש, טומלדיק, אפטמאל שמוציקלעך, אבער איבערן כאס, איבערן תהום האט געשוועבט — ווי אין בראשית־צייטן — דער רוח־הקודש.

איצטער איז דער רוח־הקודש פארשוווונדן און די בלומען אויף די באלקאנען זעען מיר אויס ווי קרענץ אויף א לוויה.

גיי איך ווייטער. איך וויים גאר נישט, ווי נאך אזא טאג נעמען זיך ביי מיר כוחות צו שפריזן אזעלכע לאנגע שטרעקעס. אבער אן אינערלעכער דראנג פירט מיך, דער אימפעט שטופט מיך.

בלייב איך שטיין ביים דענקמאל פון די געטא־קעמפער אויף די קריי־צונגען פון די אמאליקע גאסן פון יידישער ארעמקייט. דער דענקמאל איז איצט פארדעקט מיט „רושטאוואניעס" — מען רעמאנטירט אים. אבער דאס באהויכטע פנים פונעם העלד, וואס פירט די אויפשטענדלער, זעט זיך ארויס פון צווישן די ברעטער. און אט איז א גאס. זי הייסט „די גאס פון אניעלעוויטש", אויפן נאמען פון חלוץ, וואס האט אנגעפירט מיט דעם אויפשטאנד.

דא בלייב איך זיצן אויף א באנק — אנטקעגן דעם דענקמאל.

איך דערפיל פלוצלינג, ווי א שטראם בלוט גיט א זעץ פון מיין נאז און פארשפריצט מיינע קליידער. איך קאן לאנג נישט איינהאלטן דעם שטראם פון בלוט.

איך ווער אפילו אומרויק און וויל אפשטעלן עפעס אן אייגזאמען פאר־בייגייער און בעטן אים מיך ברענגען צו א מעדיצין־פונקט.

איך ווייס, אַז דאָס איז געקומען פון די שוועריע איבערלעבונגען, דורך וועלכע איך בין אין די פּאָר שעה פון שפּאַציר דורך די איצט פרעמדע פּאַר מיר אַמאַליקע גאַסן פון דעם „יידישן" וואַרשע דורכגעגאַנגען. דאָס האָט מיין בלוט זיך צעקאָכט און געזוכט אַן אויסוועג.

יידיש לעבן אינעם איצטיקן פוילן

די גאַסן זענען איינגעהילט אין פינצטערניש. קיין פאַרבייגייער זעט מען נישט — האָב איך מיין בלוט נישט געקאָנט איינהאַלטן, און, ווייזט אויס, שטיל געקרעכצט. אַלץ צוזאַמען האָט אָנגעווארפן אַ מורא: די שרעקלעכע דערינערונגען פון פּלאַץ, וווּ דער טויטן־מאַרש צו די גאַז־קאַמערן און דער לעצטער קאַמף פון די העלדן איז פאַרגעקומען, און די ווייטיקלעכע בענק־שאַפט נאָך יענער קאַכעדיקער, לעבעדיקער, אַזוי אייגענער יידישער מאַסע, וועלכע האָט דאָ געווויינט און איז אַזוי פריש אין מיין זכרון — יאָ, און טאַקע די שרעק, אַז איך אַליין זאָל דאָ מיט בלוט נישט אָפּגיין,

שיילט זיך אויס פון דער פינצטערקייט אַ שאָטן און זעצט זיך נעבן מיר אויף דער באַנק. אונטערן קאַרגן שיין פון דער גאַס־לאַמטערנע זע איך אַ מאַן אין די פערציקער יאָרן, אין אַ רעגן־מאַנטל, אָן אַ היטל, קענ־טיק, אַ בלאָנדער קריסט. נאָך אַ מינוט זיצן פרעגט ער מיך איידל און שטיל:

„וואָס איז מיט איך? איך האָב איך געהערט קרעכצן. קאָן איך איך מיט עפּעס העלפן?"

ענטפער איך: „בלוט פון דער נאָז. אַ ביסל צו פיל... נאָר עס וועט מסתם באַלד אַריבערגיין. רו איך דערווייל. טאַמער וועלט מיר אַבער ערגער, בעט איך מיך ברענגען אין האָטעל „בריסטאָל", דאָרט איז פאַראַן אַ דאָקטאָר".

דער קריסט רוקט זיך צו נענטער, נעמט פריינדלעך מיין האַנט און זאָגט: „האָט קיין מורא נישט, איך וועל איך דאָ אַליין נישט איבערלאָזן. זאָל נאָר דורכפאָרן אַ טאַקסי, וועל איך איך בעמען אין האָטעל. איר זענט, ווייזט אויס, אַן אויסלענדישער פּאָליאַק? איך וווין דאָ נישט וויט, זע איך וי עס קומען פיל אויסלענדער זען דעם מאָנומענט".

ענטפער איך, אַז איך בין אַן אַמעריקאַנער ייד, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין פוילן און לאַנג דאָ געוווינט.

רעדט ווייטער מיין מיטשמועסער אויף דער באַנק:

„אויך מיר איז אַזוי נישט גוט, אַזוי ביטער און עס ווילט זיך אַ ביסל אַראָפרעדן פון האַרצן.

„איך קאָן קיין נעכט נישט שלאָפן, דעריבער דריי איך זיך אין דער דאָזיקער שעה אויף די גאַסן. מיין קינד, — אַ יינגעלע, — האָבן די גלחים ביי מיר צוגענומען, און אויך מיין ווייב"...

דערוועקט זיך אין מיר דער נייגעריקער זשורנאַליסט און איך פאַרגעס שוין וועגן מיין בלוט־שטורץ, וואָס האָט זיך דערווייל לאַנגזאַם אַנגעהויבן צו באַרויקן.

„וואָס הייסט גלחים האָבן ביי אייך צוגענומען אייער קינד? זענט איר דען אַליין נישט קיין קריסט?".

„יאָ, געווים. איך בין אַ טרייער קריסט, אָבער איך בין נישט קיין קאַטוילישער. איך בין אַ פראָוואָסלאַווענער, און פאַר אַזעלכע ווי איך איז היינט נישטאָ קיין אָרט אין פוילן"...

און דער צופעליקער שכן מיינער אויף דער באַנק דערציילט זיין אומעטיקע געשיכטע: ער איז א סאָוויעטישער פון פוילישער אָפשטאַמונג, געבוירן אין קאָוועל. געווען אַן אָפיציר אין דער פוילישער „רויטער אַרמיי", מיט וועלכער ער איז געקומען קיין וואַרשע. ער איז קיינמאָל קיין קאָמוניסט נישט געווען, אָבער פריער אונטערן מאַרשאַל קאָנייוו, שפּעטער אונטערן מאַרשאַל ראָקאָסאָווסקי איז גוט געווען צו זיין אַן אָפיציר פון פוילישער אָפשטאַמונג אין דער אַרמיי. דאַן האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ פויליש מיידל און געווינט צוזאַמען מיט איר מוטער אין פראָגע — אַ פאַרשטאַט אין וואַרשע. וען ראָקאָסאָווסקי האָט, אונטערן דרוק פון דעם „נאַציאָנאַלן" גאַמולקאַ־אויפשווונג געמוזט „פאַרן" צוריק קיין מאָסקווע, זענען מיט אים פיל סאָוויעטישע אָפיצירן אַוועק. אויך די , וואָס זענען פוילישע בירגער, ווי ער אַליין איז, האָבן קיין צייער ווילן פאַרלאָזן די רייען פון פראָפע־סיאָנעלע אָפיצירן. איז ער געוואָרן אַן עלעקטראָטעכניקער און פאַרדינט גענוג אויסצוהאַלטן זיך, זיין פרוי און זיין שוויגער. מיט אַ יאָר צוריק איז ביי זיי אַ קינד געבוירן געוואָרן. לויטן פריערדיקן אָפמאַך מיט זיין פרוי האָט אַ יינגעלע געדאַרפט געטויפט ווערן אין דער פראָוואָסלאַווענער

צערקווע. וואָלט דאָס געווען אַ מיידעלע, — האָט זי געדאַרפט טויפן אַ קאַטוילישער גלח. איז לויט דעם אָפמאַך די טויף־צערעמאָניע דורכגעפירט געוואָרן דורכן רוסישן פּאָפּ אין דער פּראַגער צערקווע.

אָבער זיין שוויגער האָט דערמיט נישט געוואָלט שלום מאַכן. זי האָט אויפגערודערט די שכנים אין הויף און עס איז געוואָרן אַ טומל. היסטעריש ווייבער האָבן פאַרשפּרייט די ידיעה אין דער גאַנצער געגנט אַרום, אַז מען האָט „אַ קאַטוילישׂ קינד געטויפט אויף פּראַוואָסלאַווענע״. יעדן זונטיק פלעגן זיך אַרום זייער דירה אין הויף צונויפזאַמלען הונדערטער פרויען און געפאָדערט מען זאָל זיי אַרויסגעבן דאָס קינד, וואָס געפינט זיך אין „טייוולשע הענט״.

זיין וויב אַליין איז מיטגעריסן געוואָרן מיט דער היסטעריע און אויך געפאָדערט מען זאָל דאָס קינד „איבערטויפן״ אין קאַשטשאָל. אָבער אין אים האָט אויפגעוואַכט אַ שטאַרקער ווילן זיך נישט צו לאָזן. ער פלעגט גאַנצע טעג צו דער אַרבעט נישט גיין און היטן זיין קינד. איינמאָל אין אַ זונטיק האָט מען אים פלוצלינג אַוועקגענומען אין פּאָליציי, דערקלערנדיק, אַז זיין האָלטונג שטעו ט די עפּנטלעכע רו... ווי נאָר מען האָט אים צוגענומען, איז געקומען אַ גלח, געזומען דאָס קינד אויף די הענט און באַגלייט פון זיין פרוי, שוויגער און הונדערטער זינגענדיקע פרויען, האָט מען דאָס קינד אַוועקגעפירט טויפן אין קאַטוילישן קאַשטשאָל.

וועג מען האָט אים אין אַוונט באַפרייט פון פּאָליציי און ער האָט געוואָלט אַרײַנגיין צו זיך אין דער דירה, האָט אים זיין איגענע פרוי, זיין שוויגער און די שכנטעס פאַרטריבן פון הויף מיט „קאַטשערעס״. האָט ער אַנגעגעבן אין געריכט, אָבער ער האָט פאַרשפּילט. איצט וווינט ער אין אַ צימער ביי פרעמדע, איז גייסטיק צעבראָכן, קראַנק. וויסט נאָך אַלץ נישט„ צי לעבט ער אין אַ סאָציאַליסטישער מלוכה, וווּ די קירכע איז אָפּגעטיילט פון דער מלוכה, אָדער אין דער עפּאָכע פון מיטלאָלטער?

*

שפּעטער, וועג איך האָב זיך באַקענט מיט דער פּאַקטישער מאַכט פון דער קאַטוילישער קירכע אין פּוילן, איז מיר די אויבנדערמאָנטע געשיכטע קלאָר געוואָרן: אין דעם נאַטירלעכן קאַמף צווישן קאָמוניסט און קאַרדינאַל — איז דער לעצטער דערווייל אַרויס דער זיגער.

וואלט איר געגלייבט, וועז איינער וואלט אייך געזאגט, אז די פוילישע מלוכה־קאסע האלט איצט אויס מיט צען פראצענט מער גלחים, ווי פאר דער מלחמה? אין די צייטן פון דער ענדעקישער הערשאפט און שפעטער פון פילסודסקין זענען געווען אין פוילן נישט מער ווי 9 טויזנט גלחים. היינט איז זייער צאל מער ווי צען טויזנט. און ניינציק פראצענט פון דער גאנצער פוילישער באפעלקערונג געהערט אפיציעל צו דער קאטולישער קירכע אין פארגלייך מיט 75 פראצענט פאר דער מלחמה.

צווישן די געדיכטע מענטשן־מענגעס, וואס פילן אויס די קירכעס יעדן זונטיק, זעט מען נישט נאר געווינלעכע פארטיי־מיטגלידער, נאר אסך פון די אנפירנדיקע לאקאלע קאמוניסטן...

כל זמן גאמולקא און די קירכע האלטן אן זייער „קאקזיסטענץ־אפמאך" איז די לאגע געבליבן הענגען, אבער קאן דען אזא אומנארמאלע לאגע זיך לאנג ציען אין א מלוכה, א מיטגליד פון קאמוניסטישן דיקטאטארישן בלאק?

מיך פערזענלעך ארט נישט, אז זי זאל זיך ציען; פארן קליינעם רעשטל פון אונדזערע בריידער, וואס זענען דארטן געבליבן, האט דאס נישט קיין שום באדייטונג, אבער וויסן וועגן דעם דארף מען: נישט איין אויפטרייסלונג באהאלט די געשיכטע פון די נאענטסטע יארן אין אירע פאלדן צוליב דער דאזיקער לאגע.

*

די יידישע קאמוניסטישע פירער — אלפאלס די פיר, וואס זענען געווען אויפן אלוועלטלעכן קאנגרעס אין שטאקהאלם אין אויגוסט 1959, האט מען דארט אין אלגעמיין פיין באהאנדלט. דער פאקט, וואס נאר פוילן האט דערלויבט צו שיקן „אבסערוואטארן" אויף א יידישער וועלט־אסיפה, אין דער צייט וועז די אונגארישע יידן, כאטש זיי זענען אפיציעל אנגע־שלאסן אין קאנגרעס, האבן נישט געקאנט קומען, שוין נישט רעדנדיק וועגן די יידן פון ראטן־פארבאנד גופא און אנדערע סאטעליטן־לענדער — האט ארויסגערופן סימפאטיע צו פוילן.

פארשטייט זיך, ס׳זענען נישט געפעלן געווארן די „יעווסעקישע"

שטעלן אין זייערע רעדעס, וועלכע זענען געווען געוועגדט ספּעציעל קעגן ישׂראל. האָט מען בעת מעשה פּראָטעסטירט.

אָבער איצט, וועז איך זיך אין דער וואַרשעווער צענטראַלע פון יידישן „קולטור־געזעלשאַפטלעכן פאַראַנד״ אין פּוילן מיט אייגעם פון זייערע פּירער, ד״ר ספּאַרד, האָב איך נאָך אַלץ דעם אינדרוק, ווי אין די פּריער־דיקע יאָרן, אז עס רעדט מיט מיר אַן אויפּריכטיקער און אָנשטענדיקער מענטש, כאָטש אונדזער אידעען־וועלט איז אַזוי פאַרשידן.

ד״ר ספּאַרד דערציילט וועגן יידישן שול־סיסטעם אין איצטיקן פּוילן:

„מיר גיבן גאָרנישט אַזוי פיל יידישע לימודים, ווי מיר באַמיען זיך צו שאַפן אַ יידישע אַטמאָספער פאַרן קינד. יידישע שפּראַך, קולטור, געשיכטע לערנט מען נאָר זעקס שעה אַ וואָך, אָבער מיר פאַרשטאַרקן אַלץ מער די סימבאָלן פון אונדזער טראַדיציע. די ימים־טובים פייערן מיר מיט פאַרשטעלונגען, טענץ, געזאַנג — נאָר חנוכה און פורים. קיין אַנדערע יום־טובים נישט — אפילו נישט די ימים־נוראים. די קינדער האָבן רעכט נישט צו קומען אין דער שול, וועז עס איז אַפילו א רעליגיעזער יום־טוב. פאַקטיש קומען זייער ווייניק קינדער אין ראש השנה אָדער יום כיפּור. אָבער אָפּיציעל פאַרמאַכן די שול קאָן מען דאָך נישט... וואָס וואָלטן געזאָגט אַזעלכע עלטערן, וואָס זענען אַטעיסטן? אַז מיר טרייבן זייערע קינדער אין שול אַריין, — און דאָס קאָן מען זיך דאָך נישט דערלויבן אין אַ סאָציאַליסטישער מלוכה... אונדזער באַציונג צו רעליגיע מוז בלייבן אויף אַ פּרייוויליקער באַזע, אַזוי ווי עס איז אין די פּוילישע וועלטלעכע שולן (באַמערקונג פון ח. ש.: אָבער כמעט 90 פּראָצענט פון די שולן פאַר פּוילישע קינדער זענען דאָך רעליגיעז־קאַטוליש!).

מען דאַרף אויך נעמען אין באַטראַכט דעם ספּעציעלן כאַראַקטער פון אונדזער יידישער באַפעלקערונג דאָ: עס בייט זיך, און אָפּטמאָל ראַדיקאַל, די צאָל פון די יידן אין די קהילות.

אין לאָדזש, למשל, זענען מיט אַ פּאָר יאָר צוריק געווען אַכט טויזנט יידן, איצט זענען נאָר געבליבן פיר טויזנט. אָבער די יידישע שול דאָרטן האָט נאָך אַלץ 350 שילער, פאָר וועלכע מען דאַרף זאָרגן. אין וואַרשׂאַוו, למשל, זענען פאַראַן 400 שילער אין דער יידישער שול.

פאַרגעסט נישט, ווי שווער עס איז צו מאַנעווירירן מיט אַ שול־סיסטעם, וועז אין די לעצטע יאָרן זענען אַרויסגעפאָרן — בעיקר קיין ישׂראל —

אַרום 35 טויזנט יידן. פון ראַטן־פאַרבאַנד זענען פון יאָר 1957 צוגעקומען אַרום 12 טויזנט מענטשן.

אייך זאָל איז קלאָר: די מלוכה גיט אונדז פאַר די יידישע באַדערפענישן וויפל מיר בעטן: עס קאָסטן די שולן, די רעליגיעזע קהילות, די צייטונגען, ביכער, דאָס יידישע טעאַטער, דער יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט. די מלוכה דערלייגט צו דעם אַלעם שווערע מיליאָנען. מען פילט זיך, אַז מען איז אַ סך שולדיק דער קלייניער יידישער מינדערהייט...

יאָ, און עס ווערט ביסלעכווייז אָפּגערייניקט די אַטמאָספער פון אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט אונדז פאַרסמט מיט עטלעכע יאָר צוריק. עס פעלן נאָך איצטער גישט קיין אַנטיסעמיטן אין פוילן, אָבער עס איז שוין פיל בעסער".

דאָס זענען די רייד פון אַן אָפיציעלן פאַרשטייער פון רעזשים, אָבער מיין אייגדרוק איז דאָך געבליבן, אַז ד"ר ספאַרד איז אויפריכטיק.

און ווי אומעטיק עס איז אין אַ וואָכעדיקן אָוונט אין דער אייניציקער וואַרשעווער שול — די געווען גאָזשיקס טינאַגאַגע.



אויפן הויף פון נאָזשיקס שול אין וואַרשע
דעלעגאַציע פון אַמעריקאַנער רבנים מיטן וואַרשעווער רב פּערצאָווסקי
און מיט ד"ר ח. שאָשקעס

דער אַלטיטשקער רב פּערצאָווסקי (גאָר אַמאָל אַ שניט־קרעמער אין שטעטל מיכאַלאָוע לעבן ביאַליסטאָק). ער געדענקט מיך פון מיינע פריער־דיקע וויזיטן, נאָר ער ווייל, ווייזט אויס, מיט כוח פאַרגעסן אפילו דאָס וואָס איך געדענק (ער פלעגט קויפן סחורה אין געשעפט פון מיין זיידן אין ביאַליסטאָק): זיין ערשטע פרוי, זיינע דרייצן קינדער און זיין שניט־קראָם. היינט, צו עטלעכע און אַכציק יאָר, איז ער רב אין וואַרשע, באַוועגט זיך ווי אַ פאַנטאָם פון אַ גרויסן „אַמאָל״ און אַרום אים — קוים אַ מנין פאַרחושכטע, אָפּגעקראָכענע, צעבראָכענע דאָוונער, וועלכע שאָקלען זיך צו שמונה־עשרה ווי אומהיימלעכע שאָטנס פון וואַרשעווער גרויסן עבר. און אַז זיי וועלן אפילו אַוועקגיין, וועלן די שאָטנס פון מיליאָנען דאָך בלייבן, דורות־לאַנג בלייבן אין זכרון, ווי דאָס איז געווען אין אוקראַינע נאָך כמעלניצקין און אין שפּאַניע נאָך דער אינקוויזיציע און נאָכן גירוש.

אין די אַראַבישע לענדער

נאָר וואָס קום איך פון אייניקע אַראַבישע לענדער, וווּ איך האָט פאַרבראַכט צען טעג.

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס בעת דער אויפנאַמע פאַרן קעניג פון ירדן כוסיין, וואָס איז געגעבן געוואָרן דורכן פּרעסע־קלוב אין ניו־יאָרק אין האָטעל וואַלדאָרף־אַסטאָריאַ.

דער קעניג האָט געהאַט נאָר־וואָס געענדיקט זיין רעדע פאַרן פאָרום פון די „פאַראייניקטע פעלקער". אַלע האָבן אָנערקענט, אַז די רעדע איז געווען נלעיצנדיק אין דער פאָרם און אין אינהאַלט, און אין אַלגעמיין אַ מוטיקער אַרויסרוף קעגן נאַצערן, וואָס איז אין יענע טעג „געשווומען" אין ליבשאַפט צווישן כרושטשאָווון און די אַפריקאַנישע נייע מלוכה־פּער־זענלעכקייטן.

כוסיינס רעדע, וואָס איז געווען אַ הייסער פּראָטעסט קעגן מצרישן דיקטאַטאָר, וואָס זוכט מיט באַמבעס און אינטריגעס צו צעשטערן און אָוועקנעמען דאָס ירדן־קעניגרייך — האָט אַריינגעגאָסן אַ היפש־גרויסן לעפל פּעך אין דעם לאָקריץ־זיסן פּאָס האָניק פון דער אַזויגערופענער „אַראַבישער אייניקייט".

וועו מיר האָבן געזען אויף דער טריבונע דעם געוויקסיקן זעלבסט־זיכערן נאַצער, און שפּעטער דעם קלייניקן, דאַרינקן מלך פון ירדן, וואָס זעט אויס פיל יינגער, ווי זיינע עטלעכע און צוואנציק יאָר — זענען אונדזערע סימפּאַטיעס דאָך געווען אויף דער זייט פון געראָדפּטן קעניג, וויל פון זיין מויל האָט געראַדט די גערעכטיקייט פון שוואַכערן, פון אַ מענטש, אויף וועמען עס לויערט דער טויט יעדע מינוט, דורך אַ באַמבע אָדער דורך אַ פאַרעטערישן קינדזשאַל.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר, יידישע זשורנאַליסטן, זענען גאָרנישט געווען גליקלעך מיט דעם קעניגס באַמערקונגען וועגן „צוריק באַקומען פאַלעס־טינע". אָבער וויסן מיר דאָך אַלע, אַז אַן דער דאָזיקער פּוסטער „ציבער־

פאַרמולע" קאָן זיך נישט באַגיין קיינער פון די מיטגלידער פון דער אַרא־ בישער ליגע. נעמען מיר דאָס אָן, ווי אַ „שפרוך", נאָך וועלכן, ווי איר וויסט — מען דאַרף אויסשפייען.

און אין אָוונט איז פאַרן פאָרום פון וועלט־זשורנאַליזם און פאַר די פאָטאָגראַפישע און טעלעוויזיע־קאַמערעס ווידער געשטאַנען דער קליינער קעניג און שאַרף און מוטיק פאַרטיידיקט די רעכט פון זיין מלוכה אויף זעלבשטענדיקער עקזיסטענץ, קעגן טעראָר און אַגרעסיע.

דאָן האָב איך אים צוגעשיקט א צעטעלע, אין וועלכן עס איז געשטא־ נען געשריבן:

„נישט איין אַמעריקאַנער פון יידישן גלויבן וואָלט געוואָלט באַזוכן ירדן און אויך די פלעצער, וואָס זענען פאַר אונדז אַזוי הייליק. וועט דאָס אייער רעגירונג דערלויבן?"

צווישן די תשובות, וואָס דער קעניג האָט שפעטער נאָך זיין „עקספאָזע" געגעבן אויף פאַרשידענע פראָגן, איז געווען אויך אַן ענטפער אויף מיין פראָגע: „עס איז קיין פראָבלעם נישט" — האָט דער מלך געענטפערט.

פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ תשובה האָט מיך נישט באַפרידיקט. און ווען דער קעניג איז אַראָפ פון דער ביגע און ווי געווינלעך, אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דער פאָליציי־וואַך — בין איך צו אים צוגעגאַנגען. פונדער־ וויטנס איז געשטאַנען די גרופּע ישראלדיקע און ניו־יאָרקער יידישע זשורנאַליסטן.

איך האָב באַגריסט כוסייגען מיט זיין דערפאָלג אין ניו־יאָרק און געפרעגט אים דירעקט:

„פאַראַן אַמעריקאַנער פון יידישן גלויבן, וואָס וואָלטן באַזוכט ירדן. פאַראַן זשורנאַליסטן, וואָס וואָלטן באַשריבן זייערע אייגדרוקן פון דאָרטן, אָבער ירדן לאָזט אונדז נישט אַריין. וואָס דאַרפן מיר טאָן"?

כוסיין האָט זייער פריינדלעך און מיט אַ שמייכל געענטפערט:

„גאַנץ פשוט: גיט אַן אַ ביטע, וי יעדער אַנדערער, וועט מען אייך אַריינלאָזן. מיר האַלטן נישט, אַז דאָס איז בכלל אַ פראָבלעם. פרובירט טאָקע איר אַליין און קומט צו אונדז".

דאָס איז געווען געווג, אַז גלייך אויף צומאָרגנס זאָל איך זיך וועגן צו דער אָפיציעלער ירדן־טוריסטן־ביוראָ אין ניו־יאָרק מיט אַן אַפליקאַציע פאַר אַ וויזע. זעלבסטפאַרשטענדלעך האָב איך אין דער רובריק „רעליגיע" אַריינגעשריבן: „יידישע".

מיין ביטע האָט מיטגענומען מיט זיך קיין אַמאָן דער פירער פון ביורא, ה׳ קריסטי, וועלכער איז אָפּגעפאָרן פון ניו־יאָרק גלייכצייטיק מיט כוסיינען.

און דאָן בין איך אַריין אין קאָנסולאָט פון דער פאַראייניקטער אַראַבישער רעפובליק און אויך דאָרט געבעטן אַ וויזע פאַר אַריינפאָר אין עגיפּטן און סיריע.

היות אָבער אין מיין פּאַספּאָרט שטייט, אַז איך בין אַ שרייבער, האָט מען מיר געגעבן גאָנצע דריי בויגנס אויסצופילן: „וווּ איך שרייב? דער נאָמען פון דער צייטונג? צי האָב איך שוין אַמאָל עפּעס געשריבן וועגן עגיפּטן אָדער סיריע — און וווּ?" נו, פאַרשטייט זיך, איז דאָרט פאַראַן אויך אַ פראָגע וועגן רעליגיע. האָב איך געענטפערט, ווי מען דאַרף אויף דער רעליגיעזער פראָגע. אָבער, למען האמת, מוז איך צוגעבן, אַז וועגן מיינע „שרייבעכצן" וועגן מצרים און נאָצערן האָב איך אין די שריפט־לעכע תשובות אַ ביסל צוגעפאָנפּעט: איך גלייב נישט, אַז איך וואָלט באַקומען אַ וויזע, אויב איך וואָלט בייגעליגט די קאָפּיעס פון מיינע אַרטיקלען אויבער מיינע פריערדיקע באַזוכן אין מצרים, בעת צענדליקער טויזנטער יידן זענען פון דאָרט געלאָפן איבערלאָזנדיק אַלץ הינטער זיך.

בקיצור, אויף צומאָרגנס האָט מיר דער גענעראַל־קאָנסול געגעבן אַ וויזע, אָבער נאָר אין דעם עגיפּטישן טייל פון דער אַראַבישער רעפובליק. קיין טיריע האָב איך, אַלס יידן, נישט קיין רעכט געהאַט אַריינצופאָרן. די באַגרענעצונג איז געווען צוגעשריבן אויף דער וויזע אין אַראַביש, אָבער אַ גוטער פריינד, וואָס קען די שפּראַך, האָט דאָס מיר גלייך איבערגעזעצט.

די וויזע קיין לבנון האָב איך אויף מיין אַמעריקאַנער פּאַס באַקומען אָן שום שוועריקייטן.

דערווייל איז צוריקגעקומען פון אַמאָן דער פאַרשטייער זייערער, ה׳ קריסטי, און געבראַכט די פאָלגנדיקע תשובה: „די וויזע קיין ירדן וועל איך באַקומען, ווען איך וועל אַנקומען אויפן לופט־פּאָרט פון אַלט־ירושלים. ער האָט מיר אויך מיטגעגעבן אַ בריוו צו דער רעגירונג אין ירדן, אין וועלכן ער שרייבט, אַז לויט די ידיעות, וואָס ער האָט וועגן מיר צונויפגעזאַמלט, בין איך אַ פאַראַנטוואָרטלעכער און ערנסטער זשורנאַליסט, וועמענס אַרטיקלען מען דרוקט אין פיל וועלט־טיילן. אַז נאָכדעם, ווי איך וועל צוריקקומען און עס וועט מיר געפעלן וועלן אין ירדן, וועל איך צונויפזאַמלען אַ גרופּע אַמעריקאַנער פון יידישן גלויבן — פּערזאָנען

באַווּסטע און פּאַראַנטוואַרטלעכע — וועלכע וועלן פּסח־צייט באַזוכן ירדן.

איך בין אים דאַנקבאַר געווען פּאַר אַלץ, וואָס מען טוט פּאַר מיר, אָבער איך האָב באַשלאָסן קיין ירדן אַן אַ וויזע אויף מיין פּאַספּאָרט נישט אַרייַנפּאָרן. ס׳האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז קומען אויפן לופט־פּאָרט דאַרט אַן אַ ,שיר־המעלות״ אין האַנט און זאָגן: „אני שלמה און דעריבער לאָזט מיך אַריין״ — איז אַ צו גרויס ריזיקע (אגב, ווי מיינע לייענער דערמאָנען זיך מסתם, האָט מען אויך דעם אמתן שלמה המלך אין זעלבן פּלאַץ אין זיין צייט נישט געגלייבט, ווען ער איז אַנגעקומען דא „אַן דאָקומענטן״ און געהאַלטן אין איין שריַיען „אַני שלמה״...).

איך האָב דעריבער באַשלאָסן זוכן די וויזע קיין ירדן, ווען איך וועל קומען קיין ביירוט און אויך דאַרט זוכן די וויזע קיין סיריע, וועלכע מען האָט מיר אָפּגעזאָגט אין ניו־יאָרק.

בקיצור, אַ ווונדערבאַרער פּלי מיטן „אל־על״ קיין פּאַריז. דאָרט מוז איך בייטן דעם בילעט מיט העברעישע אותיות אויף אַ ריין „אַרישן״, פון אַ גריכישער ליניע. אַנגעקומען און פּיין אויפגענומען געוואָרן אויפן לופט־פּאָרט אין ביירוט, וווּ מען פרעגט נישט, צו וועלכן גאָט איך טו תפילה.

אַ וויזיט אין דער ירדן־אַמבאַסאַדע אין ביירוט איז נישט פון די אָנגענעמע זאַכן: ביים אַריינגאַנג באַטאַפּט אייך אַ ירדן־סאָלדאַט פון קאָפּ ביז די פיס, הייסט אַרויסנעמען די פּאָר דיקע ביכלעך, וואָס איך האַלט אין מיינע טאַשן און איבערצייגט זיך, אַז דאָס זענען טאַקע ביכלעך. ערשט דערנאָך זיץ איך שוין פּאַרן ירדנער דיפּלאָמאַטישן פּאָרשטייער אין ביירוט, וועלכער אַנטשולדיקט זיך פּאַר דער אומאַנגענעמלעכקייט פון דעם פּערזענלעכן „באַטאַפּן״.

„איר פּאַרשטייט דאָך, זאָגט ער, — שונאים לויערן פון אַלע זייטן מיט באַמבעס״...

יאָ, איך פּאַרשטיי, און האָב לחלוטין נישט קיין טענות צו זיי, אויב זיי ווילן נישט אויפגעריסן ווערן און מוזן היטן די ביינער.

איך וויז דעם ירדנער דיפּלאָמאַט די קאָפּיע פון דעם בריוו צו זיינע רעגירונגס־מענטשן אין אַמאַן. ער מאַכט נישט קיין לאַנגע הכנות און גיט מיר גלייך אויף מיין פּאַספּאָרט די „ספּעציעלע העפּלעכקייטס־וויזע״ קיין ירדן, מיטן רעכט פון אַן אומבאַגרענעצטער צאָל באַזוכן. אַ מין דיפּלאָמאַ־

טישע וויזע אַן געצאָלט. נו, איצט קאָן איך שוין פליען קיין ירושלים און נישט דאַרפן זיי דאַרט זאָגן דעם „אני שלמה".

און אַז איך האָב שוין אַזאַ פיינע וויזע, קאָן איך איצט גיין צום סיריש קאָנטולאַט אין בירוט און בעטן אַ ספּעציעלע וויזע קיין דמשק, די זעלבע, וואָס מען האָט מיר אָפּגעזאָגט אין ניו־יאָרק.

אין צען מינוט באַקום איך די דערלויבעניש צו פאָרן קיין סיריע.

איצט בין איך שוין באַוואָפנט מיט דאָקומענטן און האָב אַ פרייען קאָפּ אַרומצוקוקן זיך אַ ביסל אין בירוט גופא, באַזוכן די אַלטע פריינד, די יידישע קהילה, די שולן און מיטטיילן מיינע לייענער, וואָס עס מאַכן אונ־דזערע בריידער אין לבנון.

מיט יידן אין דער רעפובליק פון לבנון

נאָך דעם, ווי איך האָב שוין אויף מיין פּאַס געהאַט די וויזע פון ירדן און סיריע, וועלכע איך האָב באַקומען טאַקע דאָ אין בירוט, און פון ניו־יאָרק נאָך — די וויזע פון מצרים, בין איך אַ האָפּערדיקער אַריין אין דער טאַקסי און געהייסן זיך פירן צו דער גאַס אַבו סמיל, וועלכע איך האָב נאָך פון פריערדיקע באַזוכן געקענט אַלס, אַזוי צו זאָגן, דעם „קרעמל פון יידישקייט" אין בירוט.

דאָרט אין צענטער — הינטער אייזערנע שטאַכעטן — שטייט די שיינע געביידע פון דער סינאַגאָגע „מגן אברהם". הינטער איר — דער בנין פון דער תלמוד־תורה, אויף רעכטס — די ביוראָען פון דער יידישער קהילה.

מיט אַ צווייי הייזער ווייטער האָט געווינט דער הויפּט־רב לעכטמאַן, אַ ייד פון מזרח־אייראָפּע, אַ למדן און סופר, וועלכן דער קאָפּריז פון וואָג־לעגישן האָט פאַרוואָרפן אין דער דאָזיקער לעוואַנטיניש־ער מדינה.

דאָס מזל האָט מיר צוגעשפּילט, און דורך די אָפּענע באַלויכטענע פענצטער פון קהילה־זאַל זע איך, ווי עס זיצן אַרום גרינעם טיש אַ צענד־ליק פירער פון בירוטער יידנטום אונטערן פאָרזיץ פון מיין אַלטן באַקאַנטן — דעם אָנגעזעענעם מעדיצין־דאָקטאָר יוסף אַטטיאַ. עס איז מיר אָפילו אומאַנגענעם אַרייַנצוגיין נישט־געבעטענערהייט אינמיטן אַ זיצונג, אָבער

איך האָב דאָך נישט קיין ברירה. און ד״ר אַטטיאַ — אַזוי ווי אַלע איבעריקע — נעמט מיך אויף מיט פריינדלעכער פאַרוווּנדערונג. ער זעצט מיך אַוועק נעבן זיך אויבנאָן, און לייגט אָפּ דאָס געבן מיר דאָס וואָרט ביז זיי וועלן ענדיקן דעם ענין, וואָס זיי באַהאַנדלען איצט. מען רעדט אַראָביש און פראַנצויזיש. פון די דעבאַטן אין פראַנצויזיש פאַרשטיי איך, אַז מיין אַלטער פריינד הרב לעכטמאַן האָט פאַרלאָזן לבנון און ווּוינט איצט אין אַ ״שכנות־דיק״ לאַנד — וואָס עס איז די באַצייכענונג פאַר מדינת ישראל. זאָל דאָ באַמערקט ווערן, אַז אין די געשפּרעכן, וועלכע איך האָב געהאַט מיט אַראַבער און יידן בעת דער רייזע, איז ישראל דורך איינע באַצייכנט געוואָרן ווי דאָס ״אָקופּירטע פּאַלעסטינע״ און דורך די צווייטע — אַלס דאָס ״שכנותדיקע לאַנד״. פאַרשטייט זיך, אַז אין אינטימע געשפּרעכן מיט יידן האָט מען אויך באַנוצט דעם ריכטיקן נאָמען ״ישראל״.

דעבאַטירט מען איצט אַרום קהילה־טיש וועגן געפינען אַ נייעם הויפט־רב פאַר לבנון — אַזעלכן, וואָס זאָל קענען אַראַביש און פראַנצויזיש און אויך זיין מסוגל זיך אַריינצופּאַסן אין דעם אַ ביסל פּאָמפּעזן צערעמאָניאַל, וועלכן מען גיט פאַר רעליגיעזע פירער אין די אַראַבישע לענדער — אפילו אין עגיפּטן און אין סודאַן.

די באַדינגונגען זענען אויך מאַטעריעל גאָנץ גוטע. אָבער דער פאַר־זיצער רעפּעריטר, אַז כאָטש מען האָט צעשיקט בריוו קיין מאַראָקאָ, טוניס, אַלזשיר, ווי אויך צו אייניקע ספרדישע קהילות אין אַמעריקע, זענען נישטאָ קיין בעלנים אָנצונעמען די גוטע שטעלע אין ביירוט. ווייזט אויס, אַז מען האָט מורא, אַדער מען איז שלעכט אינפאָרמירט וועגן דער לאָגע אין לבנון. בעט מען מיך, אַז אַזוי ווי איך רייז אַ סך — וואָלט איך אפשר ״געריעדט אַ שידוך״ מיט עפעס אַ פּאַסיקן קאַנדידאַט? ער טאָר אָבער נישט זיין קיין געבוירענער אַדער אַ תושב פון ״שכנותדיקן לאַנד״... שמייכל איך צו זיך אַליין וועגן דער נייער ״פרנסה״ פון אַ ״שדכן פאַר רבנים״, וואָס דער גורל האָט מיר צוגעשיקט און זאָג צו עפעס אין דער הינזיכט צו טאָן. דעם נייגעריקן לייענער וויל איך גלייך מיטטיילן, אַז איך האָב מיין וואָרט געהאַלטן, און שוין בעתן באַזוך אין קאַיר אַזאַ קאַנדידאַט געפונען און געבראַכט צוריק זיין נאָמען, פאָטאָגראַפיע און הסכמה צום ד״ר אַטטיאַ — בעת איך האָב אויף מיין צוריקוועגס דורך ביירוט זיך אָפּגעשטעלט דאָרט אויף אייניקע שעה.

מען לייגט מיר פאַר איך זאָל געבן אַ קורצן באַריכט וועגן דער לאָגע

פון יידן אין אייניקע לענדער פון דער וועלט, וואָס אינטערעסירן זיי אַמשטאַרקסטן. איך פיל זיך פלוצלינג ווי יענע יידישע שליחים אין גאָר אַמאָליקע צייטן, וואָס פלעגן איבערגעבן גרוסן פון איין ישוב צום צווייטן, וויל קיין אַנדערע קאָמוניקאַציע־מיטלען, ווי אַ מינדלעכער גרוס, זענען דאָך דאָן נישט געווען. און גראָד היינט, ווען עס זענען אַזוי אַנטוויקלט די דאָזיקע טעכנישע מיטלען, זענען אָבער אַוועקגעשטעלט געוואָרן קינסטלעכע וועגט צווישן אייניקע ישובים און מען מוז אָנקומען צום וואַנדערער פון דער פרעמד...

זיי זענען איבעררַשט, וואָס איך האָב די מעגלעכקייט צו פֿאָרן איצט קיין דמשק און אפילו אין אַלט־ירושלים. אייניקע אָנווועזנדיקע דריקן אָפילו אויס די מיינונג, איך זאָל דאָרט נישט פֿאָרן, וויל עס איז פֿאַרבונדן מיט אַ פּערזענלעכער סכנה. פֿאַר זיי אַליין — די יידן פון לבנון — כאָטש זיי קאָנען רייזן אומגעשטערט איבער דער וועלט, איז אָבער אוממעגלעך צו באָקומען אַ וויזע אין אַנדערע אַראַבישע לענדער.

הער איך אויס די אינפֿאָרמאַציע וועגן דער לאָגע פון די יידן דאָ: אַרום זיבן טויזנט יידישע נפשות וווינען איצט אין לבנון. פינף טויזנט אַלט־אייגעזעסענע און עפּעס מער ווי צוויי טויזנט, וואָס זענען אַהער אַנט־לאָפן פון סיריע.

ווי ד״ר אַטטיאַ דערקלערט, באַציט זיך די לבנון־רעגירונג מיט גרויס טאָלעראַנץ צו אירע יידן, די אייגענע, אַזוי ווי די סירישע. די לעצטע האָבן אויך באָקומען רעכט אויף אַרבעט און פֿאַרדינען אַלע אויף לעבן. אַלס מאָסשטאַב פון זייער לעבנס־סטאַנדאַרט קאָן דינען דער פּאָקט, וואָס כמעט יעדע יידישע משפּחה קאָן זיך פֿאַרגינען אַרויסצופֿאָרן זומער אין די בערג אויף אַ געוויסער צייט.

עס איז אויך אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז די אַראַבער־פּליטים פון פּאַלעסטינע האָבן נאָך אַלץ נישט קיין רעכט אויף אַרבעט אין לבנון, ווי זיי האָבן דאָס נישט אין מצרים און אין סיריע (אָן אויסנאַם איז ירדן, ווו די פּליטים זענען אינטעגרירט אין דער ווירטשאַפט און שפּילן אפילו אין איר אַ דאָמינירנדיקע ראָל). לעבן נאָך איצטער אייניקע צענדליק טויזנט אַראַבישע פּליטים אין לבנון פון דער מאָגערער קיצבה, וואָס זיי באָקומען דורך די אַרגאַנען פון ,יונייטעד ניישאַנס״. זאָל, הייסט דאָס, בעסער אונטערגיין אַ גאַנצער דור פון אייגענע ברידער־אַראַבער, אַבי אונטערצוהאַלטן דעם פּלאַקער פון שנאה צו ישראל.

איך באַזוך אויפצומאַרגנס די שולע פון דער „אַליאַנס", — אַ מאָדער־נער לערן־אַנשטאַלט מיט מער ווי טויזנט תלמידים און אויך די תלמוד־תורה מיט מער ווי צוויי הונדערט תלמידים.

דער דירעקטאָר פון דער שולע זשאַק פרעגאַדאַ און זיין ליבע פרוי פירן מיך אַרום פון קלאַס צו קלאַס, שטעלן מיך פאָר אַלס יידישן שרייבער פון אַמעריקע און אומעטום באַגריס איך די קינדער מיט אַ פאָר וועלטער. זיי פאַרשטייען אַלע פראַנצויזיש, העברעיש, אָבער מען לערנט זיי אַ חוץ אַראַביש אויך ענגליש. אין אייניקע קלאַסן טרעף איך לערער, וואָס שטאַמען פון דער אַלטער היים אין איראָפּע: די יונגע חנה קאָזלאָווסקאַ פון בריסק לערנט דאָ עברית. די מוטער אירע איז די לערערין פון מוזיק אין דער זעלבער שולע. צוליב מיין כבוד וועגן זינגט זי מיטן קלאַס אַ ליד אין העברעיש. און עס איז געווען אַזוי רירנדיק פאָר מיר דער דאָזיקער מאָמענט וועז אין דער אַראַבישער מדינה צווישן די צעדערן פון לבנון און די שנייען אויפן בארג חרמון, וואָס זעט זיך דורכן פענצטער, האָבן אָפּגע־הילכט די טייערע קלאַנגען פון דער שפראַך פון תנ״ך.

אין אַ דריטן קלאַס לערנט מיט די קינדער אַראַביש אַ יונגערמאַן בוכבינדער, וועמענס עלטערן זענען דאָ געקומען פון לאָמזשע און ער איז שוין דאָ געבוירן געווארן.

יאָ, אַז עס האָבן זיך צעזונגען די קינדער אויף עברית אין מוזיק־קלאַס פון דער קאָזלאָווסקאַ — האָב איך דעם דירעקטאָר פון דער שול פרעגאַדאַ, וואָס באַגלייט מיך, אַ פרעג געטאָן אַ ביסל נישט זיכער: „וואָס וואָלט געווען, וועז איך הייב אָן איצט זינגען אַ ליד, וואָס הייסט „התקוה"? וואָלטן די קינדער געקאָנט מיט מיר דאָס מיטזינגען?".

דער שול־דירעקטאָר ענטפערט מיט פאַרשטענדלעכער פאַרזיכטיקייט: „אַזאַ ליד, ווי די „התקוה" זינגט מען נישט אין אונדזער שול. דאָס איז דאָך נישט קיין ליד, נאָר אַ תפילה אַזאַ, וואָס מען זינגט אין דער סינאַגאָגע נאָכן דאָוונען, נאָך „אדון עולם". קאָנען זי אַלע קינדער פון אויסנווייניק".

בין איך באַפרידיקט — די „האָפענונג" לעבט. ווי זינגט זיך טאָקע אין יענעם ליד: „עוד לא אבדה תקותנו"...

איך באַזוך שפעטער די תלמוד־תורה, ווו די קינדער זיצן אין יאַרמל־קעס און מען לערנט שוין חומש מיט אַ ביסל רש״י. איין יינגעלע לייענט פאָר מיר פאָר די פרשה פון דער וואָך מיטן גאַנצן ניגון, — פיקס און פאַרטיק פאָר קריאת התורה.

און סיי די תלמוד־תורה, סיי די „אַליאַנס"־שולע געפינען זיך אין פֿרעכטיקע געביידעס. נישט געהאַלפֿן האָט אונדזערע שונאים דער פּאַקט, וואָס מען האָט מיט איניקע יאָר צוריק אויפגעריסן מיט באַמבעס די „אַליאַנס"־געביידע: א פּיל שענערע און גרעסערע שטייט איצט אויף איר אָרט.

אָבער, די קינדערלעך פון לבנון, די פּיל הונדערטער פון זיי, כּן ירבו, וואָס איך האָב היינט געזען: מיט דער גאַנצער ליבשאַפֿט פון „שיר־השירים" ווילט זיך זיי באַזינגען. זיי זענען אונדזערע, זיי געהערן צו אונדזער אומה.

*

ד"ר י. אַטטיאַ מיינט, אַז איך דאַרף פֿאַרן אין דער שטאָט טריפּאָלי — אין צפון פון לאַנד לבנון און אָנקומן די אַלטע שול, וואָס שטייט שוין דאָרט פּיל הונדערטער יאָרן. ער, ד"ר אַטטיאַ, ווייסט, אַז א געמיינזאַמער פריינד אונדזערע, א באַרימטער געלערנטער אין „שכנותדיקן לאַנד", וועט מיך פֿרעגן, צי האָב איך די שול געזען. ער, דער געלערנטער, מיינט, אַז אונטער די טיילווייז רוינען קאָן מען נאָך געפינען א וועדטפּולע „גניזה".

פֿאַר איך דעם לאַנגן וועג, אַרום הונדערטער קילאָמעטער, דורך שטעטלעך און דערפֿער, קריסטלעכע און מוסולמענישע. קום איך אָן קיין טריפּאָלי און געפין דאָרט דעם אייניקן ייד — א סוחר, יצחק מזרחי, וואָס ער און זיינע פינף קינדער ווילן פון דאַנען נישט אַוועקפֿאָרן, כדי, ווי ער דערקלערט מיר, נישט איבערלאָזן די אַלטע היים זיינע אינגאַנצן אָן יידן. גייען מיר צוזאַמען מיט מזרחי און זיין עלטערן זון צום ענגן געסל, וווּ איך געפין די שטיינערנע שול אָן א דאַך. אויף די מאַרמאָרנע מצבֿות נעבן ארון־קודש (די ספֿרים אַליין זענען אין ביירוט) זענען אויסגעקריצט פּיוטים. די שטיינערנע בימה ליגט אייניגעפֿאַלן. אַרום פּלאַץ אין די שמאָלע געסלעך ווינען מוסולמענישע אַראַבער. קיין גרויסער מבין אויף אַלטערטימלעכקייטן פון דעם מין בין איך נישט. לויט מיין רעכענונג איז די שול געבויט געוואָרן בעת די ערשטע קרייץ־צוגן, אַזוי אַז די „גניזה" — אויב מען וועט זי געפינען — וועט מסתּם אַנטהאַלטן שריפטן נישט עלטער ווי טויזנט יאָר.

איך מאַך א סקיץ פון דאָזיקן פּלאַץ און זאָג צו מיטטיילן יענעם געלערנטן אַלץ, וואָס איך האָב געזען. מעגלעך, אַז עס וועלן קומען ספּע־

ציאַליסטן און גראָבן. יעדנפאַלס ביז דעמאָלט וועט די קהילה אין לבנון נישט פאַרקויפן די אַלטע סינאַגאָגע אין טריפּאָלי און אויך וועט פון דאָרטן נישט אַרויספאָרן דער איינציק געבליבענער ייד, דער „שומר הסף".

שוין שפּעט אין דער נאַכט קום איך צוריק קיין ביירוט, וויל עפּעס איז קאַליע געוואָרן אין מאָטאָר און מען האָט געמוזט אַ פּאָר שעה פּאַרברענגען אין אַ קליינעם אַראַבישן דאָרף, וווּ ביי אַ פּאַרקאָפּטשעט נאַפּטלעמפּל, אַרומגערינגלט מיט אַראַבער, וואָס טרינקען זייער אַראַק, האָב איך צייט געהאַט צו קלערן וועגן די גורלות פון אונדזער פּאָלק. אָט דאָ, וווּ פון שכנותדיקן וואַלד האָט שלמה המלך באַשטעלט די „ארזי הלבנון" און מיט זיי געבויט דעם בית־המקדש. דער פלאַם פון יענע צעדערן וואַרעמט אונדז נאָך היינט.

אַ באַזוך אין יידישן געטאָ אין דמשק

עס איז נישט לייכט צו פאַרגעסן דאָס שווערע אַריבערגיין פון דער גרענעץ צווישן לבנון און סיריע.

דוכט זיך — צוויי שכנותדיקע בריידערלעכע אַראַבישע מדינות. איך אַליין געדענק דאָך, ווי איך פלעג אַריבערפאָרן דעם שטח צווישן ביירוט און דמשק — עטלעכע זיבעציק קילאָמעטער — און קיין גרענעץ איז איבערהויפּט נישט געווען, קיינער האָט אויפן וועג נישט געפרעגט קיין דאָקומענטן און דאָס אויג האָט געקאָנט הנאה האָבן פון דעם פּרעכטיקן אויסזיכט אויף דער בערג־קייט מיט די שניי־קעפּ, מיט דער גאַנצער רייכ־קייט מיט וועלכער די נאַטור האָט באַשאַנקען דאָס דאָזיקע שיינעווינקל פון דער וועלט.

איצט אָבער שטייען צווי מיאוסע „בודעס" אינמיטן: אין איינער אַמטירן לבנונישע באַאַמטע, וואָס זוכן אין באַגאַש און זענען בודק דאָקומענטן, און פינף קילאָמעטער ווייטער שטייען בייזע סירישע וועכטער און פּאָליציי־אָפּיצירן, וואָס טוען דאָס זעלבע.

וועלט פּאַרסמט און פּאַרטונקלט די גאַנצע שיינהייט פון דער נאַטור, וועלט אַ רייזע, וואָס דאָרף דויערן עפּעס מער ווי אַ שעה, פּאַרוואַנדלט אין אַן אָפּקומעניש פון מער ווי דריי שעה.

למען האמת דארף מען זאגן, אז די לבנונער באַמטע זענען פיל־פיל העפלעכער, ווי די סיריער, אזוי אז איר קאַנט ממש אָנטאַפּן מיט די הענט דעם אונטערשיד צווישן אַ כמעט איראָפּעער — און אַ רויען אַזיאַט.

כאָטש איך האָב געהאַט אַ כשרע פרישע סירישע וויזע אַלס צולאָג צו דער עגיפּטישער — האָב איך אָבער געפונען פאַר נייטיק נישט פּערזענלעך דערלאַנגען מיין פּאַספּאָרט אָט אין יענעם דושנעם צימערל, וווּ מען שטייט אויף די קעפּ און מען שרייט אויף פּאַרשידענע לשונות, נאָר איבערגעבן די דאָזיקע מיסיע מיין שאָפער.

איך בין געשטאַנען פון דער ווייטנס און צוגעזען דעם טומל, די רייסענישן, צוגעהערט די זידלעריין צווישן די דורכרייזנדיקע, וואָס האָבן אויסגעפילט דעם קליינעם ביורא־צימער און — די פּאָר סירישע באַאַמטע, וואָס האָבן אַזוי שטרענג און בייז בודק געווען די פּאַספּאָרטן. מיין אַמעריקאַנער פּאַספּאָרט אין די הענט פון שליח — דעם אַראַבער — האָט לכתחילה דערוועקט עפּעס חשדים, און מען האָט געהייסן איך אַליין זאָל זיך באַוויזן ביים פּענצטערל. איך האָב זיך קוים דורכגעשטופּט דורך דער געפּרעסטער מענטשן־מאַסע פון אַראַבער, זיך באַוויזן פּאָרן בייזן באַאַמטן, געפונען "גנאָד" אין זיינע אויגן און ער האָט מיך דורכגעלאָזן, נישט פרעגנדיק די רעליגיע. פּאָר אַ יידן איז דער אַריינפּאָר קיין סיריע פּאָר־באָטן, מעג ער אַפּילו האָבן אַ וויזע אויף זיין פּאַס. אין דעם צווייטן טייל פון דער אַזוי־גערופענער "פּאַראיניקטער אַראַבישער רעפּובליק" — אין עגיפּטן — איז אַזאַ פּאַראַבאָט נישטאָ.

פּאָרן מיר שוין אַריין אין דעל־באַלויכטענע גאַסן פון אַלטן דמשק, די עלטסטע אין דער וועלט שטאָט, וואָס איז באַוווינט אָן איבעררייס.

עס איז נאָך פריער אָוונט. איך באַשליס נישט צו ווינען אין איינעם פון די לוקסוס־האָטעלן, וווּ מען געפינט זיך אונטער דער שטענדיקער אָבסערוואַציע פון פּאָליציי־אָגענטן, און כ׳בעט דעם שאָפער מיך ברענגען אין אַ ביליקן אַראַבישן האָטעל. אַז דאָס איז געווען קלוג פון מיין זייט, האָב איך זיך גלייך איבערצייגט, ווען מען האָט מיר געגעבן אַ צימער פון ספקדיקער ריינקייט, אָבער דערפּאַר נישט געבעטן דעם פּאַספּאָרט (אין "אַמאַיאד"־האָטעל האָט מען בעת מיין פריערדיקן באַזוך תיכף אַוועקגענומען מיין פּאַס אין דער פּאָליציי און איך בין שפּעטער די גאַנצע נאַכט נישט געשלאָפן; איז טאַקע בעסער, אַז אַ פלוי גיט אייך אַ ביס אָט

אין אַזאַ האַטעלעכל, איידער „פליי״ זאָלן מיין פּאַס „בייסן״ אין פּאָליציי־אַמט).

איך קען דמשק גוט, און פּאַרנעמען זיך דאָ מיט טוריסטיק האָב איך דאָס מאָל קיין חשק נישט געהאַט. מיין איינציקער ציל איז געווען זיך עפּעס מער צו דערוויסן וועגן גורל פון די יידן אין סיריע, ווי עס האָט זיך מיר איינגעגעבן דאָס פּאָריקע מאָל. ווי מיינע לייענער דערמאָנען זיך מסתם, האָט דער פּירער פון די דאָרטיקע יידן, — סאברי לאניאַדאָ, — אַ מיטגליד פון אַ היסטאָריש־באַרימטער יידישער משפּחה, מיט מיר אַפּילו נישט געוואָלט רעדן, ווען ער האָט זיך דערוווסט, אַז איך בין אַן אַמעריקאַנער יידּ. עס האָט נישט געהאָלפן, וואָס איך בין צו אים רעקאָמענדירט געוואָרן דורכן דעמאָלטיקן רב הראשי פון מצרים ר׳ חיים נחום עפענדי ז״ל; לאניאדא איז דער איינציקער יידּ אין דמשק, וועמען די מאַכט דערלויבט צו זיצן אויסער די טויערן פון „יידן־קוואַרטאַל״ אַלס באַאַמטער אין דער באַנק, וועלכע איז אַמאָל געווען זיין אייגנטום. און ער האָט מיר מיט טרערן אין די אויגן דעמאָלט דערקלערט, אַז ליידער איז ער געצוווּנגען תיכף צו מעלדן דער „סירעטע זשענעראַל״ (געהיים־פּאָליציי) וועגן מיין באַזוך, און ער מוז דעם שמועס איבעררייסן. ער האָט זיך אַפּילו אַפּגעזאָגט מיר צו געבן דעם אַדרעס און די ריכטונג, וווּ איך זאָל קאָנען אַליין, אויף מיין אייגענער אחריות, דערגרייכן די יידישע געטאָ־גאַסן.

איצט ווייס איך שוין דעם אַדרעס: ער איז דער זעלבער, פונקט דער זעלבער, ווי מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק: עס ווערט דערציילט אין „נייעם טעסטאַמענט״ די מעשה, ווי אַזוי שאול פון תרסו, דער שפּעטערדיקער אַפּאָסטאָל פּאָול, האָט גענעכטיקט אין אַ הויז ביים אַריינגאַנג צום יידישן קוואַרטאַל, ווי אַזוי די יידן האָבן געוואָלט באַפּאַלן די דאָזיקע אכסניה און פריערדיקן פרושי און למדן, וועלכער איז איבערנאַכט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אָנהענגער פון ישו הנוצרי; נו, און ווי אַזוי מלאכים — ווער זשע דען? — האָבן דעם באַפּאַלענעם „שליח״ געראַטעוועט דורכן באַלקאָן.

גלויב איך, אַז שאול פון תרסו האָט נישט געהאַט דעם „מאַנאַפּאָל״ אויף מלאכים און אויך מיך, דעם יידישן וואַנדערער, באַגלייטן זיי אויף מיינע וועגן — ווי אין פּסוק שטייט: „כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך״... בין איך דעריבער בשלום דערפאָרן אויף מאָרגן, זונטיק גאַנץ פרי, צום הויז מיטן באַלקאָן, וווּ, לויט דער דערמאָנטער לעגענדע איז פּאָרגעקומען די „רעטונגס־אַקציע״ מיטן אַפּאָסטאָל פּאָול. דאָס הויז איז

איצט אַ קליינע קירכע, זי איז נישט מער ווי אייניקע הונדערט יאָר אַלט. אָבער דער פּלאַץ איז דאָך דער זעלבער! נישט ווייט פון דער קירכע אויף לינקס איז דער אַריינגאַנג אין יידן־קוואַרטאַל. באַפּריי איך מיין טאַקסי נעבן דער קירכע, גיי דאָרט אַריין און דערזע נאָכאַמאָל די הילצערנע זיבן־רעריקע מנורה, וואָס איז נישט אַנדערש, נאָר געבראַכט געוואָרן אַהער פון „שכנותדיקן לאַנד". כ׳דערזע אויך דאָס בילד פון אַפּאָסטאָל פּאָול — ווי דער באַרימטער על־גרעקאָ האָט אים געמאָלן: אַן אויסגעמאַטערט געזיכט פון אַ תלמודישן ייד אין אַ טאָגע, וואָס זעט אויס ווי אַ טלית. סיי דער „ייד" אויפן בילד, סיי די מנורה און סיי איך אַליין, פּאַסן זיך נישט אַריין אין דער אַטמאָספער פון דער זונטיקדיקער פּרימאַרגן־דינסט, וואָס ווערט געפּירט פון אַן אַרטאָדאָקסישן פּאָפּ. איך פּאַרלאָז שנעל דעם פּלאַץ און פּאַרגעס זיך אין דער ריכטונג אויף לינקס, וווּ אַ פּאָליציאַנט אויף אַ מאָטאָציקל מיט נאָך איינעם אַלס געהילף שטייען ביים אַריינגאַנג אין אַ שמאָל אָרעם גאַסל מיט אַלטע שטיינערנע האַלב־איינגעפאַלענע הייזלעך: דאָ, פיל איך, איז איצט מיין פּלאַץ.

און ווידעראַמאָל: מיינע מלאכים... מען לאָזט מיך דורך און מען פּרעגט גאָרנישט. זע איך די קליינטשיקע קרעמלעך: אַ ביסל פּירות, אַ פּינצטער לאָך פּאַר אַ שניידערל, פּאַר אַ שוסטער. דאָס זענען מיינע ברידער אין גלות דמשק — אין שמאָטעס געקליידטע, אין אָרעמקייט און שמוץ געהאַל־טענע.

איך פּרעג גאָרנישט. מען קוקט מיר נאָך פּאַרווונדערט — עפּעס אַ פּאַנטאָם פון אַ פּרעמדער וועלט האָט זיך באַווייזן אין געטאָ.

זע איך, ווי גרופּעס קינדערלעך אין כאַלאַטלעך פון כאַקי־פּאַרב מיט ביכלעך אונטערן אָרעם איילן זיך ערגעץ. פּרעג איך אַ יינגעלע: „אל יאַהוד?" שאָקלט ער מיטן קאָפּ אויף „יאָ". גיי איך שוין שנעל נאָך די קינדערלעך, וואָס שטראָמען פון אַלע זייטן. דערפירן זיי מיך צו אַ הויף אָנגעפּילט מיט קינדער. זעט מען, אַז דאָס איז די שול. אַרום הויף — אָפּגענע קלאַסן־צימערן. אינמיטן שטייט אַ יונגערמאַן מיט צוויי יינגערע פּרויען. דער יונגערמאַן לויפט מיר פּאַרווונדערט אַנטקעגן. ער פּרעגט אין פּראַנצויזיש, ווער איך בין און וואָס טו איך דאָ. זאָג איך דעם גאַנצן אמת: „אַ יידישער שרייבער פון אַמעריקע, געקומען זיי אָפּגעבן „שלום". דער יונגערמאַן באַהאַלט קוים זיין געריטקייט. ער דריקט מיין האַנט מיטן האַרציקן „שלום", שטעלט פּאַר זיינע באַגלייטערינס אַלס די לערערינס

פון אַראַביש און ענגליש. ער אַליין לערנט מיט די קינדער פראַנצויזיש און — עברית. יאָ, עברית אין דמשקער געטאָ. ער רעדט שנעל: „שוין פערצן יאָר נישט געזען אַ יידישן גאַסט פון דער פרעמד... דאָס איז די געווען „אַליאַנס״־שול. היינט, פאַרשטייט זיך, איז זי אַ רעגירונגס־שול. פאַראַן דאָ אַרום צווי הונדערט פופציק תלמידים. דאָס געלט אויף זייער אויפהאַלט און לערנען קומט מערסטנטייל פון אַמעריקע, פון אַ רייכן לאַנדסמאַן דאָרטן — אַן אַמאָליקער גביר פון דמשק ה׳ שלום (איך לאָז אים איבער ביי זיין נאַיוון גלויבן — אַז ה׳ שלום אין ניו־יאָרק שיקט דאָס פון זיין אייגענער טאַש די פאָר הונדערט טויזנט דאָלאָר אַ יאָר שטיצע: איך קען דעם ה׳ שלום און וויס גוט — אַזוי גוט ווי די סירישע רעגירונג וויסט — די קוועלע פונוואַנען זי באַקומט די אַזוי נייטיקע פאָר איר דאָלאָרן...).

דער פאַרוואַלטער ווייל מיך פירן אין די קלאַסן, אָבער איך וויל דאָ לאַנג אין געטאָ נישט בלייבן.

דער פאַרוואַלטער פון דער אַמאָליקער „אַליאַנס״־שול נעמט מיך מיט צו דער תלמוד־תורה — אַ רעליגיעזער לערן־אַנשטאַלט פון אַמאָליקן חדר־טיפּ. מיר האָבן אין אויסלאַנד גאָרנישט געווויסט פון זיין עקזיסטענץ. גייען מיר ווידער אָפּ אַ פּאָר גאַסן. מיר גייען פאַרבי די פאַרשלאָסענע איצט אַלטע סינאַגאָגע. דורך די שטאָכעטן זע איך דעם הויף מיטן שטיינער־נעם ברונעם אינמיטן — די ווייסע אַזוי אָפּגעקראָכענע געבוידע מיט די לוחות ביים אַרייגאַנג. דערמאָן איך זיך ווי דער כמעט נייגציק־יאָריקער רב ר׳ אליעזר פרנס האָט מיט ציטערדיקע הענט געווויזן די אַלטע מיט דער האַנט געשריבענע פאַרמעטענע תנ״כן, די כתרי־תורה, אַ פאָר פרוכתן פון טייערן בראָקאַט אַרום טויזנט יאָר אַלט. דער בראָקאַט פון דמשק איז דאָך נאָך דערמאָנט דורכן נביא יחזקאל (קאַפּיטל י״ז), אָבער די באַרימטע יידישע משפחות, וואָס האָבן דעם בראָקאַט פראָדוצירט, ווויינען שוין דאָ נישט מער. זייער פאַרמעגן איז אַריבער צו פרעמדע.

פון די צוועלף גרויסע גאַסן, פון וועלכע עס איז אַמאָל באַשטאַנען דער יידישער קוואַרטאַל, זענען געבליבן נאָך די צווויי לאַנגע שמוציקע „זעק״ פון איצטיקן געטאָ. זענען דאָ צונויפגעפּרעסט אין שמוץ און אין דחקות אַרום צווויי טויזנט נפשות, מייסטנס אָנגעלאָפענע פון די וויטע פּראָווינצן, פונוואַנען מען האָט זיי דאָ פאַריאָגט.

וויניק, זייער וויניק איז אין דמשק פאַרבליבן פון אַמאָליקן שטאַלצן יידישן ישוב.

איצט זענען מיר אין פאַרהעלטנישמעסיק ציכטיקן הויף פון דער תלמוד־תורה. איבער הונדערט תלמידים און תלמידות לערנען דאָ. אויך זיי זענען געקליידט אין די כאַקי־מלבושים און עסן די שפייזן פון די דאָלאַרן, וואָס עס שיקט זיי צו דער לעגענדאַרער פאַר זיי רייכער פעטער שלום פון דמשק, וואָס איז געוואָרן אַ גביר אין וויטן ניו־יאָרק (אָך, ווי גליקלעך מיין באַקאַנטער מיסטער שלום וועט זיין, ווען איך וועל אים דערציילן וועגן די זון־שטראַלן, וואָס רינגלען אַרום זיין נאָמען אין אַלטן דמשק!).

אין אַ גרויס צימער — „הדר" — שרייען קינדער בקולי־קולות. אָ, איך קען דעם ניגון! — דאָס איז דער תורה־ניגון! אין מיטן שטייט דער „רבי", דער „מלמד" — אַ ייד מיט אַ רויטן פּעז אויפן קאָפּ און מיט אַ גרוי שטע־כעדיק בערדל. ער באַמערקט דורך דער אָפענער טיר, ווי עס קומט אַריין אין הויף דער פאַרוואַלטער פון „אַליאַנס" מיט עפּעס אַן אורח. זע איך, ווי ער גיט נאָך מיט אַ לאַנג ברעטל די „לעצטע" פּאָר קלעפּ איבער די הענטלעך פון עפּעס אַ „ווילד" יינגל און מיטן לאַנגן ברעטל אין האַנט גייט ער אַרויס צו אונדז אויפן הויף. זאָג איך אים, אַז איך בין אַ ייד פון אַמעריקע — שטאַמלט ער אין עברית: „איז ווי אַזוי האָבן זיי איך אַריינ־געלאָזן"?

אויך מיט אים וויל איך לאַנג נישט בלייבן. עפּעס אַן אומרו און אַ וויטיק טרייבט מיך, יאָגט מיך. אפשר איז דאָס מורא? עס קאָן זיין! אויך די נערוון האָבן אַ באַגרענעצטן געדולד.

מיר גענעגענען זיך אַלע אין טרערן. עפּעס רעדן מיר נאָך, עפּעס אינפּאַרמירן מיר זיך נאָך. איך נעם מיט אַ פּאָר אַדרעסן קיין ברוקלין און טשיקאַגאָ. נישט כדאי צו דערציילן, נעמען אָנרופן. ודי בזיון וקצף... דערגיי איך ביזן איינגאַנג צום געטאָ־טויער. שטייען נאָך דאָרט די ביידע פּאָלי־ציאַנטן. נעם איך זיך אָן מיט מוט און גיב אַ זאָג צו איינעם פון זיי: „איך בין אַן אויסלענדישער זשורנאַליסט, ברענגט מיר אַ טאַקסי". איך באַגלייט מיין ביטע מיט אַ פּאָפּירענער פיינער מטבע.

דער פּאָליציאַנט לייגט צו זיין פינגער צום היטל, דאַנקט און לויפט ברענגען אַ טאַקסי פון שכנותדיקן אַראַבישן קוואַרטאַל.

*

און איצט מוז איך צוגעבן צו מיין שרייבן וועגן סיריע אַ בינטל אינ־פאָרמאַציעס, וועלכע איך האָב באַקומען אויפן זעלבן וועג, ווי איך פלעג

דאָס באַקומען בעת מיין רייזע איבער רוסלאַנד: אַ „פייגעלע פון הימל״ האָט דאָס מיר דערציילט (עוף השמים יוליך את הקול...).

איך ווייס, אַז די יעווסעקעס אין ראַטן־פאַרבאַנד, אין אַמעריקע און אויך אין ישראל האָבן נישט ליב דעם דאָזיקן סיסטעם: גיב זיי נעמען, וועט לייכטער זיין צו כאַפן די שונאים. נו, וועל איך אויך דאָסמאָל נישט פאַר־לייכטערן די קאָלעגן־אַראַבער די דאָזיקע אויפגאַבע.

און אָט איז דער גרוס: אין אַלעפאָ, — אין חלב, — לעבן איצט אַרום צוויי טויזנט יידן, אויך אין אַ יידישן קוואַרטאַל, אָבער נישט פאַרשלאָסן. זיי גייען אפילו אַרויס אין אַראַבישע קאָפּעען און זיצן דאָרטן. אָבער דאָס גאַנצע פאַרמעגן האָט מען ביי זיי צוגענומען. מען לעבט פון גרייטן און פון וואָס מען פאַרקויפט אויס. מיט אַ צייט צוריק האָט מען געזאָגט, אַז מען וועט דערלויבן עמיגרירן די פון זיי, וועלכע וועלן איינצאָלן צו טויזנט פונט (אַרום דריי הונדערט דאָלאָר) פאַר יעדן נפש. האָבן אַ ביסל יידן דאָס לעצטע פאַרקויפט און אויך אָנגענומען דעם באַדינג אַוועקצושענקען זייערע הייזער אָלס מתנה דער ליבהאַרציקער סירישער רעגירונג. איצט זיצן זיי אויף זייער גאָפּעק. שוין כמעט צוויי יאָר זיצן זיי און וואַרטן אויף דער עמיגראַציע־דערלויבעניש. דערווייל לאָכן די באַאַמטע זיך אויס פון זיי...

ווייטער אין קאמישל, וווּ עס ווינען נאָך אַ פאָר הונדערט משפחות פון די עקזאָטישע, אַמאָל רייכע, „בעדואינער״ יידן און לאַנדווירטן, — האָט מען די פעלדער און פאַרמעגנס צוגענומען, און מען הונגערט...

אָט דאָס זענען די גרוסן פון אַמאָל יחוסדיקן, סירישן יידנטום. זאָגט מיר אַ פאַראַנטוואָרטלעכער דאָרטיקער ייד: „ווען איר וועט זיין אין מצרים און אפשר זען רעגירונגס־מענטשן דאָרטן — בעט זיי מען זאָל אונדז אויס־גלייכן אין אונדזערע רעכט מיט די יידן פון עגיפטן״.

וועגן דער תשובה, וואָס איך האָב אין מצרים באַקומען — וועל איך נאָך דערציילן...

מיין באַזוך אין קעניגרייך פון ירדן

ענדלעך האָב איך דערגרייכט דעם צענטראַלן פונקט פון מיין איצטי־קער רייזע אין די אַראַבישע לענדער: עיר הקודש ירושלים.

דעם שמועס, וואָס איך האָב אַזוי צופעליק געהאַט מיטן ירדנישן קעניג

כוסיין אין ניו־יאָרק, האָט געבראַכט דעם געגאַרטן רעזולטאַט: איך קום אַן מיטן אַראַבישן עראָפלאַן אויפן ציכטיקן לופט־פּאָרט אין שאָטן פון הר־הזיתים..

דאָרט אויפן באַרג געפינט זיך דאָס קבר פון מיין באָבען פרומע ז״ל. אין מיין פריסטער קינדהייט פלעגט זי מיך פאַרווויגן מיט מעשהלעך און לידער וועגן דער דאָזיקער הייליקער שטאָט. איז זי טאַקע, מיין באָבע, מיט פערציק יאָר צוריק געשטאָרבן, און דאָרט אויפן באַרג רוען אירע ביינער. קומט איצט אויף קבר־אבות איר איניקל און ווייסט — פיינלעך ווייסט ער — אַז מער קיין יידן זענען דאָ איצט נישטאָ. די „ווייסע טויב״, די שכינה, ברומט שוין יאָרן־לאַנג אַן איינזאַמע ביים כותל־מערבי, און וואָרט אויף דעם „שבו בנים לגבולם״ — די קינדער זאָלן ווידער אין די דאָזיקע גרעניצן קומען. דערווייל, באָבע, בין איך איינער, נאָר עס וועלן קומען מער. קאָן מען דאָך נישט לאָזן דער ווייסער טויב אַזוי טרויעריק ברומען.

די פאַרמאַליטעטן זענען קורצע: מען פרעגט נישט קיין רעליגיעזע אַנגעהעריקייט. אַ סימפּאַטישע יונגע אַראַבערין באַשטעלט פאַר מיר דורכן טעלעפאָן אַ צימער אין „אַמעריקאַנער קאָלאָניאַל־הויז״, און אַן אויטאָמאָביל ברענגט מיך דאָרט און נעמט נישט קיין געצאָלט. איך פיל זיך טאַקע, ווי אַ קעניגלעכער גאָסט.

דער האָטעל איז מאַסיוו, פון ירושלימער שטיין, נישט מאָדערן, אָבער זייער באַקוועם. דער אויפהאַלט צוזאמען מיטן עסן — אַרום פינף דאָלאָר אַ טאָג. אָבער דער גרעסטער סורפריז דערוואַרט מיך, ווען איך דערזע פון מיין פענצטער אויפן דריטן שטאָק, אַז די געבוידע פונעם האָטעל גענפינט זיך אויף דער סאַמע גרענעץ צווישן אַלט־ און ניי־ירושלים. די שכנותדיקע געבוידע שטייט בײ די סאַמע שטעכעדיקע דראָטן פון דער גרענעץ. פון די הויכן פון אַלט־ירושלים זע איך, ווי פרעכטיק און ליכטיק ליגט צעווואָרפן אונטן אין טאָל די הויפטשטאָט פון מדינת ישראל, און די שטראַלן פון דער אויפגייענדיקער זון באַלייכן די גורלדיקע „הרי יהודה״.

פאַרשטייט איר מיין עמאָציע, ווען איך הייב אָן פלוצלינג צו שוועבן צווישן די דאָזיקע צוויי וועלטן — אַזעלכע נאָענטע, און דאָך אַזוי ביטער צעשפּאָלטענע.

מען גיט מיר אַ טוריסטן־פירער, אַ יונגן דיפלאָמירטן אַראַבער אין עלטער פון עטלעכע און צוואַנציק יאָר. אויך דער שאָפער זעט אויס צו זיין סימפּאַטיש. דאָס איז דאָך אַלץ וויכטיק, ווייל אָט מיט די צוויי אַראַבער

דאַרף איך דאָך פאַרבאַרגענגען די גאַנצע צייט אין ירושלים און אומגעגנט.

דער ערשטער טור, ווי געווינלעך, צום קבר פון נוצרי, פירט דורך די שמאָלע אויטענטיש־היסטאָרישע גאַסן, דורך וועלכע מ'האָט דעם נוצרי געזאָלט פירן, און דערביי האָבן אים די רוימישע זעלנער באַלייִדיקט און געשלאָגן. פרומע קריסטן, ווען מען פירט זיי דורך דער דאָזיקער „וויאַ דאָלאָראָזאַ" (וועג פון פייניקונגען) לעבן דאָס שטאַרק איבער און טוען תפילה ביי יעדן פון די פערצן „סטאַציעס", ווו דער נוצרי זאָל האָבן געפאַלן אונטער דער שווערער משא פון הילצערנעם קרייץ, וואָס ער האָט געטראָגן.

איך, אָבער, בעט מיין אינטעליגענטן „פירער" פאַרשפּאָרן מיר דעם גאַנצן שווערן וועג, וועלכן איך קאָן דאָך פון פריערדיקע באַזוכן. און ווען איד האָלט ביי דער זעקסטער סטאַציע און בין שוין זייער מיד — פירט מיך אַריין דער יונגער אַראַבער אין אַ קליינעם היסטאָרישן קלויסטערל, ווו אַ נאָנע ווייזט מיר אַ ווירקלעך אינטערעסאַנטע זאַך. זי הייבט אויף דעם דיוואַן, וואָס דעקט צו די שטיינערנע פּאָדלאָגע, און איך דערזע די געלע פּירקאַנטיקע שטיינער, די אויטענטישע, מיט וועלכע יענע ירושלים פון די צייטן פון בית־המקדש איז געווען אויסגעברוקירט.

די נאָנע ווייזט מיר די אויסגעקריצטע אין די שטיינער מגן־דודס און די אַנקער־ענלעכע צייכנס פון די רוימישע לעגיאָנען.

גיט אויף מיר אַ ווייע מיט די צייטן פון יוסף פלאַוויוס, וועלכער האָט באַשריבן דעם דאָזיקן שטיינערנעם ברוק.

וויטער גייען מיר אויפן „הר הבית", וווּ עס שטייט דער באַרימטער „אָמאַר־מעטשעט". איך קען דעם פּלאַץ זייער גוט פון אָמאָל און וויל זיך נישט ווידער אַריינלאָזן און באטראַכטן די זעלטענע מאָזאַיק און די מיט פּאַרבן־שווינדלדיקע קאָלאָנאַדעס. איך פאַרהאַלט זיך אָבער ביים ריזיקן שטיין, אויף וועלכן, לויט דער מוסולמענישער לעגענדע, האָט אברהם געזאָלט ברענגען יצחקן פאַר אַ קרבן — דער שטיין פון דער עקידה. ער דערוועקט אין מיר די אַסאָציאַציע — די דערשיטערנדיקע זכרונות פון די „עקידות", וואָס איך האָב אין לעצטן יאָר געזען בעת מיין באַזוך אין מיידאַ־נעק, אשוויענטשים — די עקידות, ווו מיליאָנען זענען פאַרפייניקט געוואָרן.

פון די הויכקייטן נעבן דעם „עקידה־שטיין" גיט ווידער אַ בליק די נייע שטאָט ירושלים אָט דאָ אונטן:

„אויפן באַרג ליגט אַ שטיין, ליגט ער אויסגעבויגן.
קוקט אַ ייד אויף ארץ־ישראל מיט פאַרווויינטע אויגן"...

*

איצט גייען מיר צו דער כותל־המערבי. מיט פינף יאָר צוריק, בעת מיין ערשטן באַזוך אין אַלט־ירושלים, איז דער צוטריט צום כותל־מערבי פאַר טוריסטן נישט געווען אָפן. אַלס אויסנאַם האָט מען מיך דאַן אַראָפּ־געפירט דורכן באַלקאָן פון „הר־הבית" אונטן צום כותל, וווּ אַראַבישע יינגלעך האָבן געשפּילט פוטבאָל און דער גרויסער באַלעם האָט ווייטיקלעך געקלאַפּט אין די שטיינער.

היינט איז שוין אַנדערש: דער כותל איז איינגעשלאָסן אין די מערק־ווירדיקייטן, וועלכע מ׳ווייזט די באַזוכער — דאָס אָרט וועלכע זאָרגפעליק און ריין אויפגעהאַלטן.

די אַראַבישע פירער האָבן אָ מאַדנעם באַפּעל: ווען זיי וויזן דעם אַמאָר־מעטשעט, טאָרן זיי נישט דערמאָנען, אַז דאָס איז דער פּלאַץ פון טעמפּל — פון בית המקדש. אָבער וועגן כותל מעגן זיי זאָגן: „דאָס איז די איבערגעבליבענע וואַנט פון טעמפּל, די „וואַנט פון געוויינען". דאָ פלעגן יידן טויזנטער יאָרן שטיין און קלאָגן, אַז גאָט זאָל צוריק אויפבויען דעם טעמפּל". די דאָזיקע פאָרמולע איז אויך באַנוצט געוואָרן דורך מיין אַראָ־בער. אָ נייעס פאַר מיר איז געווען אַן אויפשריפט אויפן כותל, געמאַכט מיט שוואַרצער פאַרב אָדער סמאָלע: „שמע ישראל ד׳ אלוהינו ד׳ אחד". די דאָזיקע אויפשריפט איז מיט פינף יאָר צוריק דאָ נישט געווען, אָ סימן, אַז נאָך אָ ייד, אָדער אפשר אָ קריסט, וואָס קען העברעיש, איז דאָ אינצווי־שנצייט געווען און דערמאָנט אויפן דאָזיקן ריכטיקן פּלאַץ, אַז „ד׳ אחד"...

דער צוטריט צום כותל דורך יענע שמאָלע געסלעך, אַמאָל אַזעלכע שמוציקע און פול מיט בעטלער, איז איצט שטרענג רעגולירט און אָבסאָ־לוט ריין.

*

איידער איך הייב אָן מיין רייזע קיין חברון און צו דער מערת המכפּלה, ווייל איך אַריינגיין אין פּאָסט־אָמט אַוועקשיקן אָ פּאָר בריוו צו מיינע באַקאַנטע אין דער וועלט. אָבער אויך דאָ ביים אַריינגיין שטעלן מיך אָפּ באַוואָפנטע סאָלדאָטן און באַטאַפּן מיך פון קאָפּ ביז די פיס, צי איך האָב נישט ביי זיך אָ באָמבע אָדער אַנדער געווער. דאָס זעלבע, ווי איך האָב

שוין דערמאַנט, איז געשען מיט מיר אין ביירוט, וועו איך האָב געוואָלט אַריינגיין אין דער ירדנישער „עמבאַס". דאָס זעלבע טוט מען מיט יעדן באַזוכער, וועו ער דאַרף אַריינגיין אין אַן אַנדערער רעגירונגס־אינסטי־טוציע.

מיין „פירער" דערקלערט מיר: „אונדזערע שונאים, אייגענע ברידער, אַראַבער פון יענער זייט גרענעץ, לויערן אויף אונדז, ווילן אונדז פאַר־ניכטן. מוזן מיר דעריבער זיין זייער פאַרזיכטיק און אָננעמען מיטלען".

„נו, און יענע שכנים פון דאַרטן?" — פרעג איך טייטלענדיק מיטן פינגער אויף ישראל, אויף ירושלים.

„ניין, פון זייער זייט איז קיין מורא נישטאָ, זיי שטערן נישט"... ער האָקט פלוצלינג איבער דעם שמועס און וויל וויטער נישט רעדן. שפּעטער אויפן וועג קיין חברון זאָגט ער מיר: „מיר, יונגע ירדנער, וואָס זענען געבוירן געוואָרן צווישן מלחמות, אין מורא און הונגער, ווילן שלום. מיר האָבן שוין גענוג בלוט! זאָל זיך דאָס אַלץ פרידלעך האַלטן"...

אָבער אויפן הויף פון האָטעל, וועו איך האָב געוואָרט אויפן אויטאָמא־ביל און געקוקט מיט נאָסטאַלגיע אויף דער שיינעדיקער אויסזיכט פון ניי־ירושלים אונטן, איז צו מיר צוגעגאַנגען אַ מיטליאַריקער אַראַבער, וואָס איז אַרויס פון אַן אייגענעם קלייניעם אויטאָמאָביל, וועלכן ער האָט אַליין געפירט. ער באַמערקט מיין שטייפע פּאָזע און די ריכטונג פון מיין בליק, און זאָגט מיט נישט קיין צו העפלעכער שטימע, אין אַ גוטן ענגליש: „וואָס קוקט איר אַזוי אויף „דאַרטן"? איר זעט? דאָרט איז קאָטאַמאַן. דאָרט האָב איך מיין הויז געהאַט. „זיי" האָבן דאָס צוגענומען! שוין גאָר־גאָר אינגיכן וועלן מיר „זיי" אָפּמעקן פון דער ערד — אַ סימן פון זיי נישט לאָזן"...

ווי פאַרזיכטיק איך האָב געוואָלט זיך האַלטן, האָב איך אָבער זיך דאָך דערלויבט צו מאַכן אַ כלומרשטע קאָלטע באַמערקונג: „ווידער בלוט, ווידער מלחמה — זענט איר נאָך נישט מיד פון דעם? און פונוואָנען זענט איר זיכער וועט ווען וועמען אָפּמעקן"?

דער אַראַבער קוקט מיך אַן מיט חשד, דרייט זיך אויס און גייט אַריין אַ כעסדיקער אין זיין אויטאָמאָביל.

*

איצט פאָרן מיר אויפן וועג קיין בית־לחם. דער „פירער" דערקלערט

מיר, אַז אָט־אַ־דאָ האָבן די יידן צוגענומען אַ שטיק וועגס אין זייער רשות און מען האָט געמוזט האַקן אַ פרישן וועג רעכטס.

און אָט איז דער אַזוי באַקאַנטער קופּאָל און דאָס געבוידעלע פון קבר רחל. על „אם הדרך" איז די יונגע מאַמע געשטאָרבן, און דאָ האָט איר יעקב מקבר געווען. ליגט זי אויפן שיידוועג און וואַרט אויף אירע קינדער, אויף די קינדער, וואָס זענען נישטאָ (ירמיהו ל"א). בין איך איצט ווידער אין שטילן פלאַטער פון רחלס פליגלען.

מיט פינף יאָר צוריק בין איך פון דאַנען אַוועק מיט אַ צעווייטיקט און באַליידיקט האַרץ. די טירלעך פון ליידיקן ארון־קודש זענען אַראָפגעריסן, די רירנדיקע אויפשריפט פון נביא ירמיהו — פאַרשמירט מיט סוואַסטי־קעס. באַליידיקנדיקע באַמערקונגען אויף די וועגנט. איצט ווערט דער קבר אָפּגעהיט: אינעווייניק איז אַבסאָלוט ציכטיק. די אויפשריפטן מיטן צוזאָג פון נביא: „כי יש תקוה לאחריתך, נאום ד'" — זינגט אַראָפּ פון זעלבן פלאָץ, ווו ר' משה מאַנטעפיאָרע האָט אים געהייסן מאַכן.

עס שטייען אפילו צווי „עצי־חיים" אַלס אַ זכר, אינעווייניק, אין ארון־קודש גופא. בין איך אין האָרצן אַזוי דאַנקבאַר יענע אומבאַקאַנטע היטער פון די הייליקע פלעצער אין ירדן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט אונדזערע יידישע פאַרוואָרלאָזטע און פאריתומטע הייליקייטן.

און אָט איז בית־לחם. אַ חוץ פאַר קריסטן, פאַר וועלכע דאָס אָרט איז אַזוי הייליק, מעג מען דאָך דערמאָנען, אַז דוד המלך איז דאָ געבוירן געוואָרן, אויך אַ גאָר נאָענטער „קרוב". די קלאָגנדע פון די קירכן־גלאָקן קאָנען דאָך נישט פאַרטויבן דעם צאָרטן קול פון דוד המלכס תהילים־האַרפע.

און דאָן הייס איך מיך פירן קיין חברון. מיין דעליקאַטער „וועגווייזער" מאַכט אַ באַמערקונג, וועלכע איך האָב לכתחילה נישט פאַרשטאַנען:

מיר, די איינווינער פון ירושלים, זענען נישט פון אַזאַ בייזן טעמפּע־ראַמענט, ווי די חברונער, פאַרן מיר דאָרט נישט אַזוי געהרן...

אָבער שוין אַזוי פיל מאָל בין איך נאָך פאַרן קריג געווען אין אַלט־ירושלים און קיינמאָל נישט באַזוכט די מערת־המכפלה; פאַר יידן איז דער צוטריט דאָרט שטענדיק געווען פאַרבאָטן. האָב איך דאָס מאָל געוואָלט מאַכן אַ באַזוך ביי אונדזערע „אלטע טאַטעס און מאַמעס". עפּעס געהער איך זיך דאָך אויך אַן מיט אברהם אבינו, אויב איך בין אפילו נישט פון ישמעאלס צד...

און אָט בין איך שוין אין אוראַלטן פּרעכטיקן הויף מיט ווענט פון אויפגעשטעלטע ריזיקע שטיינער, וואָס אפילו נישט־פאַכמענער וועלן דערקענען, אַז זיי זענען פון זעלבן מין, ווי די שטיינער פון כותל מערבי.

אינטערעסאַנט איז, אַז די אַראַבער רופן די מערת־המכפּלה אויך אין אַראַביש: המכפּלה.

מיר זענען ענדלעך אינעווייניק צווישן די מיט גרויסער קונסט אויסגעשניצטע און מיט רייך־פאַרביקער מאָזאַיק באַלייגטע קאַטאַפאַלקן פון אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה... אָלע אין באזונדערע גרויסע צימערן: אין הינטערשטן טייל פון דער געבוידע — אַ צימער מיטן קאַטאַפאַלק פון יוסף הצדיק. און הגם איך האָב עפּעס געלערנט און געשטודירט און וויס, אַז די גאַנצע געבוידע און די קאַטאַפאַלקן און די שיינע דעקאַראַציעס זענען פון אַ פיל שפּעטערדיקן פּעריאָד, ווי פון יענע יאָרן, ווען אברהם אבינו האָט געקויפט דעם „מגרש" ביי עפרונען פאַר פיר הונדערט זילבערנע טאָלער — קלאַפט דאָך מיין האַרץ שטאַרק און שנעל, און מיינע געדאַנקען פליען אַוועק צו יענע חדר־יאָרן, ווען מיר האָבן זיך „דערווּסט", אַז שרה איז געשטאָרבן, און אברהם פאַרהאַנדלט פאַר איר אַ פּלאַץ אויף אַ קבר.

איצט פרעג איך דעם „מולא", וואָס פירט מיך אַ באַרוועסן איבער די קברים־צימערן: „אַבער צי קאָן איך אַנקוקן די אַריגינעלע קעלערן, ווו די הייליקע אבות און אמהות ליגן"?

דערקלערט דער מולא: „איך זועל אייך באַלד צופירן צו אַ פּלאַץ נעבן אברהמס קאַטאַפאַלק, פון וואַנען איר קאָנט כאַפּן אַ בליק טיף אין קעלער, ווו דער אַריגינעלער מצבה־שטיין ליגט. דאָרט אָבער אינעווייניק איז שוין מער ווי זיבן הונדערט יאָר (געמיינט מסתם די צייט פון די קריי־צוגן) — ח. ש.) קיין לעבעדיק נפש נישט געווען. ער וואָלט דאָך אויפן ארט געשטאָרבן"...

הייסט מיך דער מולא זיך אויסציען אין מיין גאַנצער גרויס אויף דער פאָדלאָגע און ווייזט די עפענונג דאָרטן. דערזע איך אין שוואַכן שיין פון אייל־לאָמפּ, וואָס הענגט אַראָפּ פון אויבן, דעם פינצטערן קעלער און דעם שטיין. ווילט זיך מאַכן „שהחינו", וואָס איך האָב נאָך דערלעבט זיין אויפן קבר פון אברהם אבינו. מיט אַ יאָר צוריק האָב איך אויפן ביאַליסטאָקער בית־עולם געפרווועט זוכן דעם קבר פון מיין טייערן טאַטן ר׳ אברהם זצ״ל,

און אים שוין דאָרט נישט געפונען: נאַצי־וואַנדאַלן האָבן אים צעשטערט. נו, איז אַברהם אבינו איצט געווען מיין נאַטירלעכע טרייסט.

אַרויס אויפן גאַס פאַר דער מערת המכפּלה — דערזע איך, צו מיין שטוינונג און אויך שרעק, אַז ער איז פול מיט הונדערטער צערייצטע אַראַבער. אפילו מיין פירער דערשרעקט זיך. פרעגט ער זיך נאָך, באַרויקט מען אים, אַז דאָ וועט באַלד פאַרקומען אַ „סולחה" — אן איבערבעטונגס־צערעמאָניע פון צוויי גרויסע חברונער משפחות־קלאַנען, וועלכע האָבן זיך אין משך פון לעצטן יאָר אייניע די אַנדערע געקוילעט, אַז מען וועט באַלד ברענגען אַ קרבן אַ שעפס, דאָ טאָקע ביים אַריינגאַנג פון דער מערת המכפּלה. בין איך גליקלעך, וואָס דער קרבן וועט זיין נאָר אַ שעפס — אַבי נישט אַ מענטש, חלילה, אַבי נישט איך אַליין...

פאָרן מיר אַרויס פון חברון פאַרבי דעם שטעטל, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן פאַר אַראַבישע פליטים. אַ שיין, טומלדיק שטעטל, כאָטש נישט אַזוי ריין, ווי חברון גופא. אַריינפאָרן דאָרט אַהין וויל אפילו נישט דער אַראַבישער פירער, ער וויל נישט ריזיקירן. און בידע, סיי דער „פירער" און סיי דער שאָפער, דריקן אויס אויפן קול זייער צופרידנקייט, וואָס מיר פאַרלאָזן בשלום חברון.

נישט ווייט פון דאַנען האָב איך ווידער אַן „אַדרעס", אַ יידישן אַדרעס: דאָס איז דער „אשל אברהם", דער „אלון ממרא", אונטער וועלכן דער טאָטע אברהם איז געזעסן אין וויטיקן נאָך זיין ברית (ווי אין פסוק שטייט און ווי רש"י מאַכט). און דאָ טאָקע זענען די מלאכים געקומען און עס האָט זיך אָנגעהויבן די גאַנצע „חתונה" מיט סדום ועמורה.

איז דער פלאַץ, ווו דער אשל שטייט איצט, אַרומגעצוימט מיט אַן אייזערנעם שטאַכעט. צו מיין פאַרוווּנדערונג בליט נאָך אַלץ דער דאָזיקער פונאַנדערגעוואַקסענער בוים מיט די צווייגן, וואָס ווערן אונטערגעהאַלטן פון הילצערנע פלאָקנס. לויט מיין חשבון, דאַרף שוין דער דאָזיקער אלון ממרא זיין אַ זקן פון אַ פיר טויזנט יאָר, איז פאַרוואָס זענען זיינע צווייגן און בלעטער גרין און זאַפטיק?

גיי איך צו גאָר נאָענט און האָב שוין די תשובה: דער וואָרצל אונטן איז אַ פאַרשטיינערטע גרויע מאַסע, אַ „פאָסיל", ווי מען רופט דאָס אין אַרכעאָלאָגיע. און פון דער בריטער דערעפענונג אין שטיינערנעם וואָרצל, וואָס קאָן טאָקע זיין פיל טויזנטער יאָר אַלט, איז אַרויסגעוואַקסן און אויפגעבליט דער נייער פאַרצווייגטער בוים.

„פאַסיל״ — אַ פאַרשאַלטן וואָרט, וואָס עס האָט באַנוצט נישט לאַנג דער צנגלישער היסטאָריקער טאַינבי, כדי צו באַצייכענען די יידישע ראַסע. „אַ פאַסיל זענען זיי. אַ פאַרשטיינערטע איבערבלייבענים פון אַלטן עבר״...

איז קומט זשע מיט מיר, מיסטער טאַינבי, דאָ צום אשל אברהם נעבן חברון — וועט איר זען דאָס וווּנדער, ווי פון שטיינערנעם וואָרצל איז אַרויסגעוואַקסן אַ פרישער בוים מיט גרינע בלעטער און בליטן. קומט דאָ און זעט דעם נס! אגב, קאָן מען אויך פון דאַנען אָנקוקן, ווי אין די זון־שטראַלן שימערירט ליכטיק און בליענדיק ירושלים — די הויפטשטאָט פון מדינת־ישראל.

די לאַגע פון יידן אין מצרים צום סוף 1960

ביים פאַרנאָטירן די לאַגע פון די יידן אין מצרים גיב איך ספעציעל אַן די דאַטע: „סוף פון יאָר 1960״, כדי די לייענער זאָלן קאָנען אונטער־שיידן די איצטיקע באַשרייבונג פון די פריערדיקע וויזיטן מיינע אין די יאָרן 1955 און אַנהייב 1957.

ווען איך בין געקומען קיין מצרים אין יאַנואַר 1957, האָט זיך נאָך עגיפטן געטרייסלט אין צער און צאָרן גלייך נאָך דער „סיני־אַקציע״. עס זענען גראָד צוריק אָנגעקומען די געוועזענע פינף טויזנט געפאַנגענע פון ישראל און פאַרשפרייט אין די שטעט און דערפער פון לאַנד די ידיעות פון זייערע מפלות. האָט מען דאָן אַרעסטירט אַלע מצרישע אָפיצירן, וואָס האָבן זיך געלאָזט נעמען אין געפאַנגענשאַפט. ס׳זענען קאָנפיסקירט געוואָרן דעמאָלט די געשעפטן פון ענגלענדער, פראַנצויזן און פון פיל יידן, וואָס מען האָט באַשולדיקט אין „ציוניזם״. ס׳זענען אָפּגעפאָרן יעדן מאָנטיק פון אַלעקסאַנדריער פאָרט שיפן מיט יידישע עמיגראַנטן אין דער ריכטונג צו די ברעגעס פון גריכנלאַנד און איטאַליע — שיפן, וואָס האָבן מערסטנ־טייל איבערגעלאָדן זייערע פאַסאָזשירן אויף אַנדערע שיפן, וואָס זענען גאָר געפאָרן קין חיפה... אָבער טויזנטער זענען אויך געשווומען אין דער ריכטונג פון בראָזיל, וועמענס טירן דער פרעזידענט קוביטשעק האָט געעפנט פאַר די אַנטלאָפענע פון מצרים.

יא, און צום זעלבן פאַרט פון אלעקסאַנדריע של מצרים זענען דאַן אַנגעקומען די ערשטע סאָוויעטישע שיפן מיט געוועהר. פאַרן אויסגעהונגערטן האַלב־נאַקעטן עגיפטישן פעלאַך האָט דער „גרויסער סאָציאַליסטישער שלום־זוכנדיקער ברודער" געשיקט טאַנקען, האַרמאַטן, אויטאָמאַטישע ביקסן.

האָב איך שוין בעתן דעמאָלטיקן אַנקומען קיין עגיפטן געזען די פאַראַדן מיטן רוסישן געווער און די פאַרביקע פלאַקאַטן אויף אַלע גאַסן, אויף וועלכע אַ ריזיקער נאַצער שלאָגט אַראָפּ מיט זיין שווערד דעם קאָפּ פון אַ שלאַנג, וואָס האָט אויסגעזען ווי בן־גוריון.

פליט דער ערָאָפלאַן איבער דעם ים־המלח, איבערן סוץ־קאַנאַל, הייבט זיך אַן אַראָפלאַזן איבערן מדבר, ווו עס לאָכט זיין שטייגערנעם געלעכטער דער ספינקס און עס שאָטענען זיך פילזאָגנדיק די מאַיעסטעטישע פּיראַמידן. און מיר זענען אין קאַיר.

אַ לייכטע גרענעץ־קאָנטראָל. מען פרעגט מיין רעליגיע און איך ענט־פער שריפטלעך: „משהס גלויבן" (מאָזאיק אין פראַנצויזיש). און עס איז גוט: מען לאָזט דורך, מען עפנט אַפילו נישט דעם באַגאַזש.

בין איך ווידער אין דעם זעלבן „קאָנטינענטאַל־סאָוואיע־האָטעל" — ווי מיט העכער דרייסיק יאָר צוריק בעת מיין ערשטן וויזיט אין מצרים.

איך באַשליס — ווי איך האָב דאָס אויך געטאָן אין לבנון, סיריע און ירדן — נישט זוכן קיינע באַגעגענישן מיט רעגירונגס־לייט, וויסנדיק פּאַרויס, אַז קיין אמת וועל איך סייוועי נישט הערן, און אויף איבערגעבן זייערע העפלעכקייט־פּראָפּאַגאַנדע־דערקלערונגען בין איך שוין צו אַלט. באַגרענעץ איך זיך נאָר צו זוכן קאָנטאַקטן מיטן ביסל באַקאַנטע יידן, וואָס איך פרוביר אויסזוכן.

אך, ווי וויניק פון זיי עס זענען געבליבן! פון די פופציק טויזנט יידן, וואָס האָבן געוווינט אין מצרים מיט איניקע יאָר צוריק, זענען געבליבן אַרום אַכט־ניין טויזנט. קיינער נישט, אַפילו די קהילה, וויסט נישט געווי זייער צאָל. די יידן אין אַלעקסאַנדריע, וואָס האָבן דאָ געוווינט, פאַרוואַנדלען זיך שוין אין אַ קליינע גרופּע פון אַ פּאָר הונדערט משפחות. און אויך זיי זיצן אויף די וואַליזעס, כאָטש די שאַרפקייט פון רעפּרעסיעס לגבי יידן האָט אויפגעהערט אין פאַרגלייך מיט דער צייט באַלד נאָך דער סיני־אַקציע.

מיין ערשטער וויזיט איז אין דער איזמאַילאַ־שול. דאָרט, ווו מיט זיבן טעג פאָר מיין אַנקומען, איז געשטאַנען דער אָרון מיטן נאָר־וואָס פאַרשטאָר־בענעם 86־יאָריקן הויפּט־רב פון עגיפטן, ר' חיים נחום עפענדי ז"ל.

כאָטש נישט מיט אַלץ, וואָס ״דער עפענדי״ האָט געטאָן און געזאָגט במשך זיין לאַנגיאָריקער קאַריערע אַלס הויפט־רב, פריער פון טערקיי, שפעטער פון עגיפטן, פלעגן מיר, נאַציאָנאַלע יידן, מסכים זיין — איז מיר געווען אַ גרויסע שאָד, וואָס איך וועל שוין איצט נישט האָבן די געלעגנ־ הייט צו זיצן נעבן גרויסן אַריענטאַלן ״רב־פּאָליטיקער״.

ער איז, ווי באַקאַנט, געווען אין גאַנצן בלינד אין לעצטן צענדליק יאָר פלעגט ער האַלטן מיין האַנט און דורך איר זען״, מיט וועמען ער רעדט און ווי אַזוי יענער רעאַגירט. אזוי, וויניק ס־טנס, האָט מיר דער נפטר געזאָגט. און נאָך אַ זאַך מעג איך שוין איצט דערציילן: דווקא אין די יאָרן, וועו ער איז געווען בלינד, האָט ער ליכטיק און העל דערזען די שיין פון מלכות ישראל. אַזוי האָט ער מיר בפירוש געזאָגט און אויך קאַטעגאָריש פאַרבאָטן וועגן דעם צו דערציילן.

בעת אונדזער לעצטער באַגעגעניש אין זיין וואַלב־פּינצטערן ביורא אין איזמאַילא־טעמפּל, האָב איך אים געזאָגט:

״רבי, מען האָט מיר מיטגעטיילט, אַז דאָרט, אין יענער אייזערנער שאַפע, ליגן דאָקומענטן פון אַ גרויסן היסטאָרישן וואָרט. איך בין גרייט, רבי, זיי מיטנעמען און דעפּאָנירן דאָרטן, וווּ דאָס יידנטום וועט פון זיי קאָנען פיל לערנען, אַזוי ווי מען האָט געלערנט פון דער ״גניזה״, וואָס מען האָט אַנטדעקט מיט יאָרן צוריק טאַקע דאָ אין קאַיר. מיר ווילן זען די דאָקומענטן פון דער רמב״ם־עפּאָכע, געשריבן פון ר׳ משה בן מימון אַליין. פרעגט נישט, רבי, פון וואַנען איך וויים, אַז די דאָזיקע היסטאָרישע אוצרות זענען אין אייער רשות״.

און ״דער עפענדי״ האָלט מיין האַנט און זאָגט: ״נאָך אַ פּאָר יאָר, אַז השם יתברך וועט מיר שענקען דאָס לעבן, וועל איך די דאָקומענטן ווי געהעריק באַזאָרגן — דערווייל נישט״...

האָט מיך די דאָזיקע תשובה פון זקן, איבער אַכציק יאָר אַלט פאַר־ דראָסן און עס האָט זיך ביי מיר אַרויסגעכאַפּט אכזריותדיק: ״אָבער — שמה לא תפּנה, רבי״? (אָבער אויב איר וועט דאָס נישט דערלעבן?). דערביי איז געזעסן זיין געהילף דער רב א. שוועייקא (איצט איז ער רב אין פראַנק־ רייך) און אומעטיק געשאָקלט מיטן קאָפּ: ער האָט מיר נישט געקאָנט העלפן..

איז ר׳ חיים נחום נפטר געוואָרן, און דער שליסל איז אַריבער אין אַנדערע הענט.

זיץ איך דאס מאל אין קאבינעט פון באריטן אדוואקאט אלבערט ראמאנא, וועלכער איז דער פירער פון דער יידישער קהילה, און ער האט די שליסלען. לייג איך אים ווידער פאר כאטש פאטאקאפירן די דאקומענטן און ברענגען זיי דארטן, וווּ יידישע וויסנשאפט איז קאנצענטרירט, כדי שפעטערדיקע דורות זאלן עפעס פון די דאקומענטן לערנען. באקום איך ווידער אן אפזאג, כאטש ראמאנא, וועלכער קען מיך פון א סך יארן, ווייסט גאנץ גוט, אז איך דארף נישט די דאקומענטן פאר זיך, נאר פאר כלל.

מיר שמועסן זייער לאנג און אפנהארציק. דער שמועס קאן סומירט ווערן אויף פאלגנדיקן אופן: יידן ווערן איצט באהאנדלט צוגלייך מיט גריכן, איטאליענער, קאפטן. און געווייס בעסער ווי פראנצויזן און בעלגיער. נישטא קיין פארפאלגונגען. נישטא אבער אויך קיין אויסזיכטן אויף דער צוקונפט. עגיפטן איז פאר עגיפטער. פארשטאנען"?

„יא, פארשטאנען!".

וועט הייסט דאס די „יציאת מצרים" ווייטער פארגעזעצט ווערן און דאס ביסל, וואס האט געמיינט, אז זיי וועט זיך איינגעבן צופאסן צו דער ווירקלעכקייט, ווייל זיי האבן מצרישע פאספארטן (ארום איין פינפטל פון אלע יידן. די איבעריקע זענען פון יארהונדערטער „אויסלענדער") — אפילו אט די יידישע מצרים וועלן אויך מוזן נעמען דעם וואנדער־שטעקן, איך ווייס עס גענוי...

און ווען איך האב פרובירט פרעגן וועמען מען דארף, אפשר קאן מען עפעס טאן פאר די סירישע ברידער, וואס שמאכטן רעכטלאזע און נויט־באדערפטיקע אין די געטאס פון דמשק און אלעפא (חלב) — ארום פיר טויזנט צוזאמען, — און אז זיי האבן מיך געבעטן מיטטיילן וועגן זייער לאגע אין קאיר און בעטן זיך דא משתדל צו זיין מען זאל זיי כאטש אויס־גלייכן אין זייערע רעכט מיט די מצרישע יידן — האט מען ביטער געלאכט: „הלוואי זאל מען אונדז, מצרישע יידן, נישט אויסגלייכן אין אונדזערע „רעכט" מיט די סירישע, הלוואי! א שאד אייערע ווערטער, עס וועט גארנישט העלפן!".

בין איך דעריבער נישט געגאנגען צו מיין אלטן באקאנטן און מעכטיקן מיניסטער אבדעל האטעם — נאצערס רעכטע האנט. פון דער אמעריקאנער אמבאסאדע האט מען פאר מיר שוין געהאט באשטעלט א „זעונג" מיט אים. איך בין אבער אין דער לעצטער מינוט א ביסל שלאף געוואָרן און געמוזט אפרופן די „זעונג". און עס איז בעסער אזוי: זאל מיך דער אייבערשטער

נישט ברענגען לידי נסיון. זאגן דאך מיינע יידישע פריינד, אז עס וועט נישט העלפן. צו וואס־זשע דארף איך גיין?

אבער צו דער קהילה־געבוידע בין איך יא געגאנגען. זי איז אויפן זעלבן ארט, אין דעם מאימאָנידעס־גאסל, נעבן דער מאנומענטאלער געבוידע פון דער יידישער שול. לאמיר זאגן פינקטלעכער: פון דער געוועזענער יידישער שול.

פאר דער סיני־אקציע האבן דארט געלערנט מער ווי צוויי טויזנט יידישע קינדער, און עס זענען געווען ארום הונדערט יידישע לערער. איצט זענען די ציפערן די זעלבע, אבער די קינדער זענען מוסולמענישע.

פאר יידישע קינדער, ארום דריי הונדערט אין דער צאל, איז פארן א שול. מען לערנט דארט אויך העברעישע לימודים און חומש — אין א געדונגענעם לאקאל אין צענטער פון דער שטאט.

בעת דער סוער־אקציע איז די שול־געבוידע פארוואנדלט געווארן אין א געפענגעניש פאר העכער הונדערט יידישע פירנדיקע פערזענלעכקייטן.

עס איז כאראקטעריסטיש, אז קיינער פון זיי, לויט ווי מען האט מיך אינפארמירט, איז נישט געבליבן ווינען אין מצרים.

איצט איז די קהילה נישט מער ווי א ביורא, וווּ מען רעגיסטרירט געבורטן, חתונות און גטן. די געריכט־פונקציעס, וואס זי האט פארמאגט, זענען שוין ליקווידירט, אזוי ווי מען האט זיי ליקווידירט ביי אלע קריסט־לעכע קהילות.

זיצט דארט מיין אלטער פריינד ר׳ חיים דוער אלס דער פארטרעטער פון נאר־וואס פארשטארבענעם הויפט־רב ר׳ חיים נחום עפענדי. מיט איניקע יאר צוריק איז דער זעלבער רב דוער געווען דער הויפט פון דער ישיבה „אהבה ואחוה״. א טייל קינדער פון דער דאזיקער ישיבה זענען אין ישראל, א טייל (ארום דרייסיק) — אין דער מירער ישיבה אין ברוקלין. עס איז ווערט צו באטאנען, אז די אמעריקאנער רעגירונג האט געגעבן וויזעס אויך די עלטערן פון די קינדער, נאך דעם ווי יענע זענען שוין געווען אין ניו־יארק. צוזאמען קרוב הונדערט פופציק נפשות האבן אויף אזא אופן עמיגרירט קיין אמעריקע.

דער גאנצער ראבינאט פון מצרים, אויסער ר׳ חיים דוער, האט אויך עמיגרירט. דער לעצטער איז אוועק דער רב פון אלעקסאנדריע, וועלכער איז איצט דער הויפט פון ספרדישן טעמפל אין בוענאס־איירעס.

און נאך א דערשיינונג האב איך פעסטגעשטעלט אין קאיר, וועלכע

דערמאנט מיר אין אַ געוויסער מאָס די לאַגע אין די לעצטע „הינטערן אייזערנעם פאָרהאַנג“: גוטע באַקאַנטע מיינע פון אַמאָל האָבן מורא געהאַט צו טרעפן זיך מיט מיר. נאָך בעת דער סיני־אַקציע, און אַפילו שפּעטער, בין איך געווען אייגנעלאַדן אין זייערע היימען. איצט האָט זיך נאָר אייניגער מוט געזומען און געקומען מיך זען אין דעם לאָקאַל פון דער קהילה. און מען האָט זיך אַנטשולדיקט, וואָס מען קאָן מיך אפילו אין שטוב נישט פאַרבעטן.

דאָס גרויסע געשעפט פון סאַלוואַדאָר סיקורעל — פון דעם פירנדיקן ייד אין מצרים, עקזיסטירט ווייטער און שיינט מיט אַלע פאַרבן פון זיינע נעאָנען. מער נישט, סיקורעל אַליין איז שוין אין דער שוויץ און קיינער פון די איבער צוויי הונדערט יידישע אָנגעשטעלטע איז דאָרט מער נישטאָ (דאָס געשעפט — דאָס גרעסטע אויפן אָריענט — איז אָפּגעקויפט געוואָרן פאַר אַ מיליאָן דאָלאַר דורך נאָצערס אַ שוואָגער, אַ געוועזענער קליינער קרעמער. די אמתע ווערט פון דעם געשעפט איז געווען אַרום צוועלף מיליאָן דאָלאַר).

די עקאָנאָמישע לאַגע פון עגיפטן האָט פאַר מיר כאַראַקטעריזירט אַן אָנגעזעענער דיפּלאָמאַט אין פאָלגנדיקן קורצן געשפּרעך:

א י ך: „מיט פיר יאָר צוריק זענען דאָ געווען אַרום צוואַנציק מיליאָן אָרעמע פעלאַכן, וועלכע האָבן פאַרמאָגט נאָר דאָס לאַנגע שמוציקע „העמד“, אין וועלכן זיי זענען געקליידט, און געגעסן האָבן זיי נישט מער ווי טייט־לען און ‚גריסקעס“־ברויט. נו, ווי איז איצט די לאַגע?“.

ד ע ר ד י פ ל א מ א ט: „געבליבן איז דאָס העמד און די „גריסקעס“. די טייטלען זענען פאַרשווונדן“...

דאָס געשפּרעך פון טאָג, וועלן איך בין געווען אין קאָיר, האָט זיך געדרייט אַרום דער מיסיע פון מיליטערישן קאָמאַנדיר אַמער אין מאָסקווע, און צי וועט זיך אים אייגנעבן באַקומען די נייטיקע מיטלען כדי צו ענדיקן די אָסואַן־דאַמבע, מיט וועלכע ס׳וועלן פאַרבינדן אַלע האָפענונגען אויף אינטענסיווער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פון דער פאַרצערטער און שטאַרק פאַרמערטער מצרישער באַפעלקערונג.

מען האָט פיל גערעדט וועגן דער דאַמבע, אָבער וויניקער וועגן דעם, וואָס עס וועט ברענגען מיט זיך דאָס נייע געווער, וואָס מאָסקווע, דאָס שלום־ליבנדיקע, דאָס סאָציאָליסטישע, שיקט מיט אַ ברייטער האַנט איר הונגעריקן סאַטעליט.

די טאַנקען, די האַרמאַטן, די סילאָן־עראָפלאַנען מיט די רוסישע צייכנס אויף זיי, קיצלען טאַקע די אייגנליבע פון דער גרופּע אָפּיצירן, וואָס האַלט די מאַכט אין עגיפּטן. אָבער צי וועלן זיי לייזן דעם שוועריקייטס, וואָס פּרעסט אַ קראַנק פּאָלק מיט מיליאָנען טובערקולאָזע, בלינדע, סיפיליטיקער, — מיט מער ווי אַכציק פּראָצענט, וואָס קאָנען זיך נישט אונטערשרייבן, אַ פּאָלק אין אַן אומבאַשרייבלעכער נויט?

פון דער געשיכטע ווייסן מיר, אַז פון אַ סך געווער הייבט זיך אָן די „מכת דם" און פּירט ביז „מכת בכורות"...

אין פאַרלאַג י. ל. פרץ זענען ביז היינט דערשינען פאַלגנדיקע ביכער:

אין ייִדיש:

י. זרבבל	בלעטער פון אַ לעבן (באַנד 1)
י. זרבבל	בלעטער פון אַ לעבן (באַנד 2)
מענדל מאַן	נאַכט איבער גלושינאַ
אברהם סוצקעווער	אין מדבר סיני
ישראל טאַבאַקמאַן	מיינע איבערלעבונגען
ש. בערלינסקי	בילדער און דערציילונגען
י. פֿאַפּיערניקאָוו	היימישע און נאַענטע
מענדל מאַן	ביי דער ווייסל
ק. צעטניק	דאָס הויז פון די ליאַלקעס
יוסף בירשטיין	אויף שמאַלע טראַטוּאַרן (ראַמאַן פון קבוץ־לעבן)
מלך נוי (נייַשטאַט)	דאָס ערשטע און צענטע יאָר מדינת ישראל
מאַטעס דייטש	צום נאַענטסטן שטערן — יידיש
יצחק לעוו	אין געראַנגל (געקליבענע שריפטן)
מרדכי יפה	צען ישראל־דיכטער
יצחק פֿאַנער	שלום אַש אין זיין לעצטער היים
פרץ גראַנאַטשטיין	מענטשן פון נעכטן
יחיאל האַפּער	אַ הויף אויף פֿאַקאַרנע (באַנד 1)
יחיאל האַפּער	אַ הויף אויף פֿאַקאַרנע (באַנד 2)
ה. לייוויק	אויף צאַרישער קאַטאָרגע
נחמן דרוזדוב	אחד העם
עזרא קאַרמאַן	צייכנס און צירופים
רבקה באסמאַן	טויבן ביים ברונעם (לידער)
י. צ. שאַרגעל	פון ווייַ און גלויבן (לידער)
דוד זאַקאַליק	געראַנגל
א. קאַרפינאָוויטש	דער וועג קיין סדום
א. ריוועס	מיט דער שיף „טשיטשערין"
יוסף כרמל	אַ רייזע צו פאַרשטויסענע ברידער
מ. בערלאַנד	300 שעות בגיטו הדועך
מרדכי אורן	דער פּראַגער אַרעסטאַנט דערציילט (באַנד 1)
מרדכי אורן	דער פּראַגער אַרעסטאַנט דערציילט (באַנד 2)

יחיאל האָפער — ר׳ זלמן
א. לעוו — ביימער אין ווינט
הערש מענדל — זכרונות פון אַ יידישן רעוואָלוציאָנער
נ. ניר־ראַפאַלקעס — ערשטע יאָרן
י. זינגער — דראַמאַטישע שריפטן
דוד פּלאַקסער — אידעישע שלימותן און האַלבע אמתן
ש. וואַרזאַגער — ברויט (ראָמאַן)
בעריש ווינשטיין — אין דוד המלכס גיטער (פּאָעמע)
לוי פּאַפּיערניקאָוו — אין דער נייער היים
אברהם ליס — היים און דויער
ד״ר חיים שאַשקעס — מיט יידן צווישן אינדיאַנער, נעגער און אַראַבער
מ. וויסמאַן — אַ האַלבער יאָרהונדערט אין אַמעריקע
פ. גאָרעליק — פון די מלינער וועלטן (נאָוועלע)
י. בראָנשטיין — אינאיינעם און באַזונדער (עסייען)
פ. בערמאַן — אָפּענע פענצטער (לידער)
א. וואָלף־יאָסני — די געשיכטע פון יידן אין לאָדזש אין די יאָרן פון דער דייטשער יידן־אויסראָטונג
אריה שמרי — די פונקען פון תיקון — פּאָעמע
א. סוצקעווער — אָזיס
אירגון יוצאי בורשצ׳יב — ספר באָרשטשיוו
מנור א. — 40 יאָר הסתדרות
ל. אָליצקי — מיין הארץ־רייזע
נ. דרוזדוב — די יידן אין איטאליע
ק. צעטניק — דער זייגער וואָס איבערן קאָפּ
דבורה דיין — אין גליק און אין טרויער
ד״ר מ. דוואָרזשעצקי — אייראָפּע אָן קינדער
מלכה לי — אין ליכט פון דורות (לידער)
מרדכי יפה — ארץ־ישראל אין דער יידישער ליטעראַטור
ספר זרבבל — (צו זיין 75־טן געבורטסטאָג)
י. פּאַפּיערניקאָוו — די זון הינטער מיר
י. גאָר — ווידערקלאַנגען
ש. פּאָליאַקעוויטש — אין אַ פרעמדער הויט
יעקב כהן — אונטער די סאָוויעטישע הימלען

אין עברית:

יוסף רוזן	כתבים נבחרים
אפרים שרייער	אמנות ותיאטרון
י. לשצינסקי	הדמות הלאומית של יהדות הגולה
יעקב פּאט	שיחות עם סופרים יהודיים
מ. ברלנד	300 שעות בגיטו הדועך
יהושע גלבוע	על חרבות התרבות היהודית בברית־המועצות
נ. חנין	ברלה
י. זרבבל	עלי חיים
אפרים אויערבך	קריה לבנה — ווייסע שטאָט (עברית־יידיש)
א. אלמי	בין סיני לאולימפוס
מ. בורשטין	פת ומלח
ד. פלאקסר	האידיאה והאמת
ר. קביאַטקובסקי־פנחסיק	נשים מאחורי הגדר
נ. לוינסקי	בצל הגזעים